

Мазепа

Богдан Лепкий

НЕ ВБИВАЙ
ДОРОГОМУ ШВАГРОВІ
ІВАНОВІ ЛІЩИНСЬКОМУ
В БОРИСЛАВІ
У ЖОВКВІ

Відколи Жовква Жовквою, таких Великодніх свят, як 1707 року, вона не переживала.

Ще зимою заїхав туди цар Петро з Меншиковим і з новим своїм канцлером Гаврилом Івановичем Головкіним. З царем нахлинуло багато царських людей, бояр, прислуги та військових старшин.

Невеличке місто заройлося людьми, не було двора, де б не стояли москалі.

Жовківці тулилися по повітках і "маштарках", а були й такі, що залишали своє хазяйство та переїздили жити на село до родичів або до знайомих.

До царя часто-густо прибували пани польські, що вороже ставилися до Карла і до нового польського короля Станіслава Лещинського і обстоювали за Августом, хоч він ще влітку зрікся корони і 14 вересня підписав мир у Альтранштадті.

Відвідували царя у Жовкві навіть такі вельможі, як краківський каштелян Януш Вишневецький та мазовецький воєвода Хоментовський. Вони без великого почоту і кроку ступити не вміли, тому-то на час такої гостини у місті за жодні гроші зайвої квартири не знайшов би.

Були, щоправда, такі шинкарі та властители гостиниць, що гарні гроші тоді заробляли, але загал терпів і молився до Бога, щоб раз увільнив їх від тих непрошених гостей.

Цар Петро бісився. Його союзник Август не витривав на становищу, Карло тріумфував.

Цар боявся, що Карло, покінчивши з Августом, усі свої потуги на Московщину кине, і заздальгідь давав накази, як народ має на той час поводитися.

Росія велика, впустити ворога, а тоді не дати йому ні хліба для людей, ні паші для коней,— це дуже простий спосіб, щоб загнати його в біду. Тому-то цар і писав до Апраксіна, щоб усі хлібороби, великі й малі, не тримали хлібів по клунях та по коморах, а закопували зерно в лісах та дебрях, звідки б ворог не легко міг його добути.

Царські люди, навіть найчільніші, знайомилися тоді з його славною дубинкою і благословили такий день, коли їм поталанило не досвідчати царського гніву.

Одиноким союзником царя був гетьман Мазепа.

"Весь тягар війни лягає тепер на нас",— писав цар до гетьмана, закликаючи його в Жовкву на воєнну раду.

* * *

Саме в страсну п'ятницю приїхав гетьман з невідступним Орликом і з деякими старшинами до Жовкви на тую раду.

Ледве піднайдено для них квартири, і то примусом, а не з доброї волі, і навіть не за добрі гроші.

Малий городок перемінився у якийсь венецький маскарад. Зелені московські кафтани змішувалися з козацькими кунтушами та киреями, а три мови — українська, польська і московська — зливалися у якусь мішанину, від якої аж вуха пухли.

Матіркування, шлякування і псякредання чути було на кожному кроці, їх заглушувало хіба тарахкання хлопців дубовими довбеньками до церковних парканів у велику п'ятницю і в глуху суботу.

А коли прийшов Великдень, то жовківські дівчата не зважилися виводити гагілки на цвинтарях біля церков, не співали про Романа, бо бачили, що приїхав ще хтось могутніший і небезпечніший від нього.

Гірка була паска цього року, і не один та й не одна слізьми її обілляла, порівнюючи минулі страсті Христові з власними терпіннями, котрі їм отсе доводилося переживати. Ні сліду колишньої радості в це найнадійніше весняне свято.

Хоч Великдень був пізній і природа вспіла вже прибрати нове — зелене, біле, рожеве й синє — вбрання, хоч цвіли фіалки й пахла черемха, хоч у збіжжях могла сховатися курка, ніхто не втішався весною і кожний з острахом дивився на північ — чи не надсувається нова туча у вигляді нових царських або яких інших військ.

Жовківці, як звичайно мешканці малих міст, не дуже-то розбиралися в політиці. Куди там їм було розуміти хитрощі Петрові, котрий польську корону, скинену з голови Августа, предкладав і королевичеві Собеському, і Ракочому, і якомусь там герцогові англійському, котрий самотнім своїм союзником признавав Мазепу, а рівночасно чужинцям пропонував князівство київське або володимирське, як нагороду за спілку або хоч би навіть за посередництво в замиренню Росії зі Швецією...

Хто дасть більше?..

Навіть люди, що не раз мали з політикою діло, не годні були стежити за дивними скоками гадок, які відбувалися у великій, але неспокійній і ненормальній голові молодого царя. Тому-то мешканці славного й гарного города Жовкви несотворені речі розказували собі тихцем. Не один, дивлячись на солдатів, поляків і навіть на своїх, на козаків, хрестився, бо ніяк зрозуміти не міг, звідки й пощо вони тут взялися.

Ніби Пандора ящик свій над Жовквою відчинила і, що в ньому було, висипала нараз на місто.

До того, відома річ, що цар несамопитий, на нього всі дивляться, як на антихриста,— який же тут Великдень?

Добре, що минув і що кінця світа не було.

* * *

Більше ніж тиждень і мало що не два довелося ждати гетьманові Мазепі на тую военну раду. Правда, у Жовкві він не потребував скучати. І він їздив, і до нього приїздили люди, але треба було дуже секретно видітися з ними й дуже політично

балакати, бо в Жовкві під тую пору і стіни вуха мали.

Гетьманові старшини теж не були раді. Весна. В маєтках чимало роботи. В кожного родина, святкуватимуть без батька, а ти сидиш у тій Жовкві не знати пощо й нащо.

Нарікали старшини, зібравшись в гетьманській господі, коли їм довелось на гетьмана ждати, так як нині, у вівторок по провідній неділі.

* * *

Гетьмана ще вранці покликали на раду, бо Цар скоро встає. Сидіти може геть поза північ, а вставати мусить разом зі сходом сонця, і зараз за роботу береться. Чорт, не чоловік!

Старшини посходилися коло полудня. Не буде ж тая рада Бог вість як довго тривати! Петро не любить зайвих слів. Або говори до речі, або мовчи. Декому вже й язик відрізали за те, що непотрібне балакав. З Петром короткий процес.

Чекають старшини, гетьмана нема.

"Ясновельможний сам пішов?" — питає Орлика компанійський полковник Танський.

"Сам, як палець".

"Також нові звичаї, щоб гетьман одинцем ходив, нібито в нього надійних людей нема".

"Видно, нас там не треба", — додає обозний Ломиковський.

"Нас тільки тоді кличуть, як голову під кулі та під шаблі треба наставляти, — зауважує Танський, — а до військової ради — то ми за дурні. Москалі всі розуми поїли".

"Звичайно, вони барини, а ми холопи їхні".

"Царські люди in spe".

Говорили чимраз тихіше, щоб який чорт не підслухав.

Хтось добув із шароварів добре вже постирані кістки.

"Кидаймо!"

Скорочували час, як могли. Але нервувалися, і навіть кості не могли цьому нервуванню зарадити.

"Хтось іде!"

І властитель костей сховав їх назад у свої глибокі шаровари.

Увійшов покойовий гетьманський Кендзеровський, оженений з сестрою Насті Скоропадської, чоловік молодий, не дуже ще бувалий, але відомий своєю вірністю Мазепі.

"Як же там, Кендзеровський, — стали питати його, — не чув, що там діється на тій раді?"

"Звідки я, ваші милості, чути маю. Двері позамикані наглухо, скрізь варти, туди й миш не пересунеться".

"От, як москалі вміють секретні ради тримати!" — зауважив хтось.

"То правда, а ми свобідний народ і не любимо секретів. Що на серці, те й на язиці".

"Біжимо з язиками, чи треба, чи не треба".

"Але як же там, пане Кендзеровський, не чув, коли гетьман поверне?"

"Кажу милостям вашим, нічого я не чув, і сам прийшов подивитися, чи не повернувся вже ясновельможний, бо звідси до царського постю недалеко. Піду назустріч".

"Іди, йди, небоже. А якщо гетьмана зазриш, так і нас ісповісти".

І Кендзеровський пішов.

Ломиковський потягнувся і позіхнув на всю губу: "Йй-Богу, вже мені того всього забагато!"

"А мені обідати хочеться,— сказав, утираючи губи, полковник Танський.— Тепер, як тут говорять, загальниця. Пощо має чоловік себе морити?"

"На гетьмана з обідом чекаємо".

"Може, він у царя обідатиме".

"А мабуть. Якщо рада затягнулася так довго, то цар своїх радних на обід запросить. Іду я. У мене тут і знайомі є. Хоч медку поп'ю. Тутешні люди вміють добрі меди ситити".

І Танський вийшов.

Ломиковський знову протягнувся, аж крісло затріщало, і позіхнув від вуха до вуха.

"Не люблю я цього Танського",— сказав.

"А це чому?"

"От так, не люблю, та й годі! Непевний він для мене чоловік. Ніколи тобі не подивиться в очі, як кіт".

"Щось ніби Кочубей".

"А гадаєте, панове, що Кочубей певний?"

"Хто його знає, чи певний він, чи ні, а гріха на совість не треба брати,— зауважив Орлик.— Щодо Танського, то гадаю, що він, як компанійський полковник..."

"Компанійський, охочекомонний чи сердюцький — один чорт. Тут не в ранзі діло, а в людині",— замітив прилуцький полковник Горленко. Він недолюблював тих нових формацій і, хоч як був прихильний до Мазепи, криво дивився на тих всіляких попридумуваних ним старшин. Взагалі генеральні старшини і полковники старих, справжніх, козацьких полків тримали себе за щось окреме.

"Молоде вино вишуміти мусить. Так і ті нові гетьманські полковники поки не вишумлять, то з серцем до них не підходи".

Критикували одні других, аж до Кочубея дійшли.

"А цей же що? Старий гетьманський товариш. Яму під Самойловичем копав, а тепер, мабуть, під Мазепою гребе".

Апостол боронив свого свата. Не такий-то він небезпечний. От, звичайно, біда, коли жінка чоловіком ніби швець шкурою крутить.

"Ні, ні, пане товаришу, не борони ти генерального судці. Побачиш, він колись ще таку штуку затіє, що всім одне горе вийде",— обстоював Горленко.

"Наш судень Чуйкевич куди краща людина".

"Золото — не чоловік!"

"А син?"

"Яблуко від яблуні недалеко паде. Молодий Чуйкевич у свого батька вдався".

"Гадаю, що в нього ще більше характеру, ніж у батька. Подумайте лише. Цей парубок закохався у Кочубеєву Мотрю, ну, як чорт у вербу".

"Добра мені верба, Кочубеєва Мотря! Це ж найпишніша троянда, пане товаришу!" — зауважив Орлик.

"Для тебе, генеральний писаре, бо ти, хоч свою гарну жінку маєш, але й на інших не від того, щоб глипнути оком. Звичайно — молодий. А мені вже не до жінок. Отож, кажу, закохався Чуйкевич у Мотрю, Мотря до гетьмана втекла, а він її у гетьмана сторожив, для нього. Погадайте, яка це вірність!"

"Бувають ще характерні люди на нашій Україні".

"Україна буйна, а на ній усяке квіття процвітає".

"Але будяччя найбуйніше буяє!"

"Звичайно — степ. Та ми відбігаємо від речі. Про молодого Чуйкевича мова. Чую, він тепер знову до Мотрі сватається".

"Говорять".

"Кажуть, нібито Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повінчати дозволив".

"А гетьман що?"

"Викручується,— прошептав Горленко.— Кортять Мошка гуглі",— і старшини стали голосно сміятися.

"Такий старий, а на жіночу вроду —пес".

"Тут не в старості діло, а в комплекції. Такої комплекції наш гетьман і — годі".

"Але що йому не наскучать ті юбки?"

"Доброму козакові гостра шабля і гарна юбка не наскучать ніколи. Шабля на війні, а юбка дома, от воно як!"

Апостол крутив свій дивно закоцюрблений вус.

"Та що ви його так крутите, пане товаришу, як Мошко пейси?" — жартував Ломиковський, а Горленко відповів:

"Товариш Данило, бачите, кінець вуса такий гачок чіпає, щоб на нього жінок ловить".

"Як риб на вудку".

Апостол розплющив око, зморщив над ним чоло і відповів:

"Твоєї, товаришу, не зловлю. Не бійся?"

"Тс!.."

На порозі появився Кендзеровський, цитьнув і нараз вискочив на двір.

"Гетьман із воєнної ради вертає!"

Полковники попричісували пальцями чуприни, поправили пояси, файки повитрушували і поховали.

"Та й накурили ж ми в тій хаті".

"Ніби архієрей у церкві накадив".

Орлик відчинив вікно і здалеку побачив гетьмана, котрому назустріч біг Кендзеровський.

* * *

Орлик знав гетьмана, як тільки можна було його милість знати. Вгадував, коли він у доброму, а коли в поганому настрої. Тепер жажнувся. Гетьман надтягав, як чорна хмара. Орликові потемніло в очах. Нагадався йому той Мазепа, котрого він бачив по від'їзді царя Петра з київського бенкету... "Слухай, що Меншиков каже".

Орлик відскочив від вікна і почав згортати та поряdkувати на своєму столі якісь папери. Деякі ховав у нагрудну кишеню.

"Не остався наш гетьман у царя на обіді",— зауважив Данило Апостол і перестав крутити свій ус.

Нагло відчинилися двері, і в хату увійшов Іван Степанович Мазепа. Його обличчя, звичайно блідаве, ніби зі слонової кості, паленіло. Між бровами зарисувалася характеристична складка, уста затялися, вус нервово тремтів.

"Здорові були!" — сказав, не підводячи задуманих очей, перейшов хату і вступив у свою спальню. Кендзеровський заніс за ним туди кирею і шапку, замкнув двері і вийшов до старшин. Ті стояли, збиті в гурт, збентежені і не знаючи, що їм робити. Йти чи дождити аж вийде до них ясновельможний?

Такої ситуації вони не пам'ятали.

Гетьман дуже вважав на товариські форми. Хоч як був іноді стурбований, а може, й лихий, а все ж таки зі старшинами чемно і ввічливо вітався. А тепер він перелетів через кімнату як вітер, і тільки його сап'янці проскрипіли, аж, здавалося, долівка під ногами застогнала. Що такого зчинилося на раді, що вивело старого гетьмана з рівноваги?

І старшини стали перешіптуватися між собою.

"Навіть у царя на обід не залишився!"

Це їх турбувало найбільше. Це був дійсно поганий знак.

Крізь зачинені двері чути було, як гетьман ходив кругом стола; ходив, ходив, ходив...

"Що сталося?" — питали Кендзеровського.

"Не знаю. Його милість словечком не відзивалися до мене",— відповів і, зітхаючи, вийшов.

Пристали тоді до Орлика. Але й він нічого сказати не міг.

"Може, які листи?"

"Ніяких таких листів не було. Видно, на раді збентежився".

"Цар — нахабна людина. Чи не обидив він його?"

"Не гадаю, щоб аж до того дійшло. Цар потребує наших людей і — червінців, а вони є тільки в Мазепи".

"Як колись у батька Хмельницького бували. Король мерз тоді у своїх покоях на Вавелю, не було курки, щоб йому на обід зварити, а в Хмельницького все гроші знайшлися..." — зауважив хтось.

Гетьман ходив, ходив, ходив.

"Ви, як собі гадаєте,— озвався Апостол, шарпаючи свій вус,— а я таки йду. Не

люблю такої гостини".

Вийшов Апостол, а за ним й інші. Двері, немащені, мабуть, відколи їх у завіси поклали, заскрипіли так жалібно, що гетьман, здається, цей скрип почув і вийшов зі своєї відпочивальні.

Явився на порозі не рум'яний уже, а білий. Орлик стояв при столі, Горленко підпирав піч, Ломиковський дивився у вікно.

"А тамті де?"—спитав гетьман, розглядаючись по хаті.

"Обідати пішли".

Орлик несміливо приступив до гетьмана: "Ваша милість теж зводять прийняти обід".

Гетьман заперечив головою: "Не хочу!"

Це "не хочу" було так сказано, що Орлик і не питався далі.

Гетьман переступив поріг. Прискореним кроком підійшов до Ломиковського, подав руку, потім до Горленка і теж звитався з ним. "Як ваше здоров'я?" — спитав, силуючися на усміх.

"Спасибі милості вашій. Живемо помаленьку".

"Гірке це наше життя, панове товариші, ой гірке! Ворогові своєму такого не бажаю".

Орлик подав гетьманові якийсь старий, сильно висиджений фотель. Сів, спираючи руки на непевні поруччя.

Прикра мовчанка запанувала в кімнаті. Нараз — гук!

Гетьман здригнувся: "Стріляють цареві до обіду!" — процідив крізь зуби.

Його руки нервово стискали поруччя. Зелений бузок заглядав у вікна. Від цієї зелені падали відблиски на біле гетьманське обличчя і робили його ніби мертвим.

Горленко й Ломиковський глянули на Мазепу і їм жаль зробилося старого. На гадку, що його на царській раді могла стрінуги обіда навіть ділом, а не лиш словом, кров ударила їм до висків. Це ж не лиш для нього, але й для них усіх обіда. Невже ж посмів би цар тепер, коли стільки тисяч козацького війська, кінного й пішого, б'ється за його престол, котрий тріщить, як отсе старе крісло, на якому сів гетьман,— не в неже ж смів би він віддячуватися Україні каменем за її хліб?

Гетьман мовчав. Всі три його вірники не спускали з нього очей.

Як же він за останні місяці подався! З тої пори, як Мотря від'їхала від нього, ніби й життя покидає Мазепу. Ніби Мотря молодість з собою забрала. Гетьман схуд, посивів, морщинами покрилися лиця, тільки ті очі світяться, як свічки. Як свічки над усопшим,— прийшло Ломиковському на гадку.

І він стихійно і не надумуючися довго обхопив гетьмана за коліна: "Ваша милість, зводьте прийняти обід, хоч одну страву, хоч ложку борщу. Як же так у голоді сидіти. Будь ласка!"

"Спасибі вам. Такого вони мені пива наварили, що й страви не хочу".

У словах гетьмана почувся жаль.

Старшинам дивно було слухати таких слів і дивитися на пригноблення гетьмана,

котрий нарікати й жалітися не любив.

"Коли б я так вірно і дбало служив Богові, то дістав би найбільшу нагороду, а тут, хоч би ти і в ангела перетворився, то й тоді, мабуть, жодної подяки не зажив би за службу і за вірність свою".

Знов залунали голосні стріли, перебиваючи гетьманові слова.

"На віват стріляють прокляті!" — вихопилося Горленкові.

Гетьман пильно подивився на нього.

"Стріляють!"

І він гірко всміхнувся, і поправився у старім і невідгіднім кріслі.

Як же він постарів,— знову промайнуло їм через голову. Це вже не той Мазепа, що був перед роком.

І мороз пішов їм поза плечі. Якби так він, не дай Боже, покинув їх тепер, переходячи, як сам це перед хвилиною зазначив, а поганой царської на кращу, божу, службу, що тоді сталося б з ними і з цілою Україною? Нема чоловіка, щоб міг зайняти його місце й гетьманувати так, як він.

Мазепа ніби їх гадки відгадав: "Га, що ж, в ложці каші з'їсти себе не дамо, хоч роти в них широкі й апетити великі".

Горленко стиснув рукоять шаблі, Ломиковському очі засяяли.

"Милосте ваша! Не журіться. Ваш розум, а наші руки — не підемо в Москву шукати науки".

"Не підемо!"

"Чого ж ви стоїте? — перебив їх нараз гетьман.— Сідайте! Подай, Пилипе, три крісла. Ближче! так".

Старшини крісла до гетьмана притягнули.

"Присуньтєся, щоб не балакати голосно".

Присунулися крісло в крісло, і гетьман почав: "Кажете, не підемо до них в науку. Шкода! Бо нема такого дурня на світі, від котрого не можна би чогось навчитися. А від москалів таки чимало. Подивіться на них. Не знаю, як війна скінчиться, але як тепер воно є,— то цар програв. Август зложив королівську корону, на польському престолі засів царський супротивник. Станіслав Лещинський. Карло побіджує і тріумфує. А дивіть, який послух у царському війську! Чи чували ви, що там про якісь бунти, про якусь супротивність цареві? Ані сліду чогось подібного. А хай би воно так, не дай Боже, в нас! Ще не скінчилася б баталія, а вже горлали б наші всезнайки, що гетьман винуватий, що його скинути треба, або, ще чого гіршого, залунав би клич — переходіть на другий бік! От де наше нещастя, панове! Розказують, не знаю, чи правда, що коли цар у курфїрста був і з ним з високої вежі одного замку дивився, то прийшла йому охота сказати до свого чоловіка, що поруч нього стояв: "скачи!"

"І що?"

"І — цей скочив..."

"Монгольська деспотія".

"А в нас анархія слов'янська. Щоб збудувати державу, треба перше тую анархію

переломити".

Ніхто не перечив.

Зелені відблиски на обличчю гетьмана жовкли й золотіли. Сонце схилилося на захід, а в хаті були від заходу вікна. І знов забриніли шибки.

"Але ж стріляють до біса!" — зауважив Ломиковський, і гетьман знову допитливо глянув на нього. Годі було з того погляду догадатися, чи по нутру йому тая заввага, чи ні.

Чому він нічого не говорить? Мовчить, як гріб! — питалися в душі старшини. Це ж така непевність, що довше й витримати годі. Висить над тобою скеля і гнітить. Ні втікати від неї, ні трутити, щоб покотилася до чорта.

Натяки, натяки й натяки, а нічого певного, нічого нового, ходиш, як у потемках, потайниками блукаєш.

І Ломиковський, як близький до гетьмана чоловік, зважився завдати йому питання: "Що ж там на тій раді було?"

Гетьман здивовано подивився на нього.

"Нарада тайна була. Знаєте, що таке тайна?" — відповів нерадо.

"Прощення вашої милості за сміливість прошу, але ж ми не чужі до вашої милості люди, не сторонні, а так сказати, свої, близькі, з чого собі і честь велику маємо. Бачили збентеження свого регіментара і раді б знати, чи не приключилося йому щось непристойного для його достойної особи, щось такого, за що ми, як вірні його старшини, повинні б з усіх сил своїх кріпко за ним постояти".

Усі три припіднялися з місць. Видно, слова не сказані були на вітер, а добулися десь із глибин душі. Їх обличчя зробилися поважні й грізні, в їх очах запалав довго здержуваний вогонь. Коли б гетьман сказав їм був у цей мент: "Так, зневажено мене. Ідіть і бороніть мою честь!" — вони безперечно пішли б, не зважаючи на ніщо.

Але гетьман не сказав того. Ще не пора.

Потягнув їх злегка за поли: "Чого ж би ви зриваєтеся, сідайте! Невжеж гадаєте, що Мазепа дасть обіджати себе? Добре я знаю, хто я такий. Не купити мене ні за гроші, ні за титули. Гроші я й цареві даю, а титулу вищого, як гетьман, значиться, вождь і начальник України, теж не потребую.. Мій титул нині не згірший від королівського польського, а за значіння я з ним також не мінявся б. Але болять мене тії торги, що за живу шкіру українського ведмедя ідуть. Мене герцогом хочуть зробити, а київське, волинське й чернігівське князівства другим дають. До чого воно подібне? Це ж фантазії, на які я, старий, досвідчений і практичний чоловік, ніяк не піду. Мазепа — гетьман і гетьманом усієї України хоче зостатися. Мазепа ніяким чином не допустить до того, щоб чужинці сиділи на нових престолах пошматованої української землі. Досить мені цього, досить!"

Гетьман зірвався з дряхлого крісла і став нервово ходити по хаті. Повставали й старшини і попідпирали собою стіни, щоб не спиняти його.

Крізь вікна залітав спів птахів і свіжий запах розквітлих бузків, котрих було повно по городах і попід плотами.

"Або отсе перестроювання України на московський лад. Замість виборних старшин мають командувати нами, козаками, московські бояри. Що п'ятий чоловік з полку перейде в компанію, дістане мундир і солдатську плату, а решта повернеться додому, щоб сіяти і орати та щоби згодом зробитися звичайними царськими холопами. Скажіть, можемо ми на таке пристати?"

Гетьман встав і глянув старшинам в очі.

"На таке ми ніяким чином піти не можемо".

"Краще зі шаблею у руці згинуть чесно, ніж соромно пхати шию в ярмо".

Гетьман значуще подивився на вікна. Орлик зрозумів цей знак і позачинював їх.

"Милосте ваша,— почав палко Ломиковський,— регіментаре наш, надіє ти наша! Пощо ж нам гаятися, якої ще більшої наруги дождитися? Затягають петлю на шії нашій чимраз то кріпше, зашморгнуть нас. Усі ми бачимо, до чого воно йде. Вони хочуть Україну не лиш поневолити до решти, але хочуть злити її з Московщиною в одно, хочуть переорати наші останні межі, щоб був один великий царський лан, а на ньому цар-ратай, що оре його нашими списами і шаблями і гноїть козацьким трупом на московську пшеницю. Спасаймося, рятуй ти нас, поки пора! Тепер пригожа хвилина, а за який час, може, доля знов повернеться до царя, а відвернеться від Карла й Станіслава. Пощо нам дождитися такого повороту, їй же Богу, або тепер, або ніколи. Гнівайся на мене, пане гетьмане, відбери від мене ранг й рангові маєтності, роби зі мною, що твоя воля, а я раз мушу це тобі сказати, бо так само, як я, гадає нас багато, дев'ятдесят дев'ять чоловік на сто!"

Гетьман узяв Ломиковського за руку, і його уста осінив знову звичайний, приязливий усміх:

"Приятелю мій! Ти знаєш, як поляки кажуть: ц о н а г л е, т о п о д я б л е. Не хочу я, щоб і в нас сталося п о д я б л е. Розумієш мене?"

Ломиковський глибоко зітхнув. Бачив, що гетьман знов, як старшини казали, виляє хвостом.

"Не на те я,— говорив гетьман,— ціле життя мудро робив, щоб тепер якоюсь дурницею все діло поспувати. Політика, товариші, не така проста річ, як декому здається. Легше виграти битву, як заключити корисний мир. Вірте ви мені, старому. Бачу це не від нині, що ви напіраєте на мене, мо лестуєте мене, щоб я зробив, як вам завгідно, а я казав уже це не раз і нині кажу, що зроблю так, як мені мій розум і мої політичні плани велять. Не інакше! Мусить же в кожному організмі бути якась голова. Хвіст конем не вертить, а кінь хвостом. Не обіджайтеся на мене. Я вас люблю і за вами й жінками й дітьми вашими постою, бо на це я хрест святий цілував, але лишіть ви отсі намови. Я вам довіряю, довіряйте ж і ви мені".

Гетьман устами всміхався, а очима грозив.

"І ще вам одне хочу сказати, щоб ви спокійно могли відійти від мене, а саме, що Мазепа живим у неволі себе не здасть, чуєте — не здасть себе живим у полон ніколи й нікому! Але того самого він і від вас бажає. Побачимо, чи дотримаєте з ним кроку".

На улиці затупотіли чоботи. Весняне болото підсохло, чути було здалеку, як хто

йшов.

Орлик відчинив квартирку і глянув.

"Меншиков!" — прошепотів.

Старшини скоро попрощалися з гетьманом і подалися в двері від подвір'я.

Гетьман ще скорше пустився у свою відпочивальню.

Орлик скоренько постелив йому ліжку, зачинив двері від світлиці і сів при своїм столі писати.

Гетьман роздягнувся і поклався в постіль. Зробив це навмисне, щоб не виходити його світлості назустріч. Забагато честі, та ще після нинішньої воєнної ради.

Треба ж ціну собі знати. Хто не цінить себе, того й не дооцінюють інші. Помиляється цар, гадаючи, що на Мазепу можна гримати, як на бояр. Нині позволь йому, щоб гримав, так завтра дубинкою поб'є.

Гетьман столик з медицинами ближче до свого ліжка присунув.

ПОСОЛ ВІД ЦАРЯ

Орлик удавав, що щось пильне пише. Йому ця нашвидко зготовлена комедія дуже подобалася. Хай знають наших! Цар гороїжиться, бо гадає криком відстрашити лихо, як китайці ворога мальованими смоками страхають. Хто багато галасу робить, той або совість нечисту має, або боїться. Одне і друге криком хоче відвернути від себе. Так гетьманський блазень казав. Видно, і цар з таких-то людей, але гетьман із інших.

Відчинилися двері, і черговий офіцер Меншикова оповістив, що його світлість князь Олександр Данилович Меншиков до гетьмана в гостину зводив прибути.

Орлик на рівні ноги зірвався. Лівою рукою чуприну пригладив, правою пояс поправив, гудзики позашіпав і вискочив на ганок.

Його світлість якраз на останній схід ногою ступав. Високі чоботи з чуткого юхту, прилягаючі до тіла лосеві ясно-жовтаві сподні, зелений, золотом гаптований кафтан, андріївська лента через плече. Гарний, хоч малий, з пристійним, але мало інтелігентним, хоч не дурним лицем, гордо здивувався, побачивши замість гетьмана його генерального писаря.

Орлик поклонився у пояс.

"Його милість гетьман дома?" — спитав князь.

"В ліжку лежать, недужі", — відповів Орлик.

"Що ж такого? Перед годиною бачилися ми, а тепер і недужий!"

"Його милість пан гетьман в доброму здоров'ї на раду до його величества пішли, а недужими вернули".

"Можна провідати? Не стурбую його?"

"Перед вашою світлістю двері до відпочивальні його милості пана гетьмана повсякчасно розтвором стоять. Будь ласка!"

І Орлик відчинив двері до світлиці, в котрій перед хвилиною велася розмова гетьмана зі старшинами. По кутах снувався ще димок, бо старшини сильно своїм звичаєм накурили.

Меншиков, переходячи світлицю, кинув оком на Орликів стіл, потягнув носом дим

і, повертаючись до Орлика, завважив: "Не дуже то в тій домівці Іванові Степановичеві вигідно. Мала вона, і не має такої обстановки, до якої він привик".

Крізь двері від гетьманської відпочивальні чути було сухий, відривний кашель.

Орлик постукав щиколотками правої руки і спитав: "Його світлість князь Меншиков. Чи вільно?"

"Проси!" — почувся голос з-між подушок.

Орлик відчинив низькі однокрилі двері, як до келії чернечої. Меншиков увійшов. Орлик подався назад, зачиняючи двері за собою.

Меншиков поклонився до ікони, котру гетьман привіз і наказав почепити в утлі, праворуч від свого ліжка, перехрестився тричі, доторкаючись пальцями свіжо вимитої і жовтим піском ради гетьманового приїзд витертої долівки, а тоді, стаючи перед ліжком і заломлюючи руки, питався нібито дуже тривожно: "Невже ви справді нездужаєте, шановний Іване Степановичу?"

"Вдаю! — відповів гетьман і вказав на крісло.— Сідай, князю!"

"Спасибі милості вашій. Висидівся на раді".

"Я також. І досидівся, бачите, до чого".

"Невжеж?"

"Вдаю, жартую, брешу — що хочете гадайте собі".

Світліший збентежився. Гетьман ніколи таким тоном не відзивався до нього.

"Будемо благодіяти Всевишнього, щоб ви скоро поправилися, Іване Степановичу. Дуже нам не в пору ваша недуга".

Гетьман з докором подивився на нього: "Знаєте що, князю?"

"Що такого?"

"Не будемо гратися словами, бо мені тепер не до того. Якщо вам дійсно моя недуга не в пору, так чого ж ви тоді накликаєте її на мене?"

"Ми? На вас? Іване Степановичу, що це ви? В гарячці балакаєте чи як?"

"Балакаю я те, що гадаю, світліший князю, а гадаю я, що людині старій і такій заслуженій, як гетьман Мазепа, належитья якщо не окрема шана, так хоч більша увага. На всякий спосіб, знаючи, що Мазепа недужий, не треба бентежити його криком і стуком, як якогось пахолка. На мене й за молодих моїх не гукали, а тепер я тим більше не бажаю собі того".

Меншиков ноги розкрав і руками за під боки взявся:

"Ах, гетьмане, гетьмане! Говориш ти, ніби царя-батюшки нашого не знаєш. Подивись, я, може, й найлюбіший з близьких до нього людей, а спитай, якої зневаги мені не доводиться від його величества зазнавати".

Гетьманові було того забагато. В нім накіпіла злість ще зранку, розмова зі старшинами долила оливи до вогню, так тепер він, не витримавши, й відповів: "Це, князю, ти, а це я".

Меншикова як коли б хто шпилькою в саме серце вколов. Він же був у Москві, що в Москві, в цілій Росії, перша після царя людина, що хотів, те й робив, хоч, правда, знав, що йому можна хотіти. Він з бублейника вибився в князі, в генерали, блистів від

орденів, купався у достатках, гордощі розпирали його, а тут цей старець, якийсь там гетьман, котрому, може, нині-завтра відберуть із рук булаву, сміє так спокійно казати: "це ти, а це я!"... Відповів би гетьманові світліший, коли б не дістав був від царя виразного наказу йти і заспокоїти старого. А наказ царський сильніший від почуття особистої честі і від обіджених гордощів світлішого.

Тому-то це "ти і я" Меншиков сховав у своє серце, як гадючку, проковтнув, як гіркий лік, і відповів спокійно:

"Знаю я, Іване Степановичу, що ти чоловік достойний і великозаслужений, але цар-батюшка над усіма нами стоїть. Йому й покоритися треба. У нього сильний темперамент, а до того часи такі, що треба бути святим, щоб не бентежитися зело. Потерпім ради царя-батюшки нашого і рада віри нашої святої православної".

"Терпів я, князю, і терплю чимало, але зневаги стерпіти не можу. Хто зневажає мене, той мене до гробу заганяє, як ось тепер... Не посилаєте ви тепер якого післанця до Львова?" — спитав нараз гетьман, змінюючи свій голос.

"Або що?"

"Бо мені хотілося б тамошнього митрополита попрохати, щоб він з маслосвятієм приїхав до мене. Може покращає мені, а як ні, то, може, Бог якого гріха відступить... Грішні ми, князю, ой грішні!"

Меншиков сів.

"Пощо такі гадки? Ваша милість доживуть ще вікторії над ворогами нашими, доживуть ще нашого спільного тріумфу".

"Не гадаю", — заперечив головою гетьман.

"До митрополита у Львові посилати не раджу. Він чоловік непевний. Ще вас католицьким миром намастить".

"Краще католицьке, ніж жодне".

"А мені здається, що краще підіждати, аж вернете в Київ".

"Підіжди, Іване, аж приложу гірчиці до рани".

Меншиков бачив, що з гетьманом не договориться нині. А жаль. Царська казна пуста. Грошей, як умирати, треба. Недавно дав Мазепа 200 тисяч талерів, а вже й помину по них нема. Скільки тих грошей на війну треба: грошей, грошей і ще раз грошей! Найкраще забрати б їх насильно, а гетьмана відсунути від них, десь на Сибір або у якусь глуху провінцію за Москвою. Але цар такої наглої переміни тепер робити не хоче. А Меншикова руки сверблять. От і взяв би він того старого за вуси, от і поторгав би тою хитрою головою, а тоді: "пашов вон, сякий-такий сину!"

Так цар не дає.

І, всміхаючись солодко до гетьмана, говорив світліший князь Меншиков: "Так тоді маємо в Богові милосердному добру надію, що він зглянеться на нашу о п р е с і ю і не позбавить нас такого мудрого й вірного союзника, яким ти еси, Іване Степановичу".

"Спасибі, князю, оставайся в здоров'ю. Твій світ перед тобою, а мій уже геть-геть!"

"Не треба, Іване Степановичу, гадок таких допускати до серця. От подивись на нашого Толстого. Він також не молодик, а наші боярині і генеральші зітхають до нього

як до Адоніса".

Гетьман зрозумів натяк на свою слабкість до жінок, зокрема, може, і до Кочубеєвої Мотрі, і відповів:

"Бо Толстой еротики класичнії на теперішню мову і теперішнім ладом перекладає, а я і книжки мудрої прочитати не маю коли. Все гонять мною з одного краю у другий, з одної небезпеки в другу, і ще одної пригоди не позбувся, як у другу зовуть. А все те для добра його величества і ради блага церкви нашої, а з поминенням всякого взгляду на життя і здоров'я ваше. Нічого я за тую службу вірну не бажаю, як тільки шани, яка належиться чоловікові старому і чесному".

"Що тоді маю переказати його величеству царю, батющі нашому?"

"Передай йому мій поклін і впевни у вірності гетьмана Івана Степановича".

Меншиков стиснув руку Мазепи, бренькнув острогами і вийшов.

ЧОГО ПРИХОДИВ?

"Як ти гадаєш, Пилипе, чого це світліший до мене приходив?" — спитав гетьман Орлика, коли той, відпровадивши Меншикова, повернувся у відпочивальню.

"Не можу я, ваша милосте, знати, не відаючи, що на раді зайшло".

"Щоб там і не зайшло, а без причин він не приходив. У них, бачиш, такий звичай, що перше з перцем, а тоді з серцем, спершу полають, тоді обіймають: "мої ж ви!"... Настрашилися, що розгнівали Мазепу. А в того Мазепи все ще і козаків нових набереться, і червінців дещо знайдеться.— Жаль утратити союзника такого. Поки коника тягне, не відпрягай".

Орлик бачив, що в гетьмановому серці злість у гореч перемінилася.

"Ваша милість подоброму з князем Меншиковим розійшлися?" — спитав.

"Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий. Чує серце моє, що між нами ще до великого дійде. Він мені ногу підставляє. Котрийсь із нас конечно спотикнеться і впаде... А все ж таки спасибі йому, що до ліжка поклав".

І гетьман став уголос сміятися: "Коли б не надніс його чорт, я й досі сновигав би по хаті, а мені відпочинку треба. Кожна кістка болить. Погадай, я все при роботі і при турботі. Як не похід, то фортеця, як не фортеця, то на раду їдь, як не з чужими, то зі своїми своє серце гризи. А тут уже й вік. Коли б мені твої літа, Пилипе, я цілий світ догори ногами перевернув би, а так — слухай, що Меншиков скаже!"

"Ваша милість ще й мене можуть пережити".

"Можу, можу! Але я того навіть не хочу. Ти молодий, тебе ще багато дечого чекає. Чую, що воно надовго затягається. Ходимо, як у хмарі. А хто з нас угадає, чи нинішній вітер тую хмару розвіє".

Вечоріло: Останнє проміння заходячого сонця падало з вікна просто на гетьманову голову, осяювало її краще від герцогської корони. Мазепине обличчя, недавно бліде, аж зеленаве, оживало тепер, променіло. Орлик з насолодою дивився на нього.

"Пилипе!"

"Слухаю милості вашої".

"Я на тебе великі надії покладаю, на тебе й на Войнаровського".

Орлик нахилився до гетьманської руки.

"Бачу я, що в тебе ум небуденний. Гадаю, що не дурно біля мене сидиш. Може, я ще проживу декілька літ, а може, мене Господь нині-завтра і покличе до себе. Щоб ти тоді з Андрієм попід сили не брався, щоб ви мені в мирі і в добрій згоді тою дорогою ішли, яку я вам в останній хвилині покажу. Розумієш — в останній хвилині, бо часи змінюються, як погода в марті, і нічого певного я нині сказати не можу і не хочу, а роблю так, щоб для нашого спільного діла добре було".

"Ваша милість можуть покладатися на мене; надії не заведу".

* * *

Останні слова заглушив крик, зразу далекий, а потім чимраз ближчий, ніби хтось порятунку просив і з цим проханням добивався до гетьманських вікон.

Орлик побіг подивитися, що це. Гетьманова голова покривалася тінями. Подушки з білих робилися сірими, стеля нависала над ліжком, ікона з негасаючою лампою відривалася від стіни і ніби у повітрі плила.

Гетьман передумував нинішню воєнну раду, розмову зі старшинами і гостину Меншикова.

Все воно переконувало його і впевняло, що наближається рішучий момент, рішучий не лиш для нього і для України, але, мабуть, для історії цілого Сходу. Тендітна сітка, котру він так хитро й обережно сплітав, доснована до решти. Треба вважати, щоб її не порвали. Кінець діло хвалить — треба подбати, щоб кінець не обезславив діла.

Мазепа дорожив тим своїм ділом. Хоч яке воно важке й небезпечне, любив його. Покінчивши з Мотрею, нічого більше в житті своїм не бачив, що могло б приманювати його.

Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні!.. Коли б тільки на тому й покінчилося! Післав би гетьман свою шестірню чорну і в золоченій кареті привіз би назад Мотрю. Та чи приїде вона? Для неї Івана Степановича вже немає, є тільки гетьман Мазепа... Зрозумій ти її! Гомонить Мемнонова колюмна, але що?.. Кажуть, у Мотрі знов з мамою попустилось, навіть, мабуть, до великого доходить... Бідна, бідна Мотря!

Старий Чуйкевич і Василь Кочубей раді би дітей своїх повинчати. Га, що ж? Коли Мотря згодна, хай іде. Він її силувати не стане. Щастя бажає Мотрі. Для себе спомин оставить. Гарний спомин. Але ще ночі нема, ще й сумерків не було. Тепер лише підвечір'я...

Чого в тій хаті такі малі віконця? Відчинити б їх, щоб видно було кущі розквітлого бузку і синє небо над ними, і багато, багато зір. Хай би чути було, як солов'ї співають і як любі розмови гомонять по садочках...

А тут крик. В найкращий акорд паде фальшива нутка... Що таке?

Вернув Орлик і доніс, що це наших людей знов москалі "пороли". Побилися з солдатами чи з рейтарами, мабуть, і польські драгуни теж були. Намішали війська, як в казан гороху з капустою, і тепер клекотить. Ніхто не розбирається в тій страві.

Гетьман, почувши, аж на ліжку присів: "От, бачиш, які то вони. Одною рукою гладять, а другою б'ють. Тут світліший до мене від царя приходив, а там моїх людей зневажають. Яке їм діло до нас? Мої люди під моїм регіментом стоять. Карати їх ніхто не має права. Не стерплю того, не стерплю!"

Він кулаком бив об нічний столик, аж плящинки з ліками скакали.

"Провіриш мені, Пилипе, це нове, нікчемне діло. Переслухати свідків, розслідувати, хто винуватий, і звідомлення подати на письмі. Досить мені тієї зневаги. Моїх людей я маю судити, я їх вождь. У всьому руку світлішого бачу. На царську гарячу комплекцію вину спихає, а сам він воду каламутить, щоб рибу ловить. Але побачать ще вони, побачать, хто такий гетьман Мазепа!"

ТАНСЬКИЙ

Якось на провідному тижні зібралися в гетьмана старшини, давали йому свої звідомлення і накази приймали. Вечором розійшлися: хто до себе на квартиру відпочивати, хто до знайомих, а хто до заїздного дому, де в боковім, окремім, покою можна було тихо й незаметно старого меду попити.

Біля гетьмана осталися тільки Орлик і Ломиковський.

Цей почав.

"Не хотів я вашій милості при людях цього казати, знаючи, що не мило буде милості вашій таку новість почути".

"Що ж там знову нового?" — спитав ніби байдужо гетьман, привиклий до всіляких немилих новин.

"Компанійський полковник Танський від князя Меншикова лист дістав?"

"Танський? Від Меншикова? Лист?.. Якого змісту?"

"Щоб з полком своїм, взявши за шість місяців плату і придбавши харчів, у похід у Польщу під накази польського коронного гетьмана Сінявського рушав".

Гетьманом аж підкинуло на ліжку. Його вдумливі, пронизливі очі змінилися нараз, запалали гнівом, на висках набриніли жили, вуста в кутиках затряслися, рука нервово стискала й м'яла накривало.

Ломиковський, як сидів біля гетьмана, так мимохіть відсунувся від нього, Орлик піднявся з місця і стояв, з тривогою дожидаючи громів з тієї хмари.

"Правда це?" — спитав не своїм голосом гетьман.

"Як Бог на небі, правда,— відповів Ломиковський.— Не смів би я гетьманові моему брехати".

"А ти чув про це?" — повернувся гетьман до Орлика.

"На жаль, чув,— відповів тривожно Орлик.— Танський, кажуть, вже й у похід готуватися почав".

"Заки піде, як скажену собаку застрелю за непослух, за легковаження регіментаря свого!"

Орлик пополотнів. Ломиковський і собі з крісла піднявся. Гетьман віддихав важко. Обидва вони боялися, щоб з ним не стався поганий припадок.

"Чом ти мені про цей лист не сказав раніше. Ти ж нічого не смієш затаювати переді

мною?" — гримав на Орлика Мазепа.

"Не було коли, ваша милосте. Чекав я аж старшини розійдуться".

"На другий раз, не гаючись, кажи. Зі сну мене буди, від страви відривай. Це ж страшне, нечуване, до правди не подібне. Світліший щоднини бачиться зі мною, балакає про всілякі речі, нібито радиться, а тут поза мої плечі полками моїми розпоряджається, накази людям могого регіменту роздає, ніби мене вже й на світі немає, ніби мене вже позбавлено влади й сили. Чи чували ви про таке нахабство? Хто ж то без мого дозволу видасть Танському гроші на шість місяців уперед і харчі для його полчан? І питаюся я, як сміє Танський йти, не доставши наказу або хоч дозволу від мене, регіментаря свого? Нехай спробує! Як скажену собаку застрелю!"

Орлик, зачекавши аж перша хвиля гніву перекотиться, запримітив: "Може, Танський і не винуватий у тому. Може, гадав, що світліший у порозумінню з вашою милістю цей наказ видає".

"Так тоді чому до мене з листом не прийшов, чого носиться з ним, як з писаною торбою? Це противиться регулямінам нашим, це понижує не тільки мою владу, але й честь вашу. Прихвосні роблять таке, а не полковники, котрих я наділяю так щедро і маєтками, і значіннями. Танський нібито з панів, а хам він, холоп — отщо!"

Нова хвиля злості підкочувалася під серце старого гетьмана. Він цілий аж трусився.

"І з такими людьми кажете ви мені починати якесь політичне діло, писати нову сторінку історії? Ха-ха-ха! З такими людьми!"

Гетьман сміявся так голосно, а старшини так тривожно слухали його прикрий сміх, що не зауважили, як замкненою вулицею до брами того дому, де була гетьманська квартира, під'їхав віз. Почувся крик варті, і черговий офіцер вибіг на ганок. Орлик і Ломиковський пішли подивитися, що за гість так пізно до гетьмана приїхав.

"З Вінниці,— сказали, вертаючи в гетьманську відпочивальню,— якийсь Залевський чи якомсь, козак чи шляхтич, не розбереш?"

"З Вінниці?.. Залевський? — аж скрикнув гетьман.— Ведіть його до мене, а самі можете йти на вечерю. Пилипе, кажи перед світлицею поставити варту. Щоб мені туди ніхто не входив. На твою відповідальність цей наказ видаю".

"Слухаю милості вашої!"

"Завтра вранці заходьте знов до мене".

Орлик і Ломиковський вийшли. Чути було, як Орлик варті накази давав, як варта здоровила панів генерального писаря й обозного і як вони попри двір у город пішли.

До дверей гетьманської відпочивальні хтось несміливо постукав.

"Увійдіть!"

Заскрипіли двері і почувся покірний, тихий, але дуже виразний голос:

"Laudetur Jesus Christus!"

Відблиск негасаючої лампи освітив злегка згорблену статкю ніби шляхтича а ніби нашого козака, бо по одежі, та ще в сумерках, годі було пізнати.

Гетьман піднявся, вдивився в ті сумерки, а потім, простягаючи руки перед себе,

вказав:

"Скорше б я смерті своєї сподівався, як вашої особи. Козак, їй-Богу, козак! Навіть вус невеличкий виріс, не менший, як у мене! А покажіть голову".

Гість ще більше нагнувся над ліжком господаря, а той по голові його погладив.

"І тонзура заросла. Їй-Богу, ніхто б не пізнав, що це духовна особа,— Говорив без сліду недавнього гніву і збентеження.— Вітаю вас, отче ректоре, і дивуюся сміливості вашій".

"Для доброго діла варт і життя не пожалувати".

"То правда. Не гнівайтесь, що не хочу світла. Не хочу кликати Кендзеровського. Нехай собі люди гадають, що Мазепа спить. Тут, знаєте, і підслухують, і підзирають, і гадки вгадували б, коли б можна".

"Не тільки тут, скрізь так у політиці буває".

"Але тут більше, як скрізь. Щось вони ніби зачувають своїм носом, та на слід попасти не можуть. На всякий спосіб, стереженого Бог стереже".

Обидва привикали до сумерків і при блисках лампади слідкували за грою своїх облич.

"Були?" — спитав нараз гетьман коротко свого несподіваного гостя.

"Був", — відповів єзуїт Залевський.

"У Саксонії?"

"У його милості короля Станіслава".

"І як вас прийняв гех Stanislaus?"

"Над усяке сподівання гарно. Людина він образована, ідейна, чоловік, можна сказати, ідеальний. Про милість вашу висказувався з великою пошаною, здоровити велів".

"Спасибі. А діло?"

"Діло не легка річ".

"Не легка?"

"Так, бо милість ваша дуже багато жадають".

"Я багато жадаю? Отець ректор жартує собі. Не жадаю більше, ніж мені належить. Годі з одної біди в другу лізти, з ярма в шлю, з-під кнута під канчук. Подумайте! Коли б я тепер віддав Правобережну Україну, після того, як вона довго борикалася за свою незалежність і як я деякі її частини вже таки дещо до ладу довів і загосподарював, так це був би новий козир у руках моїх ворогів проти мене. Сказали би. Мазепа половину України запродав. *Siaga pacta claros faciunt amicos*. Тут Україна, а там Польща, тільки тоді можуть вони бути для себе добрими сусідами й союзниками. А поки Польща сягає рукою по Чорне море, поти вона необачно відбивається від Балтійського. Одне втратить, а другого не здобуде. В боротьбі з українським степом вона обезсилиться до краю, не опанує своєї внутрішньої анархії і скінчиться тим, що Москва і їх, і нас проковтне в свій ненасичений шлунок".

"Але те саме, що сказали б українці про вашу милість, коли б ваша милість віддали Правобережжя, скажуть поляки про короля Станіслава, якщо він згодиться його вам

відступити".

"Pardon! Втім є велика різниця".

"Яка?"

"Загарбане віддати, а своє прогайнувати,— це не все одно. До того його милість король Станіслав, кінчаючи давню польсько-українську ворожнечу, покладе підвалини під новий устрій Східної Європи. Помирнені колишні вороги з'єднаються і спільними силами відпиратимуть грізного ворога від своїх границь. Як ні, то, як кажу, він і нас, і вас поневолить, одних і других зробить своїми холопами й рабами. Цар Петро це символ нової Росії, котра зі своїх болот і снігів виступає на широку європейську видівню, щоб на ній відіграти великодержавну, імперіалістичну роль. Балтійське і Чорне море, Карлати й Царгород — це ті границі, до котрих вона піде по наших трупах. Король Станіслав, як людина розумна й далекоглядна, як чоловік освічений і розуміючий історію, мусить послухати голосу розуму, а не крику короленят, котрі поза границями своїх власних маєтків границь і добра Речі Посполитої не бачать".

"Не легка річ робити щось проти волі панів і вельмож польських".

"Треба робити те, що інтерес державний велить. Кожний пануючий зречеться частини, щоб цілість скріпить. Це — конечність і годі".

"А ваша милість частини не зрікаються".

"Бо мені не вільно. Це ж українська земля. Я чужої землі не домагаюся, навіть найменшого шматочка, ні!"

"А що ж вашій милості дає цар Петро?" — спитав нараз, не без хитрості, єзуїт.

"Власне тому, що дає не те, чого мені треба, я хочу балакати з Карлом і Станіславом. Мені, як гетьманові Мазепі, нічого більше й не треба. Як бачите, я собі не менший пан від якого там короля і не бідніший від жодного з них, але для ідеї державної і заради культури європейської зважуюся на гру, в котрій можу втратити все".

"Того ніколи не буде. Карло побідник, Карло герой, на нього дивиться весь світ".

"А воєнне щастя, отче ректоре? Невже ж Олександр Македонський, Ганнібал і Валенштайн — це не герої? А що сталося з ними? ,Eventus Belli semper dubius est'".

Балакали по-латинськи, але так легко й живо, ніби це була їх спільна, рідна мова. Один на другого дивилися з-під ока. Обидва мали за собою школу й досвід. Єзуїт балакав майже шепотом, але так виразно, що можна було кожний звук почути, зате не чулося того чуття, з котрого звуки людської мови виходять і забарвлюються ним.

"Ваша милість,— почав єзуїт,— можуть бути впевнені, що нема такого аргументу, якого б я не вжив у користь милості вашої, вважаючи себе його милості послом і адвокатом. Але ж признати годиться, що також контрагенти наші не оставалися в боргу, їх контраргументи зневолювали мене з офензиви переходити в дефензиву. Але оружжя я все-таки не склав і не складаю, сподіваючися, що ваша милість, як вельми досвідчений політик, поступлять дещо зі своїх постулатів, деякі з них переведуть під рубрику дезідератів, противна сторона також піде на компроміси і почин наш увінчається успіхом *ad maiorem gloriam Dei, et magnificentiae vestrae*".

Гетьман глянув у хитрі очі свого гостя і заперечив головою:

"Отче ректоре! На довгі торги в мене часу нема. Земля під ногами горить. „Hannibal ante portas!” Як людина, начитана в істориках грецьких і римських, а також знаюча пізніші аннали й volumina legum, зрозумієте, venerabilis pater, що за що-небудь я певної теперішності за непевну будучність не проміняю. Краще живий хорунжий, ніж умерший сотник. Мої бажання мінімальні".

"А максимальні, милосте ваша?"

"Максимальні — це те, до чого безперечно всякий народ має природжене право і чого певно, може й у недалекій будучності, будуть добиватися освідомлені одиниці і цілі народи,— ніким і нічим необмежена воля... Але скажіть мені, яке становище Карла?"

"Становище Карла?"

"Так.. Його до мого проекту".

Езуїт зморщив чоло. Під напором того несподіваного запитання думка його стала зі здовоною швидкістю працювати.

"Його милість Carolus rex, не можу затаїти правди, рад довести до згоди".

"Рад. Ось і бачите. На його я числю. Сподіваюся, що цей молодий, геніальний чоловік зрозуміє моє важке положення і не допустить до довгих торгів, котрі, як самі ви бачите, вести дуже важко й дуже небезпечно. Граюся з огнем, між мечами танцюю, як сновида по покрівлях височезного будинку ходжу. Один нерозважний крок і — все пропало..."

"А релігійне питання?" — так само несподівано спитався езуїт.

Гетьман, не гаючись, відповів:

"Ви знаєте, як я ставлюся до нього. Толеранція, отче ректоре, це мій ідеал. Насильним ширенням якоїсь віри і опресією супротивників релігійних слави божої не умножимо. Середньовічні практики релігійного питання не розв'язали, видно, треба вирішувати його іншими способами, а саме свободою слова й совісті. Нехай духовні, сповняючи пильно і совісно свої обов'язки, воюють не мечем, а словом божим".

"А якщо нам не дозволять сповняти своїх обов'язків?"

"В державі, котрої я буду головою, насильства нікому не дозволю чинити".

* * *

Пізно в ніч продовжалася розмова в гетьмановій відпочивальні, а царські шпигуни, здалеку підглядаючи за його мешканням, дивувалися, який там спокій.

"Мабуть, Мазепа дійсно хворий",— казали, відкладаючи свою працю до завтрішньої днини.

ВІД'ІЗД

Ніби кризь сито цідився весняний теплий дощ.

Дерева і корчі, повні зеленого листя, понамокали й понависали і здалеку виглядали, як стіжки, копиці сіна, як гори. Зі стріх і з дахів спливали струминками дощівка. Вулицями шуміли потоки, забираючи з собою весь бруд і нечистоту, нанесену кіньми й людьми.

Одних і других було на таке мале містечко, як Жовква, аж забагато.

Ще не світало. Без годинника годі було вгадати, яка тепер година,— ані ніч, ні день.

Та хоч так рано, Жовква будилася зі сну. Блимало світло по хатах, козаки напували коней, солдати прокльонами вітали день.

Нараз засурмлено в труби і заграли козацькі литаври. Вулицями, як тіні, помчали їздці і побігли піші. Міщани виходили на ворота і до фірток.

"Бувайте здорові! Не поминайте злом!"

"Їдьте здорові, най вас Бог провадить!"

Навіть до непрошених гостей привикнеш. Нарікав, як прийшли, і жалуеш, коли відходять. Все-таки свої люди, хоч і з таких далеких сторін. Тою самою мовою говорять, так само Бога хвалять,— козаки.

І не одна дівчина притулилася до вишні в садочку, і як вишнею вітер, так нею хитав жаль, і як з вишні дощ, так з її очей на траву скапували сльози... Поїде і, може, не побачаться більше. Така велика тая Україна, такі непевні часи! Як пес за возом, побігла б за козацьким табором,— куди він, туди й вона; так не пускають. Тут батько й мати, а там старшини. Така-то вже нещаслива дівочька доля. І без кохання годі, і з коханням важко.

Заграли дзвони й заревли на північ від міста гармати. Пролетів кінний козацький відділ і заторхтіла ошклена карета. Мешканці Жовкви прожогом метнулися з хат.

"Гетьман їде! Гетьмані!"

Кланялися і повними смутку очима відпроваджали карету.

Відколи гетьман до Жовкви приїхав, москалі трохи присмирніли. Міщани до гетьманської канцелярії жалуватися ходили, і гетьман уймався за ними. Декілька солдатів таки гостро покарали, відрізуючи вуха й носи або пропускаючи крізь вербову алею чи там крізь шпіцрутени. Якщо жалоби не допомагали, то за покривдженими жовківцями ставали їх нові знайомі — козаки. Щонайгірших пакісників закатруплено за містом так, що й дійти було годі, хто й коли це зробив.

Тепер жовківці поопускали носи, бо їх протектор вертав на велику Україну.

Гетьманський ридван котився на північ.

Поруч гетьмана сидів Ломиковський, навпроти Орлик.

Ридван великий і вигідний, як хата. Дорога нерівна й болотиста, ридван хитався на ремінних пасах і, ніби колиска, колисав їх до сну.

Ломиковський позіхав, Орлик рукою загулював уста, щоб гетьман не бачив, що він не виспався.

На гетьмані не пізнати втоми. На його блідім обличчі вицвітали легкі рум'янці, в кутиках уст таїлася злобна усмішка, в очах огники грали.

Як минули останню хату і з садків виїхали на поле, гетьман рукою показав наліво.

Ломиковський і Орлик зирнули в вікно. Кількасот сажнів перед ними щось мріло, суєтилося, шуміло, ніби хмари, ніби дими, ніби ліс двигнувся з місця і йшов. Козацьким очам не важко було пізнати — військо!

"Бачите, панове?"

"Бачимо, милосте ваша!"

"Москалі з почестями випроводжають мене".

"І Танського полчани з ними".

"Бо Танський до москалів пристав. Підлабузнювався світлійшому, гадав, що мід лизати піде".

"Скуштує він московського меду! — завважив Ломиковський.— Я тому Танському здавна не вірив".

"Чимало таких. Але не гадаю, щоб він там великої слави зажив. Його полк без дисципліни. Не знаю, чи втримає його в руках".

"Додадуть 600 москалів".

"Почесний караул,— і гетьман усміхнувся.— Хотів я зразу провчити Танського і спротивитися. Але, гадаю собі, має хтось інший під команду Сінявського йти, так краще хай його посилають. Бо треба вам знати, хто такий Сінявський з Бережан. Пізнав я чимало тих панів і мушу сказати, що Сінявський не з кращих. Горда і пишна штука, а полководець з нього такий, як з мене архімандрит".

"Чому ж то вони таку нараду вашій милості роблять?"

"Питаєте? Щоб заспокоїти розгніваного гетьмана. Дурні, дурні! Гадають, що піддурять мене... Мазепа обид не забуває".

Через поле в напрямі тої дороги, котрою посувався гетьманський ридван, скакало два їзді. Один — на карому, другий — на гнідому коні.

Оба в зелених кафтанах з блискучими гудзиками; на ногах високі чоботи, на головах трикутні капелюхи. З плечей на кінські зади спливали довгі плащі, наопашки вбрані.

Старший через груди мав голубу ленту св. Андрея, і по тім здалеку можна було вгадати, що це світлійший князь Меншиков. Не великий, не товстий, з гарним, солодко всміхненим обличчям, здалеку виглядав як хлопчик. Усміхом гетьмана вітав.

Гетьман наказав здержати карету. Виліз, а за ним Орлик і Ломиковський.

Їм подали коней. Гетьман ще не вспів ускочити в сідло, як до нього причвалав Меншиков, а за Меншиковим і той другий їздець, на гнідому коні.

Цей другий був хлопець літ 16, високий і худий, з вузькими грудьми, слаборозвитий. Лице його, над міру видовжене, з опуклим, нерегулярно збудованим лобом, виглядало старо й не гармонізувало з рештою тіла. Жовте, аж зеленкувате, робило вражіння тяжко схорованого і передчасно зв'яленого. Довге, темне волосся, обмокле на дощі, безладно спускалося на комір.

Годі було подумати, що це царевич Олексій, син Петра і його престолонаслідник. Не нагадував батька ні зверхнім виглядом, ні доведенням з людьми. Несміливий, ніби перестрашений, викликував скорше милосердя, ніж тую пошану, яка належалася будучому носителеві царського вінця.

Мазепа глянув на царевича і йому зробилося жаль того нещасливого хлопця. Пригадав собі його трагедію, добру маму і жорстокого батька. Батько маму насильно постриг у черниці. Син за мамою тужив. Шукав з нею стрічі. За те батько покликав

його в Жовкву, щоб покарати.

І гетьман підскаочив конем до Олексія. Поздоровив його. Царевич усміхнувся якоюсь лагідною і сумною усмішкою, від котрої оживилося, відмолоділо і покращало його негарне обличчя. Малі і круглі, як у риби, уста ворухнулися, хотіли щось сказати, але нараз здавили в собі невимовлені слова і замовкли.

Царевич побачив, що Меншиков хоче говорити. Меншиков почав:

"Його величество, батюшка, наш наймилостивіший цар і повелитель, здоровить тебе, гетьмане Іване Степановичу, і бажає тобі щасливої дороги. Молить Бога, щоб ти без пригоди вернув додому, де на тебе чекають великоважні діла. Під опіку віддає тобі його величество Олексія, свого сина".

"Будь ласка, князю, передай його величеству цареві мою щирю подяку за його великоцінну пам'ять та за його добротливі побажання. Якщо Господь Бог не відмовить мені сил і здоров'я, постараюся сповнити завдання, яке вкладає в мене мій важкий уряд, на славу Бога, на добро народу і на вдоволення царя. З великою утіхою приймаю до відома, що його величество цар довірив мені свого сина, котрому я радо послужу як не чим другим, так своїм досвідом старечим".

Кажучи це, гетьман поклонився царевичеві, а той ще раз жалісливо всміхнувся і насилу зважився вимовити одне тільки "Спасібо!"

"А тобі, світлійший князю,— говорив гетьман, повертаючись до Меншикова,— щиро дякую, що потрудився нині і трудишся не раз ради моєї маловажної для тебе персони. Не знаю, як дякувати тобі!"

Меншиков зрозумів легку іронію, що окривалася в тім компліменті, але вдав, ніби він гетьманові слова приймає щиро до серця. Повернув коня і разом з царевичем, Мазепою, Ломиковським і Орликом під'їхав до війська, котре уставилося чотирикутниками на лугах і нивах, не жалуючи ні гарної трави, ні зеленого збіжжя, що пропадало під кінськими копитами і під вояцькими чобітьми.

Козаки стояли по середині, москалі по боках; ззаду, під ліском, декілька гармат.

Гетьман глянув і погадав собі: "Беруть наших у кліщі. Гадають цілу Україну такими кліщами здавити".

Козаки стояли свобідніше. Тільки передні з них мали однострої, темно-сині чемерки і шапки круглої форми. А там попадалися одяги, різного крою і цвіту. Видно, що полк був недавній і не добре ще зорганізований.

Москалі були в довгих темно-зелених кафтанах з червоними відлогами, одні — в камашах, а інші — в чоботях високих, добре вимашчених. У всіх були довгі "скалкові фузії".

З трикутних капелюхів трьома струминками спливала цюрком дощівка. Дощ розмочив муку, котрою вони обсіпали були своє довге волосся, і на кафтани стікало з нього щось подібне до рідкорозчиненого тіста.

Гетьман переїхав попри фронт і покликав до себе Танського.

"Полковнику Танський!"

"Слухаю вашої милості!"

"Під чийм ти регіментом стоїш?"

Танський здивовано глянув, але подумав хвилину і відповів: "Під регіментом його милості гетьмана Івана Степановича Мазепа".

"Пам'ятай же, бо в тебе, як бачиться мені, не дуже кріпка пам'ять!"

Не дожидаючи відповіді, гетьман махнув на прощання булавою, військо відповіло голосним криком, в котрому годі було дослухатися слів, бо москалі одне кричали, а козаки інше, і гетьман, попрощавшись з Меншиковим, повернув у свою карету.

Меншиков повернув конем до війська, а Ломиковський і царевич подались до того відділу, що супроводжав гетьмана.

Орлик їхав біля гетьманової карети.

"Пилипе,— говорив до нього через вікно гетьман,— уважай на Олексія. Я його навмисне не попросив до своєї карети, хоч дощ і хоч жаль мені, що змокне хлопчисько".

"Він дійсно нужденне виглядає. Ніби жаліється кожному: miser et pauper sum".

"Бачиш? Навіть сином царя невелике-то щастя бути".

Дощ-капусняк накрапав чимраз густіше. Орлик поставив комір від своєї довгої непромокаючої бурки.

"А не запросив я царевича до своєї карети раз тому,— говорив далі гетьман,— бо знаю, що цар того не любить; він хоче, щоб син привикав до воєнних трудів, а по-друге,— тут Мазепа притишив свій голос,— бо мені треба буде повернути незабаром убік та поступити до одного двора. Розумієш?"

"Розумію, милосте ваша. Значиться, треба робити так, щоб царевич того не зауважив".

"Не інакше".

"А якщо він питається, де поділася вашої милості карета?"

"Так скажеш тоді, що гетьман поїхав іншим трохи дальшим шляхом, але кращим і для важкої карети певнішим, і що під вечір нажене вас".

Орлик дивувався, як то скоро й легко приходять гетьманові усякі викрути на гадку.

Якраз тоді царевич минав гетьманову карету, бо Меншиков завернув був його на хвилину з дороги (мабуть, якісь тайні інструкції давав).

Мазепа оком знавця обкинув худорляву стать царевича, що творила сильний контраст до гарного, рослого і здорового коня.

"Півтора нещастя,— сказав, похитуючи головою.— Але на коні сидить не найгірше. Тільки, мабуть, йому і байдуже, чи це кінь, чи корова".

"Царевичеві, мабуть, цілий світ байдужий",— потвердив Орлик.

"Того сказати не можна. Він тільки іншими очима дивиться на світ".

"Це люди з двох інших планет".

"Але сонце для обох — Росія".

Орлик задумався. Нараз, повертаючися до гетьмана, сказав:

"У нас багато таких, що свого сонця не бачать".

"Заліниві,— відповів гетьман,— щоб дивитися на нього. У звірят, які в печерах

живуть, зникають очі. Так і в них. Нехай собі сонце світить десь там у полі, їм до нього байдуже".

Карета перехилилася вбік і мало не перевернулася. Машталір здержав коні. В'їхали у велику баюру.

Гетьман озвався до Орлика:

"Нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Кажі Ломиковському, хай бере задню сторожу вперед і хай ціла валка їде. Нам доведеться польовими ,дорогами об'їздити це прокляте болото. Розумієш?"

"Розумію, милосте ваша".

Орлик рушив конем. Гетьманська карета постояла хвилину, а коли ціла валка, до останнього козака, сховалася в лісі, машталір повернув кіньми, виїхав на польову доріжку і пігнав до села, що лежало в придолинку, поміж гайками. Перед селом, у великому саду, стояв двір княгині Дольської.

Весняні роботи скінчені, до того дощ, людей не видно було. Гетьманський ридван котився поміж двірськими ланами і незаметно, бічною брамою, заїхав перед кам'яні сходи старосвітського, недбало утриманого двора. Видно, властителька не дуже то добре хазяїнує і зайвого гроша на обнову палати не має. "Чи не схоче знов позичити в мене? — погадав собі гетьман.— Га, що ж? Кум кумі рад... Як попросить, то дам. Сприяє мені тая гарна паня".

Гетьманові хотілося після побуту в Жовкві, де він мало що не кожної днини зустрічався то з царем, то з Меншиковим, то з обома нараз, про інших москалів і не згадуючи, хотілося йому тепер яку годину-дві побалакати з гарною і умною княгинею, котра так живо нагадувала йому туу двірську й великопанську атмосферу, до якої він від дитини привик.

Був це інший світ, неподібний до того, в якому переживав цар і яким гадав ущасливити своїх земляків — і неземляків, котрих він сподівався все-таки зробити колись земляками. Всяке насильство будить у культурній людині протест і охоту боротися з нею, таку реакцію почував у собі гетьман, про політичні його плани навіть не згадуючи. Вони були природним впливом тієї стихійної реакції, а разом скріпляли її.

Без насильства не збудуєш і не перетвориш держави. Це ясно. Насилуй собі своїх людей — але яке тобі діло до нас? Ми ж інший народ, і насильство твоє над нами стократ гірше й кари гідніше, бо воно знущується над нашим почуттям національним. За нами найсвятіше право боронитися, не перебираючи в способах, як борониться всяка твар в природі, щоб зберегти свій рід і гатунок. Яке діло Україні, що ти хочеш утворити нову, московську державу?

Княгиня Дольська розуміє ті гадки й почування, вона сприяє не лиш гетьманові, але й Україні, і тому він радо побалакає з нею, бо зі своїми все ще боїться говорити щиро, все ще не хоче розкрити карт. З Дольською безпечно.

* * *

На жаль, гетьман завівся у своїх сподіваннях.

Двір був майже пустий. Привітав його старий служка й попросив до зали, в якій гетьман побачив якогось шляхтича, химерного чоловічка, що, здавалося, навіть у кунтуші добре ходити не вмів. Ані вильотів вправно не закине, ні вуса не підкрутить з фантазією, тільки дурнувато підсміхається.

"Ваша милість, пан гетьман, не пригадують собі мене?" — питає.

Гетьман уважно глянув на шляхтича:

"Не тямлю, щоб я мав приємність стрічатися з вами".

"А я мав честь бути представленим вашій ясновельможності. Я отець Августин, тринітарського ордену чернець, вашої милості покірний слуга і підніжок".

"Ви — отець Августин? Ні, жартуєте, добродію. Я вже всілякий маскарад видав, але щоби хто міг перекинутися з умного тринітарія в придуркуватого шляхтича, того я ще не бачив".

Отця Августина ніби хто медом помастив.

"А все ж таки я, *simplex servus Dei*, не хто другий, лиш отець Августин", — відповів і подав условлений знак, по яким про *ergo in persona* і мови не могло бути.

Від отця тринітарія довідався гетьман, що княгиня сподівалася його, гетьмана, але не нині, так і поїхала кудись, і що коли б навіть післанця по неї зараз пустити, то що лиш завтра, під вечір, можна би сподіватися її. А що гетьман мусів за яку годину-дві їхати далі, щоб ще перед нічкою наздогнати царевича Олексія, так треба було і без княгині прийняти звіт тринітарія з поїздки до короля Карла.

Звіт цей не відбігав далеко від того, що привіз Залевський, вони ніби порозумілися, щоб виторгувати дещо від гетьмана в користь Польщі і католицизму.

Гетьман дав тринітарієві таку саму відповідь, як і Залевському, і просив його, як тільки княгиня повернеться, порозумітися з нею і ще раз поїхати до Карла.

Чернець дуже уважно вислухав гетьмана, ніби кожне слово його карбував собі в думці, а тоді, перепрошуючи і застерігаючись на всі боки, натякнув, що поїздка така коштує силу грошей, котрих, на жаль, ані в нього, ані в княгині немає:

"Княгиня вже й свої дорогоцінні брильянти заставила, і тепер вона турбується, яким би то способом викупити їх, щоб не пропали".

"Гріш — річ набута, — відповів гетьман. — Щоб ми здорові були, для доброго діла не пожаліємо м а м о н и".

А в душі погадав собі: яка то сила в тій марній мамоні!

Без неї він зданий був би на ласку й неласку царя. Як багато грошей, тоді й пан хороший, а без гроша дурна і наймудріша голова.

Чернець згорнув дукати, подякував і запевнив, що в нього тепер другої гадки немає, крім тієї одної, якби-то найкраще послужити його милості пану гетьманові. Гетьман подякував за тую дбайливу прихильність і просив поздоровити княгиню.

"Її милість, княгиня, вельми високо собі цінить знайомство і приятельські стосунки з ясновельможним паном гетьманом, об його душевній ф о р м а ц і ї і благородного ума е к с ц е л е н т н і й е д у к а ц і ї, висловлюючися заєдно з найбільшою реверенцією".

"Не з більшою, ніж я про її милість, княгиню".

"Її милість княгиня будуть дуже боліти, що не бачилися з ясновельможністю вашою".

"Не менше болюю я, що не бачив княгині".

* * *

Гетьман розпрощався, і непочемний шляхтич відпровадив його до карети з тою самою нібито дурнуватою усмішкою, з якою перед годиною привітав його, а яку звичайно носять на своїх тупих і безвиразних обличчях підупавші панки та всілякі збіднілі свояки-резистенти, що тримаються клямок з півмисків повних на дворах, поки що не цілком ще підупавших і тільки повільно й незаметно падаючих у низ своїх високих і добротливих протекторів.

"Цей *venerabilis pater* роль свою грає *summa cum laude*,— думав гетьман, віддаючи себе в обійми м'яко вистеленого нутра своєї карети.— Такий артист варт доброї заплати. Наші ченці не менше хитрі від усяких езуїтів і тринітаріїв, але потрібної е д у к а ц і ї не мають. Доказ — історії доносів на Мазепу".

ПО ДОРОЗІ

Дорога була безпечна, бо перед виїздом гетьмана з Жовкви перейшла туди його передня сторожа і очистила старанно всі ходи й переходи, всі шляхи і стежки від усякого підозрілого й ненадійного елемента. До того день, кілька здорових і добре озброєних гайдуків — можна було їхати безпечно.

Дощ уйнявся, весняні хмари розвівалися, як дими по битві, молода зелень аж хапала за очі.

Гетьман жалувал, що не застав княгині. Все воно краще мати діло з панею, ніж з її служкою, хоч би навіть з таким хитрим і дотепним, як отсей тринітарій.

Мудра княгиня Дольська! Вміє вона підібрати відповідних людей, грачів, не партачів. Можна бути певним, що її послі не пошиються в осли, діла не поспують.

Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Меншиковим у Жовкві впевнив його, що з Москвою не заїдеш далі, ніж до чорта в зуби. Петро, навіть побитий, буде ще для України ворогом дуже небезпечним. У нього вже нині війська поверх сто тисяч (крім козацтва). Правда, що воно ще не добре, не рівня знаменитій армії шведській, але все ж таки куди краще від давнього, котре ані оружжя доброго не мало, ані бойовим духом не відзначалося. "Нѣтъ попеченія о томъ, чтобы непріятеля убить, одна забота — какъ бы домой поскорѣе",— писав про московське військо московський чоловік Посошков. "Дай Богъ великому государю служить, а саблю изъ ноженъ не вынимать!" — це було бажання пересічного московського лицаря.

І тепер ще дух московської армії не піднявся високо, але Петро переводить реформу, котра згодом і духа зреформує.. Вояка дає не земля, а чоловік, бойовий вишкіл кращає, дисципліна поправляється, вооруження теж, мобілізація справніша, устрій "тила" відповідніший. За літ кілька у нього буде 200 тисяч справного і карного, на заграничний лад вишколеного і зоруженого війська. І що тоді станеться з Україною? Що значитимуть супроти цієї бойової сили наші сміливі і хоробрі, але мало карні полки,

котрі своїх виборних і всяких других прав ніяк позбутися не хочуть?

Гетьман чув, що це, мабуть, останній момент, коли ще можна врятувати загрожену автономію України, а властиво останки тієї. Проґавиш цю нагоду — і вона вдруге не верне. Україну поневолять, а там і винародовлять її.

Усі події, воєнні й політичні, усякі порахунки, економічні й культурні, публичні й особисті, з непереможною силою штовхали Мазепу в обійми нового союзника.

Як чоловік освічений, і з книжок, і з досвіду вчений, він бачив усю небезпеку такого політичного кроку, не запалювався, як молодик, не душив себе надто великими сподіваннями, лише обережно, розглядаючись на всі сторони, йшов вперед до наміченої цілі, не зриваючи поки що за собою мостів, бо, може, ще доведеться ними назад переходити річку.

Глухо й без туркоту котилася його карета по болотистих шляхах України, наздоганяючи гнідого Олексієвого коня, але сто разів швидше буяла гетьманова думка політичними дорогами й дипломатичними стежками цілої Європи, шукаючи ратунку і захисту для великої і важкої до переведення ідеї.

Нараз карета стала. Зупинилася також гетьманова думка.

"Що там такого? Нам спішно!" — спитав гетьман.

Йому відповіли, що чоловік якийсь лежить поперек дороги.

За хвилину побачив крізь скляні двері карети, як гайдуки тягнули за руки й ноги щось подібне до чоловіка, але так пошарпаного й окервавленого, що годі було в ньому доглянутися образу й подобі я божого.

Призвичаєний у війнах до подібних і до гірших ще образів в часі миру не любив їх і гидився ними, тому, не гаючись і не зважаючи на болото, виліз із своєї карети і підступив до трупа.

По останках одержав впізнав шведського жовніра. Головних нарисів драми не важко було догадатися. Москалі, а може, й наші на московській службі провадили туди шведських бранців. Як звичайно, знущалися над ними. Скатованих і знесилених до краю залишали безсердечно на шляху — на поталу диким звірям і хижій птиці. Мабуть, це один із отих безталанних... Молодий, фізично слабо розвитий, з малими руками, походив, мабуть, з панської або інтелігентної родини. Може, який одинак, ціла надія батька й мами? Може, ще й тепер балакають про нього, дивляться на квітучі дерева й, повертаючись очима на далекий схід, питаються: "Де він тепер, що робить і коли верне до нас?" А він, отсе сподівання, цей дорогоцінний предмет турботи й туги, ніби зужита й до нічого вже не пригожа ганчірка, лежить поперек дороги в болоті і в крові. Можна його переїхати возом, стратувати кінями, згноїти — ніхто й словечка не скаже. Це ж — ворог!

Гайдуки витягнули шведа на поле, зложили йому руки навхрест і хотіли очі хустиною накрити, поручаючи його опіці вірлів-братів і вовків-сіроманців. І це вже самаритянська прислуга, бо такі тепер часи, що з живими не панькаються багато, а про трупи нема що й казати!

Але гетьман був другої гадки. Його зворушив трагічний кінець невідомого лицаря,

що з хоробрим своїм королем пішов по славу, а зайшов в українське болото.

"Вирийте яму й поховайте його. Це товариська повинність! Кожного з нас може такий кінець стрінати".

Швед ніби те вчув і — стрепенувся... Конав чи до притомності приходив?

Гетьман казав чутити його і забрав з собою.

Щоб там з політичного союзу і не вийшло, він людський союз заключив із шведом.

"Як видужає, може, мені придасться",— погадав собі.

Думки його все ще різними шляхами блукали, але в душі впевнений був, що діло вирішене,— колесо нашої історії повернеться у другий бік. Годі цю зміну спинити. Всі сили спричинюють її.

Тривожили гетьмана два питання. Як згуртувати козацьке військо, розкинене по всьому сходу Європи, і яке становище займуть старшини?

Здоганяючи царевича, він роздумував над ними.

Війська в нього було доволі, щоб, перекидуючи його нагло на бік Карла, тим самим вирішити війну. Але ж біда, що військо це не вкупі і не під його рукою: воно в Бихові, в Польщі, на Волині, в Казані, скрізь. Цар ніби навмисне відриває козацькі полки від гетьмана і переміщує їх зі своїми. Гетьман повсякчасно тремтить, що від нього нових полків зажадають і знову їх пішлють Бог вість куди, аж оставлять його, ніби вождя, без армії, з одною тільки і то, може, нечисленною прибічною сторожею.

Переходити до Карла з малими силами, а потім боротися проти своїх власних полків, котрі він залишить на стороні Петра, наражаючи їх, з одного боку, на шведські кулі, а з другого — на помсту й переслідування царя,— це надто прикро, це прямо неможливо для нього.

І Мазепа ще раз розглядає справу, шукаючи якогось виходу. Одинока можлива розв'язка цього питання—спрямувати війну на північний захід і на Україні дістати свободну руку до концентрації війська і до переходу.

Так само не вирішене друге питання — становище старшин. Гетьман знає, що не всі вони підуть сліпо за ним, здаючись на його розум і характер. Будуть такі, що в даний мент скажуть: вільно гетьманові зрадити царя, так вільно й нам зраджувати гетьмана. Вони забудуть, що зрада зраді не рівна, шукатимуть викруту, щоб виправдати себе. Вирішить це питання не ідея, а приватна охота не втратити зарібку.

В осередку того типу старшин являється Кочубей.

Гетьман чує, як зловіщо звучить це татарське ім'я. Від Кочубеїв прийдеться ще багато лиха зазнати. Нічого доброго від них він не зазнав, але якщо Любов Хведорівна загрозить ділу, о, тоді він поступить безпощадно. Здавить, сторощить, змете...

А Мотря?..

"Бідна, бідна Мотря!.."

Гетьманська карета під'їздила до якогось села, в котрім слідний був незвичайний рух. Ранком перейшли туди москалі з шведськими бранцями, а під вечір надтягнув гетьманський відділ з царевичем.

Селяни не заспокоїлися ще після першої гостини, а вже їм других гостей

доводиться вітати. Село виснажене до краю, не село, а прямо декілька осель, обдертих, поруйнованих, пограбованих, кинених серед шляху на глум і на знущання долі. Ні затишних садів, ні свіжо вибілених стін, ні гарно вбраних дівчат, ні веселих дітей — все сіре, обдерте, сумне, хоч кругом так зелено, пахучо і надійно.

Тільки липами висаджена алея, поки що сокирою ще не ткнута, показує напрямок до панського двора. Пишається він на горбочку серед тінистого саду.

Гетьманська карета скручує в липову алею.

НЕСПОДІВАНИЙ ГІСТЬ

"Тіточко! Пощо пригадувати минуле? Залишім це питання. Давайте турбуватися живим!"

"Не все, що пройшло, те вже й відгуло. Не раз минуле від теперішнього живіше. Я мерців не викликую з гробу, про живих нагадую тобі. Вони люблять тебе, Мотре. Тужать за тобою, добра тобі бажають".

"Хто такий?"

"Хоч би перший Чуйкевич".

"Чуйкевич?" — І Мотря тільки рукою махнула...

Вони сиділи в городі під великою липою, над котрою, ніби невидима музика, бриніло безліч комах.

Пополудне було погідне і тепле, аж душе, тою томлячою весняною задухою, коли родючу силу землі відчувається так, як ніколи.

"Буйні сего року трави", — зауважила Мотря.

"І збіжжя, славити Бога, гарні. Кажуть, давно не було такого врожаю", — додала Марія Хведорівна.

"Де кум, де коровай. Куди там жнива, тітусю! Ще й весняні бурі не прошуміли".

"Відверни їх, Господи, від нас! — А подумавши хвилину, Марія Хведорівна запитала: — Не скучно тобі, Мотре?"

"Мені? Чи не скучно? Ні, тітусю".

"Сидимо вдвійку, як черниці, безвихідно й безвиїздно. Зимою сніги нас задувають, весною сади зеленими мурами замикають, світа божого не бачимо. Мені-то нічого, бо я стара, чого мені більш захочувати? Але тобі, Мотре! Тобі якраз пора жити, втішатися і впиватися насолодою життя".

"Я щастям п'яна, така п'яна, що й протверезуватися не хочу".

"Дуриш себе".

"Їй-Богу, не дурю, тітусю. Гляньте, яка кругом краса. Як зелено, цвітисто, пахучо. Пригадується казка про заморожену царівну".

"Тільки царевич не приїжджає, дитино".

"Не викликайте вовка з лісу. Приїхав би і попсував би мені мій райок".

"Не вік так раювати, дитино. Годі Мотрі Кочубеївні в тому безлюдді до сивої коси сидіти. Бачу, тобі все ще Бахмач не вивітривсь із голови".

"Не знаю. А невже ж це погано? Ох, коли б ви, тітусю, знали, як там гарно було, коли б ви знали!"

"То не починала б тієї розмови, правда?"

"Не по-чи-на-ли б".

"А все ж таки почала я її і не раз пічну, бо жалію тебе. Жалію таку пишну вроду і таку добру душу. Чому ти не маєш бути щасливою, як другі?"

"Бо я не така, як другі, тому й щастя моє інше. Не для всякого таке саме щастя".

"А яке ж воно для тебе?"

"Таке, як я пережила, тітусю. Іншого й не бажаю".

"Себто тобі тепер хоч у черниці?"

"Чого це зараз у черниці? Невже ж і в широкому світі не можна добре свій вік пережити? Чесно, корисно, навіть славно. Гадаєте, що я тут, у тій самотині, скучаю?"

"Як же й не скучати, Мотре?"

"Отже, бачите, що ні. Цікавлюся, що робиться в світі, а як вісток нізвідки нема, піклуюся городом, садком, господарством. Іноді Любов Хведорівна, як буря, налетить, наробить гармидеру, весь двір стурбує, догори дном переверне, а як від'їде, то знову маєш роботу, заки все на своє місце повернеш. І так якось воно живеться, щоб далі, щоб з дня на день, поки не станеться щось нового".

"Гадаєш?"

"Вірю, тітусю".

Вона стала, випрямилася і, вдивляючись понад верховіття садів, казала:

"Принишкла земля, причаїлася, зриву жде. І він буде, великий зрив, диводив, Апокаліпса святого Івана. Гадаєте, я п'яна? Ні, я безталанна силою духа, котрий невідомого слуха і, крізь мале й ледаче, величне бачить і втішається, а вам ввижається, немов то Мотря плаче".

Притулилася до Марії Хведорівни, як колись дівчинкою малою, і, підводячи свої великі, ніби здивовані очі на її тихі, принишклі зіниці, впевняла її, що Мотрі добре, спокійно, весело і що вона другого життя навіть не бажає.

Але Марія Хведорівна перечила головою. Казала, що не йме Мотрі віри, що Мотря скриває свою тугу перед нею, ставлячи вроджені гордощі вище власного щастя:

"А так робити не годиться. Чоловік раз живе на світі. Раз він молодий, одною весною цвіте. А там гаряче літо, і сльотлива осінь, і довга біла зима. От що! Не марнуй життя свого, Мотре!"

"Спокійні будьте, тітусю! Безслідно зі світу не зйду. Не знаю, які ті сліди остануться за мною, але я чую, що по хмарах не ходжу. Я не метелик і не птаха, тето, я людина, дивна й химерна, але людина!"

"Яке ж те життя, без мужа і дітей? Досить одної сивої коси в роді".

"Може, й мені доведеться посивіти зарання — га, що ж велике діло! Що там тіло, щоб серце не зміліло... Знаєте, тітусю, іноді мені так важко, так важко, що й виповісти не вмію. Жаль батька, мами, вас, себе, всіх жаль. Чому ми не такі щасливі, як могли б бути при наших маєтках і урядах, чому ми одні другим затроюємо життя?"

"А Чуйкевича тобі не жаль?" — спитала нараз тітка.

"І Чуйкевича іноді жаль, але це лиш хвилина. Бо зараз погадаю собі, що є куди

більше горя на світі, що кервавиться земля, що пропадає добро, слава, що, значиться, треба забути про себе, про своє мале горе, а турбуватися великим, не треба щастя загребушими руками тільки для себе горнути, бо хто зна, чи воно щастя. Нагорнули мої батьки всякого добра, і невже ж вони щасливі?"

Сонце сховалося за двір і з-поза білих стін сипало золотом на Мотрю і на тітку. Мотрі голова в золотім сяйві горіла, як на образах святі. Темна стать Марії Хведорівни помітно виступала на тому золотистому підкладі, ніби ікона. Деревя тулилися до себе як у любовному захопленню, трава аж клалася, немов сонце гладило її теплою долонею, і вона пестилася.

"За той час, як ми балакаємо, тітусю, не одна квітка розцвілася. От хоч би й косатиння отсе. Перше тільки пупляхи стирчали, а тепер, дивіть, який гарний квіт".

Марія Хведорівна глянула й перехрестилася:

"Дякуємо тобі, Господи великий, за тую красу і за те добро, що зсипаєш його на світ, звеселяючи ним наші негідні очі. Прости і не гнівайся на нас, що не вміємо вживати твого найбільшого дару, дару життя".

Заскрипіли ворітця і почулося, як хтось до двора пішов, побренькуючи шаблею і острогами.

"Хто це?"

"Хтось чужий, бо лаяли собаки".

"Та, мабуть, і не зовсім чужий, бо скоро уйнялися".

"Побачимо".

Так гарно було в городі в це тепле весняне підвечір'я, що не спішилися в хату. Коли хтось чужий, так прислуга покличе.

Але замість прислуги побачили козака, що пройшов двір і виходив до них дверми від городу.

Марія Хведорівна руку над очі поклала і крикнула:

"Чуйкевич!"

В її голосі чути було радість, більшу від тої, з якою вітають звичайних гостей навіть на хуторі, де скучно за людьми.

Мотря не рушалася з місця.

Свіжо виструганою стежкою з двора під крислату липу йшов козак. Лівою рукою підтримував криву шаблю, правою шапку знімав. Підступивши до жінок на кроків тричотири, шапкою до землі доторкнувся і за пояс її уткнув.

"Доземний поклін, милості вашій, Маріє Хведорівно, і вам, Мотре Василівно!" — промовив різко, але чути було, що голос його злегка тремтів, ніби ломився, не знаючи, яка відповідь полетить йому назустріч.

Марія Хведорівна встала й простягнула руку до нього:

"Слихом слихати, видом видати, бачиш, Мотре, якого гостя Бог нам приніс до хати".

Чуйкевич поцілував руку Марії Хведорівни, а вона поцілувала його в голову, як сина.

Гість до панночки підступив. Дзеленькнув острогами і буйною чуприною потряс.

"Давно не бачилися — витай!"—сказала Мотря і теж руку до нього простягнула.

Взяв, потримав і до уст підніс: — "Чи вільно?"

Мотря подивилася на нього: "У вас у столиці такі дивні звичаї, що я, селюшка, навіть відповісти на таке питання не вмію. Вітаю тебе. Сідай. Ти з дороги. Конем чи возом? Здалеку чи близька?"

"Від гетьмана лист до генерального судді возив, а, вертаючи, до вашого хутора заскочив. Подивлюся, гадаю собі, як їх Господь милує, чи здорові".

"І добре зробив,— озвалася тітка,— а то б я тебе і знати не хотіла. Спішно чи заночуєш у вас?"

"Тепер такі часи, що спшитися треба, але й не заночувати теж годі".

"Так же й кажи. Заночуєш, значиться, у нас. Розважиш нас. Скучаємо за добрими людьми".

"Мотря Василівна теж?"

"Казала я тобі, що двірських розмов провадити не вмію".

"Бодай би вас Бог милував,— вмішалася Марія Хведорівна.— Старі знайомі, давно не бачилися, знаю, що втішилися собою і перемовляються, пустомельствують, Бог вість нащо й пощо! Киньте геть таку погану поведінку, подайте собі руки і будьте добрими приятелями. Принеси собі, Іване, стілець,— ось він там, під деревом, бачиш? — і сідай з нами".

Чуйкевич послухав.

"Так. Але чого це ти так відсуваєшся від мене, мов чужий! Не вкушу тебе, не бійся".

Чуйкевич присунувся ближче.

"От тепер-то я й можу надивитися на тебе. Славити Бога, здоровий. Вирівнявся і споважнів".

"Краще кажіть, що постарів. Вже й сиві волоски попадаються".

"Не зі старості. Такий рід, що сивіє скоро. А до того й часи клопотливі. Звідки ж ти тепер? Розкажуй!"

"Здалеку, шановна Маріє Хведорівно, з самого Києва".

"Що ж там гетьман?"

Чуйкевич сподівався такого питання, бо воно в повітрі висіло і кожний при всякій зустрічі питався його, що гетьман? Але не сподівався Чуйкевич, що це питання так байдуже понад Мотрею пролунає. Ні одна жилка, ні одна рисочка не затремтіла на її обличчю, сиділа, як витесана з мармуру, її волосся ще горіло в заграві заходячого сонця. Інша була як раніше і, може, ще краща від колишньої Мотрі.

Чуйкевич так задивився на неї, що забув відповісти тітці.

"Чогось ти мені забуваєшся, козаче! — сказала, похитуючи головою.— Це недобрый знак. Питаюся тебе, що гетьман?"

"Недавно його милість з Жовкви вернув".

"З Жовкви?—спитала Мотря.—Що ж він там робив?"

"Цар на раду воєнну кликав".

"Ого! На военну раду, кажеш? Видно, щось велике цар готує".

"Війні кінця не видно. Цареві не везе. Він на всі боки кидає собою, замиритися хоче, але Карло не показує до миру охоти".

"І добре робить. Цареві не миру хочеться, а передишки, щоб нових сил набрати. Нема що вірити йому".

Мотря слухала уважно.

Чуйкевич говорив далі:

"Кажуть, бурхлива була тая рада. Кажуть, ніби цар гетьмана обидив..."

Мотря спалахнула:

"Обидив? Як?"

"Ніхто не знає, як. Кажуть, що гетьман дуже збентежений до своїх старшин вернувся і нарікав на невдячність царя".

"І що? Що далі, говори!" — наглила Марія Хведорівна.

"І — ніщо. Помирилися якось".

Всі троє на хвилину замовкли.

"По-ми-ри-ли-ся..."

"Цар навіть сина свого гетьманові довірив, і гетьман до Києва вернувся. Далі фортецю буде".

"Та ж її ще тогідь збудували!" — зауважила Мотря.

"Не хоче наша земля слухатися царських інженерів,— пояснював Чуйкевич.— Ті окопи, що їх насипали тогідь, поусувалися. Тепер їх ізгори донизу дерном обкладають, а по дерен доводиться їздити далеко. Коней так позаганяли, що від вітру валяться".

"Навіть коней козацьких обезсилює цар,— і Мотря жалісно зітхнула.— Видно, хоче він, щоб у нас ніякої сили не залишилося. Одних порозкидав по світі, других дома залишив і висотує з них жили, хто ж тепер стане супротивлятися йому?"

"Хіба запорожці",— зауважила тітка.

"Запорожці гетьмана не люблять".

"Хто тобі це, Мотре, казав? Запорожці підуть за тим, хто за волею обстане. Гордієнко — умний чоловік. Але я про київську кріпость почав. Отож там тепер другий перстень валів будують, починаючи від печорського містечка аж наниз, до Дніпра".

"Боже, скільки роботи!" — аж скрикнула Марія Хведорівна.

"Ще й якої! Третина козаків злягла. Гинуть від тяжкої праці, а ті, що ще живуть, останню одежу продають із себе, щоб прохарчуватися. В день працюють, а вночі нищими по дворах ходять, милостині благаючи. Ось як доробилися ми на царській службі".

"Доробилися",— глухо повторили жінки.

"І Цікаве от що,— розказував далі Чуйкевич.— Як розкопували печорську гору, то великий скарб знайшли".

"Скарб?"

"Так, ассірійські монети. Це, бачите, ніби земля змилосердилася над своїми дітьми і сказала: не платить вам цар, так я вам заплачу".

"Хіба що земля змилюється над нами", — з жалем промовила тітка.

Мотря заперечила її:

"Кості наші викине колись, бо ми лежати в ній негідні. Ми не діти її рідні, а пасинки якісь, не козаки, а потурнаки, московське кодрло! Гірко, соромно, підло!"

Кров підступила їй до лица, очі зробилися великі-великі. Чуйкевич глянув на неї і пізнав колишню Мотрю. Не тую, що була в гетьмана, спокійну й покірну, мов на образі Благівщення Пречиста, а буйну грізну, несамовиту.

Марія Хведорівна пригадала собі колишні припадки з Мотрею і взяла її за руку:

"Мотре! Погано ми вітаємо нашого гостя. Пощо нервуватися. Якось Бог дасть, бо ще так не було, щоб ніяк не було,— приговорювала жартуючи.— Що в нас погано — це правда, та ще, бач, наша козацька мати не пропала. Тепер війна, а на війні нема добра. Настане мир..."

"Злетяться круки на жир..."

"Мотре, Мотре!"

Чуйкевич теж почав уговорювати її. Казав, що не вступав би був, коли б знаття, що роздратує Мотрю.

"А може, ти Мотре, мені не рада? — питався, беручи її за руку.— Говори щиро. Якщо ти не можеш спокійно дивитися на мене, то піду собі геть і без жалю, бо я жалю до тебе мати не можу, вір мені, не можу".

Говорив м'яко, не по-козацьки, так що Марія Хведорівна дивувалася, звідки в нього стільки лагідної терпимості набереться. Жаліла його.

Мотря отямилася:

"Прости! І ви простіть, тітусю! Не винна я, така вдача моя—неприкаянна".

Оперлася плечима об липу і дивилася на зорі.

Вечоріло. Холодок повівав від лугів. Чути було, як вертав товар із паші...

"Ось яку гарну нічку посилає Господь,—начала тітка.— Якраз для любої, тихої розмови. Розмовляйте, діточки, з собою. Незабаром покличу вас на вечерю".

І пішла.

Чуйкевич шаблею писав якісь знаки по стежці, ніби план битви малював. Мотря дивилася на зорі. Нараз, не зводячи очей з неба, запитала: "А шведи що? Бачив ти їх? Бачив Карла? Говори. Які вони, який їх король, чи справді такий лицар, як кажуть?"

Чуйкевич далі шаблею по стежці водив:

"Доводилося мені битися зі шведами і мушу сказати тобі, Мотре, що не піднімалася моя рука на них. Соромно було. Ніби я на братів своїх ішов. Це не наємники, що за гроші шкуру свою на війну несуть, не товпища сліпі, що під свист нагаїв на ворога йдуть, це справжні лицарі, що вірять вождеві своєму і за ним по славу, як птахи у вирій, летять". Є між ними молодики, як діти, є старі, що, мабуть, онуків дома залишили, але боягузів я там не бачив, тому-то й кервавилось серце моє, коли їх у полон переможених десятикратною перемогою брали, і лаяли, і зневажали, і знущалися над ними гупо, нікчемно, підло..."

"А їх король?"

"Що ж тобі про нього казати? Він, як кожний великий чоловік, у легенді живе. В легендах як у хмарах ходить. Невстрашений і грізний у бою, все на переді, все там, де найгірший огонь, і куля його не береться (москалі вірять, що він заворожений якоюсь невідомою силою). А поза боєм він лагідний, тихий, ніби засоромлений і ніби винуватий".

"Винуватий, що народів слави бажає. Всі, що великого бажають, перед малими в вині, винуваті... Багато їх, тих лицарів шведських?"

"В тім-то й біда, що мало. Кажуть, що в них так мало людей, що собак на вартах ставлять".

"Як то собак?"

"А так, що поставлять собаку, де має стояти чоловік, і вона варту держить".

"І не втече?"

"Ні. Стоїть, а коли ворога побачить, так лає, знак подає".

"В них собаки, а в нас?" — і Мотря так глянула на Чуйкевича, що йому мороз пішов по спині.

Це тая Мотря, що була колись, та сама, котрої він ніяк не може забути, котра тягне і відтручує його від себе, як крутіж на Ненаситецькім порозі.

Нема йому життя без Мотрі, нема і бути не може.

І, забуваючи про все, він, дивлячись їй просто в очі, спитав:

"Мотре, а що ж буде з нами?"

Сам своїх слів злякався. Гадав, що Мотря зірветься і прожене його, або згїрдливо гляне на нього і піде в двір. Більше й не побачить її.

Та, на диво, вона, видержуючи його погляд гарячий, відповіла спокійно:

"Що буде з нами? — питаєш. Або я знаю, козаче? Дивує мене тільки, що ти ще не забув Мотрі".

"Бо забути не можу. Шукав я забуття у боях, шукав його в праці, у книжках і не знайшов ніде; видно, нема його для мене. Мабуть, Бог так хоче, щоб я не міг тебе забути, Мотре".

"Навіть після того, як я з гетьманом сиділа?"

"Навіть після того".

"Правду кажеш?"

"Як на сповіді святій".

* * *

Весняна ніч вкривала їх своїм зоряним омофором. Тихо було, навіть вітрець не шевелів гильками. Хвилину мовчали обоє, ніби вслухувалися в тишину.

Нараз Мотря піднялася з лавки і спитала:

"І не соромно тобі гетьманову коханку любити?"

Чуйкевич і собі з місця зірвався:

"Мотре,— прошипів,— уразила ти мою найболючішу рану!"

Шаблю долонею стиснув і пригнув її так сильно, що будь вона не з дамаскинської сталі, а звичайна, то луснула б надвоє.

"Прости! — промовила Мотря, простягаючи до нього руку,— я по ширості спитала".

"Мотре! — почав з жалем Чуйкевич,— ти навіть не здогадуєшся, що за пекло пережив я у Бахмачі. Я мужчина, в мене є гордощі свої. Серце моє між гетьманом і тобою — як між молотом і ковадлом лежало".

"І ти видержав удари?"

"Я переміг свій біль... Я не можу тебе не любити".

"Дивно!"

"Сам собі дивуюся, Мотре".

В дворі запалювали свічки. Незабаром тітка покличе на вечерю.

"Знаєш що? — почала нараз, змінюючи свій голос, Мотря.— Говорім, як приятелі, тямиш, ти обіцяв моїм приятелем бути".

"І буду".

"Так тоді, будь ласка, скажи мені, Іване, чого ти хочеш від мене, чи почути правду, чи щоб я дурила тебе й себе?"

"Правди хочу, Мотре".

"Правди? Так тоді знай, що я вже нікого кохати не можу".

"Гетьмана любиш?"

"Люблю свою мрію, а більше не питаю".

Зорі заглядали їм в очі, тишина заспокоювала їх серця.

"А все ж таки, щоб не було тобі гірко від'їздити від мене, знай, що негідної не любиш. Якою я приїхала в Бахмач, такою від'їхала з нього. Зрозумів?"

Чуйкевич міцно стиснув її руку:

"Спасибі тобі, Мотре!"

"Пліткам не вір. Не могла я стати дружиною Мазепи, але ж і коханкою його не хотіла бути. Від'їхала від нього. Я хотіла, щоб гетьман всеціло посвятився справі. Розумієш мене?"

"Розумію".

"Так тоді хіба можемо йти в хату. Між нами скінчені порахунки".

Мотря справді пустилася йти, але Чуйкевич задержав її:

"Стривай! Послухай і мого слова".

Посадив її на ласку, сам стояв, стискаючи шаблю:

"Щирий друг говорить до тебе, Мотре. Найщиріший у світі. Не одну ніч передумав він про тебе. Не один раз тікав перед очима твоїми, бо спокою йому не давали. Смерті в боях шукав, смерть не приймала його. Мабуть, нам долі своєї не минути... Так тоді, покорімся їй".

Слухала спокійно і уважно. А він говорив далі, ніби з другого берега гукав, крізь бистру річку кохання, котре втікало від них.

"Для обох нас життя — одна мука. Тобі мати не дає спокою, а мені — ти! Пощо воно?"

"Гадаєш — краще покінчити з життям?"

Чуйкевич зжахнувся:

"Бог мені свідком, що такої гадки я не допускав до голови ніколи!"

"А що ж тоді?"

"Що?.. Позволь — хай подумаю, як тобі це сказати. Казатиму звичайно, без афектів, розум пуцу до слова, не серце... Поки ти не віддашся за мене, Мотре, поти Любов Хведорівна робитиме пекло — тобі, батькові і — йому".

"Гетьманові, гадаєш?"

"Так, йому. А сама ти сказала, що гетьманові треба тепер спокою, щоб він всеціло міг посвятитися справі".

"Так, сказала я це".

"Так тоді й бачиш. Любов Хведорівна не стане впівдороги, далі коверзуватиме проти гетьмана і попусе діло. Не гнівайся, що так про твою маму кажу".

"Кажи!"

"І гетьман, поки ти не віддашся, не покине гадки про тебе. Шукатиме шляхів, щоб дозвіл на вінчання добути. Спутаєш йому руки, Мотре, а ти того, мабуть, не хочеш".

"Ні, я того не хочу, Іване".

"Так тоді — кругом нас зачарований круг, з котрого тільки один вихід бачу".

"Який?"

"Будь дружиною моєю. Кохання не жадаю від тебе, хоч, правду кажучи, і надії не трачу, що заживеш зі мною і полюбиш мене. Я ж не осоружний тобі. Кажеш: 'Мрію кохаю'. Знаю її. Це і моя мрія. Вона з'єдинить нас — побачиш. Маючи одну ціль перед собою, попрямуємо до неї, як добрі друзі, а може, може, згодом і любов прилучиться до нас".

У бузку залящав соловей, затремтіли зорі, озвалися жабами озерця. Місяць випливав на небо. На ґанку появилася чорна стать Марії Хведорівни:

"Іване, Мотре, будь ласка, на вечерю!"

"Підемо!" — відповіла Мотря.

"Ходім".

І вони йшли поруч, несучи в серцях своє життєве питання.

"Що ж ти, Мотре, на те?" — озвався перед сходами Чуйкевич.

"Дай подумати хвилину", — відповіла спокійно Мотря.

"Коли можу сподіватися отвіту?"

"Завтра вранці, а може, ще й нині. Не знаю".

І увійшли до хати.

* * *

За вечерею Чуйкевич розповідав про війну. І тітка, і Мотря цікавилися Альтранштатським миром. Знали, що Август відрікся там королівської корони, від Чуйкевича довідалися, що крім цього написав власноручне письмо до Лещинського (розуміється, на бажання Карла), в котрім поздоровляв його, як нового законного короля. Та ще зірвав Август союз із Петром і дав Карлові слово, що заплатить контрибуцію, не буде нападати на шведів і проти них не буде з ніким шукати ворожих союзів.

"А чи додержить слово?" — спитала Мотря, котрої прихильність була на стороні короля Станіслава.

Чуйкевич похитав головою: "Яке там у політиці слово. Роблять те, що мусять. Август дає слово, а його сторонники в Любліні зговорюються з Петром".

"І до чого договорилися польські пани з царем?"

"До того, що коли війну виграє Петро, то знову посадить Августа на престолі, а вони за це мають допомагати йому побити Карла".

"Пани б'ються, а на хлопах шкіра тріщить",— зауважила тітка.

"Що тріщить, це правда. В Московщині чеканять тепер низькопробну монету — життя дорожє. На млини, на рибні ловлі, на заїздні двори, навіть на домовини наложили налоги, на домовини! Хоче хлоп бороду носити, так плати 30 рублів, себто п'ятнадцять червінців. Тютюн, сіль, смола, поташ, навіть сало — це монополії царські. І жий там бідному чоловікові, як хоч! Цар три мільйони річно потребує, з того 80 відсотків на війну. Легко сказати — три мільйони, а звідки їх узять?!. Не даш — кари які! За що-будь ніздрі виривають, колесують, шкварять на вільному огні. Не знати, де страшніше — на війні чи в краю?"

Жінки сумно головами хитали.

"Ось яким добром хочуть ущасливити нас. А народ ніби того й не бачить".

"Народ — не дивниця, але старшини! — поправив Чуйкевич.— Старшини розбираються в ділі. Кожному відомо, що діється в Москві, а вони ніби не бачать. Якось воно буде — гадають".

"Так буде, що знову край переміниться в пустиню. Знову лиш димарі говоритимуть про колишні свободи і села, і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо".

"І воно вже нашим не буде,— з жалем доповіла Мотря.— На українські дикі поля чужинці гайворонами нахлинуть і заведуть свій лад, свою мову і звичаї, а про наше життя тільки сумний спомин остане".

"А все із-за нашої незгоди. Дав нам Господь землю велику й багату, ніби рай, та не вложив у серця наші справжньої любові до неї".

Зажурилися журбою великою, ніби в хмарах сиділи.

* * *

"Переїздив я раз,— розказував Чуйкевич,— повз хутір один. Як мальований стоїть. Балка, озерце, гайок. Видно, люди роботящі жили. Поле справлене, тини попідчинювані, навіть млинок є. Тільки людей немає. Мужчини на війні, молодих жінок кудись пігнали, хутір — смуток один. Шукають мої люди, чи не заховалася де яка жива душа, у погребі або в потайнику якому,— нема. Аж діда старого знайшли, але не живого, тяжко покалічений був і ошпечений погано. Та ще в куцах дитинку малу побачили. Сиділа над нею собака, шкіра й кості, і пильнувала дитину. Приступить не давала. А коли мої люди взяли тую дитину, то прикро було дивитися, як собака припадала до них, виляла хвостом, руки їм лизала, ніби прохаючи, щоб кривди дитині не робили".

"У звірів милосердя більше, ніж у людей!"

"Звіра плекай, так він прив'яжеться до тебе, а в людей тільки помста одна, вдяки немає".

"Їду я раз — розказував Чуйкевич далі,— понад річкою якоюсь. Вечір гарний такий, теплий. Скупаюся, гадаю собі, ціле тіло — порохи, піт, незагоєні рани. Треба знати, що тоді купіль значить! Вліз я у воду, дивлюся — ігі! примари якісь чи що? Русалки чи живі дівчата? На другому березі річки кілька їх, то виринають, то потопують у воді. Але так якось мертво і німо, хоч би тобі одне словечко сказали. Підпливаю — а це повішені на гілляках дівчата. Гілляки нагинаються над водою — і вони поринають, піднімаються гілляки вгору— і вони з ними летять, ніби підстрибують вгору, молоді, гарні — тільки живи!"

На столі смачна страва стигла. Даремно Марія Хведорівна казала наготовити її. Страва до губи не йшла.

"Раз знову, заблуdiv я в степу, з дороги збився, знаєте, як воно буває. Трави високі, тільки небо бачиш; ніби море кругом тебе шумить. Нас тільки кілька, усі не з тих сторін, ніч настає,— роби що хоч! Виїхали ми на могилу якусь, могила не висока, не далеко загриш. Ночі чекаємо, щоб за зорями йти. Коли отсе з трав люди виринають. Наші-таки. П'ять козаків-молодиків, ще їм і двадцять літ немає. Пібралися за руки і ніби в танку степом бредуть, прямо на нас. Також диво якесь! П'яні чи що? Аж підійшли — дивимось, а в них, де очі, там рани одні... Повилуплювали їм очі і так у степ пустили. Вертайте до своїх".

Марія Хведорівна руками вуха затулила:

"Досить, Іване, досить. Ради Бога, мовчи!"

Її волосся, здавалося, ще більше побіліло, а вбрання зробилося ще чорніше. По зів'ялому обличчі котилися сльози, як горох.

Мотря сиділа витягнена, мов струна. Уста затулені, під очима тіні, від чого очі здавалися ще більшими, ніж були. Чоло біле, як стіна, груди то підносяться, то опадають. Брови ніби дві хмари насуваються на себе — зударяться і блискавки вискочать з-під них.

"Іване!" — озивається нараз.

"Що прикажеш, Мотре?"

"Відповідь тобі подаю: так..."

"Так?"

Чуйкевич встав, підійшов до неї і простягнув руку:

"Значиться, згідна стати моєю?"

"Дружиною",— доповіла Мотря.

Марія Хведорівна терла очі рукою. Сон це чи ява? Збентежена і зворушена оповіданнями Чуйкевича не могла перейти від смутку до втіхи. Уста ломилися, очі кліпали безпорадно, лице кривилося, аж головою вдарила об стіл і заридала.

Обоє молоді прискочили до неї:

"Тітко, тітусю, чого це ви?" — цілували її руки, Мотря устами припала до її зимного

чола.

"Благословіть!"

Марія Хведорівна очі вгору зняла і руки на їх голови поклала:

"Благословлю вас на долю й недолю. Бог нехай провадить вас".

СТЕПИ ХВИЛЯСТІЇ

Линяло небо, блідли зорі, поранній туман знімався понад ставком, ніби ставок, встаючи зі сну, позіхав.

Свіжим холодком заносило від лісу.

Мотря відчинила квартиру. Впивалася чарами зарання.

Красо ненаглядная, земле безцінная, чи є де краще, як у нас? Степи хвилястії, луги квітчастії і ріки, як алмаз. Ранки рум'янії, ночі зорянії, сонце, як Бог в небесах,— чом же в раю отсім, грізно гогоче грім, чом тут життя,— один жах!

Оповідання Чуйкевича прогнали сон від Мотриних очей. Грізні картини виринали як докір. Хотілося бігти в степ на могилу і грудьми до землі припасти, благаючи прощення в неї, за гріхи власні і за провини батьків. Що ми зробили для тебе, земля свята, чим жертвували тобі життя наше рідне? Дерлися, жерлися, як божевільні з рук собі добро виривали, а його кругом так багато,— для всякого було б. По скарбах безцінних топчемо,— пригадувалися гетьманові слова,— але ліниві ми зігнуться і підняти їх. Велика земля, так ладу нема! — заспокоюємо себе, триваючи в давньому...

Сповідалася Мотря ранкові святому, незаплямованому вчинками людськими, сповідалася тишині нічній, що розпливалася у імлах світанкових. Обмий її з суєти повсякденної і намасти душу ісопом, щоб паче снігу убілилася, щоб крином чистим на зелених травах розцвіла,— не без гріхів вона... Полюбила гетьмана свого, але ж і блисків булави піддалася. Влади і слави бажалося її. Блистити хотілося, красою і силою променіти, зависливі очі людські під ноги постелити. Прости її, земле свята! Не огнецвіту потребуєш ти, а труженників до жертви спосібних, робітників малим довольних, чистих, покірливих душ.

Такою хоче бути тепер. Руку товаришеві своєму подасть, однодумцеві своєму, і вдвійку помандрують шляхами, назустріч новому добру.

Сповідалася Мотря ранкові святому...

І бачила душу свою, горду, химерну царівну, невдоволену підданими своїми. Про горе людське не дбала. А його так багато і таке жахливе воно — життя один жах!

До ран цілющим ліком припадати, бальзамом милосердя жагу їх гасити, слізьми топити жар. Любов самолюбиву між людьми поділити, як Господь нам велів.

Такою хотіла бути тепер.

В руці тримала лист, лист, писаний власною рукою Мазепи, дрібне, круглаве письмо.

"Не відмінйся в нічому до мене, про що не раз вже слово своє давала і рученьку; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду... Пригадай тільки слова свої, що давала еси під клятвою, коли виходила з покою мурованого від мене. Хоч так, хоч сьак буде, а любов межи нами не відміниться".

Відмінилася... А чому?..

І Мотря сміливою рукою стала здирати з душі тую намітку тендітну, яку сама накинула на неї, щоб не бачити її правдивого обличчя.

Покинула гетьмана, бо так розум велів.

Хотіла йому вільну руку дати до праці для великого діла. А все ж таки глибоко десь у серці заліг намул недопитої чаші кохання. Обіда ворушилася в душі, що відпустив її, що не жертвував для неї усім.

Сама до жертви тої недопустила, а опісля ремствувала на нього.

"Швидше смерті на себе сподівався,— писав гетьман у другому листі,— ніж такої у серці вашому відміни. Згадай тільки свої рученьки, котрі мені не один раз подавала, що мене, хоч будеш зо мною, хоч не будеш, до смерті любити обіцяла".

Найлюбіші слова не розвіяли гордоців укритих. Не відписувала йому довго, аж врешті відповідь дала, що для неї Івана Степановича немає, є тільки гетьман Мазепа, для котрого збереже належну йому вірність і пошану...

* * *

Хай буде так!.. Може, воно і краще?.. Пощо дурити себе? Те, що Чуйкевич під липою учора казав,— правда. Поки не віддасться вона, гетьман не перестане думати про неї. Шукатиме доріг, щоб дійти до престолу. А престол у царських руках. Нині цар і для церкви Бог, цар-антихрист...

І поки не віддасться Мотря, не заспокоїться Любов Хведорівна. Помста і злоба скорпіонами поженуть її на крутий шлях злочину... Пощо?..

Хай буде так, як Чуйкевич казав. Чесною дружиною йому стане, товаришкою життєвої мандрівки...

Прощай, казкова мріє дівоча! Перед дійсністю розплинись, як перед сонцем імла! Забудьте Кочубееві сади, що колись у Ковалівці зачули. Не говоріть нікому, портрети в бахмацькому дворі, про те, що Мотря з гетьманом розмовляла. Нехай воно таємницею останеться між ними. Минуть літа, виростуть інші люди, може, ті розмови колись, комусь присняться, може, знов появиться якась непрятаменна Мотря, буйна, як весною степ, і неспокійна, як історія наша, і — може, може, вона здійснить те, чого Мотрі не довелось здійснити.

Долі своєї навіть гетьманськими кінями не об'їдеш... Боже, хай діється воля твоя!..

* * *

Без жалю й докору дивилась Мотря в вікно. На обр'ю зазолотилася смужка, ніби меч відтинав небо від землі. Смужка ширшала і кріпшала, полиняле золото прочищувалося, багровіло і променіло. Проміннями тремтіли ниви хвилястії, і заспанії садки, і дорога, що до хутора вела.

Хутір будився зі сну. В стайнях коні іржали, скрипів журавель, милися біля корита козаки. Набравши повні пригорщі студеної водиці, Мотриних дівчат обливали. Чисто, як гомін срібних струн, лунали веселі сміхи. Крізь віття дерев ніби приском сипнуло в очі.

Сонце викочувалося на небо.

* * *

Мотря гетьманські листи за поясок уткнула.

Порвати і спалити їх?

Пощо?

Нічого поганого в них нема, нічого, щоб перед будучим мужем затаювати треба. Чуйкевич знає, що між Мотрею і гетьманом було. Вона його не дурить. Вирівняні рахунки поміж ними, нову главу писати починають. Дай Бог щасливо дописати її.

* * *

Мотрин чура Чуйкевичевого коня зі стайні виводив. Гладив його по шиї і приговорював пестливо. Кінь жадібно свіже повітря ніздрями втягав. Пахощами ранішніми несло від лугів.

* * *

Мотря вмилася, розчесала коси, свіже вбрання вдягнула.

Вітай, нова днино, життя!..

Казала готувати снідання.

Дивно так. Вчора чужим приїхав, нині будучим мужем від'їжджає. Чого-то не буває через ніч!

* * *

Чуйкевич за сніданням ока з Мотрі не зводив. Ніби її іншою побачив — своєю.

Солодких слів не говорив їй. З очей видно було, як пропадав за нею. Тож-то важко від'їжджати тепер!

Так служба кличе, служба, не забава!

Марія Хведорівна щонайстаршого вина з погребя добула. Пляшка чорна, мохом і пліснявою обросла, насилу підшпунтували її. Пахощами понесло по хаті.

Марія Хведорівна хотіла щось казати, так сльози не дали. Мовчки вихиляли чарки. Чуйкевич до ніг Марії Хведорівни припав, прощавсь з нею, як з мамою.

Прийняла його і притулила до себе.

"Як сина люблю тебе,— казала, цілуючи в голову,— а Мотрю, як доньку, діти ви мої рідні".

Втрійку до брами йшли. Марія Хведорівна по середині, молоді по боках.

"Не барися з весіллям,— наказувала тітка,— тільки сир відкладаний добрий".

"Мене хоч нині до аналоя ведіть".

Мотря мовчки ішла, ніби це не торкалося її. Бліда по невиспаній ночі, променіла душевним супокоем, виглядала, як по бурі ранок.

На овиді хмари бовваніють, над головою ясно.

Мотрин чура коня за поводи тримав.

"Гарний коник, прошу ясної панночки,— казав,— на ньому і вашій милості їхати було б безпечно".

Чуйкевич усміхнувся.

"Як приїду вдруге, попросимо, щоб панночка спробувала його".

"Тільки хай ваша милість не баряється",— казав, підставляючи Чуйкевичеві

стремено.

"Ця біда вже догадалася чогось",— подумала собі Мотря, а вголос йому відповіла: "А тебе піхотинцем оставимо, бо ти надто цікавий".

Козаки поїхали вперед. Ніч щедрою росою скропила мало виїжджений шлях, і він за ними не курився. Широко кругом лунав козацький спів:

Мені з жінков не возиться,
А тютюн та й люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!

"Чуєш, Іване, що співають тобі?" — сказала до Чуйкевича Мотря.

"Самі в те не вірять, що співають",— відповів, сідаючи кріпко в сідло.

Лівою рукою поводи стягнув, в правій шапку тримав, низько кланявся.

Марія Хведорівна рукою хрест у повітрі робила.

Стояли в брамі, поки з очей не щез.

ЗАРОСЛИМИ ШЛЯХАМИ

На небі місяць май, а сонце гріє, як улітку. Трави повиганялися в хлопа, будяччя розрослося, як гай.

Та від того тільки кінським ногам деяка прохолода, а з козаків, хоч вони до сорочок пороздягалися, піт цюрком ллється.

Найкраще б перележати жару десь у балці, або в комишах над ставищем, або між розвалинами хат (їх чимало тоді попадалося по дорозі), і що лиш вечірком їхати далі. Та годі! Чуйкевич поспішався. Совість не давала йому вважати на власні вигоди більше, ніж на службу.

В гетьманській військовій канцелярії праці повні руки. Творяться нові військові частини, полки виступають у похід — війна!

Це одне, а друге — тепер і в днину не дуже-то безпечно, а вночі їхати, не маючи відповідного конвою, і не гадай!

Полтавщина гуділа. Десять років гуляв тут Лебедин, наганяючи козацьким старшинам і багатішим хуторянам великого страху. Якраз тепер його й приборкали трохи, але спокою все-таки нема. Як гриби по дощі, виростають свавольні купи і тривожать спокійних людей.

До того якраз із полтавського полку вийшло чимало посполитого люду на Самару, де завелася Вільна Слобода, про яку по цілій Полтавщині ходили всілякі легенди, хвилюючи і без того вже збентежені війною уми.

Маємо гинути в походах або під нагаями царських посіпак, так краще тікаймо в світ за очі!

Навіть на запорозьких землях розплоджувалися ватаги всіляких гультіпак, що, кинувши свої рідні гнізда, готові були до всього. "Лучше псу муха, як поза уха",— казали, пускаючися на непевне діло. Сміливий ватажок, донський отаман Кіндрат Булавин, який, покладаючися на розпучливе невдоволення московського народу, підняв проти царя червоний прапор бунту, виростав в очах невдоволених українських

селян у месника-героя. Ждали, щоб він появився у гетьманщині і зробив усякому панству кінець.

Тому-то не було як Чуйкевичеві оглядатися чи сонце дуже припікає, чи ні, треба було поспішатися, щоб щасливо вибратись на певнішу дорогу. Цілком певної тоді не було, і ніхто, виїжджаючи з хати, не знав, чи верне до неї.

А все ж таки, коли він другої днини, геть уже з полудня, побачив перед собою заїздний двір з ганком на тесаних стовпах, від котрого холодна тінь спускалася на спалену сонцем землю, і коли почув запах квітучої липи і гул гамірливих бджіл, не устояв проти спокуси і вступив туди.

Козаки порозкульбачували коней і поклалися горілиць на мураві, милуючись тінистою прохолодою. Чуйкевич сів за столом під липою і наказав собі подати зимного пива.

Принесла його хазяйка, жінка не стара, ще й доволі гарна собою: повновида, рум'яна, зі сміливим поглядом раз сумно-мрійливих, то знову весело-палких очей. Непевні часи і небезпечний, хоч дохідний промисел виробили в ній тую сміливість, яка й пробивалася в її рухах і в мові.

Пізнавши в гостю знатного козака, присіла на краєчку лавки і почала розмову.

Чуйкевич не дуже був щедрий на слова, але й нечемним теж не хотів бути. З розмови довідався, що вона вдовує, що чимало всіляких охотників підлабузнюються до неї, але й одного мужа досить. Тепер вона відчуває себе, як перепілка в стерні. Богу подякує, як дітей виведе в люди. "Часи ж які. Матінко свята, які тепер часи!"

І почалися зітхання-нарікання, що доброго чоловіка тепер зі свічкою шукай, що життя людське втратило всяку ціну, що зайвий гріш треба перед ближнім, як пес кістку, в землю загібати та ще дивитися на всі сторони світу, чи не підглядає хто зависливими очима. Коли б не челядь вірна, не сини, що підхоплюються уже, і не сама вона, що й фузію вміє до ока прикласти, то, мабуть, і завтрішньої днини не дожила б. Наскочать як татари, нароблять бешкету, кровопроливства, костеломства — і поминай як звали!

Вона теж нарікала на царських ратників, що не лише харчі і пашу, де яка є, забирають, але й людського життя не шанують. Кажуть, що в одному селі дітей у якусь повітку зігнали й підпалили — прокляті!

І в словах хазяйки звучав невисловлений жаль до гетьмана, що на таке свавольство дозволяє.

"Чекав народ на кінець світу,— казала, мрійливо споглядаючи своїми карими очима,— а тут, бач, і цього рятунку нема. Краще хай би світ у безвість запався, ніж має творитися таке беззаконня".

Чуйкевич потішав її, як міг, зсилаючися на милосердя Боже і на розум гетьманський: "Гетьман,— казав,— про людей своїх дбає, а тільки люди не вміють чи не хочуть постояти за ним, як стояли колись за батьком Богданом. Бунтацією та недовольством усяким заколот великий чинять, доливаючи оливи до огня".

Ще Чуйкевич свого пива не допив, як від поля надтягнула ватага, душ

кільканадцять, не то козаків, не то селян. Бог вість що таке. Вели сліпого діда-бандуриста. Перед воротами пустили його.

"Ано чи попаде?" — гукали.

"Казав сліпий, побачимо!" — відповів дід, кийком шукаючи воріт.

Ніяк не міг попасти, і ватага реготалася з нього. Аж хазяйка взяла діда за руку і провела в двір.

"Година тобі щаслива,— дякував її дід,— щоб ти бачила, сонце, світ і дітей перед собою, щоб була гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бджола, а багата, як свята земля".

"Не добре ти хазяйці бажаєш, діду,— почав хтось із гурту,— бо який хосен землі з того, що вона багата? Пани багатство деруть, а люди з голоду мруть".

Ватага зависливими очима гляділа на козаків у білих сорочках і на старшину, що під липою в холодку попивав пиво.

Розтаборилися осторонь, на мураві кругом сліпого діда.

"А нуте, покажи, що вмієш!"

Дід бандуру строїв.

"Сумної чи веселої вам?"

"Смутку і так багато на світі, веселої грай!"

Ой була Парася,

Медку напилася,

І в садку-холодку

Спати поклалася.

Хазяйка, щоб не слухати непристойної пісні, пустилася в хату. Але її здержали на ходу.

"Як же це? Не вгостиш нас, хазяйко?"

Хазяйка обіцяла дати по чарці.

"По обіцянку на скорій клячі поспішайся",— гукнув молодий парубок, зірвався на рівні ноги, заіржав, як кінь, і побіг за хазяйкою по горілку.

Дід закінчив пісню, як то Парасин сват, з кінця Ігнат, припав до пазухи і відганяв мухи.

Дід підморгував і підстрибував, рухами доповідаючи слова, а слухачі тішились, не знати чим більше — піснею чи дідом.

Випивши по чарці, розказували всячину. Хто кого перебреше. Той парубок, що іржав до горілки, плів небилицю про те, як то він черешню з власного вуха їв:

"Ще дитиною запхав собі до вуха кістку черешні. Тягнув батько, тягнула мати, і тітки, й сусідки, і ціла громада, так кістка вилізти не рада. Аж пішов він у похід, ранили його і без пам'яті цілий місяць пролежав. Будиться, дивиться, а над ним черешня шумить і ягоди рум'яні, ніби губи в Парані. Виросла псяюха йому з правого уха".

"Ну і що?"

"А що ж би, ягоди з'їв, а з черешні зробив хлів, свинюшню, для таких свиней, як ви!"

"Ну, це ти вже, небоже, здорово пробрехався,— почав інший,— бо нема такої голови, щоб у ній дереву корінь пустити. Але що сватові, сестри моєї покійної зовиці, виросла гречка на пиці, то це так. Він сім літ не мився, а на восьмий впився, від неділі до неділі спав і не будився. Аж збудила мила. Боже, твоя сила, ані сіяв, не орав, гречка зародила... На руках, на ногах, навіть на спині чиста, кажу вам, гречка".

Деякі з Чуйкевичевих козаків поприсувалися ближче, щоб слухати небилиць.

Розказував їх народ, що не мав уже чим журитися,— ні хати, ні жінки, ні дітей, ні пана, гуляй, душе п'яна, від ночі до рана!

Сміялися з себе і з цілого світу. Не боялися ні царя, ні Бога, про гетьмана навіть не згадуї.

Тільки один мовчки сидів, ніби він з роду сміятися не вмів. Того на решето брали.

"Знаєте, що зробив Онисим?" — питався котрийсь, показуючи на мовчазливого товариша.

"Нічого мудрого, але розкажуй вашець!"

"Отож, як грабували ми недавно наше містечко, каже жінка до нього: „А піди-но ти, Онисиме, може, що притащиш; з одежі або з харчів, щоб не було, придасться, бо біда вовком свище. Дітиська їсти плачуть, а нема їм що до рота ткнути".

Пішов наш Онисим, не було його два дні, а на третій притащив,— знаєте що? — дитину! Дівчинку дволітку, не знати навіть чиє — людське, панське чи, може, жидівське? Плакало,— казав,— поміж трупами, змилосердився та й забрав".

"Свої діти маю, так знаю, що таке дитина",— боронився Онисим.

"А в мене нікого нема,— озвався дядько, чорний, як циган, і засвітив очима.— Сам як палець, тільки помста ходить за мною".

"І це дружина, якщо іншої Бог не дав".

"Як дивлюся на людські достатки, як вони з жінками й дітьми у вигодах живуть, то такий мене жаль за серце стискає, що або їм кінець, або мені".

"І чому б то багачам з бідними не поділитися?"

"Захотів молока від бика".

"Попроси в жука меду".

"У них і серед зими не випросиш леду".

"Багач глухий, коли кажеш: „Дай", а скажи: „На", то вчує".

"Багача просити, що глухому пісню співати".

"Вмерлого не розбудиш, багача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє".

На Чуйкевича поглядали з-під ока. Якийсь сміливий весельчак на череві підповз до нього.

"Мабуть, гарне пиво",— почав.

"Нічого собі",— відповів Чуйкевич.

"Спробував би, так грошей чортма".

Чуйкевич наказав і йому дати мірку. Той випив і, втираючи вуса, похвалив: "Є ще гарні пани на світі!"

"Лучаються,— відповіли йому,— та мало".

Веди мене, поводитир,

Де дівчата роблять пир,

От там мене поцілують,

Пампушками нагодують! — Тю! —

співав сліпець, але його мало хто слухав. Хто хропів, хто кулакувався з сусідом, деякі в кості грали.

Зірвався один:

"Пускайте мене, не витримаю довше. Бога нема, чорта нема; є тільки чоловік-звір, ходімте!"

Насилу посадили його на місце:

"Розжалобився, як вовк над поросям,— казали.— Куди підеш, ну, куди ти, недотепо, підеш? Сиди між добрими людьми, доки не проженуть".

"Це такий,— пояснював Чуйкевичеві весельчак,— що йому жінку й дітей перегнали кудись, не знати де. Багато тепер нещасливого народу".

"А ще більше дурного",— зауважив Чуйкевич.

Той глянув на нього спідлоба: "Ваша милість не тутешні, мабуть".

"По чім гадаєш?"

"Тутешні нашого брата за чоловіка не мають,— а, присуваючися ближче, додав: — чоловікові з очей видно, що в нього на душі. Як би ваща милість у погоню за такими, як отсе ми, пускалися, то не сиділи би під липою, а засілися б десь поза углом. Наш брат свого ворога, як пес нюхом, здалеку чує".

Чуйкевич заспокоїв його, казав, що в нього дійсно інше діло, і питався, що це за люди і чії?

"Свої та божі. Не в змозі довше страждати; тікаємо".

"Куди?"

"Куди Бог дасть. У Вільну Слободу, на Запоріжжя, на Дон, куди нас ноги понесуть, а очі попровадять, щоб тільки вирватися звідси..."

В громаді зашуміло. Сварилися. Одні радили не відбігати далеко й дождитися приходу Булавина. Іншим спішно було до нього. Наскучило псяче життя: втеча, скитальство, жах перед погонею. "Ходімте,— казали,— а то нас опісля не приймуть, або, як чернь, поженуть перед собою".

Сварка до бійки доходила.

Люди, зацьковані, легко вибухали гнівом і зганяли його на собі, сякали до очей. Ось-ось і почнеться кровопроливство і коостеломство, як хазяйка казала.

Та до того не дійшло. Піднявся цей чорний, як циган, і блиснув грізно очима.

Тишина...

"Товариші! — почав.— Голото бездомная, сироти безрідніі, брати мої бідніі! Послухайте, правдивого слова. Киньте сварню, до ладу привикайте, до послуху людського. Без послуху і діла нема. Отаман колоту не дозволяє, за бешкет смерть. Походний отаман жадає, щоб ви десятками збиралися, вибираючи собі старшин.

Виберіть же й собі отамана".

"Циганові отаманом бути! — Закричали навкруги.— Циганові!"

Поклонився їм:

"Поки гурт не зросте вдсятеро, поведу вас. Але ж вважайте: за непослух смерть!"

"Хай буде!" — відповіли йому.

"А тепер прочитаю вам, що Булавін пише".

Витягнув із-за пояса шматок паперу і став читати, ніби кулями в вуха сипав:

"Отамани, молодці, дорожні харцизи, вільні усякого стану люди, злодії і розбишаки! Хто захоче з походним отаманом Кондратієм Булавіном погуляти по чистому полю, красно походити, з'їсти і випити смачно, на добрих конях поїздити — то забирайтесь до мене у вертепи самарські!"

Перервав, обкидаючи громаду очима.

"Всякий ласий на чужі ковбаси" — озвався хтось із гурту.

Циган спалахнув: — "Котрий це"

Винуватець підняв руку вгору — "Я"

"Чого?"

"Бо всякий влєсливими словами приманює нашого брата до себе, а опісля — дзуськи! Добре чужими руками жар загібати".

Та ще він і не сказав того, як циганова рука звалила його, ніби пень сокира. Обіллявся кров'ю.

"Так кожному буде, хто важиться торочити чортзна-що".

Покараного обливали водою, але ніхто не встоював за ним.

Циган письмо за пояс назад сховав.

Чуйкевич зразу здогадався, що це один з агентів, котрих сотнями розсилав Булавін, поширюючи бунтівливі відозви по Україні.

"Який народ! Жаль, що на власну руку починають... Віз, котрого колеса обертаються кожне в інший бік".

Нараз розлігся свист, ніби хтось шилом в ухо кольнув. Циган зірвався перший: "За мною!"

І ватага хильцем висунулася з подвір'я, тікаючи перед погонею. Остався тільки дід.

Ніби байдуже пригравав на бандурі:

Гуляй, доню, не бороню,

Хоч би до неділі,

Та дивися, щоб вернула

У сорочці білій...

* * *

"Розігралося наше море,— говорив до себе Чуйкевич.— Чуда Божого треба, щоб утихомирить його".

Знаючи життя панське-старшинське, а також козацьке-молодецьке і приглядаючися до того, що творилося між людьми посацькими й волосними, як вони, відірвавшись від землі і роду, робилися елементом на все спосібним і до всього готовим,

він бачив небезпеку, яка загрожувала Україні, і сильно турбувався нею.

Як у хмару в Батурин в'їздив.

Дивився на замок, гарний-гарний та повищерблюваний зубами часу, на вали, що поприсідали, на гармати, в котрих навіть на "віват" добре не стрілиш,— пригадав собі свари й каверзи старшинські, і так важко зробилося йому на серці, що коли б не гадка про Мотрю, то, може б, і собі кинув усе і втік на Запоріжжя.

Мотря не пускала...

НА УКРАЇНІ ГУЛО

На Україні гуло. Віками робилися миті, всякому ясно було, що гніву Божого не минути...

З усіх боків насувалися хмари, ніде не видно було шматочка ясного неба.

Куди не глянеш — чорно, де не повернешся — блискавки та громи.

Сіркою і згаром заносить.

Люди почувають себе, як збентежена тучею отара, Не цікава їм праця на риллі, не радує їх ні збіжжя буйне, ні скотина гарна — крізь смуток дивляться на світ. Для кого виснажуєш сили, пощо потом землю обливаєш? Завтра, як не ворог, так свої прийдуть і знівечать твоє добро.

Навіть діти не були батькам милі.

На яку долю вони виростають, який талан судила їм судьба? Дівчат татари поженуть у ясир, хлопців якийсь новий Ярема посадить на палі, останнім москаль пообрізує носи — ось будуччина ваша! Змовилися всі сили лихі, щоб поневолити тебе, народе волелюбивий. Любиш ти волю тую більш усього на світі, так любиш, що мордуєш її. Мордуєш роз'єднанням своїм, буйністю степової вдачі, неохотою до всього, що сковає тебе. Не признаєш влади своєї, так чужа поневолює тебе.

Чуєте? Усіма бездорожніми шляхами торохтять залізні вози, навантажені кайданами на тебе.

Чуєте? Стружать палі, на які застромлять вас, як мотилів на шпильку!

Бачите? Блищать штики, на котрі кидатимуть дітей неповинних ваших і котрими лона матірні розпорють, щоб не родили нащадків колишньої слави.

Ріжтесь, кусайтеся, бийтесь!

* * *

Гетьман Мазепа як градобур дивився на грізнохмаре українське небо і розумом своїм силкувався відвернути тучу.

У розум свій не втратив віри. Знав, що нема нікого, щоб бистротою ума і багатством досвіду перевищував його.

Але ж він один, а ворогів багато. Навіть союзники, теперішні й майбутні, не бажають добра Україні. Всіх їх жахає її буйна сила, плодючість землі та людської природи, всіх їх приманює до себе гарна Україна, як приваблива коханка. Знесилувати її бажають.

Жодному з них не вірить старий гетьман Мазепа, цареві Петрові менше всіх. Цей деспот навіть з намірами не скривається своїми. За кого він має Мазепу? За нікчемного

самолюба, за службу гнучкошийого чи за продажливого амбітника, котрий за нагороду малу і найбільшого злочину не зжахнеться?

Цар не вірить доносам на Мазепу, але останнє військо в нього забирає. Недавно з Жовкви відправлено компанійський полк Танського під командуванням польського гетьмана коронного Синявського, а незабаром цар зажадав знову п'ять тисяч козаків і знову полк — проти Булавина, щоб приборкати його.

З Танського потіхи Синявському не було. Чути, що Танського полчани гірш татарів лютують у Польщі. Гетьманові таких охотників не треба. Зате 5 тисяч доброго війська він післав під проводом свого небожа Войнаровського, людини найповнішої у світі. Полк проти Булавина повели Левинець і Кожухівський — теж певні люди. Не пропадуть вони. Крім того з кінцем червня післав військо на Волинь, під Попонне, на допомогу Шеремет'єву, що польських бунтарів громив, а 1300 стародубців — у Бихів, що піддавався генералу Баверу.

З того, як на долоні, видно, що цар хоче Мазепу без війська залишити, щоб опісля зробити з ним, що йому буде завгодно. Плани готові. Виявив їх у Жовкві, а саме: скасувати козацький устрій на Україні, а завести московські порядки... Гарно!..

Але Мазепа на те не піде. Це ж знівечення його великих намірів, зруйнування праці цілого життя.

Треба, значиться, лицем повернутися на захід, до Карла й Лещинського. Обидва вони люди умні й чесні.

Біда, що Лещинського не признає Польща. Тільки частина панів за ним, решта з Сасом тримає. В Польщі домашня війна. З одного боку Сапіга, з другого — Вишневецький і Огінський, партизани, заїзди — потоп. Але ж завдяки тому безладдю гетьман Правобережжя донині держить. Там тепер кілька полків — і неабияких. Тримай з Петром, поможи Сасові на престол вернути, значиться, віддай тії землі, а там і булаву зложи і герцогом стань.

Ні, ні, не слід тому бути! В Московщині бунт. Пиниться Дон, за Доном підніметься Волга. Добре і зле!

Добре, бо Петрові клопіт, а зле, бо цей бунт з Московщини може перекинутись на Україну. Україні ж під тую пору найгрізніше безладдя. Тому й Булавина приборкати треба, хоч він природжений Україні союзник проти Петра... Хмари, хмари..!

Гетьман як градобур дивиться на захмарене небо і розумом своїм силується відвернути тучу.

* * *

Жовкло на деревах листя не тільки від того, що був жовтень на небі, але й тому, що знов будували фортецю, висаджували порохом мури і копотами накривали Київ. Гетьман знову наглядав за фортецею, ніби він не гетьман, а дозорець царський.

Військами його інші верховодять, а його діло дивитися, як риють вали, обкладають їх дерниною, валять і мурують, мурують і валять безнастанно. Та ще треба йому дивитися, як козаки, до шабель привиклі, тягнуть тачки, риють рови, як кроти, копають землю, як гробокопателі; обдерті, голодні, брудні, аж гидко на них дивитися. А тисячі

царського війська залогоми на Україні стоять і над народом знущаються. Навіть біля самого гетьмана їх чимало. Гетьман під сторожею солдатів!.. Коли ж воно скінчиться?..

Осінні дощі — Київ плаче.

Дощем, як слізьми, вмиваються вікна пишних Мазепиних церков. Дрімає у вечірніх тінях будинок академії. Мутніє вода в Дніпрі. Ніч.

Гетьман нервово ходить від вікна до вікна.

Пригадує собі, як тут цар гостив.

Від бенкетної зали до входових дверей червоний хідник.

По одній стороні — царські люди, по другій — наші старшини. Відчиняються двері, цар на порозі стає.

Голови хиляться додолу. Царева голова знімається вгору. Прощають його — він мовчки поміж лавами проходить. "Слухай, що Меншиков скаже!"

"Так, так, слухай, що Меншиков скаже".

* * *

На столі свічка горить. За столом Орлик, скрипить гусяче перо, пише.

Гетьман з-під ока дивився на свого молодого писаря. Знає і не знає його. Життя навчило недовірювати людям. По собі знає, який це сфінкс душа чоловіка. Невже ж знав Мазепу Дорошенко або Самойлович? Так, може, й Мазепа Орлика не знає.

І гетьман іде до своїх мешкальних покоїв. Добуває лист. Цікавий, що в ньому є. Це лист від гарної княгині Дольської. Не любовний, певно. Лист писаний тайним, числовим письмом, від якого в Орлика ключ.

"Чи швидко ти скінчиш? — питається з третього покою гетьман.— Ще є діло".

"Поспішаю, милосте ваша. За часок письмо буде готове".

"Спішиш!" — Гетьман сідає за стіл і нервово повертає на всі сторони тим таємним листом. Шматок паперу, покритий числами, і на тім отсе шматочку, може, й написане рішення цілого його життя. Рішення залежить від того, чи Лещинський піде йому на руку. Якщо Лещинський згодиться на його жадання, а Карло згоду закріпить, вирішиться доля Мазепа.

"Чого ж ти так баришся, Пилипе?"

"Вже йду, милосте ваша, вже йду!"

Крізь неосвічені покої, як тінь, пересувається Орлик, входить до гетьманового кабінету і на столі перед гетьманом кладе довге письмо.

Гетьман перебігає його очима і відсуває набік:

"Прочитаю вранці, а тепер ти прочитай мені цей лист. Волох один привіз його від княгині. В шапці було. Наперед знаю, що вона там пише. Лихий її о тую кореспонденцію просить. Волос у неї довгий, та розум короткий. Ще мене колись тая княгиня писульками своїми до згуби доведе. Відпечатай цей лист і прочитай!"

Генеральний писар приймає від гетьмана письмо і підходить до свічки. Гетьман столовий вишиваний параванчик присуває до свічки, щоб видніше було.

Орлик розриває печатку, і з листа княгині вилітає другий листок. Орлик глянув і впізнав королівську печатку.

Мовчки пробігає цей другий лист очима.

"Чого ж ти задивився у цей лист, як кіт у каганець, чому не читаєш? Ти ж і без перекладу звик читати числові листи; до їх у тебе і ключ є",— питає гетьман.

"Я і без ключа прочитаю княгинин лист, та це не від княгині і не числовий, а звичайний,— лист від Станіслава".

"Від Станіслава? Не може бути!"

"Може, милосте ваша. Тут і підпис його імені, і його королівська печать".

"Дай сюди!"

Орлик подав лист від Лещинського, і гетьман прочитав його.

На обличчі його з'явився такий жах, якого Орлик ніколи ще не бачив.

Гетьман лист на стіл опустил, а сам, як знесилений, повалився у фотель.

"Проклята будь, Євина дочко, ти загубиш мене!" — і руками очі закрив.

Мовчав. Мовчки перед ним стояв Орлик.

Різні питання насувалися йому на гадку, але питати не смів. Те, що прочитав у королівському листі, було так несподіване для нього, що жахався промовити слово.

Гетьман змовляється зі шведами й поляками, значиться, гадає пірвати з царем. Того здавна бажали собі старшини і народ, того й Орлик хотів. Нарікали на гетьмана, що легковажить загальне бажання. А тепер, коли виявилось, що ні,— Орлик жахнувся. Могутня стать Петра виринула перед ним у повний ріст. Цар-звір, цар-антихрист!

Пригадалися жахливі кари стрільців. 772 людей замучених в найлютіший спосіб. Колесували, четвертували, саджали на палі, варили і жарили. Цар сам стинав, засукавши рукави по лікті, цілий у крові. І вельмож своїх заставляв те саме робити. Такого знущання історія не тямить.

І пригадав собі Орлик ті шибениці незчисленні, котрими приоздoblено Москву, ті вогнища, що день і ніч горіли, наповнюючи повітря нестерпним для культурного чоловіка смородом паленого людського м'яса, пригадав собі ті трави з понасилюваними на палі козаками, що плили долі рік, пригадав собі неподібне до правди усмирювання бунту в Астрахані, в Красному і Чорному Ярах, згадав Ромодановського і — мороз пішов йому по спині.

Це робив Петро в Росії, котру він все-таки любив, а якже тоді лютував би він на Україні, котру ненавидить?

Орликові почорніло в очах.

Гетьман крізь пальці дивився на нього: настрашився козак. Голова-то мудра, та відваги мало, мало завзяття. Що ж тепер робити? Довше скривати годі. Орлик прочитав лист і довідався про правду, треба признатися. Але як?

Гетьман бився з думками. Нараз став дзвонити годинник. Один, два, три... дванадцять!

Гетьман рукою очі протер, ніби зі сну збудився.

"Північ — година духів".

"Дванадцята вночі",— додав Орлик.

"Ніколи перед півночею не сплю,— говорив Мазепа, а все ж таки, як дванадцятий

удар почую, робиться на душі моторошно. Здається, що ось-ось відчиняться двері і появляться Виговський, Дорошенко, Самійлович, Многогрішний, Сомко і всі інші, їм же несть числа. Появляться і стануть дорікати мені, стануть плювати на мою сиву голову, що я забув про їх муки та кривди, забув про сором України".

Орлик вдивився в цей образ, котрий йому гетьман так несподівано поставив перед його очі, і про Петра забув.

"Що ти зробив? — спитають мене тіні замучених предків. Що ти зробив, щоб помститись за нас, щоб визволити народ? Матір твою, Україну, колесують, а ти орден святого Андрія почепив на ший і спокійно глядиш на її муки!.."

"Уважай, Пилипе,— звернувся нараз до Орлика гетьман,— вважай, щоб і тобі так колись у північну годину не явився дух гетьмана Мазепи".

Орликові зробилось моторошно. Він був перетомлений і прибитий.

Гетьман зауважив це і наказав йому сідати.

Знову мовчанка. Осінній дощ лупотів по покрівлі, стогнали дерева в саду, десь далеко внизу шумів, ніби сердився, Дніпро.

"Збентежився, як бачу, Пилипе".

"Моторошно мені, страшно".

"З перевтоми. А спочивати нема як. Чекає нас велика робота і відповідальна".

"Роботи я не боюся".

"Тільки відповідальності — правда? А що ж я тоді маю казати?"

"Дивуюся, як ваша ясновельможність не вгнуться під отсим тягарем".

"Хтось його двигати мусить... Двигни цей камінь, двигни!— тямиш, що казав тоді степовий дід? Дванадцята виб'є година, він на лаву покладе свого сина за державу, за Петрову державу. А ми?.. Настранився ти дванадцятої години".

Орлик сумно всміхнувся: — "Не скриваюся, милосте ваша, страшно мені. Тут Петро, а там криваві тіні предків".

"Кого ж ти більше боїшся? Живих чи мертвих?"

"Живі страшні для тіла, а вмерлі — для духа",— відповів Орлик.

"Так воно, так. Боюся, щоб мій дух колись не тривожив людей".

Орлик не знав що на се відповісти. Перед ним віч-до-віч стояли живий Петро і вмерлий Мазепа... Вибирай!

Свічка догорювала й зачинала коптіти.

"Віднеси її до моєї спальні, там згасиш і принесеш другу, біля ліжка на столику стоїть. Не можу стерпіти смороду догоряючої свічки... бачив я раз у Москві, як догорював чоловік".

Орлик виконав наказ. За хвилину вертав зі спальні з новою свічкою у срібному ліхтарі. Поставив її на стіл і став, як звичайно, коли гетьманові звіти здавав.

"Що нового?" — спитав Мазепа, ніби забуваючи про лист.

"На Дону неспокійно".

"Як 1705 року в Астрахані, коли там було убито Ржевського і заведено козацький устрій".

"Мабуть, чи не гірше. До Булавіна багато вже станиць пристало над Північним Дінцем, понад Хопром і Ведмедівкою. Навіть у Тамбовській губернії бунтуються селяни, мордують панів і заводять козацький устрій".

"То не добре",— сказав гетьман, стягнувши густі брови.

"Чому, милосте ваша?"

"Бо не впору. Заскоро вибухають ті бунти. Ще не час. Погибне багато народу і який з того хосен? Дивися, і я теж мушу військо своє проти Булавіна слати, хоч воно мені не на руку. Мушу, а то вороги сказали б цареві, що Мазепа з Булавіном тримає. Цар ще сильний, він погасить пожежу... А в нас?"

"І в нас не краще. Багато посполитих до Булавіна втікає, особливо з Полтавщини. От недавно і Чуйкевич казав, що бачив".

"Чуйкевич? А що ж він?"

"Щасливий. Мабуть, гарно з дружиною живе".

"Хай їм Бог допомагає,— сказав, зітхаючи, Мазепа.— Може, аж тепер Любов Хведорівна заспокоїться".

"Дав би то Бог!"

"Бог, Бог! Вона чорта слухає, не Бога!" — і гетьман увірвав розмову.

Орлик зрозумів, що вона йому не мила.

Хотів іти, але гетьман затримав його:

"Стривай ще? А що ж нам з отсим листом робити, як ти гадаєш?"

"Ваша ясновельможність самі зволять зміркувати, що тут робити треба".

"А що ти робив би?"

Орлик зам'явся.

"Говори по щирості!"

"Я відіслав би ті листи цареві, щоб таким чином довести свою непорушну вірність".

Гетьман ніби сумно, а ніби з докором подивився на свого генерального писаря. Орликові зробилося ніяково.

"Це я так зробив би, маючи на гадці не царя, а вашу милість, коли б лист був проти милості вашої і на вашу шкоду".

На уста гетьмана вибіг глумливий усміх, але зараз і сховався під вусом: — "Прочитай мені ще раз лист від княгині Дольської",— сказав.

Орлик вволив його волю.

Княгиня писала, що тринітарій, з яким гетьман бачився у її дворі, вертаючи з Жовкви, був у Саксонії, переговорював з королем Станіславом і привіз від нього лист, який вона гетьманові разом зі своїм нинішнім листом посилає. Крім того, король передав проект нової умови з Україною, котрий вона видасть гетьмановому довіреному післанцеві, якщо він від гетьмана прибуде. Та ще просив король Станіслав, щоб гетьман починав діло, заки шведи підійдуть до границь України. Це конче потрібно.

Гетьман слухав уважно. Деякі речення казав собі перечитати вдруге, ніби лист виучував напам'ять.

"От чого жадає від мене моя кума, княгиня Дольська! Дрібниця, тільки зажмури очі

й лети стрімголов у пропасти. Для такої гарної жінки ти повинен це зробити. Відколи Єва Адама спокусила, жінка і спокуса — одно. Та не збився ще з глуздів Мазепа... Спали цей лист, Пилипе".

Орлик взяв лист княгині, пішов до коминка і спалив його. Тільки трохи сірого попелу осталося.

"Спасибі!" — сказав гетьман і задумався. В руках обертав лист від Станіслава.

"З розумом борюся,— почав,— чи посилати цей лист цареві, чи ні. Вранці порадимось, а тепер іди в свою квартиру і молися Богу, да ,якоже хочеть устроїть вещь' Може, твоя молитва догідніша, ніж моя. Ти живеш по-християнськи. Але Бог знає, що, якби я не рішився, не для власної користі рішуся, а для вас усіх, для жінок і дітей ваших. Що заприсяг колись, при тім і нині стою. Доброї ночі тобі".

Простягаючи на прощання руку, привітно всміхнувся: — "Година духів минула, спи спокійно. Ще живий гетьман Мазепа!"

* * *

Як п'яний переходив Орлик гетьманські покої. Перед останніми дверима щось чорне висунулося з кута.

"Пішов геть! — гукнув Орлик на гетьманського карла.— Снується то, як тінь, і людей лякає!.. Післухував?"

Карлик відскочив від нього.

"Честь не все ходить з ростом у парі. Пан генеральний писар не подумав, що в малого чоловіка може бути велика честь і навпаки. Ніколи я не хитався у собі, чи маю панові моему вірно служити, чи ні".

"Служба службі не рівна".

"А слуга слугі. Один служить, як пан, а другий панує, як слуга. Не в службі річ, а в характері. Можна служити і бути паном, а можна не мати ніякої служби і бути слугою; що кому пан Біг дав".

"Чого ж ти хочеш від мене?"

"Хотів спитати, чи здоровий пан гетьман".

"Піди й подивися".

"Нині ні. Ви ж казали, що я тінь. Тінь мусить мати світло, а нині світла нема — темрява. Підожду до завтрішньої днини. Мені ще час, але декому спішно. Низько кланяюся генеральному писареві і бажаю йому спокійної ночі, доброї ночі, тихої ночі! О ревуар!"

Як тінь шулькнув у сіни і побіг до своєї кімнатки.

"Цей чорт ніби у душі чоловікові читає",— погадав собі Орлик, і йому соромно зробилося перед самим собою. Він не належав до тих, що всіма способами старалися вплинути на гетьмана, щоб він пірвав з Москвою. І ось тепер, коли це має статися, він настрашився свого власного бажання... Кому він служить — гетьманові, цареві чи справі? Яке ж тут тоді може бути хитання? Коли захитався Орлик, то чого від інших хотіти?..

Генеральний писар боровся зі своїм розумом. Аж пригадав собі гетьманові слова:

"Молися Богу, да якоже хочеть устроїть вещь".

Пішов на свою квартиру, взяв два карбованці грошей і почав роздавати убогим, що лежали на вулиці і по богодільнях Печорського монастиря.

ТАЄМНИЦЯ

Коли Орлик наступного дня уранці увійшов до гетьманового кабінету, гетьман сидів уже за своїм столом. Перед ним стос паперів і хрест з часткою святого, животворящего древа.

Орликові по невиспаній ночі ніби хтось піску в очі насипав, по гетьману не пізнати було втоми. Нервове напруження, в якому він останніми часами перебував, підбадьорювало його. Здавалося, ніби він відмолод.

Орликові прийшла на гадку легенда про д-ра Фауста. Тільки не про дівчину тут річ, а по державу. *Georgius Faustus hemitheus Hedelbergensis*, — пригадав собі Орлик.

Лист з печаткою *Stanislaw Krol*, розмова про духів, мандрівка перед світаннями по жебрацьких шатрах, щоб роздати два карбованці на моленіє "да устроїт Господь вещь, якоже хочет", і нинішній гетьман перед хрестом з часткою животворящего древа — все те зливалось в голові молодого генерального писаря в безладний образ, овіяний мракою містицизму, так сильно небажаного для державного мужа.

Замість тверезого, реального погляду на діло відзивалися в душі всілякі містичні питання, смілива активність піддавалася поганому прочуттю. "Можна служити як пан, і можна не робити ніякої служби і бути слугою. Не в службі діло, а в характері".

Орлик пригадав собі розмову з карлом, і йому соромно зробилося, що і в його душі рабське служальство цареві запустило таке глибоке коріння. Щоб не було — служити рідній справі і тільки їй. "Судно без дна — жизнь без ідеї", — гомоніло глухим гомоном з кутів гетьманського двора.

Гетьман дочитав це довге письмо, яке Орлик скомпонував учора. "Гарно", — і поклав свій підпис.

"Як же ти спав, Пилипе?—спитався по-товариськи.— Очі в тебе червоні, мабуть, довго не міг заснути. Молодий ще, надто палко приймаєш усе до серця. А воно не добре. В політиці треба руководитись розумом. Привикай до безсонних ночей і — до відповідальності. Мусить же хтось відповідати за всіх. Мазепа не вічний... Сідай!"

Орлик подякував і сів. Гетьман не раз натякав на те, нібито Орликові прийдеться колись продовжувати його діло, але виразно не сказав ніколи. Він ніби і сам хитався у виборі свого наслідника між Орликом і Войнаровським. Це до якоїсь міри вражало гордощі молодого генерального писаря. Але нині, перебувши ніч на боротьбі з собою. Орлик рішився служити ділу, вірно й непохитно, з булавою чи без неї.

Не в службі сила, а в характері.

"Досі я, — почав гетьман, вдивляючися у свого канцлера, — досі я не зважився сказати тобі свою велику таємницю. Аж учора ти випадкове довідався про неї. Припадок, бачиш, не тільки в приватному, але й у державному житті грає велику роль. Діло політика предвиджувати припадок і обмежувати його значіння. Так, це нелегко. От і я не передбачив учорашнього припадку з листами. Пропало. Тепер ти знаєш, у

чому річ. Та не гадай собі, що я затаював свої наміри перед тобою, не покладаючись на певність твою. Ні. Знаю, що ти не спосібний зробити зо мною те, що колись Юда зробив з Христом. Але боявся я, щоб ти, як людина молода й палка, вразлива й обидлива легко, не виговорився, бесідуючи з московськими або і з нашими всякого чина людьми, і таким способом, не зі злої волі, а з необачності, не погубив себе й мене. Ти знаєш — за гетьмана і генеральний писар відповідає. Але після вчорашнього мені не залишається нічого більше, як повторити те, що я вам колись загально сказав, а саме: не для приватної користі, а для добра цілої України затіяв я це велике й необхідне діло. Хочу, щоб ви з жінками й дітьми вашими і вітчизна з військом запорозьким не загинули ні під москалем, ні під шведами, а були вольними, як інші державні народи. Коли ж я роблю це заради яких-небудь моїх приватних примх, то нехай поб'є мене і душею, і тілом Бог у Тройці святий і єдиний і безневинно понесені страсті Христові!"

Кажучи це, поцілував хрест з часткою животворящого дерева і, звертаючись до Орлика, говорив далі: "Я за тебе зовсім певен і надіюся, що як совість твоя, так і повага до себе, чесність та природжена честь шляхецька, не допустять тебе зрадити й продати свого пана та добродія. Одначе ж для більшої певності, щоб у мене і тіні якогось вагання до тебе не було, як я тобі заприсягнув, так і ти перед лицем розп'ятого на животворящому дереві Христа дай мені присягу, що будеш вірним мені і не виявиш тайни нікому".

Орлик присягнув і поцілував хрест.

Тая присяга, як вітер імлу, розвіяла дорешти всякі сумніви й тіні, що були між гетьманом і його генеральним писарем. Орлик почув себе ще ближчим до свого гетьмана, ніби рідним йому за переконанням. Раніше він підозрював Мазепу, що цей вивіряє і пробує його вірність, що грає в закриті карти, а тепер ті карти лежать перед ними на чистому столі — грати будуть ними проти спільного свого ворога.

Орлик зрозумів вагу моменту, пізнав ціну цього переломового факту в своїм житті і в відношенні до великого гетьмана. Щоб дорешти прояснити атмосферу, він сказав:

"Присяга вашої вельможності доводить вашу щирість та батьківську дбайливість про свою вітчизну і про нас усіх, але хто вгадає, що призначив Бог? Який кінець поклала його свята воля отсій війні і хто візьме верх? Коли швед візьме верх, то вельможність ваша й усі ми будемо щасливі, а якщо — цар, то й ми всі пропадемо й нарід занапастимо".

Слова ці, хоч так прості, що можна було їх сподіватися від кожного, немилу вразили гетьмана. Старець шукав у мужчині в силі віку, яким був 35-річний Орлик, тої сміливості й відважності, якими звичайно визначається мужеський вік, сподівався почути вислів подиву й захоплення, що гетьман для народного добра кидає на вагу своє значіння і маєток, усе, а тим часом стрінувся зі звичайною міщанською чи там хуторянською трусливістю, зі страхом, щоб, не дай Боже, посягаючи по велике, не втратити малого. До того Орлик доторкнувся дуже вразливої струни в душі гетьмана Мазепи, а саме — до монархічного принципу. Гетьман розумів, що з московським царем може успішно боротися тільки український володар, гетьман з атрибутами

монарха, котрий вислухує гадок своїх приближених людей на те, щоб опісля рішення його було прийняте і сповнене безумовно й безкритично. А тут Орлик життєве рішення свого володаря-гетьмана подає в сумнів, цей Орлик, від котрого він має право вимагати куди більше, ніж від усякого іншого.

Мазепа спалахнув, але, як звичайно, так і тепер, він скоро пригасив свій гнів і відповів більш хитро, ніж гнівливо: "Яйця курку не вчать! Дурень я був би, коли б відступив від царя раніше, ніж треба; не відчахнуся я, поки не побачу конечної потреби. Ще в Жовкві доводив я цареві про те, що коли Карло піде на Московську державу, а Станіслав попростує на Україну, так не з нашими потугами, не з нашим обезсиленим військом оборонятися від поляків і шведів. Тому я й просив тоді царя, щоб він на такий випадок дав нам у допомогу хоч десять тисяч війська, так як ми не раз допомагали йому. І знаєш, що мені відповів цар?"

"Що?"—спитав Орлик.

"Не то, що десять тисяч, але й десять чоловік, не можу я тобі дати",— відповів цар.

Що лиш тепер зрозумів Орлик причину гетьманового рішення. Україна допомагала й допомагає цареві, не жаліючи десяток тисяч свого війська, а коли б на неї ворог напав, тоді вона й десятох московських солдатів не може дождитися у підмогу. Де тут правда, де справедливість? І він затиснув п'ястук.

"Гарний союзник, нема що казати!" — промовив.

"Правда? Отож і бачиш, тоді-то я, почувуючи на собі велику відповідальність за долю нашої безталанної вітчизни, яку я свідомо й добровільно прийняв на себе, рішився післати ксьондза-тринітаря, капелана княгині Дольської, до короля Станіслава, щоби з ним нав'язати переговори, і як відповідь дістав від нього цей ото лист. Не дождити ж нам, як полохливому стаду, поки ворог нападе на нас і стане нищити землю нашу мечем і огнем. Як вільний і не завойований народ повинні ми дбати, щоб нас не розшарпали на шматки. Як ти гадаєш, що важніше — вірність цареві, котрий не додержує нам віри, чи добро вітчизни?"

"*Salus rei publicae ultima ratio est*",— відповів без вагання Орлик.

"І я так гадаю, Пилипе. Мазепа — не авантюрист і не примховатий дідусь. Мазепа знає, що робить. Вірте йому. Ще раз кажу тобі, і зятям те собі на віки, щоб, як треба буде, свідоцтво перед будучністю дав, що нічого я для власної користі не роблю, а для добра нашого народу й нашої держави, котру я хочу на карті Європи закріпити навіки. Поведеться — гаразд, а ні — так совість моя чиста. Я не зжахнувся перед ніякою небезпекою, заризикував усім, чуєш? Усім!"

Тут гетьман підступив до Орлика і руку свою на рамено йому поклав: — "Що ж, сину, заспокоївся? Не маєш уже ніяких сумнівів щодо мене? Не боїшся духів?.. Ха, ха, ха! Дуже ти був нещасливий учора".

"Тривожила мене непевність".

"А тепер?"

"Тепер я вже знаю, чого дождитися мені".

"А що ж би ти робив, будучи Мазепою? Погадай, моя доля на волоску висить."

Доноси за доносами йдуть, Меншиков піді мною рие. Хто може ручити, що цар остаточно якомусь доносові не повірить. Підстави є. Може, тепер, коли я балакаю з тобою, вороги мої komponують якусь нову писульку до Гаврила Івановича Головкина або до його світлості, колишнього бублейника, а теперішнього князя Меншикова. З вогнем грається Мазепа, і хто погасить цей вогонь, коли від нього займеться його гетьманська кирея? Багато вірного війська біля мене? Навіть Войнаровського я мусив післати. Царська помста, як дамоклів меч, висить над моєю старою головою, пригадуючи мені долю моїх попередників. Важко бути українським гетьманом, мій сину, ой важко! І тому хотів би я облегчити долю наслідників моїх — от що!"

Орлик за ноги свого гетьмана обійняв: — "Спасибі за тую турботу милості вашій. Історія не забуде того. Я правди не затаю".

"Сподіюся. А тепер сідай при моїм столі і пиши моїм пером лист до царя і до Головкина такого змісту".

Тут гетьман навчив свого писаря, як komponувати ці листи. А коли Орлик, написавши їх, прочитав гетьманові, той поклав свій підпис і сказав: "Тепер вложимо туди лист від Станіслава. У моєї матері є вірний чоловік, ще й трохи нам з рідні; через його вона обіцяла післати ці листи до Войнаровського, а він їх доручить цареві і графу Гаврилові Головкину... Д а б у д е т в о л я т в о я с в я т а я".

"І д а п р и і д е т ц а р с т в і є т в о є",— доповів Орлик.

НА ХУТОРІ

По вінчанню і по бучному весіллю, на котре гетьман вирядив своїх заступників і прислав багаті дарунки, Мотря з Чуйкевичем замешкали на тихому хуторі в одному з Кочубеевих маєтків.

До Ковалівки їхати було задалеко. Гетьман кожної хвилини міг покликати свого канцеляриста в Батурин або й до Києва, бо діла у військових канцеляріях було більше, ніж канцеляристів, та ще таких досвідчених і вправних, як молодий Чуйкевич.

Чуйкевич, хоч як раював, доскочивши свого щастя, а все ж таки почував докори совісті, що занедбує діло. Там, може, вирішується доля твоєї вітчизни, а ти устроїв собі ідилію. Там Арес пише мечем криваві рядки великої поеми, а ти тут читаєш погідні буколіки.

Кожний ранок вітав його отсим докором, і кожної ночі, проходжуючися з Мотрею в городі, він тривожно дивився на небо, чи не побачить кривавої луни.

Пожежі часто лучалися влітку, з помсти або від неуваги, але тепер кожний вогонь нагадував тую велику пожежу, яка зайнялась перед вісьмома роками і якої годі було вгасити. Правду кажучи, на Україні здавна горіло. Люди родилися і мерли серед війни, не знаючи, що таке справжній мир. А все ж таки за Мазепи привикли вони дещо до ладу й дожидалися спокійніших і кращих часів. Здавалося, що гетьман, упорядкувавши руїну, збудує на її згарищах нову й сильну державу.

Аж нараз ті добрі сподівання тратили певну підставу. Свої війська виходили з краю, а на їх місце приходили московські.

На заході — війна зі шведом і поляками, на сході — бунти й повстання, з півночі —

Москва, від полудня — татари, всередині росте невдоволення проти панів і дуків, незгода голову підносить.

Важка журба за будуччину рідної землі захмарювала щастя молодого подружжя.

"Як ти гадаєш, Мотре,— питав Чуйкевич своєї дружини,— скоро поїдемо ми в Ковалівку і заживемо спокійно, чи, може, й не діждемося нашого тихого щастя?"

"Якщо маю тобі правду сказати,— відповіла Мотря,— то я на те не маю надії. Чомусь мені здається, що нас ще не одне таке чекає, чого ані розумом не збагнеш, ні серцем не прочуєш".

"І не страшно тобі?"

"Ні раз. Для мене страшна тишина перед бурею, а не сама буря. Такої тишини, як ось тепер, я витримати не можу, пригнічує мене. Краще хай громи б'ють, хай блискавки осліплюють очі, хай вітри трощать дерева старі,— що марне і гниле, хай гине, заради нового і здорового".

"Ти все така, як колись була, Мотре. Не змінило тебе подружжя зі мною".

"Ніщо мене не змінить, Іване".

"А все ж таки був час, коли ти інакше виглядала".

"Гадаєш у Бахмачі?.. Так... Не скриваюся... Зі мною діялося тоді щось таке, чого і сказати не вмію".

"Ти була задивлена в нього і захоплена його появою".

"А ти б то ні?"

"Так, Мотре. Гетьман мав і має наді мною велику силу. Я щиро відданий йому".

"Чого ж тоді тривожиться, Іване? Твоє завдання — вірно й чесно сповняти свою службу. А інше, як Бог дасть".

Їх розмову перервав Мотрин паж, котрий прибіг до городу, сповіщаючи, що приїхали гості.

"Хто ж такий?"

"Якийсь старшина, котрого імені не затаїв, і гетьманова сестрінка, панна Мар'яна, їх вітає Марія Хведорівна".

Молоді господарі побігли в двір.

"Подумай, панна Мар'яна, який несподіваний гість!" — говорила до Чуйкевича Мотря.

Панна Мар'яна, донька гетьманової сестри від другого її чоловіка, перебувала в Києві, доглядаючи свою хвору бабку ігуменю Мазепину, гетьманову маму. Тепер їхала вона трохи на село, щоб відпочити на свіжому повітрі, і поступила на ніч на хутір молодих Чуйкевичів, котрих знала з Батурина. Була це панночка не перших літ, але незвичайної вроди, з гарною товариською огладою, освічена й розумна. Войнаровського перша сестра, гетьманова сестрінка і гетьманової мами улюблена внучка, вона багато дечого знала, чого іншим не доводилося чути, і розмова з нею не закінчувалася на питаннях про погоду, про прислугу і про ціни на вбрання та на косметичні мазі й смаровидла, з нею любо було провести на розмові не лише короткий і літній вечір, але й хоч би цілу нічку.

З панною Мар'яною їхав, як товариш і опікун у дорозі, пан Згура, родом грек, чоловік теж дуже бувалий, меткий і хитрий, Мазепин близький дорадник, про котрого ніхто ніколи не міг знати, де він буває, усе в роз'їздах з гетьмановими секретними ділами.

Мужчина дуже гарний собою, котрому, подібно як і гетьманові, годі було літа вгадати, виглядав молодше, ніж справді був, і знайомі не раз доповідали собі жартом, що, мабуть, обидва вони одному чортові запродалися і він їм ліки проти старості зі своєї пекельної аптеки приносить.

Пан Згура почував у собі любовний а ф е к т до панни Мар'яни, котра жартувала собі, що це не а ф е к т, а д е-ф е к т, і амурів дядькового дорадника не приймала поважно до серця, тільки приговорами та відговорами збувала його.

Пан Згура, щоб прихилити до себе панну Мар'яну, вдавав великого героя, розповідаючи, нібито мимоходом, про свої усякі лицарські вчинки, яких не повстидалися б були Ахілл, Гектор і Патрокл, про менших героїв і не згадуючи. Панна Мар'яна разом з господарями і тіткою Марією поважно слухала тих фантастичних оповідань, а потім так само поважно питалася: "Слухайте, Згура! Чи всі греки так здорово брешуть?"

Пан Згура робив сумну міну і звертався до молодої хазяйки: "Мотре Василівно, скажіть мені, будь ласка, чи у всіх українок так гострі язики?"

"Спитайтеся панни Мар'яни",— радила йому Мотря. А тоді панна Мар'яна, нібито нишком, казала до Марії Хведорівни:

"Правда, тітусю, яка смішна фігура отсей пан Згура".

Пан Згура не обіджався, бо він любив гетьманову сестрінку і не тратив надії, що завдяки протекції його ясновельможності таки колись доскочить свого щастя. А його одинокою мрією було споріднитися з гетьманом.

Невеличке і досить достроєне до себе товариство, хоч про політику не балакало багато, чуло, що їх погляди не відбігають далеко від себе. Всі вони дивилися на гетьмана, як на своє божество, вірили в його розум і в досвід, а ненавиділи царя-антихриста, котрого жорстокі карі й необчислені вчинки викликували в них прямо омерзіння.

"Іду я раз,—розказував пан Згура, попиваючи мед за доброю, хоч нашвидку зготовленою вечерею,— їду я з двома тільки козаками, коли дивлюся, так, може, кроків двісті-триста переді мною, з-поза могили в степу виступає валка людей. Зразу гадав — чумаки їдуть, пізніше подумав, чи не татари ясир женуть, аж, під'їхавши на кид стріли, бачу — відділ озброєних ратників веде скутих невольників, душ, може, двісті-триста"

"Чи не забагато, пане Згура?" — перервала панна Мар'яна.

"Як вас шаную, панно Мар'яно, менше сотні їх не було, а ратників дванадцять".

"Як дванадцять розбійників".

"Ви зволили вгадати, панно Мар'яно, як дванадцять розбійників. Що ж мені тут робити? Тікати почуття шляхоцького гонору не дозволяє, минати не можна, бо вже добачили мене, значиться, треба йти наперобій, треба їх клином розбивати".

"Як то клином?" — питалася панна Мар'яна.

"Постривайте, ось як. Я напереді, як вістря, мої козаки за мною, так що голови їх коней доторкалися боків мого знаменитого верхівця..."

"Розінанте?"

"Ні, Чорнозора, так звався мій кінь. У лівій руці спис, у правій шабляка..."

"А поводи?"

"Які ж бо ви, панно Мар'яно! — поводи в зубах, от так, о".

Тут пан Згура у ліву руку вхопив виделку, в праву ніж, край обруса в зуби, нагнувся понад стіл, як їздець на коні до атаки, підняв брови, витріщив очі, насторощив вуса, вишкірив зуби і зробився такий смішний і страшний, що жінки аж закричали.

"Таким отсе клином,— розказував далі,— як громом з ясного неба, вдарили ми на отсих ратників, котрі висунулися наперед, залишаючи своїх невольників, як стадо баранів геть за собою..."

"І що?" — спитали всі три жінки нараз.

"І що ж би! Ні один живим не остався. Хто від списів, хто від мечів — усі на бойовищу лягли, порубані й: посічені, як м'ясо на стільниці".

"А невольники?"

"Це, бачите, не були невольники, лиш рекруті, котрих ратники для царя свіжо набрали, з головами наголо вибритими і зі зв'язаними руками. Так тепер, бачите, до московського війська солдатів набирають. А доставивши їх до казарми, кожному десятому, без розбору і без вини, дванадцять київ відчислюють, щоб знали, що таке дисципліна. Тоді замикають їх на хліб і воду, і що лиш по таким привітанню зачиняють муштри вчити. Що я з ними зробив?—питаєте. Річ проста. Відпровадив їх до границі, вліпив кожному по три кий і наказав, щоб більш на Україну не навідувалися, бо тут б'ють".

"Їх сто, а вас три — і дали себе пороти?"

"Панно Мар'яно,— жалівся пан Згура,— їй-Богу, інквізитор ви якийсь, а не панночка субтельна, ніякої віри в нашу шляхетну правдомовність не маєте, ніби я коли брехав. Як я Згура, їй же Богу, не брешу".

"А скажіть, будь ласка, що таке Згура?" — спитала нараз, роблячи невинну міну, панна Мар'яна.

"Згура? Це, бачите, ми колись звалися Діоскур, а з того зробили Згура, от так як на ф е л ь д м а р ш а л кажуть наші козаки ф е р ш а л".

"А може, ви не Діоскур, а Діомед?" — зауважила панночка, але пан Згура, замість відповісти, потягнув тільки півлітри меду і так страшно блиснув своїми жовтуватими білками, що жінки долонями позакривали очі: "Буде вже, пане Згура, буде!"

"Буде вже нащадку Діоскура, бо на нас терпне шкіра,— жартувала панна Мар'яна. А по хвилині спитала: — А шведських офіцерів бачили?"

"Чи раз. І в боях, і в полоні".

"То ви вже і в шведському полоні були?"

"Не я в них, а вони в нас. Нічого собі хлопці. Бувають і гарні поміж ними, тільки

багато старих. Біляві, лучаються і руді, хоробрі і досвідчені в боях, а все-таки нашому братові не рівня".

"Хвали мене ротуку, бо розідру тебе".

"Це не похвала, а честь, кому честь. У нас, як лучиться хоробрий, то вже такий, що і в світі рівного не знайти".

"Особливо на писок..."

* * *

Так вони балакали і жартували до пізньої ночі, аж Марія Хведорівна пригадала, що пора їм спати.

Двір на хуторі молодих Чуйкевичів був невеличкий. Всього три світлички, одна боківка і крило для кухні і для прислуги.

"Не будемо нашим паням місця забирати",— почав, дякуючи за вечерю, Згура. Але панна Мар'яна зараз таки пришпилила його: "Пардон, мосіє Згура, котра тут ваша паня?"

"Всі три, а я їх вірний слуга і підніжок,— відрубав Згура, не даючи себе збити з пантелику.— І якраз тому, не хочу я забирати місце паням у дворі. Підемо собі з Чуйкевичем у повітку, на сіно. На сіні добре спиться".

Пішли.

Розтаборившись у гарно глиною вимашеній повітці, пан Згура почав: "Прикро мені, пане товаришу, починати, але мушу, з прихильності до вас і з вірності для нашого регіментаря, вельмишановного Івана Степановича".

"Що ж таке? Кажіть!"

"Перше заспокійте мене, що не погніваєтесь на мене".

"Впевняю вас".

"Так слухайте тоді".

Він присів біля Чуйкевича і, пихкаючи люльку, став розказувати про Кочубеїв, котрі ще й тепер, коли Чуйкевичі побралися, не перестають ворогувати проти гетьмана.

"Чого ж хоче теща моя?!"—аж скрикнув, зриваючися, Чуйкевич.

"Булави,— відповів Згура.— Булави захотілося Кочубеїсі".

"Можлива річ? Гетьман мого тестя своїм заступником у Батурині залишає, між ними гарні стосунки".

"На око гарні, а на ділі погані, вірте мені. Я тому нарочно й заїхав до вас, щоб порадитися й зарадити лиху. Ви ж зять Любові Хведорівни, вона вам сприяє, робіть що, а то вийде біда. Вони доноси шлють".

"Доноси? — і Чуйкевич вхопився за голову руками.— Мій тесть і теща — донощики на свого гетьмана й добродія!"

Він зірвався з лежанки і нервово почав ходити по току повітки.

Душно йому було. Повітря грудям бракувало. Відчинив двері.

Побачив перед собою двір у вінку старезних лип, з бузьковим гніздом на високій, мохом порослій покрівлі. Тільки в одному вікні світилося. Чуйкевич глянув і побачив

Мотрю. Сиділа біля дзеркала і розплітала своє довге волосся, як русалка. Дивна така і гарна, ніби далека, а так серцю близька, його люба дружина. "Своєї долі навіть гетьманськими кіньми не об'їдеш",— пригадав собі. І тепер тая Мотря його, а її батьки — донощики на гетьмана.

"Пане Згура! — крикнув, приступаючи до гостя,— ви жартуєте собі, гадаєте настрашити мене, це неможлива річ".

"Неможлива, але правдива".

"Докази, пане Згура, докази!" — настоював Чуйкевич.

"Єсть їх більше, ніж треба, пане товаришу".

"Будь ласка, які?"

"Спершу заспокойся, шановний Іване Васильовичу, а тоді і почувеш. Не жінки ми й не діти, а мужчини. Гетьман сприяє тобі і твоїй дружині, він і тестеві твоєму не бажає лиха".

"Знаю".

"Тому-то, бачиш, і нема потреби тривожитися, щоб тільки набудуче Любов Хведорівна понехала свої інтриги. Цар довіряє гетьманові, доносам послуху не дає, а донощиків видає йому на покарання. Боюся, щоб таке з Кочубеем не сталося. А раз їх цар гетьманові видасть, так гетьман і покарати мусить".

"Але докази, пане Згура, докази, що Кочубеї доносять!" — настоював Чуйкевич, котрий ніяк заспокоїтися не міг.

"На днях,— почав Згура,— через Батурин переходили черці Сівського Спаського монастиря, що поверталися з Києва із прощі, і сіли спочивати на лавці біля шинку на майдані за земляним окопом, знаєш де?"

"Знаю, що ж дальше?"

"Хтось доповів їм, що наказний гетьман Кочубей дуже щедрий для прочан, і черці пішли в церкву, на вечірню, бо це під неділю було, думаючи стрінуги там когось із Кочубеїв".

"І що?"

"І стрінуги Любов Хведорівну, як вона виходила з вечірні. Привітала їх вічливо і до свого двора заночувати попрохала. У неділю вони пообідали в Кочубеїв. По обіді Кочубей ліг своїм звичаєм відпочивати, а черці гуляли в ліску, що біля Кочубеєвого двора. Під вечір їх покликано в двір, щедро обдаровано, а коли вони хотіли прощатися, попрошено, щоб осталися до завтра. В понеділок черці відстояли разом з Кочубеями заутренню і службу, а тоді одного з них, на ім'я Никанор, попрошено в садок".

"Ваша милість розказує так основне, що в мене терпівості не вистачає",— перебив Чуйкевич.

"Роблю це нарочно, щоб ти знав, що не видумую, а переповідаю правду. Отож у садку був намет, а в ньому образ Пресвятої Богородиці в чорних рамах".

"І що, що?" — добивався Чуйкевич.

"Хочемо,— сказав твій тесть до черця Никанора,— говорити з тобою секретно. Чи не рознесеш?" Чернець перехрестився до образу і запевнив, що нікому словечка не

скаже. Тоді Кочубеї стали ляяти Мазепу, як великого грішника і як людину непевну й віроломну. Саме тоді покликано Кочубея до чолобитників, котрі прийшли до нього, як до наказного гетьмана. Кочубей вийшов, а Кочубеїха далі гуляла з черцем і далі розказувала йому всячину про гетьмана. Як вернувсь Кочубей з послухання, покликав Никанора до господи, обдарував окремо і просив, щоб до нього приїхав сам архімандрит, бо він має до нього важне діло".

Чуйкевич вислухав і заспокоївся. "Пане Згура,— промовив.— Я тут ще доносу не бачу".

"В тім-то й діло, що ми не знаємо, чи був уже в Кочубеїв архімандрит, чи ні, чи, значить, донос післано чи ні. Але й того досить, що Кочубеї Никанорові сказали".

"Правда, досить!"

"Отже й бачиш. Тепер треба нам подумати, якби-то до дальшого не допустити, бо гетьманові доноси дуже не на руку. Як кажу, цар донощикам поки що не вірив, але яка запорука, що він так само й до доносу Кочубеїв поставиться. Це ж не хто-небудь, а Кочубей, стольник його величества".

"Так що ж тоді, на вашу гадку, нам робити?"

"Їхати в Батурин тобі або твоїй дружині і вговорити тестя й тещу, щоб вони залишили це небезпечне діло, котре їм може дуже багато лиха спричинити, їм або гетьманові, а може, і їм, і йому. Тепер війна. Не до інтриг пора".

Згура говорив дуже поважно. Це не був той самий пан, що всілякими неправдоподібними оповіданнями розвеселяв панну Мар'яну, а була це людина поважна, довірений гетьманський, котрий затривожився новими каверзами Кочубеїв.

"Спасибі вашій милості,— дякував йому Чуйкевич,— подумаємо з Мотрею Василівною над тим, що ти нам зводив сказати і зробимо все, що лиш у наших силах буде, хоч ще раз кажу тобі, воно таке жахливе й неподібне до правди, що вірити не хочу".

"Вір або ні, це вже не моє діло. Але незабаром впевнишся, що Згура не брехав".

* * *

Сказавши це, він припав до подушки і захропів, так грізно, ніби тим хропінням хотів ворогів своїх відстрашити від себе. То свистав, то булькотів, як джерело підземне, то іржав, як його знаменитий Чорнозор.

Чуйкевич ніяк не міг заснути. Його тесть і теща донощики! Чи можна було чогось гіршого сподіватися?

Не допустити дальшого лиха, здержати Мотриних батьків перед злочином, хоч би вони його і Мотрю за те видідичили, прокляли, прогнали від себе! Не допустити...

З жалем і тривогою дивився у вікно, в котрім перед годинкою бачив свою Мотрю.

"Мотре, чи прочуваєш ти наше нове горе?"

Світало.

* * *

Ранком панна Мар'яна і пан Згура від'їхали, наказуючи Мотрі, щоб вона довго не засиджувалася в своїм тихім, але Богом і людьми забутім гнізді. Як опаде листя з дерев

і відлетять співучі пташки, тут навіть молодому подружжю вижити буде важко—скучно.

"Приїзди, Мотренько, на осінь у Батурин. Будемо розважати себе".

По виїзді гостей Чуйкевич виявив своїй дружині таємницю. Зжахнулася. Зразу не хотіла й чути про те, щоб уговорювати батьків. Відректися від їх багатств, вони руки палять, жити з тої невеличкої платні, яку Чуйкевич як канцелярист бере, але жити чесно, не почувуючи на совісті гріха.

Насилу вговорив Чуйкевич свою палку дружину, щоб вона їхала в Батурин, бо тут ходить о рятування не одних тільки Кочубеїв, але й гетьмана, а може, і загальної справи.

Накинула на своє звичайне вбрання довгий, сірий літник і сіла в коляску.

Чуйкевич на коні відпровадив її до половини дороги, побажав доброго успіху і з тяжким серцем повернувся на хутір

ЗАПІЗНО...

Був кінець серпня. Бузьки відлетіли до теплих країв, листя на деревах жовкло, небо хмарилося й затягалось на сльоту.

Наказний гетьман Василь Леонтієвич Кочубей ходив по садку, що ріс біля його городського двора в Батурині, і мовив свою передсонну молитву, Любов Хведорівна сиділа на ґанку, дожидаючи, коли він її скінчить. Як почувла амінь, зійшла по східцях на стежку і підступила до нього.

"Мабуть, чи не засльотиться",— сказала.

Кочубей глянув на небо:

"І мені так воно. Любонько, здається".

"Коли б сльота та не спинила наших гостей".

"Ти про ченців?"

"А про кого ж би".

"Не важно. Тиждень скоріше, тиждень пізніше,— все одно. А як і зовсім не приїдуть, то також обійдеться".

"Що ти кажеш, Василю? — жажнулася Любов Хведорівна.— Не будемо спинятися в половині дороги. Не осоромимо себе. Почали, так і кінчати треба".

"В тім-то й лихо, що ми його почали. Не добре мені серце віщує".

"Говориш, як перед вінчанням відданиця. Коли ж краще, як не тепер? Подумай. Гетьмана нема. Він у Києві. Будує тую фортецю. Бог зна, коли йому цар дозволить припинити роботу. Може, аж тоді, як скінчить. У твоїх руках булава. Якщо донос дійде до царського вуха, так цар булави від тебе не відніме, щоб її у якісь інші, непевні руки ткнути. Гетьманом станеш, не наказним,— з ласки Мазепи і на той тільки час, а справжнім — із волі його величества".

Ішли стежкою, що вела від ґанку до бічних воріт. Вїздила ними служба, чолобитники і гості, котрі не хотіли, щоб про їх приїзд всякому було відомо.

Вже і собак з ланцюгів челядь попускала. Прибігали до своїх хазяїнів і ластилися біля ніг.

Кочубей гладив їх, Кочубеїха відганяла, щоб не подерли шовкової спідниці: "Підеш геть, кунделю мерзотний!" — гукала на них. Собаки, підібравши хвости під себе, розбігалися по великому дворі.

Кочубеї з-під воріт завернули назад до ганку. Пожовкле листя шелестіло під їх сап'яйцевими чобітьми.

Кочубеїха почала знову: "І доказів кращих, як тепер, годі собі бажати. Не викрутиться старий лис. Аж тепер зловимо його в залізо. Зволікати не можна, бо як він злигається зі Станіславом і перейде до нього, то вже буде запізно".

"І тоді булава не втече. Цар побачить, що я правду йому доносив, і нагородить мене".

"Нагородить, але яка тая булава буде? Ану ж Мазепа, сполучившись з Карлом і Станіславом, погромить царя і загорне цілу Україну, що тоді буде варта твоя булава і що станеться взагалі з твоїми маєтками і з нами усіма?"

Кочубей побачив, що він дійсно потрапив у таке становище, з якого іншого виходу нема, як тільки до царя.

* * *

Нараз заторохтів віз. "Може, вони?" — і Кочубеї повернули до воріт.

Віз перед воротами зупинився. Вилізли черці. Кочубей впровадив їх у двір і відвів їм окремі світлиці.

"А де ж архімандрит?" — запитував отця Никанора.

"Нездужає. Пересилає просфори для Вашої вельможності і просить балакати зі мною, якби це він у своїй власній особі приїхав".

"Гаразд. Розгостіться, будь ласка, а за хвилину зайдіть до моєї світлиці".

Черці обмилися, очистили з пороку чоботи і рясини, розчесали довгі бороди і намастили волосся. Увійшла довірена служанка наказної гетьманші й запросила отця Никанора до спальні Кочубея. "Будь ласка,— казала,— проходячи крізь покої, замикаючи за собою двері. Так його милість Василь Леонтієвич велів".

Отець Никанор пройшов три покої, замикаючи за собою важкі, старосвітські, скрипчиві двері защіпками, аж зупинився перед спальнею Кочубея, котрої двері були завішені килимом. Звідтіля вийшов Кочубей зі свічкою в руці. Поставив свічку на стіл і попросив отця Никанора сідати. "Здорожений,— казав,— спічни собі".

Сам пройшов усі покої кругом, запевнюючися, чи в них нікого нема. Вертаючи, замикав наглухо двері.

"На важне й важке діло покликав я тебе,— розпочав.— З першої розмови нашої знаєш, яке воно. Велика небезпека грозить вірі нашій святій і всім нам, що не хочемо покинути її. Не дай Бог, щоб Україна повернулася під короля. На смерть замучать нас уніати і ксьондзи католицькі, остання нам виб'є година".

Отець Никанор встав, перехрестився до ікони і, підносячи очі вгору, благав Всевишнього, щоб недопустив до того.

"Бога взивай, а руки прикладай!" — говорив Кочубей.

"На те я і покликав тебе, щоб ти, як вірний слуга Христовий, допоміг церкві нашій

святій. Та заки я розкрию перед тобою всю глибіню отсього богопротивного починання, хочу знати, чи доховаєш віри мені і чи не зрадиш тайни".

"Нехай мені Господь відніме мову, нехай мені усхне в роті язик, коли я зайве слово скажу".

В цей момент відхилився килим і появилася Любов Хведорівна з образом Розп'яття на дерев'яній дошці.

"Як Бог постраждав за нас грішних на хресному дереві, так і нам треба вмерти за віру нашу святу і за нашого православного царя. Присягни, чесний отче Никаноре".

Чернець проголосив присягу, і всі трое поцілували образ святій, обіцяючи у великому секреті ховати те, що буде сказано поміж ними.

Тоді Кочубей виголосив: "Гетьман Іван Степанович Мазепа хоче зрадити великому государеві, православному цареві, батюшці нашому, і ухилитися до поляків, щоб Московському царству вчинити шкоду і віддати Україну на нові знущення панів і ксьондзів польських та уніатських. Маєш тут докази, списані на папері, а тут тобі гроші на підводи і на всякі інші витрати, переночуй, а завтра скоросвіт вертай у монастир, бери благословення архімандрита свого і поспішай з тим словом у Москву".

Отець Никанор ще раз перехрестився тричі, ще раз поцілував образ, який піднесла йому Кочубеїха і з запалом в очах впевняв наказного гетьмана, що він муки та смерть потерпіти готовий для спасення душі своєї, для церкви святої православної та за православного царя.

Кочубей випровадив ченця до його світлиці, Кочубеїха стояла задумана, притуляючи образ Розп'яття до повного лона.

Думки її вірлом бистрокрилим високо попід хмари неслися.

Нараз у третій покій, крізь двері, котрими її чоловік пропустив Никанора, увійшла Мотря.

Любов Хведорівна глянула, стрепенулася і образ на землю впустила. Впав, і стара, струпішила дошка розкололася на дрібні тріски. Порошно обсипало шовкову юпку Кочубеїхи.

Присіла, позбирала тріски і побігла з ними в свої покої.

* * *

Кочубей теж дуже здивувався, побачивши доньку, котра так несподівано і то вночі приїхала до нього. Чи не посварилася з чоловіком і не втекла до батька, як колись від батька до гетьмана втікала?— погадав собі.

Але Мотря заспокоїла його: "Іван казав поздоровити вас, тату".

"Як же він?"

"Дякувати Богові, здоровий. Збирається вертати до служби".

"Чому ж тоді не заждала й не приїхали вдвійку?"

"У мене важне діло, тату, до вас і до мами; важне і пильне".

Перевела дух: "Це отець Никанор?" — спитала нараз.

Кочубей зробив великі очі: "Ти звідки знаєш?"

Мотря скинула літник.

"Перейдім до другої світлиці".

Перейшли. Тут посідали в кутку.

"Тату,— розпочала Мотря.— Люди більше знають, ніж нам здається. Знають не тільки, хто таке отсей чернець Никанор, але й чому він до вас приїжджає".

"Невже?" — і Кочубей вжахнувся. Він не тільки любив свою доньку, але й довіряв їй.

"Знають, тату, і тому-то я так нагло й приїхала до вас. Не відтручайте мене від себе, вислухайте доньку свою рідну, котра вашого щастя бажає. Батеньку мій, покиньте ви це діло! Відправте отця Никанора, обдарувавши його і монастир. Дайте йому з мого приданого, скільки ваша воля, хоч би й усе, тільки не спокушайтеся на діло, котрим можете осоромити себе і нас, котрим можете пошкодити Україні,— батьку мій рідний!"

Вона говорила крізь сльози, припадаючи до його ніг і обіймаючи батька за коліна.

Кочубей оторопів. Насилу він послухавсь підмов своєї жінки і нерado рішився на небезпечний крок. Але, рішившись, сказав собі, що вороття немає. Нараз з'являється Мотря і бентежить його. Закликає до його розуму і серця. Хоч горда така — плаче перед ним, як дитина. Не робить же того заради Мазепи, котрого вже забула, котрому на листи не хотіла відповідати. Вона ж Чуйкевичева дружина, а Мотря нечесною не буде. Мабуть, має якусь другу причину... Чи не тривожить її погане прочуття?

Кочубей боявся прочуття. Він почував себе зламаним і прибитим і, як звичайно, так і тепер захитався в душі. Чи не піти за радою Мотрі? Ще є час, ще до царя не дійшов його донос, а Мазепа, хоч і довідається, так простить, як не раз прощав йому і іншим.

І в його душі ворушилося прикре почуття зради свого старого товариша і колишнього однодумця та співробітника не одного політичного задуму. До того ще й погане прочуття не давало йому спокою, відтручувало від жінки і наближало до доньки.

Але якраз у цей момент зі свічкою в руці появилася на порозі світлиці Любов Хведорівна, а побачивши доньку біля батькових ніг, крикнула: "Мотре!"

Мотря встала і підійшла привітатися з мамою.

"Яке лихо пригнало тебе під ніч?" — спитала Любов Хведорівна. Нерado побачила доньку під одною стріхою з отцем Никанором, саме тоді, коли вирішувалося таке важливе для неї діло.

"Не лихо, а велика тривога пригнала мене до вас".

"Тривога?"

"Батько знає яка".

Любов Хведорівна глянула на мужа. Він сидів, як без ума, закривши очі руками. Не відзивався.

"Василь Леонтієвич!" — гукнула на нього Кочубеїха.

Мовчав...

"Позакладало тобі!" — повторила злісно.

Ані слова...

Любов Хведорівна поставила свічник на стіл і сіла.

В світлиці запанувала прикра мовчанка. Чути було, як Любов Хведорівна віддихала

скоро й нерівне. В грудях її клекотіло, ніби варилася злість.

Нараз Мотря повалилася перед нею на долівку: "Мамо! Хрестом святим лежу і благаю тебе, покинь цей задум поганий!"

Любов Хведорівна встала й хотіла йти геть. Мотря вхопила її за коліна: "Не пуцу тебе, мамо, поки не заспокоїш мене, поки не пообіцяєш занехати зраду".

"Зраду! — крикнула на всю хату Кочубеїха.— І це слово сміє вимовити донька до мами, котра їй простила давні гріхи і не відтрутила від себе?!"

Відняла руки Мотрі від своїх колін: "Встань! Не роби з батьківської хати театру. Бачу, що ти, хоч одружилася, та не змінилася. Вміщуєшся не до свого діла, Чуйкевича пильнуй, от що!"

"Муж мужем, а батько батьком, мамо. Не хочу, щоб на батькову голову погана слава впала. Від берега пропасті відтягнути його бажаю".

Кочубеїха згіржливо глянула на доньку. "Ангеле хранителю, ти! — зашипіла.— Краще власної слави пильнувала б була, щоб сорому не наводити на нашу чесну хату. Батькові твому дружина я, не хто другий, я порадиця його: я! я!"

Любов Хведорівна розходилася. Кочубей встав, боячись, щоб до великого не дійшло. Взяв жінку за руку: "Любонько, залиши. Бачиш, Мотря не зі злого серця. Почула від людей про наші починання і приїхала, щоб відрадити нам. Може, і її правда".

Любов Хведорівна від доньки повернулася до мужа. З за-тисненими кулаками наступала на нього. "Віхоть з лівого чобота,— кричала,— ганчірка, помело! Дітей тобі в запічку колисати, на хліб палити в печі, не булаву носить!"

Кочубей відступив під стіну. Змалів, згорбився, виглядав, як руїна.

Мотря вхопила маму за руку: "Не зневажайте батька при доньці. Пошануйте його волос сивий".

"Скора ти сивий волос шанувати, знаю,— відрубала Любов Хведорівна.— Біжи до нього, біжи з язиком до гетьмана, на батька-маму донеси, що личину з грішника старого здійняти хочуть, щоб не зводив людей. Їдь до Києва, їдь!"

Але Мотрі материні злобні вигуки не чіпалися. Відлітали від неї, як від стіни горох. Про себе не дбала, одне було в неї на тямці — рятувати батька від згуби. За тую ціну готова була до всякої жертви. Хай мати зневажає її, кривдить, прожене, щоб тільки Никанор з доносом не від'їхав.

Чекала аж Любов Хведорівна від злості прохолоне. Не скоро воно пройшло. Не мало міцних слів почула ще старосвітська світлиця, поки роззвірена Любов Хведорівна не сіла маком у кутку.

І знову мовчанка прикра.

Гасне свічка, глуха ніч заглядає у вікна, липи шумлять. Не одно чули вони в тій хаті, але такого ні.

Мотря принесла зі спальні води і дала напитися батькові й мамі.

Не рухалися з місця. Батько кам'янів з болю, мати зі злості.

"Даремно ти трудилася, Мотре,— розпочала Любов Хведорівна,— і непотрібно

турбуєшся нами, бо ми не діти. Давали собі раду, як тебе на світі не було, дамо й тепер. У тебе своя хата, свій муж і свої турботи. Ти вже не Кочубеївна, а Чуйкевичева. Слави Чуйкевичів пильнуй".

Говорила ніби спокійно, як мати, що добрі ради доньці своїй дає, але крізь її слова пробивалося невгнуте завзяття.

"Це вже останнє ваше слово, мамо?"

"Найостанніше!"

"Так тоді прощайте!"

Батько пригорнув Мотрю до себе. Хвилину стояли так безмовно. Мотря ковтала сльози. Кочубей гладив її рукою по голові: "Запізно приїхала ти, Мотре, запізно".

"Нині я довідалася, тату".

"Жаль, що аж нині. Бідна!"

Вирвалася з батькових обіймів і побігла до дверей.

"Ти куди?"

"Не знаю, але під одною кришею з отцем Никанором не буду. Прощайте!"

Накинула на себе літник і вибігла прожогом з хати. Розбудила своїх людей і казала готувати коні і повіз.

ГОТОВА ЯМКА

Камінь, пущений згори, котився нестримно вниз. Мотря була останньою запорою, на якій міг спинитися Кочубеїв донос.

Але й тую запору Любов Хведорівна усунула з дороги. Мотря не бентежила батька, він всеціло остався під впливом своєї завзятої дружини. Не перечив їй, сліпо робив, що вона йому веліла. Вірив у її розум і покорився силі її волі.

Раніше вона піддобрювалася до нього, то слізьми брала, то влєсливими словами, переконувала, манила видивом значіння і слави, а тепер і таких заходів не треба було, бо Кочубей збайдужів до всього, не цікавився ні війною, ні успіхами Карла, ні невдачами царя, на всілякі проекти своєї жінки відповідав байдужо: "Добре, Любонько, добре".

Прийшли осінні сльоти, а з ними кашель і ревматичні болі. Кочубей подав прохання, щоб йому деякий час було дозволено відпочити, й переїхав з жінкою у свій маєток у Диканьку.

Між тим Чуйкевичі вернулися в Батурин, і Мотря не стрічалася з батьками. Носила в душі своє важке горе і ділила його зі своїм мужем, котрий поступив на службу і працював так пильно, ніби хотів тою працею спокутувати гріх свого тестя.

А тесть, особливо ж теща тривожилися, що ніякої чутки від отця Никанора не було. Аж довідалася, що він щасливо приїхав до Москви, де його зразу приміщено в монастирському, а пізніше в страшному Преображенському Приказі. Хто туди попав, мало коли виходив живим.

Була це яскиня, в котрій мордували людей найжахливішими способами. Без мук і тортур, без московських питок не можна уявити собі суду — а все ж таки муки мукам не рівні. В Преображенському Приказі мучили так, що навіть цар тих мучителів звірями

прозивав. Але в прозвищу тім була похвала, не догана. Людей живими вішали за ребро на залізнім гаку, як м'ясо в різницькому склепі,— страшні вістки ходили про цей Преображенський Приказ.

Кочубеєві серце стискалося на гадку, що туди попався отець Никанор. Він не був жорстокий зроду і, грішучи, боявся не так гріха, як Божої кари за нього. Бачив муки на судах людських, і мороз ішов йому по шкірі при згадці про суди Божі.

Але Любов Хведорівна заспокоювала його. Видно, цей Никанор недотепа, може, наплутав чого, треба післати другого чоловіка, більш годящого.

Насунувся Петро Яценко, вихрест, добрий знайомий довірениці Любові Хведорівни, шинкарки з полтавського шляху.

Яценко теж займався арендарськими промислами в ахтирському полку, а що був він великий охотник на гроші, так радо згодився стати Кочубеєвим послом.

Його заприсягли на вірність і тайну, заосмотрили червінцями і талярами й виправили слідом за Никанором. "Тільки вважай,— наказував Кочубей,— будь чуйкий як собака, а хитрий як змія, щоб не попсував діла, за яке буде тобі така нагорода, що й ніяких промислів не будеш потребувати. В Москві карають остро, але й нагороджують щедро".

"Я на кару не ласий, а нагороди з рук даром не пушу",— відповів Яценко.

"Не забудь,— пригадував Кочубей,— розказувати по пунктам, як я тобі не один раз до голови клав. Той ксьондз, що його Мазепа до Станіслава посилає, називається Заленський. Він ректором Єзуїтської школи у Вінниці. Людина умна, хитра і тому дуже небезпечна. Та ще не забудь доложити, що Мазепа не жахається навіть на життя самого його величества наставати. Як рознеслася була чутка, що цар у своїй власній особі приїде до гетьмана в Батурин, то гетьман розставив 300 своїх вибраних і вірних сердюків, щоб вони на даний з гетьманського двора знак до приїжджих стріляли. Але потім довідався Мазепа, що цар до Батурина не приїде, і відмінив свій наказ. Ще раз кажу, не забудь язика в роті!".

* * *

Вирядивши Яценка в Москву, Кочубеїха заспокоїлася. Та не надовго. Царя не було в столиці. Його головна квартира стояла в Бішенковичах. Заки Яценко доїде до Москви, заки діб'ється, щоб переслухали його, мине чимало часу. Між тим може багато дечого небажаного зайти.

Мазепа, зібравши полки, посувається до правого берега Дніпра. Хто його знає, чи не йде назустріч королеві Станіславові? З'єднається з ним, і тоді все пропало. Донос утратить вагу. Останеться свідоцтвом вірності Кочубея цареві, але не принесе йому пожитку.

Кочубеїха настояла на тому, щоб покликати Кочубеєвого свояка і приятеля, полтавського полковника Іскру.

Іскра приїхав у Диканьку.

Він не від нині знав про наміри Кочубея і співчував йому, але не сподівався, що діло зайшло вже так далеко. "Чому ж ви мені того скорше не сказали,— звернувся до

Кочубеїхи,— я вам відразу порадив би інший і куди ближчий шлях".

"Який?" — спитали Кочубеї.

"Не в Москву, а до ахтирського царського полковника Федора Осипова, це людина хитра до біса і метка, у його страва на столі не прохолоне".

"Справді, чого ми і посилали наших людей у Москву,— жалувала Коаубеїха,— маючи Осипова під боком".

"І взагалі, пощо ви починали це небезпечне діло? — зауважив Іскра.— Бог вість, що тепер з того вийде. Біля гетьмана чимало ще війська, а вірних старшин у його тепер більш, ніж коли. Воєнне щастя не по боці Петра. Дон піниться. У нутрі Росії теж неспокійно. Народ сильно огірчений на царя за те, що воєнні тягарі накладає, віру православну в наругу подає, боярам бороди обтинає, а селян ще більше поневолює і закріпащає, ніж досі. На кого ж тоді опирається цар? Не покладаю я великої надії на його успіх. Якщо Мазепа вспе сполучитися зі Станіславом, стягнувши досить війська до себе, то можуть укупі побідити царя, і що тоді станеться з нами?"

Кочубей глянув з докором на жінку. Кочубеїха не опустила очей.

"Знаємо тих вірних старшин, знаємо. Хиляться, куди вітер повіє. Хай лиш перша невдача стріне Мазепу, або Карла, чи там Станіслава, вернуться до царя. Народ за Мазепою, як колись за Хмельницьким не піде. Попи проти нього, хоч які розкішні храми побудував. Попи тепер московським духом підшиті, це не ті, що були колись за Тукальського. Мазепа тепер ще гірше зразив до себе народ, наклавши по талярові побору від коня та по копі від кожного вола".

"Але ж його вірники голосять перед людьми, що ті побори заряджені на приказ царя",— зауважив Іскра.

"Народ не знає, хто приказує, а бачить, хто бере, і до нього злість має".

"І це правда",— притакнув Іскра.

"Мазепа на сході всяких гультяїв, голоштанників і увесь хибкий народ наструнив проти царя, забуваючи, що це меч обосічний, на царя гостриш, а він на тебе підніметься".

І того не міг заперечити Іскра.

Кочубеїха говорила далі: "Що мені за союзник Станіслав? Кажуть, людина він умна, але не вождь, і яке його військо? Нині до Саса, а завтра до ляса. І шведи не такі-то вже сильні, як кому здається. Коли б Карло почував за собою велику силу, то не друкував би в Данцігу прокламацій хлопською мовою і не поширював би їх через своїх післанців тайних. Сильний противник не хапається таких способів".

"Що ж ти на те?" — спитав Іскра Кочубея. "Моя дружина, ніби з книжки читає,— відповів Кочубей.— Та тут і радити нема що. Сталося і вже не повернеш. Сказав а з, говори і б у к и. Посилаймо до Осипова, брате".

"Посилаймо",— повторив, зітхаючи, Іскра...

І його Любов Хведорівна перетягнула на свій бік.

* * *

Шукали тільки певного чоловіка, найкраще з духовних, бо ті не зломлять присяги.

Перебирали усіх знайомих і залежних від себе, таких, що відмовити не могли. Аж спинилися на полтавському попi Спаської церкви, Іванi Святайлi.

Отсе була людина, яка найбільше підходила їм під смак.

Післали по нього, вговорили і вирядили до ахтирського царського полковника Федора Осипова.

Поїхав.

* * *

Любов Хведорівна принесла з пивниці кріпкого угорського вина і налила три великі срібні пугарі, визолочені всередині.

Перший піднесла Іскрі, другий мужеві подала, третій сама вгору підняла.

"Дай Боже п'ять та не впиваться",— промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар.

"Говорить та не проговориться",— додав, відкашлюючи, Іскра.

"На печі спать, а на покуті дверей шукать",— докінчила Любов Хведорівна.

"Готова ямка",— почав Іскра.

"Запала клямка",— додала Кочубейха.

"Тепер або пан, або пропав",— докінчив Кочубей, і всі троє, вихиливши пугарі до дна і струснувши останні краплі на землю, навідліг, поза себе, кріпко стиснули собі руки.

КАМЕНЮКИ

"Двигни цей камінь, двигни! Під ним виводяться хроби, зігниєм від хвороби, двигни цей камінь, двигни!.. Він важкий. Може, вб'є тебе, мене, багато нас, та час мине й настане час, що він рухне і розлетиться у дробі..."

Мазепа цей камінь двигнув, і він теж із нестерпним розгоном покотився в долину.

Єзуїт Заленський і капелан княгині Дольської, ксьондз-тринітар, промощували йому дорогу.

Дві каменяки рівночасно скочувалися в пропасть: та, що пустила Любов Хведорівна, і та, що з місця зрушив її гетьман. Каменяки, нерівної сили і неоднакового значіння, котилися рівночасно зарослими шляхами України.

Був ще хтось третій, що допомагав замірам Мазепа, а саме — болгарський архієрей, що із-за невідомих ближче причин свій владичий престол утратив і до українського гетьмана прибував.

З коротким, мало вистаючим носом, з чорними, глибоко впалими очима, з високим лобом і черепом лисим нагадував трупячу голову під ногами Христа на Розп'яттю.

Людина вчена, а ще більше відважна, він готовий був іти, куди його гетьман пішле, і з найбільшої небезпеки виходив цілим.

Як актор у театрі вбирився у різне вбрання і знамените грав усяку роль: нині він — козак-запорожець, завтра — шляхтич, післязавтра — жид. Їздив до короля Станіслава і, перебраний за сліпця-бандуриста, перекрадався щасливо до головної квартири шведського короля Карла. Дивував його не тільки дотепом політичним, але й знанням старинних і середньовічних філософів.

Тепер він, у довгій чернечій рясі, з приправленою сивою бородою і з хрестом у руці,

на худім конику нерозгаданої породи, заболоченім по самі уха і не чищенім Бог вість від коли, пробирався крізь козацький табір, що розложений був недалеко Фастова, до двора, в котрім квартирою стояв гетьман Мазепа.

Табір був широко розкинутий серед піль і навіть ровами й валами не обведений, бо все ще нові відділи прибували.

Гетьман стягав свої сили, нібито готовлячися на війну з королем Станіславом, а на ділі окриваючи зовсім інші плани.

Починало сонце пригрівати. Козаки сиділи в курінях, землянках, у деяких були намети, інші примощувались на возах або під ними, шукаючи захисту. Здебільшого були вони в штанах і в розстебнутих сорочках, бо свиток, кунтушів і жупанів шкодували, зберігаючи їх на час походу. Молодики вправлялися на майданах.

Архіерей-розстрига бачив зі свого коня, як одні вчилися ходити, інші то підбігали, то припадали до землі, треті рубали шаблями палуби, порозставлявані на палях.

Найцікавіше було дивитися, як вони парами наступали на себе і, забуваючи, що це вправи, запалювалися і не раз побивали себе до крові, бо старші козаки, що збоку приглядалися до тієї науки, замість стримувати їх, заохочували всілякими приговірками: "на шаблю налягай", "шаблю йому підбий", "так його, так!",— і шабля з недосвідченої руки зі свистом вилітала вгору.

За табором кіннотчики пасли своїх коней, лежали на черевах та грали в кості або прямо в гроші. Кидали мідяки, і котрий гріш свого противника своїм грошем накрив, забирав його. Вгадували, чи орел, чи решка, попадалися й такі, що в таляри грали, бо російські і польські гроші були низькопробні, з плохого вартості металу.

Архіерей не дуже поспішав, хоч козаки, побачивши його, гукали: "Дорогу там його всечесності, дорогу!",— і хоч нерадо і нескоро, а все-таки розступалися перед ним. Він дякував і благословляв їх хрестом: "Да будет Господь з вами, благочестивії воїни Христові!"

"І со духом твоїм",— відповідали дотепніші.

Їздець з цікавістю розглядався навкруг. Його тягнуло до себе це море людських тіл, що ніби весняні річки стікались з усіх сторін широкої української землі. Оком знавця слідив їх ріст, здорові м'язи, повільні рухи і нездисципліноване поведення. Порівнював з тим, що бачив у шведському таборі, і головою хитав. Пригадав собі гадку шведів про козацьке військо. Козаки добре обороняються і славно женуться за ворогом, коли він побитий, але до наступу, до офензивного бою вони нескорі і немудрі.

"Може, воно й правда",— казав собі.

"Отче благочестивий, благочестивий отче!",— спинили його нараз два козаки.

Він зупинивсь: "Що скажете, діти?" — запитав лагідно, аж солодко.

"Хочемо знати, чи тисяча більше, чи мільйон. Я кажу, що тисяча, а він — мільйон".

Архіерей усміхнувся. Козаки були молоді і трохи п'яні.

"Мільйон — це таке велике число, що його і збагнути годі.

Мільйон хіба цар у своїй казні має".

"Як з народу зідре",— відповів перший козак.

Архієрей вдав, що не чує, і пояснював далі:

"Вас у таборі, скажім, чотири тисячі голов. Щоби був мільйон, то треба би двісті п'ятдесят таких таборів".

"Двісті п'ятдесят таких таборів, як отсей!" — повторили козаки, вхопилися за голови і розбіглися в різні сторони, ніби вони щось дуже страшно почули.

Архієрей під'їздив до гетьманової квартири. На майдані стояло декілька гармат з дулами зверненими на табір. Гарматчики мили колеса і чистили дула, молодші приглядалися до замків, обмацуючи їх пальцями. "От з такої, як у роту попадеш, то менше половини не зметеш,— хвалив старий гармаш.— Каша, вишкварки і червона підливка. Більш ніщо".

"З отсеї о,— говорив другий,— раз я мало у ворожу головну квартиру не попав. Наставив я її просто на сам димар, з котрого ще й курилося,— видно, для генералів обід варили. Але надбіг старшина, глянув крізь скла і гукнув, щоб "на півградуса піднести!" Підняли, і куля перелетіла понад покрівлю та й зарилася в городі. Таку яму вирила! А по-моєму, то попала б була прямо на самий стіл, саме у миску з генеральським борщем".

"До борщу галушку післав би",— засміявся котрийсь.

"Подавилися б. Так що ж! Ученим нашим здається, що вони все краще від нас уміють. Постривай! Не дав би я своїх двоє очей за твої чотири".

"Бо що живе око, то не скло".

"Очі Бог дає, а скло чоловік робить, чоловік Богові не рівня".

Архієрей підійшов до варти. Подав клич, вказав, що до хворого гетьмана зі святою сповіддю іде,— пропустили.

* * *

Гетьман лежав на постелі, підпертий лівою рукою, а правою по карті водив.

Побачивши бажаного посла, карту в трубу скрутив і за ліжко поставив.

"Сідай, служителю Господній",— промовив, показуючи на стілець біля ліжка.

"Я тепер *advocatus diaboli*, а не *служитель Бога*",— відповів архієрей.

"Що ти не лиш на його адвоката, але й на самого диявола виглядаєш, це воно так",— і гетьман, усміхаючись, блиснув своїми здоровими зубами. Архієрей хрестився, ніби мух відганяв.

"Іване Степановичу,— казав,— несправедливо ти зневажаєш свого повірника".

"Не хочу, щоб повірник зневажав мене. Знаєш, все так роби: заки хтось тобі ногу підставить, підстав спершу йому".

"По-християнськи?!"

"Такі-то ми християни, ваше високопреосвященство. Де Христос, а де ми? Де-де-де!"

"Правда. Христос казав віддати Богові, що Боже, а кесареві, що его же. А ми й Боже кесарям у пельку сунемо — на!"

"Як ти це розумієш?"

"Всіляко. От хоч би й мене *exempli gratia* взяти. Все-таки я якась духовна особа,

чоловік, значиться, божий. А не забирають же всього від мене для моїх кесарів? В мого теперішнього кесаря,— не показуючи пальцем на його,— двадцять сотнарів золота (дай йому, Боже, наперед більше), а в мене — пальці з чобіт визирають".

Гетьман прижмури́в одне око і, жарту́чи, казав: "Бо нехай би духовна персона *summa cum deligentia* не вправлялася в карто— і в костеметанії. Нехай би так часто і з пильністю, вартою ліпшої справи, не осушувала кубків, розструганів, чарок і всякої другої горлу угодної посуди, хай би з шинкарками, гарфярками і всякими другими жрекинями її милості богині Гедони жертв повсякнощних їй не приносила,— от і не нарікала б тоді".

Розстрига, замість репліки, вишкірив свої рідкі зуби: "Гарно сказане, їй-Богу, гарно, аж оскома пішла. Та куди мені до того! Куди! Сухо в жмені, а пусто в кишені, куди не йду, біду веду, горем поганяю".

"Пособлю ближньому у його горюванню, да не терзаються сили його".

"Котрі він жертвує для добра і слави його милості гетьмана Мазепи".

"Що нового?"

"Багато..."

"Primo?"

"Кочубей".

"Secundo?"

"Станіслав".

"Tertio?"

"Carolus rex"...

"Починай вашець з Кочубея".

Архієрей відчинив уста, підняв брови, висунув очі з глибоких орбіт, але гетьман поклав нараз руку на плече: "Гов!"

Архієрей переми́нівся в знак питання.

"Як звалася тая приваблива персона, з котрою преосвященність ваша, заки електор возглаголав двічі, спустила два голендерські дукати?"

Труп'яча головка всунулася в рамена і порскнула сміхом: "Зузанна, милосте ваша, *poli me tangere*, Зузанна... Але звідки милість ваша навіть про таку нікчемну дрібницю знають?"

"Гетьман Мазепа все знає. Затям собі, архієрею... А тепер *ad rem!* Primo: Кочубей".

"Кочубей новий донос до царя післав".

"Певно?"

"Як Бог на небі. Царевичеві цей донос доставив, а царевич батькові переслав".

"То недобре".

"І я так гадаю".

"Що робити?"

"Клин клином вибивають".

"Себто?"

"Післати лист до царя, що Кочубей інтригу між гетьманом і царем затіяв, маючи на

гадці розбити їх дійствія военні совокупнії".

Гетьман подумав хвилину: "Гаразд. Пиши. На столі є все потрібне".

Розстрига сів, гетьман став диктувати лист.

Писар ледве встигав писати під скорий диктат.

"Скінчив?"

"Так".

"Прочитай!"

Розстрига прочитав написане, гетьман поправив дещо і казав переписати начисто, вважаючи, щоб ні одної похибки не було. Тоді ще раз перевінив і підписав: "Готово. А тепер перейдемо до другого пункту, себто до короля Станіслава. Що він?"

"Не хотів би я бути в його шкірі".

"Ов!"

"А так. Взагалі тепер людям розумним і чесним нема що жити на світі",— і позбавлений престолу владика важко зітхнув.

"Мабуть, на себе натякаєш",— замітив гетьман.

"Суету житейскую і нікчемність мирскую бачу. Ні честь, ні розум, ані пильна праця тепер ціни не мають".

"Проповідь остав на ті часи, як знов митрополитом станеш. Про Станіслава глаголи".

"Станіслав, як горох при дорозі,— хто не хоче — скубне. Хоч Carolus rex інсигнії королівські від Августа відібрав, Станіслав о корону дрижить. Цар її вже й знаменитому Євгенієві Савойському предкладав".

"І що?"

"На щастя Станіслава, знаменитий імперський полководець до корони польської не палиться. Взагалі цар нікого не минає, щоб Лещинського позбавити корони. І до Англії, і до Людовика XIV, і до голандських штатів, до всяких дверей стукає".

"Не все біблейні слова "с т у к а й т е, а о т в е р з е т ь с я в а м" справджуються в життю. Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. Небезпечно ведмедя у пасіку впускати... А що ж поляки?"

"Далі конфедерують, одні за лясом, а другі за Сасом, ті другі не від того, щоб пальці при царському вогнищі погріти".

"Невжеж?"

"Примас, кувявський біскуп, люблінський і мазовецький воеводи, коронний підканцлер — беруть".

"Що ти кажеш?"

"Спитай, ваша милосте, царського посла Українцева".

"То зле, бо Лещинський чоловік порядний, але не багатий, грішми проти грошей воювати не може. Зате великого протектора має — короля Карла".

"Carolus rex протегує його так, як пустельника ведмідь, коли ваша милість чув тую казку".

"Як ведмідь каменем муху на лобі сплячого пустельника вбив? Чув".

"А так. Carolus rex не знає польських панів, накладає на них і на міста великі контрибуції і не шанує католицького костюлу. Тим він Станіславові ведмежу послугу робить. Відштовхує від нього поляків".

"А що ж Станіслав переказує мені?"—спитав гетьман.

"І питати не треба. Потопаючому і бритва пором. Станіслав згідний піти назустріч бажанням вашої вельможності, бо мусить. Годиться навіть на те, щоб гваранцію король Карло підписав".

Гетьман відітхнув.

"А тепер до третього пункту перейдемо і до найважливішого. Що вирішив Carolus rex, отвічай!"

Болгарин встав, відкашельнуv, випрямився, і його труп'яча головка набрала такої важливої міни, якої гетьман ніколи в нього не бачив.

"Не представляй комедії, кажи!" — наглив Мазепа.

"Терпіння, ваша милосте, терпіння! Це така благодать, якої з легкої руки не дають".

"Чого ж ти хочеш, дірявий міху, кажи!"

Болгарин показав на свої драні чоботи, на заболочену рясу, на сорочку давно не прану: "Ось як виглядає довірений резистент по найсекретнішим ділам його милості гетьмана Івана Степановича Мазепа!"

Гетьман глянув на нього і мусив признати, що виглядав він погано: "Ніби з дівками бився. Коли ти, розстриго, поступиш на праву путь, коли?"

"Коли Бог дасть,— відповів той.— Та я не один такий на світі".

Гетьман добув з-під подушки гаманець і кинув йому:

"Лови!"

Труп'яча голівка засвітила очима. Зловив гаманець, розпустив шнурок, висипав червінці на долоню і став їх числити.

"Є всі?" — спитав жартівливо і злобно гетьман.

Болгарин засоромився і сховав за пазуху гаманець з червінцями, а тоді розстебнув сорочку і зняв з шиї ланцюг з великим хрестом, котрий носив на голому тілі. Зубами розкрутив шрубки і хрест відчинився. Добув з нього невеличкий шматок паперу, що був тісно скручений і зложений вкількоро. Гетьман догадався, що це лист.

"От, який хитрець!" — сказав вдоволено.— Тебе хитроцівчити не треба".

"Біда — великий учитель",— відповів, подаючи гетьманові зім'ятий дрібним, але виразним латинським письмом написаний лист від короля Карла.

Гетьман, побачивши підпис, зірвався на рівні ноги. Одужав і відмолод. Скоренько пробіг письмо. Лице його просіяло. На устах появилася тая приваблива усмішка, якою він умів чарувати людей. Прочитав удруге і перехрестився: "Богові всемогутньому хай буде честь і дяка. Скидаємо ненависне ярмо. Почнемо нове життя. Благословення Божого просім не для нас, а для нашої держави".

***

Відчинив вікно. Хотів кликати своїх старшин, щоб поділитися з ними радісною вісткою. Король Карло гварантував незалежність України.

Та нараз ніби хмара насунулася на небо. Пригадав собі Кочубея. Ще він живе. Ще живе українська Леді Макбет, Любов Хведорівна Жуківна. Жуківна... і гетьман задумався тяжко. Спомини тридцяти літ, як хмара жуків, загуділи над ним. Важко відігнатися від них. А треба. Сказав а з, мусиш сказати і б у к и. Не вільно здержатися перед нічим там, де рішається доля держави. Кочубей камінь преткновенія. Його усунути треба з дороги, щоб не спинився на ньому цей великий камінь, котрий гетьман відвалив від гробу, в який на вічний упокой покладено волю України.

"На вічний упокой..." Хіба ж є що вічного на світі? Для нас — віки, для історії — момент. Не знаємо, що буде. Та кожний з нас повинен сповнити це діло, на яке вказує йому його розум, як на завдання життя. Може, це й помилка. Хто може предвидіти будучність? Не помиляються лиш ті, що нічого не роблять. Зате їх доля — це доля степової трави. Виросте, сонце її спалить і нова на її місці росте. Треба сповнити те, що нам завданням нашого життя видається".

Перед гетьманом на столі лежала його булава. Глянув і не пізнав її. Немов не та, що досі носив. Новими блисками мерехтіло дороге каміння. Тільки рубіни все ті самі, подібні до капель скам'янілої крові.

"А Мотря? — відізвався голос в потайниках душі.— Василь Леонтієвич — батько Мотрі".

"Га, що ж! Мусить і Мотря терпіти".

Гетьман булаву підняв. Ніколи вона не була така важка, як тепер.

Це не булава, а хрест, святий хрест, котрий прийдеться нести або на український Сіон, або на Голгофу.

ПЕРЕХИТРИВ

І цим разом Мазепа перехитрив Петра.

Цар написав до гетьмана два листи, в котрих заспокоював його. "Віри клеветникам не йму і покараю їх на горло за те, що зважилися на вчинок, котрим вони могли заподіяти велику шкоду нашому спільному ділу, пускаючи інтригу між царя і гетьмана".

Цар стояв на тому, що винуваті тут не лише Кочубей і Іскра разом зі своїми послами, передатчиками доносів, але й миргородський полковник Данило Апостол.

Цар знав, що між Апостолом і Мазепою були колись не вирівняні рахунки, а що Кочубеїв син одружений був з Апостоловою донькою і що родини їх, як близькі сусіди, жили з собою, так він і уявити собі не міг, щоб Апостол у доносі не мачав своїх пальців.

Цар не знав, що рахунки між гетьманом і його миргородським полковником вирівняні і що Апостол зробився одним із найбільш довірених Мазепи, тому й домагався, щоб гетьман також Апостола до нього на слідство прислав.

Але гетьман запевняв царя і його канцлера Гаврила Івановича Головкина, що Апостол в тому ділі ні причім і що відривати його від полку й посилати в Москву разом з Іскрою і Кочубеєм тепер дуже небезпечно, бо він тішиться великою повагою серед козацтва, котре і без того бентежитья усякими слухами.

Апостол оставався біля гетьмана в Хвастові. Гетьман, відібравши царські листи і

наказ зловити винуватих і відіслати їх на суд цареві, стурбувався немало.

Хоч цар і впевняв його, що ніяким доносам віри не дає, а все ж таки донощиків до себе кличе, значиться, хоче їх слово почути. Хто знає, з чим вони виговоряться на муках.

А до того все ж це свої люди. Хоч як погано Кочубей і Іскра відплатили гетьманові за його добро, а все ж таки знищити він їх не хотів, хоч би тому, що родини їх, а то й другі люди можуть невинно потерпіти, от і Апостола тягнуть у це діло... І гетьман покликав Апостола до себе.

* * *

"Товаришу! Маю тебе за чоловіка чесного і певного. Те, що скажу тобі, мусить залишитися між нами. Любов Хведорівна доскочила свого. Доносами доти наскучила Москві, доки цар не звелів мені зловити донощиків і доставити йому".

Апостол вірити не хотів. Догадувався чогось, а все ж таки не сподівався, щоб воно вже сталося.

"І тебе туди вмішали".

"Мене? — і Апостол зжахнувся.— Хай мене грім ясний уб'є, коли я туди свої пальці сунув!"

"Не потребуєш мені казати, але цар так гадає, жадає, щоб я і тебе йому післав".

"А ваша милість?"

"Не бійся, я тебе не видам. Товариша й одномишленника свого Мазепа в руки катів не передасть".

Апостол подякував гетьманові.

"Але мені хочеться,— говорив далі Мазепа,— також і Кочубея рятувати. Він тесть твоєї доньки, батько Мотрі, мій колишній товариш. Погане діло посилати такого чоловіка у страшний Преображенський Приказ. Вийде таке, що циган завинив, а коваля повісять".

"Любов Хведорівна завинила в тому ділі,— сказав Апостол,— а Василя Леонтієвича, якщо ваша милість можуть урятувати, так, ради Бога, рятуйте! Він людина стара і дряхла, виснажена безнастанними турботами, як йому видержати московський допрос? Спасай його, Іване Степановичу, спасай!"

"Сам він себе мусить спасати",— відповів значуче гетьман.

"Себто як?"

"Ти не молодик, товаришу, щоб тобі розум лопатою до голови вкладати. Кочубей живе у Диканьці. Він уже кілька місяців не був у Батурині, відмовляючись нездоров'ям. Я маю царський наказ зловити його. Завтра вранці пішлю туди Трощинського й Кожухівського, дам їм кілька сотень людей, щоб наказ царський сповнили. Нині про це ще ніхто не знає, тільки ти, розумієш?"

"Розумію, милосте ваша. Україна велика".

"Так, так, Україна велика, а там Запорожжя, Дон або Крим, чимало місця на світі".

Апостол обійняв гетьмана за коліна, подякував і вибіг.

Гетьман перехрестився.

Не буде ж Кочубей таким дурнем, щоб, доставши вчасно вістку, сидіти в своїй Диканьці і дожидатися гетьманових сотень. А втече — так усе буде добре. За той час перемелеться, і мука буде.

Як Мазепа перейде до Карла, тоді хай собі Кочубея питають, як хочуть. Діла він не попсиє.

* * *

Посланець від Апостола прибув у Диканьку скорше від гетьманових посланців. "Василю, спасайся, утікай".

Кочубей післав по Іскру, і вони перебралися через Ворсклу.

Трощинський і Кожухівський не застали їх у Диканьці. Перетрусили двір, питали людей — нема, утекли.

Три дні гонили за ними, як за зайцями хорти.

Одні казали, що втікачі на Коломак пішли, інші — що до Самари, а треті — що вони в Красному Куті сидять.

Гетьманський наказ був зловити їх і доставити в Фастів. Гетьман гадав, що коли Кочубей не сховається впору, так гетьман якийсь час затримає його в Фастові, підбравши відповідний викрут.

Та гетьманові плани помішав не хто інший, а сам-таки Василь Леонтієвич, і не кому, а самому собі на згубу.

Хоче кого покарати Господь, так розум йому відбере.

На таке і з Кочубеєм вийшло.

НЕХАЙ ПОСТРАЖДУ

Не спіймавши Василя Леонтієвича, Трощинський і Кожухівський заїхали в Ковалівку, де проживала Любов Хведорівна.

Було це саме на священномученика Василя. Рано-вранці наповнилося просторе подвір'я Кочубеєвого двора гадяцькими полчанами Трощинського, охочекомонниками Кожухівського і сотнею волохів.

Люди були лихі, що три дні товклися з місця на місце, їх огортав гнів, яким лютують мисливі, коли їм не вдається зловити звіря. Перетрусили весь двір, але Кочубея і тут не знайшли, а зате знайшли чимало добрих харчів і смачного питва.

Втомлені, невиспані і голодні кинулися заспокоювати голод і спрагу. Поводилися, як побідники в завойованому краю.

Врешті пригадали собі, що в Кочубея є родина, жінка й діти:

"Де Любов Хведорівна?"

"В церкві".

Начальники, не надумуючися довго, рішилися взяти її з церкви.

Був це крок зайвий. Досить було обставити дороги з церкви і забрати родину Кочубея, як вона вийде по скінченім богослужінню. Ні. Трощинський післав туди сотню волохів під проводом їх ротмістра Костя Великого і його трьох підручників.

Волохи оточили церкву, Кость Великий і його підручники увійшли в святиню.

Не зважаючи на службу Божу, підійшли до Кочубеїхи:

"Його милість гадяцький полковник кличе Любов Хведорівну до двора!"

Любов Хведорівна глянула на ротмістра і його підручників, догадалася в чім діло і відповіла рішуче:

"Не піду з церкви, нехай постражду між олтарем, як Захарія".

Вроджена гордість і розуміння того великого значіння, яке в краю мав її муж, не давали їй покоритися насиллю.

Біля неї сиділа невістка, Апостолова донька. Тая знала про добрі зв'язки свого батька з гетьманом і покладалася на них.

"Ходімте, мамо. Покорімся наказові влади. Христос, Бог наш, велів віддати кесареві що кесареве, а Богові — що боже".

"За те й терплю, що кесареві кесареве віддати хочу".

Народ у церкві заворушився.

Священик не переривав богослужіння, але ніхто не слухав його. Народ дивився на Любов Хведорівну, як на ктиторку і благодительку святині, і хоч не любив Кочубея, як узагалі не любив панів, а все ж таки поважав його і його родину за те, що були вони щедрі для церков і монастирів і не глухі на голос людського горя.

Усіх сильно вразив напад озброєних старшин православної віри на церкву православну.

До чого ми дійдемо, коли вже й свої свої церкви не шанують? Чого ж хотіли від чужинців, католиків і лютеран, коли православні старшини під час богослужіння вдираються у православну церкву і починають гвалт?

Народ шумів. Волохи подзвонювали шаблями. Момент був небезпечний.

"Мамо! Не доведім до кровопролитства, до ще більшого зневаження святині!"

Насилу вговорили Любов Хведорівну, щоб вона вийшла із церкви.

Перед церковними воротами чекала її коляса. Сіла з невісткою, волохи оточили колясу і поїхали до нового двора.

* * *

Було це напровесні. Розвивалися дерева, прозябала трава, по лугах бродили бузьки-чорногузи.

Народ, побачивши Кочубееву карету, оточену волохами з шаблями наголо, дивувався і не ставав, як звичайно, щоб поклонитися генеральному судді, тільки всякий уступався, якнайдалше з дороги, щоб не попастися під кінські копита та під волоські шаблі.

Кочубеїха нічого, крім кінських боків та крім штанів і чобіт волоських сотейників, не бачила, не знала навіть, куди її везуть.

В її душі накіпало ще більше завзяття.

Уявляла собі, що це Мазепа, довідавшись про донос, мстить на них, але цар обстане за ними і не дасть зробити кривди своїм вірним підданам. Добре, що над Мазепою є ще хтось сильніший від нього, добре, що гетьман не є самостійним пануючим на Україні.

Щоб лиш скоріше їх листи дійшли до царських рук — вже він зробить Мазепі

кінець.

За тими думками не зчулася, як коляса наблизилася до Кочубеєвого двора. Проминули майдан і завернули у двірську вулицю. Крізь засклені двері впізнала Любов Хведорівна свій новий, гострошпилястий дубовий частокіл.

Перед брамою спинили коней. Кость Великий поскакав до двора сповістити Трощинського, що Любов Хведорівна тут.

* * *

Трощинський, пообідавши смачно та випивши над міру, спав у столовій на новій шкіряній канапі. Полковник Кожухівський рився в Кочубеєвих паперах у його кабінеті, біля Кочубеєвої святині.

Крізь двері заглядав туди Бакх, що сидів на товстопузій бочці, над котрою було надписано: "ч о л о в і к н е с в и н я, б і л ь ш в і д р а н е в и п'є", "ж і н к а л ю б а, щ о в е л а ч о л о в і к а з к о р ч м и з а ч у б а" і собі ставала навшпиньки й зазірала до кабінету, тільки москаль, котрий провадив козака на мотузку, не цікавився нічим і йшов собі далі.

Ніхто не смів будити Трощинського, ані відривати від діла охочекомонного полковника Кожухівського, і Кочубеїсі довелось добру годину простояти перед своєю власною брамою. Бачила, як козаки й волохи снувалися по її подвір'ю, як відчиняли будинки й виносили з них, що кому завгодно. Вона не стерпіла такої наруги, вилізла з коляси і пустилася вузькою, не гаразд ще влаштованою доріжкою від брами до двірського ганку.

Подвір'я було повне козацьких коней. Розкульбачені або й ні, повпинані до плотів або пущені самопас, іржали, оглядаючися, чи не несуть їм сіна й оброку. Чимало їх паслося на великому муравнику, котрий Кочубеїха з таким накладом праці виплекала перед ганком і на котрий навіть курки не вільно було впустити. Всюди насмічено, напсовано, наруйновано, а може, й награбовано.

З гірким почуттям кривди підступила до двора його властителька.

Трощинський якраз переслався, стояв біля вікна і протирав очі.

Побачивши Кочубеїху, спалахнув гнівом. Як це її саму без конвою пустили! Але пригадав собі, що все ж таки це жінка високого старшини і що годиться їй вийти назустріч, бо він, зайнявши двір, являється до якоїсь міри його поневільним господарем.

Любов Хведорівна глянула на Трощинського і — стала.

Гордим оком окинула його від ніг до голови.

Гадяцький полковник мав на собі білий кафтан і жовті штіблети. Без шапки був і без пояса. Шаблю також залишив десь у покоях. Хитався, видно, хміль не вивітрів йому з голови. Ступаючи назустріч хазяйці, белендів щось під носом. Але Любов Хведорівна не пробувала навіть зрозуміти що. Вертатися не було як і не було куди. З наказу Мазепи була підчинена тому п'яному старшині, вона — жінка генерального судді і стольника його величества царя!

"Зате то Мазепа,— сказала, гордо знімаючи голову,— прислав вас з таким військом

по мого пана, що зичливо й вірно війську запорозькому писарством і судейством служив?"

Трощинський вухам своїм не вірив. Та жінка, що від довгих літ каламутила на Україні воду, що навіть гетьмана не щадила своїм язиком, а тепер свого власного мужа в таку біду впхнула, сміє ще так гордо поводитися з ним, з гетьмановим посланцем, котрому вона повинна підчинитися і покійно піддатися його наказам!

Хотів щось відповісти, але знав, що навіть по-тверезому не легко було з Кочубеїхою виграти словесний двобій, а що ж тоді по-п'яному. Не надумуючися багато, крикнув на волохів: "Стріляти!"

Волохи курки пістолів звели. Кочубеїха і оком не моргнула. Стояла, як витесана з мармуру. Ще мент і повалиться горілиць на мураву, зламана, але не вгнута.

На щастя, саме в пору надбїг Кожухівський. Він був при пам'яті. Зрозумів цілу вагу моменту. Вбити Кочубеїху, значило би роздратувати й проти гетьмана наструнити не лише цілий Кочубеїв рід і всіх його прихильників і одномишленників, але й тих, що займали вижидаюче становище, особливо ж старшинських жінок. Всі вони в один голос крикнули б, що гетьман душоуб, що не тільки доньки, але й жінки старшин не можуть себе почувати безпечними під його жорстоким регіментом. Карати смертю жінку — річ взагалі не мила, а ще таку, як Кочубеїха, і до того без суду, без доказів вини.

З тими думками він, забуваючи про власну небезпеку, блискавкою метнувся між Любов Хведорівну на волохів.

"Стояти смирно!" — гукнув на них.

Волохи пістолі вділ схилили.

Два старшини рівного рангу і рівночасно противні розкази давали. Але ж один був п'яний, а другий тверезий. Волохи до пальби скорі, та ще тоді, як перед ними стояла така горда й непокірлива пані, як Кочубеїха, а все ж таки здоровий людський інстинкт велів їм послухати наказу тверезого, а не п'яного начальника.

"Стріляти!" — гукав, кидаючись на волохів, Трощинський!

"Смирно стоять!" — ще голосніше наказував Кожухівський.

Трощинський вихопив в одного з волохів пістоль, але Кожухівський спіймав його руку і скрутив її так нагло, що пістоль пішла вгору, вистрелила, але куля не поранила нікого.

"Пане полковнику,— сказав,— пане полковнику, лишіть!"

Трощинський виривався, Кожухівський взяв його попід пахи й попровадив у двір.

* * *

Кочубеїха далі стояла серед муравника, як статуя. На подвір'ї зчинилася метушня. Хтось лавку приніс і просив її сідати.

В цей мент почуття людей було на її боці. Зневажено жінку генерального судді!

Невістка сиділа в колясі і за слізьми нічого не бачила й не чула. Що лиш вистріл розбудив її. Вискочила з коляси й побігла вузеньким шляшком до воріт.

Донька миргородського полковника привикла була до вважливості й шани, яка належить жінкам. Зрозуміти не могла, як це її і її свекруху з церкви поривають,

везуть, заставляють годинами цілими перед власною брамою ждати, а тепер, коли вона йде, козаки не розступаються, лиш товпляться кругом, як на ярмарку перед будою комедіантів.

Дібравшись до тої лавки, на котрій сиділа Любов Хведорівна, вона із великого зворушення і втоми повалилася до її ніг і втратила пам'ять. Зчинився заколот. Зомлілу жінку понесли в двір.

За нею пішла й Любов Хведорівна, щоб відтирати.

Трощинський не виходив.

Він, як коли б ніщо, заснув сном чесного чоловіка. Наказ давав Кожухівський.

Вибачався перед Кочубеїхою.. Натякав на службу, на тії невиспані ночі, котрі вони проїздили, шукаючи Василя Леонтієвича. Коли б він не втівав, а сидів у своїм маєтку, то і цілої тої немилої приключки не було б.

"Гадаєте, пане полковнику, що і в нього Трощинський не велів би стріляти? Василь Леонтієвич не втівав,— з притиском зазначила Любов Хведорівна,— він по ділу поїхав".

"Куди?"

"Того я не можу знати, а коли б і знала, так не повіла б. Це його річ, не моя. Як вірна дружина мого мужа й пана потерплю за нього. Я готова!"

"Ваша милість, непотрібно хвилюються. Козацька річ — слухати наказів свого вождя".

"Невже ж він наказував Трощинському впиватися та ще питвом, котре ні йому, ні гетьманові не належить?"

Трудно було Кожухівському заспокоїти схвильовану Любов Хведорівну, а вже заставити її, щоб хоч трохи присмирніла, він не мав ніякої надії. Боявся, що як прочуняє Трощинський, то між ним і судеїхою може знов до якоїсь сутички прийти, і тому, як тільки молода невістка Кочубея вернулася до пам'яті, він наказав узяти добру карету та відвезти обидвох жінок у Диканьку.

Здалеку, так, щоб вони того не помітили і щоб людям в очі не впадало, їхав відділ його охочекомонників. Самі вибрані, вірні й бувалі козаки, котрі не будуть робити непотрібного бешкету. Та коли тільки свекруха з невісткою вилізли з карети й увійшли в диканьський двір, навкруги двора й коло самого будинку розставили варту, пильно вважаючи, щоб Кочубеїха з невісткою не втекли. Так вони переночували — у великій тривозі і непевності, чи не станеться їм яка кривда або нова, може, ще гірша наруга.

На другий день уранці прибув посланець з наказом, щоб невістку відправити до її батька, миргородського полковника Апостола, куди вже попереду поїхав був її чоловік Василь Васильович Кочубей. Їй дозволено забрати своє придане.

"Недаром,— гадала собі Кочубеїха,— Апостол останніми часами так дуже за Мазепою тягнув. Не можна було лихого слова про нього сказати. Тепер гетьман бере його під свою протекцію. Рука руку мие".

Лиха була на сина, що до Апостолів пристав. Батька-маму лишив. Він теж мазепинець.

Ще одна ніч минула, аж від гетьмана приїхав Валмус. Привіз наказ про добро

Кочубея. Гетьман боявся, щоб хибкий народ, котрого скрізь було чимало, довідавшись, що Кочубей попав у гетьмана в неласку, не покористувався нагодою і не пограбував його двори. Трощинський зібрав худобу, усі скрині з ціннішим добром, склав їх на палуби, себто на великі волові вози під вагу, і під сильною вартою відправив у Батурин.

Туди відпустили також генеральну судеїху в її власному повозі. З нею їхала одна тільки наймичка, котру Кочубеїсі дозволено вибрати собі з-поміж численної прислуги.

Кочубеїха все ще не тратила надії, що ця опала не потриває довго. Довідається цар, і те, що тепер робить гетьман з Кочубеями, зроблять тоді з ним. Може, ще гірше, гірше ніж з Самійловичем і Многогрішним, бо і провина його куди гірша від тамтих.

Вона не знала й ніяк уявити собі не могла, щоб гетьман перехитрив усіх.

Кочубеєве добро привезено на Гончарівку в гетьманські палати, а Кочубеїху — зразу у її власний двір на батуринське подвір'я, де звичайно попереду жили Кочубеї, коли перебували в Батурині, а через тиждень пізніше — у другий їхній двір, старий, що був на замку, туди, де недавно пересиджувала Мотря з хворою тіткою Марією Хведорівною.

Їй віддано одну тільки хату й поставлено аж дві варти, свою, з найманих, і московську. До Кочубеїхи не вільно було навідуватися нікому, не давали навіть підходити до огорожі.

* * *

Рятунок від царя не надходив.

Кочубеїсі ставало моторошно.

Невже ж посланці не вручили листів?

Один мусив дійти, бо не було би цілої тієї історії.

А може. Мазепа переловив їх доноси, може, передатчики зрадили їх і, замість до царя, пішли з листами до Мазепа?

Жаліла, що не казала чоловікові, щоб їм дав більше грошей на дорогу і приобіцяв ще більшу винагороду, якщо добре сповнять своє діло.

Усього догадувалася Кочубеїха, тільки правди ні. Ніяк не могла подумати, щоб хитрий Мазепа і тим разом вимотався з тієї сітки, яку вона так пильно й уважно розснувала кругом нього, виставляючи на велику небезпеку Василя Леонтієвича і цілу родину.

Якщо гетьман перехитрив царя — пропали вони!

ЩО ПОЧАТИ?

Чуйкевич, довідавшись про втечу свого тестя, перестрашився чимало.

Він знав про ненависть Любові Хведорієни до гетьмана, про її каверзи та про хворобливе намагання знищити ненависного старого хитруна.

Недавно від Згури довідався про донос. Послав Мотрю до батьків, потайки сам бачився з Кочубеєм, благав, закликав, руки цілував, щоб з гетьманом примирився,— не допомогло. Він, як хмара, ходив, аж Мотрі жаль було дивитися на нього.

Тоді вона ніби якоюсь ближчою і сердечнішою зробилася до нього.

Недоля зближувала їх.

Та, хоч як приготований, зжахнувся Чуйкевич. Особливо жаль було йому Мотрі. Що з нею робити? Годі затаїти правду. А все ж таки хотілося відсунути від неї ту чашу горя — хоч на час, хоч на кілька днів. Може, між тим налагодиться діло. Апостол близький до гетьмана чоловік. Обстане за своїм сватом, хоч свахи він також не любить. (Чимало було непорозумінь, як віддавав свою доньку за її сина.) І Чуйкевича батько, і інші проситимуть. Гетьманові також не на руку ціла тая прикра історія.

Треба Мотрю вислати з Батурина, заки вона довідається про все. Мотря і так збиралася на прощу. Монастир в глухому куті і досить далеко від столиці, не скоро доходять туди такі вісті.

"Знаєш, Мотренько,— казав,— тобі треба їхати, поки погода, тепер весна, можуть пуститися дощі, повипивають ріки і тоді не пущу я тебе — їдь тепер!"

Мотря згодилася, Чуйкевич сам доглянув повіз, навантажив палубу всілякими дарами для монастиря і відпровадив дружину мало що не на саме місце. Мала там перебути не менше двох тижнів, щоб в обителі святій відпочити від суєти мирської і від житейських турбот.

Чуйкевич, вернувшись в Батурин, довідався про дальші подробиці долі свого тестя і його спільника Іскри.

Сумніву не було, що гетьман хотів їх врятувати. Посланець від Апостола прибув до Кочубея скоріше, ніж Трощинський і Кожухівський. Кочубей, прочитавши лист Апостола, зараз-таки вислав свого вірного слугу Завадовського до Іскри в Полтаву, щоб він приїздив у Диканьку. Тої ж ночі, перед досвітом, приїхав Іскра. Зараз-таки пустилися втікати. Як розвиднювалося переїхали по містку, збудованім проти Диканьки, через Ворсклу і прибули у село Гавронці. Тут вони, мабуть, відбули нараду, що їм далі робити. Втікати на Запорожжя, в Крим чи куди там значило б подавати в сумнів правдивість свого доносу. Цар сказав би те, що всякому прийшло б на гадку, а саме,— видно, совість у них не чиста, коли бояться стати перед царські очі. Треба, значиться, не затирати за собою слідів, а вести діло далі, шукаючи дороги до самого царя.

Гнала їх туди охота поставити на своєму.

Ахтирський царський полковник Осипов був добрим знайомим Іскри, і заговорники пустилися до нього. Застали його в Красному Куті, городі Ахтирського полку.

* * *

Почувши таке, Чуйкевич дуже зажурився. Тесть зробив велику дурницю. Замість сховатися на якийсь, може, й не дуже довгий час і пересидіти бурю, чого, як видно, і гетьман також хотів, він віддав себе в руки москалів, покладаючися на свій високий ранг, маєтки, сивий волос, значіння, а може, й на протекцію Осипова:

Дивно, як генеральний суддя, знаючи москалів не від нині, може їм довіряти свою долю!

Чи забув, що робили царі з українськими гетьманами, попередниками Мазепи, чи не знає, що Осипову хочеться виставити себе вірним царським слугою, а долею Кочубея і його приятеля Іскри він так само турбується, як торішнім снігом?

Погано зробив Кочубей! Тепер або він переконає царя, що Мазепа зрадник, або Мазепа — що вони наклепники.

Одно чи друге — цар поступить жорстоко і невблаганно, не пощадить своєї жертви. У помсті він страшний, не чоловік, а звір.

Чуйкевич почув запах крові, і це прикре почуття не відпускало його.

Не хотів ані упадку гетьмана, ані кари на Кочубея. Уява малювала йому найжахливіші картини, ніде не міг знайти собі спокою.

В безсонні ночі гадкою звертався до Мотрі.

Як же вона змінилася! Це вже не та сама Мотря. Ні сліду колишніх примх, тієї дивної афектації, того демонізму, котрий доводив його до розпуки. Була спокійна, тиха, ніби рішена на те, щоб покійно прийняти присуд судьби і виповнити його. "Видно, так Бог хотів", — казала не раз. Ніколи не чув від неї докору, не нарікала на нікого, навіть на маму, не з перцем, а з серцем підходила до людей, ніби чекаючи чогось великого, супроти чого теперішнє її життя змаліє і втратить усяку вагу.

Чуйкевич не знає, чи Мотря полюбила його, але бачить, що зробилася для нього найвірнішою товаришкою і найщирішою повірницею його бажань і думок. Хоч не говорили багато, але чули, що одного бажать.

В очах свого закоханого мужа зробилася ще кращою, ще більш достойною. Дивився на неї, як на образ. Світлиця, в якій перебував з нею, перетворювалася в святиню. Брехати, бажати чогось недоброго або поганого було для нього святотатством.

За що ж доля має так важко карати ту гарну людину?

Усе добро, все придане, яке взяв за Мотрею і яке ще має дістати від Кочубеїв, віддав би без найменшого вагання, щоб тільки горе відвернути від неї.

І Чуйкевич молився не до ікон, а до того великого Бога, котрого маєстату навіть уявити собі не міг, щоб він змилосердився над тою найкращою душею, яку створив, щоб відвернув грізне горе від Мотрі.

УТІКАЧІ

Кочубей і Іскра сіли в Красному Куті.

Почували себе безпечними під протекцією хитрого Осипова і снували плани, як би то найкраще повести діло далі.

Ні на хвилину не сумнівалися, що перемога по їхньому боці. Будували свій донос не на брехні, а на словах самого гетьмана, забуваючи, що *verba volant, scripta manent*. Гетьман мав сильніші докази невинності, бо закріплені чорнилом на папері, а що напишеш пером, того не витягнеш воллом.

І забували наші заговорники, що цар Петро відзначався не тільки невговканою, дикою вдачею, але також хитрістю правдиво монгольською.

Признати Мазепу зрадником, значиться, або дістати його в свої руки, або довести до того, щоб він перейшов з частиною своїх військ на сторону ворога. Чи так, чи інакше, цар утратив би самотнього союзника, котрий на кожний зазов царя умів добути військо, як з-під землі, до того мав гроші, досвід і тримав на Україні лад. Без нього почалося б там безголов'я, якого цар тоді, більш-ніж коли-будь, боявся.

Натомість не дати послуху донощикам — все одно, що показати себе великодушним до гетьмана і приневолити його до шляхетної відплати.

Цареві куди більше залежало на Мазепі, ніж на Іскрі і Кочубеєві.

Вони, значиться, перечислилися у своїх рахунках. Москалі тручали їх у пекло, а вони тішилися, що до раю ідуть.

Скоріше, ніж дожидали, явився у Красному Куті московський офіцер з листом царського канцлера Головкина до Осипова.

Канцлер писав, що донос получив, що діло вважає важним і хоче про нього побалакати особисто з Іскрою та Осиповим. Тому нехай вони оба їдуть зараз через Смоленськ до головної квартири царя. Оба вони можуть бути певні милості і нагороди царської.

Про Кочубея не було згадки. Чому? — того зрозуміти не могли. Гадали із-за його старого віку, а може, щоб поки що не робити великого шуму.

Осипов з Іскрою зібралися. Кочубея гадали залишити в Слобідській Україні, котра до регіменту гетьмана не належала, і тому туди рука його не сягала. Кочубей відправляв своїх спільників до Білгородка, та ледве вони доїхали до Богодухова, як по дорозі стрінули якогось шляхтича в польському вбранні, котрий зразу випитувався у них про найближчий шлях у Батурин, а, впевнившись, хто вони такі, скинув личину і виявив себе офіцером царської гвардії Озеровим. У нього був лист від канцлера до Кочубея. Канцлер писав, що цар і його, генерального суддю і свого стольника, Василя Леонтієвича Кочубея кличе до себе під Смоленськ, щоб побачитися з ним, побалакати й порадитися, як би то можна краще і певніше поганій задум зрадника Мазепи в самім зароді вбити і якого б то певного чоловіка посадити на його місці.

Кочубей зрадив. Значиться, не забули про нього. Сам батюшка цар хоче радитися з ним, кого б то на місці Мазепи українським гетьманом зробити. А кого ж би, як не його, Кочубея?

Поїхали.

Їхали з ними не тільки люди, що могли свідчити проти гетьмана, але також і великі надії, що перемога на їхньому боці, що здеруть личину з поганого зрадника Мазепи, виберуть нового гетьмана і, обсіпані ласками царськими, повернуться на Україну.

Кочубей і Іскра приневолені були, як які гультяї, втікати і окриватися, а тепер прийде пора, щоб їх вороги кидали все і рятували життя, — страшний-бо єсть батюшка цар у великім і слушнім гніві своїм!

Прибули до Смоленська. Головкин стояв тоді зі своєю канцелярією у Вітебську. Довідавшись про приїзд донощиків, післав по них підполковника Левашова, щоб привіз їх зі Смоленська в Поріччя сухопуттям, а звідти до Вітебська — водою.

Левашов доставив заговорників до Вітебська дня 18 квітня ст. ст. Їхали з ними піп Святайло, сотник Кованько, небіж Іскри, два писарі і вісім служок. Петра Яценка доставлено окремо з Москви, де його й досі тримали.

Всіх розміщено по різних світлицях порожнього панського двора за містом.

На другий день надтягнув канцлер Головкин зі своїм товаришем Шафіровим.

Почали переслухання від Осипова. Той сказав, що прошений попом Святайлом прибув на розмову з Іскрою до пасіки на річці Коломаці і від нього почув обвинувачення гетьмана в зраді його величеству цареві, про що і доніс кому слідувало. Потім до нього до Красного Кута прибули Кочубей і Іскра, втікаючи перед гнівом гетьмана. Кочубея він раніше не знав, а Іскру знав по військових ділах. На тім і покінчив Осипов.

Царські міністри веліли покликати тоді з інших покоїв Кочубея та Іскру. Прийняли їх ласкаво і сказали: "Государ милостивий до вас, надійтеся на милість царську і докладно, нічого не жахаючися, виложіть усю справу".

Головкін відпустив Іскру, залишив при собі самого Кочубея, і той, підбадьорений ласкавим привітанням, розговорився, починаючи з давніх часів.

Пригадав зразу Брюховецького, що навела на Україну колотнечу і кровопролиття, пригадав, як після того, коли заспокоєно край, цар гнівався на генеральних старшин за те, що вони, пробуваючи близько гетьмана, не помітили його злочинного заміру і заздальгідь не сповістили царя.

"Не хочу, щоб гнівався на мене його величество цар, і тому, бачучи лихі заміри теперішнього гетьмана Івана Мазепи і почувши на власні вуха від нього, що нам конечно бути під ляхами, приходжу виявити це його царській величності. Не робимо того для власної користі, тільки величаючи превисоку значність великого царя".

Кажучи це, подав донос на письмі. В 33 пунктах були тут подані всі слова і діла Мазепи, що виявляли його намір відірватися від царя і пристати до його ворогів. Нарешті додав ще й пісню про згоду, яку скомпонував гетьман, а в якій "значна проти держави царської уявляється противність".

Кочубея відпустили, і він, нічого поганого не прочуваючи, пішов у свою світлицю.

Чого ж би йому боятися? Донос був основний і правдивий. Нічого з повітря не схоплено, все чиста правда. Матеріалу на кілька зрад доволі, не на одну.

Та інакше дивилися на діло царські судді. Для них важлива не правда, а воля царська. Знали, що цар аж двома цистами заспокоїв гетьмана, впевнюючи його, що доносові не вірить, значиться, треба й діло так повести, щоб донос цей показався брехнею.

Ані Іскра, ні Кочубей білого не назвуть чорним і зізнань своїх не відкличуть. Значиться, треба в тих зізнаннях дошукатися противорічності, щоб можна причіпитися до них і взяти їх на муки.

На муках, звісна річ, будуть співати, як їм кат заграє. Що схочуть судді, те скажуть, заперечать, відкличуть, назвуть себе брехунами, наклепниками, людьми без совісті і честі,— чого не зробить чоловік, щоб врятувати себе від царських тортур.

І судді взялися розсліджувати донос.

ДОПИТУЮТЬ

В парадній залі довгий стіл, накритий червоним сукном. На столі між двома свічками хрест.

Над столом портрет царя, котрий судді привезли з собою. Цар в панцирі з голубою андреевською лентою через плече. Волосся довге, як грива, очі бистрі, палкі, вуста

вузькі, червоні, в лівім кутку усмішка злобна чаїться. Ніби цар слугам своїм не вірить і за ними наглядати прийшов.

Маленькі шибки в довгих вузьких вікнах, давно немиті, нерадо сонце пускають у залу, щоб не разило ясних зіниць царя.

Вузькі, зі шматків складені дзеркала помутніли, ніби їм страшно відбивати в собі грізне обличчя Петрове.

За столом крісла з високими прямими спинками. Між двома вікнами на столику курантовий годинник. Не йде. Зіпсутий чи не завели? Став на дванадцятій годині. Дня чи ночі? — не знати.

На першому місці за столом, під царським портретом, канцлер Головкін; високий, худий, як жердка. Лице в нього поважне й недобре. Лихий, що турбують із-за доносу якогось там Кочубея.

Нижче від нього — віце-канцлер Шафіров, маленький, товстенький, кашляє, чхає, плює в хустинку і раз у раз витирає чоло. Душно йому.

"Може б, так відчинити вікно?" — питається несміло свого шефа.

"Будь ласка!" — погоджується Головкін, і один з писарів кидається сповнити його волю.

"Не те, не те! — противиться Шафіров.— Виш, який чорт! Життя збавити хоче. Відчини останнє, біля дверей, щоб не віяло на мене. Параліч!"

Писар зіскакує з крісла, кулиться, як пес, котрого мають бити, і відчиняє останнє вікно, з котрого не буде на віце-канцлера дути.

Відчинивши, вертає на своє місце, при окремім столику збоку. Там їх двоє сидить і піддячий. Перед ними — гербові бумажки і цілий жмут свіжозаструганих пер.

Канцлер нахмурих брови, ще раз донос читає.

Точки, до яких має придиратися, зачеркнені червоно. Киває на Шафірова пальцем, цей присувається до нього. Канцлер показує йому 13-й пункт Кочубеєвого доносу і порівнює його з ранішим доносом, який подав Осипов.

"Контроверсія",— каже Головкін.

"Контроверсія",— притакує Шафіров.

"І до того тринадцятий пункт".

"Дійсно тринадцятий пункт",— притакує віце-канцлер.

"Покликать Кочубея!"

По залах опустошеного будинку лунає луск драгунських чобіт: раз-два, раз-два, раз, два, три!

За хвилину широко відчиняються двері.

З боків — два драгуни, всередині — генеральний суддя. Драгуни червонолиці, волосся посипане борошном і чути від них запах горілки, поту і тютюну. Кочубей блідий, втомлений, волосся посивіле, губи мов на ладан дують.

Головкін дає знак, драгуни розкочують широко ноги, роблять пів-оборота назад і відходять, замикаючи за собою двері.

Кочубей стоїть біля порога сам.

Дивиться на червоне сукно, на хрест, на свічки, на парадні мундири канцлера та його товариша, на гупо вистрашені міні піддячого і писарів, бачить у зеркалі себе, і йому пригадується, як він ще недавно других у Батурині судив, а тепер сам на суд стає. Генерального суддю і стольника його величества драгуни, як гультяя ведуть, залишають перед дверима, і він стоїть, як дурень!

Що ж це таке?

Нагорода за вірність цареві, за те, що він проти свого гетьмана пішов, наразив себе на його гнів і на наругу товариства-старшин?

Що ж це таке?

Той самий Головкін писав, що цар його, Кочубея, у своїй ласці й милості має, що поговорити з ними про зраду хитрого гетьмана хоче, порадитися, кого б то на його місце настановити, а тепер тримає його близь порога і навіть сідати не попросить, його, генерального суддю, Василя Леонтієвича Кочубея, стольника його величества царя!

Що це таке?

Ніяк не розуміє.

Аж бачить перед собою царський портрет.

Цар дивиться на нього, грізно і гнівно, в лівім кутку затиснених губ злобний усміх. Панцир мигтить, голуба лента сяє.

Кочубей не знає, що з собою робити. Руки в нього задовгі, ноги заслабі, голова в плечі лізе, і він кланяється тричі, в пояс, нижче, аж до самої землі.

В зеркалі бачить себе... Гидко!

"Василь Леонтієвич, приступи!" — чує голос, не царя, а високого і худого, як тичка, Головкіна.

Чи це той голос, що говорив до нього вчора? Ні, це інший якийсь, різкий і недобрый.

Що це таке?

Не розуміє.

Але йде.

"Ближче!" — гукає той самий голос.

Підходить до стола.

Шафіров дає рукою знак, щоб став.

"Присягни,— приказує Головкін,— присягни, Василю Леонтієвичу, що правду говоритимеш!"

Піддячий приводить присягу, Кочубей повторяє за ним, перекручуючи слова, бо до київської актової мови привик.

"Руку вгору!"

Кочубей підносить руку, рука дрижить.

"Пальці не так",— сердиться Головкін.

І Шафіров пальці Кочубеєві на московський лад складає.

Закінчили. Кочубей руку безсило опустив.

"Тринадцятий пункт,— починає Головкін,— твого доносу, поданого на письмі, звучить (тут канцлер подає донос Шафірову і той читає): "У грудні того ж 1707 року до

Батурина приїздив Олександр Кікін і Мазепа зібрав біля себе 300 чоловік зазброєних сердюків. Певне, він це зробив, перечувши, що за Кікіном до Батурина приїде сам цар, щоб узяти з собою Мазепу в Москву, от Мазепа й намірився відстрілюватися від царя".

"Так було?" — питається Головкін.

"Було, як у письмі стоїть,— відповідає Кочубей.— Я слова одного неправди не написав. Можу хрест святий поцілувати".

"А Мазепі ти не цілував?" — кидає йому Головкін.

Кочубей мовчить. Не знає, що відповісти.

"Чорт тебе знає, чи ти гетьманові брехав, чи його величеству цареві!"

"Його величеству цареві я брехати б не смів",— відповідає Кочубей.

"Побачимо. Ось тут послухай, що про цей самий пункт пише ахтирський полковник його величества Осипов". (Головкін письмо Шафірову передає). Шафіров читає: "Після невдатного заміру на царське життя, коли його величество цар мав до Батурина прибути, Мазепа всяко пильнував, щоб його величество царя предати смерті або взяти до рук і віддати ворогам, а в минулу Пилипівку з своїми полками сполучився і хотів іти на російські міста".

Шафіров закінчив.

"Було так?" — питається Головкін.

Кочубеєві в голові шумить. Його бентежить різкий голос Головкіна, спітніле чоло Шафірова, грізний погляд царя, хитре обличчя піддячого і глупі перестрашені міні писарів: тридцять три пункти його доносу переплутуються, він не знає що відповісти і повторює те, що перед хвилиною сказав:

"Було, як на письмі стоїть. Я слова одного не збрехав".

"Значиться, Осипов бреше?! Полковник його величества царя бреше — що?! Мовчиш? Осипов по словах твого товариша Іскри писав. Покликають Іскру!"

Знов тупіт драгунів, знову відчиняються двері і входить Іскра.

І він здивовано дивиться на червоний стіл, на важливу міну Головкіна, на лискучий лоб Шафірова, на хитре обличчя дяка, на глупо перестрашені очі писарів і на свого товариша Кочубея. Який же він малий, мізерний, нужденний! Невже ж це справді Василь Леонтієвич, той самий, перед котрим хиляються голови козацькі, перед котрим шапки скидають старшини, раді, як він їм свою руку подасть? Невже ж це муж Любові Хведорівни отсей дідунь, що так покійно біля червоного стола стоїть?

Що тут сталося так ненадійно?

Іскра кланяється портретові царському і його урядовцям.

Ні цар, ні урядовці не відповідають на поклін.

"Підійди!"

Іскра підходить до стола.

Його заприсягають і повертають віч-до-віч із Кочубеєм.

Шафіров читає нещасливий тринадцятий пункт так, як його Осипов київському губернаторові подав.

Іскра поспішно ловить свої слова з товстих губ Шафірова і стурбовано кліпає очима.

Морщить чоло.

"Так ти казав?" — питає Головкін.

"Так я казав ахтирському полковникові його величества Осипову", — відповідає Іскра.

"А тобі хто казав?"

"Я від Василя Леонтієвича чув. Він при жінці своїй, при Любові Хведорівні, мені про це балакав".

"А чому Василь Леонтієвич того у своїм доносі не написав?"

"Не знаю. Але я радив Василеві Леонтієвичу подождати, аж з'являться признаки провинності гетьмана Мазепи".

"Ти мені радив?" — питається нараз Василь Леонтієвич.

"Авжеж, що радив, у присутності дружини твоєї Любові Хведорівни. Пригадай собі, в тебе пам'ять стара, я тобі поможу. Було це в твоєму дворі у Диканьці, в боковій світлиці, при замкнених дверях. Ми образ Спасителя цілували, той у золочених рамах, що його львівські малярі малювали. Тямиш?"

"Ні".

"Як же це, Василю? Ще Любов Хведорівна питалася мене, чи я знаю черця Никанора, а ти питався, що за людина ахтирський полковник Федор Осипов?"

Кочубей перечив головою:

"Не тямлю".

Писарі і піддячий на три руки кожне слово пишуть. Головкін дивиться на Шафірова, Шафіров — на Головкіна. Шафіров встає, підходить до канцлера, щось шепче йому, той притакує головою.

Злобна усмішка в лівому кутку царських уст більшає.

Нагло Головкін підноситься з крісла.

"Досить!" — каже і кличе піддячого до себе.

"Розвести їх по окремих світлицях і приставити варту. Добро і листи їх описати. Нікого не пускати до них. Брехуни, клеветники, суєслови!"

Піддячий навшпиньки іде до дверей. Боїться, щоб дошки в долівці не скрипіли. Відчиняє двері, видно драгунів з волоссям, посланим борошном, і з шаблями наголо.

Шафіров дає Кочубеєві і Іскрі знак: "Пашол!"

Попереду — піддячий, за ним — Іскра з Кочубеєм, з боків драгуни — відходять.

* * *

Головкін сідає на крісло: "Уф! Сволоч яка! Брехуни!"

Шафіров хустиною спітніле чоло витирає.

Душно.

Кличуть попа полтавської Спаської церкви Івана Святайла.

Середнього росту, чорнявий, добре живлений на полтавських хлібах, він спокійно дивиться на своїх суддів, покладаючися на протекцію Іскри й Кочубея. Про заміри гетьмана Івана Степановича знає від Кочубея, більше ні від кого не чув. Не його річ туди пальці пхати. Його діло церква. Але Кочубея послухав, бо він відомий ктитор і

благодитель святих божих церков. На бажання Кочубея свояка свого Петра Яценка до нього привів. Коли Кочубей каже, то видно, що так воно є, що гетьман Іван Степанович лихі наміри в душі своїй скриває".

"В душі? — зривається Головкін,— а чого ж ти йому в душу своє немите рило пхаєш?"

Піп Святайло мовчить, тільки бороду крадькома рукою гладить, ніби впевнитися хоче, чи справді в нього таке-то вже немите рило. А по хвилині, набравши нової відваги, додає: "Коли гетьман Мазепа післав військо своє у Диканьку, щоб ухопити його милість Василя Леонтієвича, то я тоді поїхав до нього, до того ж Кочубея у Красний Кут, а звідтіля укупі з ним та з полковником Іскрою вирушив до Смоленська. Решта вже відома".

"Відомо, що ти така ж сама наволоч, як і твої протектори. Пішов геть!"

Привели сотника Кованька як свідка по десятому пункті, в котрому говориться про езуїта Заленського. Шафіров читає цей пункт: "У гетьмана у Печорському був ксьондз Заленський, езуїт, ректор вінницький, і той перед значними особами висловився так: ,Ви, панове козаки, не бійтеся шведа, котрий не проти вас, а проти Москви лаштується'. Той же ксьондз казав: , Ніхто не відає, де криється і тліє огонь, але як разом вибухне, чого незабаром вже треба сподіватися, тоді хіба кожний дізнається, але сю пожежу не легко буде погасити"'.

Сотник Кованько слухав ті слова поважно й побожно, як голос священника в церкві.

"Бачив Заленського?" — питає його Головкін.

"Бачив у Печорському монастирі у свого полковника якогось ксьондза, а як його звать не знаю".

"Ксьондзів, як псів. Можеш засвідчити, що був це езуїт Заленський?"

"Того я ніяк засвідчити не можу. Козаки питали в ксьондза, де швед? а він їм відповідав: швед тепер притаївся, але він має змогу такий огонь здійснити, що не швидко вгасиш".

Кованько чує, як пера шкребчуть по папері, і йому здається, що це йому чорт по душі шкребе.

Пощо він дав себе наструнити проти свого регіментаря, проти гетьмана? Чому не пам'ятав, що гетьман більший за генерального суддю і що для того він в царя більший послух знайде?.. Кається, а все ж таки рятуватися хоче.

"Та ще питали козаки ксьондза,— говорить,— на кого швед піде, чи на нас? А ксьондз відповідав: не на вас".

Більше нічого не знає.

"Кочубей намовив мене говорити про Заленського при царських міністрах з и н ч и м и о к о л и ч н о с т я м и. Кочубей, генеральний суддя, стольник його величества, пан великих маєтків, як йому, бідному й малозначному сотникові не послухати такої особи?"

"Сволоч!" — кидає сотникові в лице Головкін, а, звертаючися до піддячого, приказує: "Тую каналію питати ще раз окремо з п р и с т р а с т і є м".

Кованька відводять.

До зали входить вихрест Петро Яценко. Безнастанно кланяється, аж присідає, голова в нього трясеться, повіки кліпають, борода дрижить. Він Кочубея не знав. Був у нього тільки один разочок, і то через попа Святайла, і йому було доручено переказати дещицю протопопові, духівникові його величества в Москві. Більше нічого не знає, був тільки передатчиком слів його милості Василя Леонтієвича. Гадав, що обов'язком кожного вірного підданця його милості государя є не затаювати нічого, що може вийти йому на втрату.

Кочубеєві писарі зізнають, що вони тільки чисто й вірно переписували те, що їм давав їх пан і повелитель Василь Леонтієвич Кочубей.

І їх вивели з зали. За ними пішли по наказу Головкина також піддячий і царські писарі.

В залі остався тільки канцлер Головкин і його службовий товариш віце-канцлер Шафіров. Зі стіни дивиться на червоне сукно, на хрест між ярими свічками і на своїх високих урядовців цар Петро. Дивиться грізно, наче приказує: "Добре їх до рук прибрать! Дошкульно питать, з пристрастієм! Сволоч така! Дрянъ черкаская. Інтригами бентежать царя!"

Канцлер і його товариш уміють царську волю навіть з портрету читати. В них тільки й гадки, щоб не зробити щось не згідного з бажаннями царськими. Знають, яка кара за це. Досвідчили царської дубинки. Кості тріщать, як доторкається до тіла. Цар б'є, аж з кафтанів, суто золотом нашиваних, шматки, як з курки пір'я, летять. Меншикову раз цар голубу андреевську ленту порвав. Ордени посипалися на землю. Мало не вбив.

Головкин Меншикова не любить. Завидує йому навіть такої царської ласки. Хоч би й бив, щоб тільки біля себе тримав.

"Не знаю я,—звертається Головкин до Шафірова.— як отсе князь Олександр Даніліч побої його величества так славно видержує. Дряхлий такий, хрупкий, маленький. Казав би ти: вдар і розлетиться, а витримує якомсь".

"Привик,— відповідає Шафіров,— до всього чоловік привикає. Малий Олександр Даніліч, та сильної комплекції. Залізний чоловік".

"А лоб у нього із бронзи".

"Цитьте!" — і обидва насторожили слухи. Підходять до відчиненого вікна.

"А-а! а-а! — а-а!"

Рахують.

"З пристрастієм Іскру питають",— каже вдоволенний Головкин.

"Добре б'ють. Та й кричить як!"

"Не привик. Черкаські старшини не привикли до кнутів".

"Хай привикають. А то нашого брата дубиною валять, а вони, як барони, безпечно собі походжають".

"Сволоч!"

"А-а! А-аї А-аї Сусе Христе, Мати Божа! Ой!"

"З пристрастієм..." — повторяє, потираючи руки, Головкин.

"Славно жарять",— зітхає Шафіров, обтираючи спітніле чоло.

Зі стіни дивиться цар.

Його чиновники чують цей погляд на собі. Цар лихий, що при мордованні не були.

Беруть чотиригранні капелюхи і біжать туди, звідкіля людський рев лунає.

* * *

Запущений двірський сад, великий, наче ліс. Стежки травною заростають. Лавкам підгнивають ноги. Щебечуть птахи, вітрець галуззям хитає.

"Гарно як",— говорить Головкін.

"Поетично",—підтверджує Шафіров.

При стежці троянди цвітуть. Ніхто їх не доглядає. Обросли кропивою і лопухами. Але квіття гарне і свіже, як колись за добрих часів, коли парк доглядав огородник.

"Хороші рози",— кидає мимохідь Головкін.

"Да колци імеют",— відповідає Шафіров.

Перед ними панська ледівня, без леду. Кілька ступнів і входять у долину, до великого, темного, гнилого підвалу.

Хвилину не бачать нічого. Чують тільки, як стогне, сопе, ніби дух з себе спускає, важко скатований Іскра.

Очі до сутінків привикли.

Кат, з закачаними вище ліктів руками, з кнута кров на землю стрясає. Велика червона крапля збігає йому по чолі, по брові, по повіці, через вуса на рот.

Обтирає рот червоною рукою: "Тю, Юха така".

Головкін дивиться на нього.

"Молодець!"

"Рад служити милості вашій",— відповідає солодко, всміхаючися, звір у подобі людській. Іскра на камінних плитах долілиць лежить, не Іскра, а щось таке червоне, безобразне, здригається і пальцями землю гребе.

Брудною рогожею накривають Іскру.

"Не реви!"

Піддячий з бумагою на бочці сидить, дерев'яна ліхтарка жовтуватє світло на сивий папір кидає,— щось пише.

"Виголосив що?" — питається піддячого канцлер.

Піддячий зривається, підносить до очей бумагу, читає:

"Після шостого удару сказав: ,Від Кочубея чув, що в нього полковником миргородським Апостолом і судцем генеральним Чуйкевичем була проти гетьмана рада; вони думали полковника миргородського обрати за гетьмана. Так цей не схотів".

"Більше ніщо?"

"За шостим ударом нічого більше не виявив. Твердий. Сердився, що б'ють. Він же полковник!"

"Бувало, що й гетьманів били. Нічого. А далі?"

"Дістав ще два удари і повів: Генеральний судець Чуйкевич до Кочубея писульку прислав, сповіщаючи, що за Дніпром огонь займається; борони Боже, як би і в нас не

зайнявся!"

"Більше ніщо?"

"По слідуючих ударах замовк. Говорити не міг, лише ревів".

"Скотина... Винести проч!"

Помічники ката кладуть Іскру на брудну рогожу, накривають хребет кафтаном і несуть у палату, залишаючи червоні сліди за собою.

"Кочубея давай!" — наказує Головкін.

Привели генерального суддю.

Кочубей ішов, як віл у різницю.

Світ перевертався дороги дном.

Невже ж вони сміють його, стольника царського, його, генерального суддю, катувати, як якого-будь підлого гультяя, як розбишаку?

Він донесе його височеству цареві, не пощадить нікого, зневаги не дарує. Це ж наруга одна, підступ, фарисейство! Так з поважними персонами не роблять.

Переходячи попри грубе дерево, хотів розігнатися і головою ударити в нього.

Між двома драгунами ішов.

Впустили його по східцях, самі перед входом усталися — наголо шаблі, волосся борошном присипане, як снігом.

"Василь Леонтієвич, признавайся!" — гукнув на генерального суддю канцлер.

"Богом святим клянусь, словечка одного не збрехав і не затаїв, як на сповіді святій усе по совісті сказав".

"Не хочеш по добру, так на муках розповісь. Розбирайся!"

Кочубеєві свічки засвітилися в очах, низький погреб бурєю загудів, дзвони далекі заграли, сурми, литаври — бій...

"Беріть його!"

Прискочив кат, зірвав кирею, здер сорочку, замахнувся кнутом — геп!

.Кочубей зойкнув і впав хрестом на плити.

"Старьо!" — сплюнув з погордою кат і відступив набік.

Кочубей лежав без духа.

* * *

Головкін і Шафіров перешіптувалися хвилину.

"Бити, та не вбивати,— радив Шафіров,— вб'ємо, і все пропаде, не розкриємо правди. На нас упаде вина".

"Дрянъ етакая, нікому ненужная тряпка",— сердився Головкін. Казав Кочубея відливати водою.

Дочутилися, підвели — відповідай!

Відхиляючи від себе муку, виголосив, що за гетьманом ніякої зради не знає. Все це, що доносив, видумав через хатне ремствування на Мазепу, а писульку, про яку Іскра каже, Чуйкевич до нього не писав.

Піддячий списує зізнання. Хоче записати слово в слово, та не поспіває.

"Повтори!" — наказує Головкін, і Кочубей дрижучим голосом силує себе повторити

точно так, як за першим разом.

Кочубея відпускають, але не ведуть до двора, лиш у сад, під стару липу.

Драгуни стережуть його.

Видно, діло не скінчене, мабуть, ще раз покличуть.

Кочубей перестає дивуватися, що тут з ним роблять. Можуть робити все. Для них не важний вік, ранг, маєток. Тут кінчиться чоловік, а лишається предмет: кості, м'ясо, шкіра, котру треба якнайдошкульніше скатувати і збезобразити не тому, щоб довідатися правди, лиш, щоб добути те, чого вони хочуть, чого їм треба... Чого?.. Правди ні. Він же написав правду, і за те його катують, значиться, треба брехати, треба відкликати, що написав, заперечити усе, назвати себе брехуном і наклепником, щоб тільки визволитися з їх рук.

Що лиш тепер бачить, що таке Москва, що московські люди, що цар. Що лиш тепер розуміє, що таке кнут і тортури, що таке суд з катами. І розуміє Кочубей, що всі ті листи, які нібито писав цар, усі ті гарні слова про милість і нагороду, про вибір нового гетьмана і таке інше,— це одна облуда, одна примана, на яку брали його, генерального суддю, боячись, щоб він в останній хвилині не втік.

Підвели — тепер, запізно! Тепер він у їх руках, як птах у котячих кігтях. Зостається одне — брехати!

* * *

Кочубей бачить, як Іскру вдруге до катування ведуть. Він увесь жовто-червоно-синій. Очей не видно, запух. Хитається, як п'яний. Прикладами фузій підганяють його: "Стерво!"

Кочубеєві дивно, що таке сталося з його свояком і товаришем. Невже ж це той самий Іскра, з яким він ходив у воєнні походи, їздив на лови, бенкетував, жартував, з яким ще вчора снував гарні плани про близьке майбутнє? Чи можлива річ, щоб так знівечити людину?

Взагалі Кочубей не пізнає світа. Невже ж це дерево, той патик, під котрим він сидить? Невже ж це небо — тая синя ганчірка вгорі, сонце — та блискуча, жовта, мосяжна умивальня? Чортзна-що!..

Остається одно — брехати.

Чому ж не бреше Іскра? Чого ж він так кричить, як коли б з нього душу дерли?.. Деруть.

І нараз — цікавість. Проста, звичайна цікавість: скільки батогів дістане Іскра?.. Вісім... о два менше, ніж за першим разом... Мабуть, бояться, щоб не вбили... І вони ще чогось бояться. Бога — ні, царя. Бога нема, є чорт і його намісник на землі — цар!

Чому ж тоді він, Кочубей, не додумався до того скоріше? Чому слухав Любов Хведорівну, забуваючи про вчинок її праматері Єви?.. Прийшло каяття, та вороття немає...

* * *

Кочубея знову ведуть у той страшний чорний погреб — краще б у могилу!

Питаються, чи не намовив його якийсь ворог царя і отечества до того брехливого

доносу, щоб таким робом порізнити царя з його вірним гетьманом? Домагаються видачі одnodумців.

Кочубей слухає і ніби не розуміє. Пальці навхрест складає і цілує їх. Ніхто не намовляв його, ніяких одnodумців, окрім Іскри, не має. Донос вигадав сам через хатне ремствування на Мазепу. Ніякої зради за гетьманом не знає...

Брехати, брехати, брехати!

* * *

За що ж його б'ють?..

І ще, і ще, і ще... Добре, що пам'ять тратить, чорно — ніч.

Кат сопе, вішає кнут на кілок, клене.

"Кажуть, з п р и с т р а с т і є м питати, а вбити не вільно. Мий і не замочи! Не легка річ царським катом бути. Добре, що царя тут немає. А то він кнут із руки бере і сам б'є — кого попаде... Верховний кат".

"Є ще яка робота?" — питає піддячого. Піддячий до Головкина звертається. Щось шепчуть.

Головікін головою до стелі підвалу досягає, Шафіров кулиться, кашляє, чхає, хустиною обтирає лоб.

В підвалі повітря, що витримати годі.

Чути горілку, тютюн, піт і людську кров. Досить її вицідили з черкасів.

Нараджуються. Озеров нахилився над Кочубеем. Слухає, чи дихає.

"Не можна більше питать,— каже.— Старий і дряхлий дуже, щоб нам не здох".

Царський суд погоджується з гадкою Озерова.

"На нині досить. Можеш іти!" — звертається до ката піддячий.

"Поклич хірурга!"

Прийшов.

"До пам'яті цього тут привести,— наказують,— це твоя річ!"

Хірург оглядає Кочубея і крутить головою. Сумнівається.

"Говорять тобі? Чув?!"

* * *

Канцлер з віце-канцлером виходять з мордівні. Драгуни віддають їм честь. Кидають головами, струшуючи борошно з волосся.

"Чи не краще б їм поробити п а р и к и?" — зауважує Шафіров.

"Борошно дешевше,— відповідає Головікін.— А в суті речі — один чорт. І з борошном голову знімуть, і з париком. І одно лишнє, і другого не треба".

"Суєта",— потверджує Шафіров.

Вдихають свіже повітря. Дивляться на молоду зелень, на шовкові трави і на троянди.

"Гарно як!.." — каже Головікін.

"Поетично",— підтверджує Шафіров.

"Тим двом вже не до того".

"Їм і життя не миле".

"Що таке життя? — філософує Головкін.— Вчора пан, а нині тебе кнутом валять, з п р и с т р а с т і є м. І не питаються, чи ти генеральний суддя, чи стольник, чи який там чорт,— б'ють".

"А все ж таки завзяті ті черкаси,— говорить Шафіров.— Нікого видати не хотів. Каже, ніяких спільників не маю. Сам я вигдав цей донос... Вір йому".

"Гадаєш, вірю? — запитує Головкін.— Я нюху табаки не дав би за тую гетьманську вірність. Але що нам до того, де правда".

"Де цар, там і правда. Цар гетьманові вірить. Гетьман хитрець!"

"Го, го!"

"А все ж таки нам треба Апостола в руки дістать. Він же Кочубея до втечі намовляв, посланця з листом до Диканьки вислав".

"Треба".

* * *

Балакаючи, збиваються з дороги. Попали на якусь бічну. Двора крізь густі дерева не видно.

"Вертаймо".

Побачили червоні сліди і пішли по них. Головкін чобіт з крові об траву витирає.

"Забагрив б а ш м а к".

"Добре, що руки чисті",— потішає Шафіров.

"Один чорт..."

ВИНА І КАРА

Суд тривав дванадцять днів.

Судді не поспішали, щоб не погадав цар, що діло поверхово розбирали.

Гетьман Апостола не прислав, хоч Головкін писав до нього, що миргородського полковника треба забити в кайдани і прислати на слідство по ділу Кочубея і Іскри.

Головкін сердився на Мазепу, але нічого вдіяти не міг, бо за Мазепою цар.

Головкін ще й тому рад був дістати Апостола в руки, щоб показати Мазепі, що мусить бути так, як царські судді бажають.

Не довелось. Винесли присуд без миргородського Апостола. Дістануть ще й його!

Присуд короткий і гострий.

Кочубея і Іскру, як брехливих донощиків і наклепників, котрі в такий гарячий воєнний час мають сміливість турбувати його величство царя, царевича, губернатора і других царських людей, скарати на горло.

Попа Святайла заслати в Соловки, а сотника Кованька — в Архангельськ у жовніри.

Яценка й ченця Никанора, за те, що вплуталися в не своє діло і згодилися бути передатчиками доносу, заслати в далекі московські города, щоб вони вдруге чогось такого не робили.

Федора Осипова похвалити за службову пильність. Він людина розумна й добра, потрібна на той час.

Про нього списано похвальну грамоту і наказано київському губернаторові оповістити її по цілій Україні.

Останнє рішення отсього немаловажного й великозлочинного діла суд залишає пресвітлій волі його величества царя.

Постанову списували кілька разів. Знали, що за неї можуть судити суддів. Били Кочубея і Іскру, можуть бити їх. Всі вони царські люди.

Два дні присуд готовий і судді вагалися, чи підписати його, чи діло далі вести. Питали б ще з у с е р д і є м, так Кочубей дряхлий, його насилу привели до життя. Рани гоїтися не хочуть. У нього жар.

З Іскри нічого не добудуть. Сказав, що хотіли, більше, мабуть, не знає, а інші — дураки, знаряддя у руках Кочубея. Не так його, як Кочубеїхи.

Усім відомо було, що це вона затіяла донос, але її якось не вмшали. Ніхто не важився кликати Любов Хведорівну на суд.

Судді також. Мали ж би з нею мороку!

По довгім ваганні канцлер узяв перо.

Дрижучою рукою підписався.

Шафіров довго витирав лоб, заки те саме зробив.

"Нехай буде воля твоя святая!" — сказав.

"І да приїдет царствіє твоє", — додав Головкін.

* * *

Дня 30 квітня Кочубея, Іскру й усіх заплутаних у донос, крім Осипова, виряджено в кайданах у Смоленськ. Везли їх під вартою на човні до Поріччя, а далі на возах до місця призначення.

Їхали до Вітебська людьми вольними, особами високого рангу і великого значення, а верталися збитими, скатованими, безнадійними.

Надбання цілого життя змарновані, здоров'я знищене, це вже не люди, а живі трупи.

ТАБІР ШУМИТЬ

Задумавши похід на Москву, король Карло змарнував літо й осінь. Літо простояв у Саксонії, осінь — у Польщі. Сам собі шкодив. Ніби на руку Петрові йшов.

Не слухав ані досвідчених політиків, ні своїх старих генералів. Покладався на власний геній і на сприятливість щастя. Що лиш зимою рушив у Литву.

Військо терпіло голод і стужу.

Бідна з природи, а всякими війнами до останку виснажена країна не могла дати війську того, що треба — даху і страви.

Карло хвилювався і на населенню зганяв злість. Особливо польським панам не жалів ні згїрдливих слів, ні контрибуцій. Тим зраджував собі навіть прихильників свого союзника Станіслава.

Скинувши польського короля з престолу, хотів те саме зробити з Петром. Мало-мало не повезло йому. Несподівано з'явився в Гродні. Коли б дві години скоріше поспів, дістав би був царя в свої руки. Цар аж до Петербурга утік. Укріпляв його. Казав також укріпляти Москву, Серпухів, Можайськ, Твер. Під карою смерті не вільно було міщанам кидати своїх міст, а за те селян виганяв на роботи коло городських мурів. Села й землі,

котрими мав проходити Карло, цар наказав руйнувати. Між тим Карло дійшов до Радошкович і став. Ні вороги, ні свої не знали чому. Ніби в піжмурки грався. "Вгадайте, куди піду,— на Москву чи на Київ?"

Був це одинокий вислід того довгого й нічим не виправданого постою.

Цар не знав, куди піде Карло і де йому збирати свої війська, в Московщині чи на Україні?

* * *

Між тим гетьман Мазепа під Білою Церквою табором стояв.

Табір ріс, бо гетьман стягав туди останки свого війська і формував нові частини.

Молодиків обучували військового діла.

Наука легко йшла, бо козак зроду до шаблі і фузії цікавий, а кінь і він — одно. І не треба їх насильно до полку тягнути, як москалів. Українці — военний народ. Багато тепер намножилося таких, що їм у хаті нічого робить. Краще лицарської слави добувати. На війні хоч шаблю в руках маєш, а в хаті що? В хаті ти зданий на ласку й неласку тих, що в село ввійдуть, чужих чи своїх.

Що маєш, заберуть, тішся, як голову залишать. А з полку гетьман платить. У нього грошей, як бобу. Чудеса люди про Мазепині маєтки розказують.

Табір під Білою Церквою росте.

Пригадуються Богданові часи, сумної пам'яті. Білоцерківська угода з 1651 року.

Поміж козаками водяться ще такі старці-дідугани, що пам'ятають цей сумний мент; чурами тоді, хлопчиками служили.

"Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, що з ляхами, з мостивими панамі у Білій Церкві замирив",— співають пісню, яку тоді зложено, і сиві їх голови хиляться від журби додолу, як ковиль-трава від вітру на степові.

З ким не мирилися предки наші, і нічого з того замирення не виходило!

От і тепер глухі слухи по табору блукають, нібито гетьман знов з поляками миру шукає.

Одні і слухати про те не хочуть, інші кажуть, хай навіть з вельзевулом іде, щоб тільки від Москви відсахнуться.

"Москаль хоч віри святої православної не нівечить".

"Тільки насміхається з Бога і з його святих".

"Але унії насильно не заводить".

"Бо цар усяку віру ногами топче, гірш бусурмана".

"Бусурман, будь це татарин, ногаєць, будь турок, чи яке лихо, вірою не цікавиться".

"А цар, кажуть, війну з Богом затіяв. Хто кого переможе, чорт і він, його намісник, чи Бог?"

"Невже ж?"

"А так. За царем чорт, а за Богом хто?"

"Добрі люди".

"Та де кудому до зайця! Де чоловікові до чорта!"

"Цар такої сміливості дібрав, що з чаші церковної горілку п'є, в ризи священниці

вбирається, п'яні синоди по ночах скликає".

"А Бог дивиться і — мовчить".

"Чекає, що люди на це скажуть. Чи за Богом підуть, чи за антихристом".

"Бог усякі знаки посилає. Кажуть, на одному хуторі вродилася дитина з зубами і з розумом, як у старого".

"Я сам бачив когута з трьома ногами".

"А телята з двома хвостами, гадаєте, не лучаються?"

"Перше такого не бувало".

"Бо перше антихриста не було".

"Як не порвемо з царем, то Бог нас покарає, із лиця землі нас зітре. Сліду нашого не оставить".

"Доповідають, що кінець світа надходить. Вигинуть ті народи, що тепер є, а Бог нові сотворить".

"І творити не треба. На морях є такі острови, що на них добрі люди живуть. Не крадуть, не вбивають, не брешуть. Їх Господь на наше місце покличе, а ви йдіть собі геть, до чорта зі своїм антихристом!"

"І гетьман того не бачить?"

"Бачить, та нічого не вдіє. Заворожено його".

"Душу чортові записав, щоб не старітися".

"Невже ж?"

* * *

Табір хвилюється. Довге безділля до доброго не веде. Старі козаки не легко з молодими зживаються, дивляться на них, як на щось нижче, недосвідчене й незаслужене. Хотіли б кращих харчів і більшої платні. Молоді покликаються на козацьку рівність. Лучаються бійки і розрухи, треба розсліджувати діло й карати винуватих.

Кари зраджують людей, особливо молодших. Вони тому тільки й шаблю припиняли до боку, що козакові море по коліна.

Табір шумить.

Гетьманове шатро осторонь стоїть.

Воно велике, з непромокального полотна, як на вітрила. Всередині оббите шовком. Шовк гарно вишиваний у полтавські узорі.

Шатро з трьох частин зложено. В першій — гетьмана канцелярія. В середній — він гостей приймає, у третій — спить. Шатро на помості з дощок, прикріплене сильними линвами до паликів, кріпко в землю вбитих. Над ним гетьманська хоругов з вітрами лопотить.

Кругом його декілька інших шатер — для генеральних старшин, писаря, судді, обозного тощо.

Майдан обведений глибоким ровом і кріпким частоколом. З частоколу гармати висунули гирла на всі сторони світа. Обслужують їх старі, досвідчені і вірні гармаші, котрі біля гетьмана вже не раз службу робили.

Відділи із сердюцьких полків, а також сотня волохів стоять кругом того табору в таборі.

І москалі є. На них козаки з-під ока дивляться, а вони на козаків. Більше з ними клопоту, ніж хісна. Гетьман знає, що коли б до розрухів прийшло, солдати перші втікали б. Вони тільки за царя вірно б'ються. Цар має окрему силу над ними. Не люблять його, але бояться. Страхом їх до послуху неволить. В огонь і в воду підуть, як цар накаже. Козаки — ні.

Кожний полк має свій окремий вигляд, свою думку та вдачу. Козак хоче знати, куди він іде і за що йому битися. Не хоче боротися за нелюбе діло.

Велика різниця між козаками й царськими людьми! Царські люди — це маленькі ланки у великому ланцюзі, котрим цар-велетень куди захоче, туди й поверне, без противлення підуть. Козаки не те. У них одиниця не злилася ще з загалом. Вибірність гетьманської влади мають на гадці. І теперішнього гетьмана вольними голосами обирали, після Самойловича на річці Коломаці. Дехто був за Борковським, загал "бути гетьманом Іванові Степановичу Мазепі" — гукнув. І вибрали Мазепу. Можна, значиться, і тепер когось другого обрати — Полуботка, Скоропадського або Апостола. Не одному до булави спішно.

Так собі не один гадає, хоч казати боїться, бо тепер военний стан — карають.

* * *

Полудне. Весняне сонце продирається крізь хмари й ogrіває табір. Мерехтять червоні шаровари, вилискує зброя, просихають головна вулиця і стежки поміж курінями.

Озвалися литаври, загули тулумбаси, гетьман, в оточенні старшин, зі свого шатра в табір виходить. Над ним бунчук хитається, перед ним прапор. Де прапор стане, там, значиться, і гетьман стоїть.

Табір заметушився. Вилазять козаки з-під своїх возів; хто в кості грав, ховає їх у кишеню, хто пив — ховає пляшку, як забагато випив, криється, щоб п'яним не лізти ясновельможному в очі. За це сильно карають. В таборі впиватися не вільно, хоч крамарі з Білої Церкви здовж шляху і собі розтаборилися, приманюючи козацькі душі до солодких чарок. Не один останнього рубля пропив. А скільки червінців пішло до крамарських загребущих рук!— хто почислить?

Гетьман головною вулицею проходить. Направо й наліво глядить: "Здорові були, козаки!" — кличе.

"Доброго здоров'я ясновельможному пану гетьманові!" — відповідають. Шапки вгору летять, з пістолів палять.

При деяких частинах своя музика є — сурми, бубни, свирілі й бандури. Як гетьман коло такої частини проходить — грають. Він любить музику, за нею не одного недобачить і недочує, а в кожній частині, все одно в полку чи в сотні, є дещо такого, чого йому ні бачити, ні чути не треба.

Йде туди, де свіжі охочекомонні стоять. Ще їх не бачив. Приглядається, що за люди. Нічого собі: на полтавських та чернігівських хлібах викормлені, степовими

вітрами зеліяні, охотою помсти і кари розпалені. Заприсягає їх на вірність. Болгарський архієрей присягу проводить. Він тепер або біля гетьмана, або з гетьманськими листами. Негарний собою, та зате архієрей, не то що звичайний піп. І проповідь по-нашому скаже, навчився. Ще й як? Ніби другий Феофан Прокопович, що на всю Україну київським золотоустим славиться. Архієрей до вірної служби завзиває церкві, вітчизні і регіментареві своєму, бо — "що тобі з шаблі, коли правої руки не маєш, що з хоробрості, коли вірності в тебе нема? Козак без вірності, що судно без керма, що віз без коліс, що плуг без лемеша, сагайдак без стріл, фузія без пороху і куль".

Козаки, присягнувши, видобувають шаблі і підходять цілувати хрест. "В отсім хресті,—говорить архієрей,—частина животворящего древа — пам'ятайте!"

Гетьман в очі охочекомонним глядить. Не всякому добре з них видно. Не один тільки того жде, щоб грабувати. Дисципліни треба би тим людям, а на те часу нема. Хто його зна, чи не прийдеться нині-завтра в похід виступати. Не вік же Карлові у Радошковичах стоять. А рушить він, тоді і цар двигне свої потуги, тоді й Мазепі треба йти.

Ця гадка більше всього тривожить Мазепу. Розуміє, що настане тоді рішаючий мент. Сполучити останні свої сили з царськими військами, це значить здатися на його ласку й неласку. Та ще якої сполуки бажає собі цар! Він хоче, щоб Мазепа перейняв командування над кінницею, значиться, не над своїми полками, а над мішаними московсько-українськими кінними силами, між тим як піші українські полки підуть під команду Петрових генералів. Таким чином української армії не буде, а будуть тільки українські частини в московській армії. *Finis Ucrainae!*

З жалем і смутком дивиться гетьман на те море козацьких голів, що шумить кругом, на тих здорових, рослих, гарних вояків, з котрими, здавалося б, світ цілий можна побити,— тільки Україну визволити годі!

* * *

Пронизливі Мазепині зіниці бігали по козацьких обличчях і бачили на них усе, крім свідомості тієї небезпеки, котра повисла над їх рідною країною.

Перестрій Росії на губернії, кажуть, уже готовий. Є також київська губернія, значиться, гетьманщини нема, а буде одна неділима Росія. Нема того, за що пролилось стільки крові, за що такі довгі роки боролось козацтво, чому і він, Мазепа, присвятив так багато своїх турботних літ. Побідить Петро і одним махом зробить кінець останкам самостійної України, забуваючи, що українці допомогли йому побідити. А якщо побіда останеться за Карлом, так цей знову віддасть Україну полякам, за кару, що не пристала до нього. Це закон війни. Побідник диктує свою волю, нагороджує і карає по власній уподобі.

За похибки провідників терпить загал, бо провідник повинен передбачати лихо.

Передбачати — легко сказати!

От і тепер. Мазепа передбачує небезпеку, яка грозить Україні з боку царя. Знає, що треба порвати з Москвою і пристати до шведів, бо тільки з ними можна добитися волі й

самостійності. А як важко перевести цей намір в діло. Як обережно треба переговорювати з новим союзником, щоб не довідався старий. Ще гетьман мало кому звірився зі своїми планами, а вже Кочубей і Іскра побігли з доносом до царя. Що то було б, коли б він провадив справу по-громадськи? Громада в один голос кричить: "Визволити нас із власті антихриста!", а якщо він притакнув би їй і сказав: "Добре, визволяймося", так вона тоді другої заспівала б. Казали б, що москалі це люди одної віри, а шведи — лютри, що гетьман хоче шляхетські порядки завести на Україні, що з ляхами руку держить, і — почався б такий танець, якого за часів руїни танцювали. Важка річ вести народ до волі! Мойсей 40 літ провадив жидів до обітованої землі і помер, не увійшовши до неї.

Чи не так і зі мною буде?

* * *

Табір шумів. Він мав свої турботи. Сварився за їжу, кожний хотів нових чобіт, кращої свитки, гострішої шаблі, молодшого, скоршого коня. Гетьман не бачив тут тієї одної гадки, того спільного бажання, котре ніби сталевим ланцюгом спаює табор і робить його нездобутним. Відчувалося, що тут що голова — то розум, що серце — то бажання.

Як важко на такому ґрунті будувати самостійну державу!

Козаки зроду хоробрі, але не вишколені і до послуху не звичні. Щоби з них зробити вправний, воєнний інструмент, на те треба часу, треба, щоб полки привикли до себе, щоб вони стали товаришами долі й недолі, щоб перейнялися одним воєнним духом. А тут, що зведеш до купи якусь нову частину, так зараз цар бере її для себе. А чого наші можуть навчитися від москалів? І куди одним і другим міряться зі знаменитими каролінцями? зі шведським жовніром і офіцером?

Тільки в сполуці з вишколеною і карною армією шведського короля-героя можуть козаки зробитися гострим і невгнутим мечем у руках свого ідейного вождя. А поки цього нема, поти й не може бути й самостійної держави. Годі!

З котрого боку не дивився Мазепа, бачив, що перехід на сторону Карла конечний і неминучий, хоч і як небезпечний. Вся трудність лежала в тім, як і коли зробити цей крок. Старшини наглять, народ теж, а гетьман бачить, що ще не пора, що треба далі збирати сили і далі окривати свою гадку, а між тим переговорювати з Карлом, щоб добитися якнайкращої угоди. А воно так важко. От і тепер. На якийсь час треба було припинити всякі переговори, поки велося судове слідство з Кочубеем. Ніхто не знає, як журився Мазепа, коли цар казав своїм людям розбирати це погане діло. Скільки ночей він недоспав, дожидаючи, чи не покличуть і його до Смоленська та не поставлять вічдо-віч з донощиками, їхати? Ні, того не зробив би Мазепа. Він — і царський суд! Ані гадати...

Мазепа вже раз рішився був на небезпечний крок. Цар хотів приїхати до нього до Батурина, щоб в'яснити непорозуміння. Діло було погане. Доноси не без підстави. Гетьман боявся, щоб гостина не перемінилася в суд над господарем. На той випадок приготував 300 вірних сердюків. На даний знак мали почати бій. Але цар роздумався.

Не приїхав. Потребував грошей і війська. Лишив гетьмана в спокої. Чи й тепер цар із-за тої самої причини не вдає, ніби він доносам не вірить. Мабуть... що так.

Але могло бути інакше. Гетьман не мав певності, чи Кочубей не переловив якого тайного листа від Дольської до нього або від нього до неї і до Карла. За гроші все можна дістати. Один писаний доказ, і ціле слідство повернулося б на інші шляхи, зрада Мазепи стала би безперечним фактом. Його покликали б на суд. Це прискорило б діло. Гетьман, замість їхати до царя, поїхав би до Карла. Розуміється, не сам, а з військом і старшинами.

Але до того він ще не готовий. Ще йдуть торги. Гетьман хоче виторгувати якнайбільше, хоче пристати до нових союзників за ціну самостійності й неподільності України... Як летіти, то з великого коня.

І гетьман усміхнувся. Щастя і тим разом не покинуло його. Цар повірив, а може, вдає, що вірить у вірність гетьмана Мазепи. Кочубей заперечив свій донос. Іскра теж — і гетьман може далі вести свої переговори з Карлом.

Веде і, мабуть, доведе до бажаного кінця. Біда тільки в тім, що Карло не слухає нікого. Гетьмана теж. Покладається на свій власний розум. Змарнував кілька місяців на бездільному постю і дав Петрові нагоду зібрати більше війська та краще вимуштрувати його. Петро не дурний. Він учиться воєнної штуки від Карла. А це не добре. Найгеніальніший вождь, як непотрібно перетягне війну, то може її програти, бо вороги освоються з його тактикою і переймуть секрети його побід.

Гетьман хоче, щоб Карло йшов на Москву, а він, мабуть, прямує на Україну. Це також небажаний і небезпечний зворот. Союзник добрий, коли він здалеку, а ввійде в край — і з союзника зробиться неприятелем, бо народ не любить чужого війська, яке б воно не було. Тепер не люблять москалів, а прийдуть шведи, то й їх не любитимуть. І не дивуватися. Яке б не було військо, а для народу тягар.

Гетьман умів думати і рівночасно, як машина, робити звичайне діло: приймати звідомлення, давати розпорядки, підписувати канцелярські папери. Незвичайна енергія не покидала його. Пригноблення після невдачі не тривало довго. Він скоро приходив до себе і підносив голову вгору... Ще наше не пропало!

Так було й тепер. Думки його йшли одною дорогою, а звичайна щоденна праця, праця вождя в таборі, котилася другими шляхами.

Гетьман вислухував жалоби на харчі, на оружане постачання, розглядав усякі непорозуміння між поодинокими військовими частинами, рішав, мирив, картав і карав — скоро, вправно та бистро, що дивував усіх. "Голова!" — казали козаки. "Гетьман!" — доповідали старшини. Великим умом підтримував своє значення. Боявся одного — старості.

Коли б так справді занедужав і знемощів, коли б однієї днини почув, що він старий не літами, а духом, що вже не має тої молодечої енергії, котрій дотепер завдячує так багато, о — тоді було б погано. Гетьман навіть гадати не хоче, що тоді було б, бо знає, що ніхто не розмотав би того клубка, який він тримає в своїй руці, ніхто не знайшов би виходу з великого українського політичного лабіринту, котрий він так довго будував.

* * *

Сонце гріло. Бунчук непорушне висів над гетьманською головою. Прапор не розвівався за вітром, не лопотів, як птах. Погода. Починається жара. Від коней і людей лягають фіолетні тіні, білі сорочки сліпучо вражають очі, червоні шаровари горять.

Гетьман далі обходить широкий табір.

Все щось нового й небажаного.

* * *

Ось там, направо, біля головних воріт якийсь рух. Зчепилися люди, гамір, крик, щось деруть, ніби м'ячем перекидаються. Здалеку забуваєш, що це люди, здається, ніби жеруться вовки.

Гетьман прискорює ходу. Підручний старшина біжить наперед.

"Тихо там! — гетьман іде!"

Гамір тихне. Козаки розступаються. Менш сміливі зникають у натовпі, цікавіші стають кружком.

На землі рухається щось. Несміливо, крадьки підносить голову — чоловік.

Очей його не видно: кров і болото. Рукою протирає повіки і плює. Випльовує зуб, один, другий,— сильно побили його. Здивовано розглядається кругом, чому далі не б'ють, лиш насміхаються з нього. Є з чого. Він тільки в сорочці і то в такій драній, що ледве тримається хребта. Все поздирали з нього, чоботи, жупан, шапку, пояс — все. Тільки тая сорочка на хребті і в долоні з табакою ріжок. Того ріжка ніяк дати не хотів. Кусав, драпав, як кіт — тим ще гірше своїх напасників дражнив.

Побачивши перед собою старшину, а далі цілий гурт з бунчуком і хоругвою, він догадується, що це гетьман надходить і що, мабуть, тільки й тому його і бити перестали. Набирає відваги. Хочє встати, але пригадує собі, що без шароварів,— соромиться, сідає, підбираючи ноги під себе.

"За що ви так його збили?" — питає гетьман.

"Шпиг, ясновельможний пане гетьмане",— відповідають.

"По чім знаєте, що шпиг?"

Шлявся по цілім таборі, підслухував, підглядав, а як спитали, до якого полку і до якої сотні належить, то став крутить, назвав полк і сотню, котрої тут нема".

"Правда це?" — спитав побитого гетьман.

Цей на губу показав, що говорити не може, вся була в крові.

Гетьман головою покрутив.

"І зі шпигом так робити не слід. Треба його судові віддати, а не знущатися над чоловіком. Це ви зробили безправно, і винуватих кара не мине. А що він це в кулаці держить?" — спитав гетьман і всміхнувся, бо шпигун виглядав дійсно сміховито. В одній сорочці, до котрої притискав щось граціозно, ніби не соромився своєї наготи, а боявся, щоб йому не відібрали того ріжка, який йому з цілого маєтку залишився.

"Та це він ріжок з табакою має",—відповіли козаки.

"Та й табака якась диявольська, ніби перець у ній і вапно. Хто спробував, чхає, ніби носатина в нього. Він, мабуть, і не наш. Дряхлий, тіло м'яке і кість тонка — чи не

шляхтич який!"

Гетьман глянув і мусив признати козакам правду. Шпигун на козака не скидався. Казав йому дати шаровари і кобеняк і відвести до свого шатра.

Писареві тієї сотні, на котрої території збулося це кровопролиття, велів розслідувати справу й подати звіт до полкової канцелярії.

Вертаючи в шатро, думав над тим, як важко втримати карність на війні, коли в таборі діються такі безprawства. Поняття самосуду над злодієм, зрадником і шпигуном так глибоко вкорінилося в психіку народну, що важко вирвати його з корінням.

ШПИГ

"Ось і він!" — сказав Орлик до гетьмана, наближаючися до окопів, які відділяли гетьманову квартиру від решти табору.

Поміж двома сердюками стояв середнього росту чоловік, вже немолодий, з хитрими очима, що гляділи спідлоба, як у зловленого до клітки звірка.

Він уже подобав на чоловіка, був обмитий і причесаний гладко. Тільки лиця подряпані і голова світить плішами.

Побачивши гетьмана, поклонився низько, раз і другий, ніби хотів звернути на себе увагу, боячись, щоб гетьман не перейшов мимо і не казав його віддати під суд.

Гетьман глянув і — став. Здвигнув раменами, підняв високо брови і мало не крикнув з дива. Але зараз запанував над собою і тільки дав рукою знак, щоб сердюки йшли собі геть, а до шпиґа промовив різко: "Ступай!"

Цей втретє покірно похилився і, налягаючи на праву ногу, пошкандибав до шатра, з котрого гордо маяла хоругов з гетьмановим гербом. Гетьман з Орликом за шпиґом ішли.

Орлик мовчав, але цікавий був, що це за птиця. Невже гетьман знає його?

Гетьман підняв важку занавісу, впустив загадкового чоловіка й вернув до Орлика й Ломиковського.

Скоро вислухав їх і велів на заході сонця прийти з Апостолом — побалакають.

"До побачення!"

Орлик і Ломиковський не відходили.

"Не спішітьесь?"

"А безпечно вашу милість оставляти сам на сам з непевним чоловіком?" — спитав Ломиковський.

"Нікому не кажіть. Це мій чоловік. Найповніший у світі. Розкажу вам пізніше. Варта хай нікого в шатро не пускає, нікого! Прощайте!.."

"Свят, свят, свят! — казав гетьман, подаючи тринітареві руку.— Але ж потерпіли ви, отче, страданія і то не від ворога, а від моїх людей".

"За добре діло варт і муки прийняти".

"Авжеж, авжеж. Але чого це ви так неуважно йшли через табір?"

"На моє нещастя сотня, яку я назвав, що нібито до неї належу, відійшла кудись з табору, і це було причиною мого страждання. Але це ніщо. Хто терпен, той спасен. Волосся відросте, жаль тільки зубів. Здорові були".

"Ще й який жаль. Добрі зуби — то й шлунок добрий, а добрий шлунок — це основа здоров'я. А до того тепер такі часи, що іноді й кусатися треба", — і гетьман усміхнувся, показуючи свої здорові, білі зуби.

"Сідайте, отченьку. Вас таки добре потурбували. Ов, ов, ов! Тут вино, а отсе пиріжки. Живіться. Зі страху, мабуть, зголодніли".

"Все, що мав, вителепали з мене. Добре, що душу лишили".

"Козаки, як вовки, не хотів би я їм попастися в руки".

"Я теж удруге не рад би. Добре, що з цієї халепи вийшов. Але ж бо били!"

"Били?"

"Ой били, ваша милосте, ой били", — лементував патер.

Нараз гетьман ніби щось пригадав собі і зжахнувся.

"А листи? Чи не відібрали у вас також і листів? Ради Бога, кажіть!"

Патер побожно зітхав, схрестовуючи на грудях руки.

"Говоріть! — наглив його гетьман. — Треба ж їх пошукати, заки попадуть комусь у руки, що знає латинську мову".

Патер хитро підморгнув очима.

"Отже?"

"Отже, лист тут..."

"Де?"

"На плечах, милосте ваша, на плечах".

"Як то на плечах?"

"Виписаний на голому тілі. А в ріжку не табака, а порошок. Треба ним обмити спину, а тоді ваша милість прочитають власноручне письмо його королівської милості Карла XII".

"Тому ти так, отченьку, боронив цього ріжка".

"Авжеж, що тому. Без нього й письма не відчитаєш".

"Ну, — здвигав раменами гетьман, — чого вже люди в тій війні не вигадують, далі й найбільша осторожність не допоможе, хто хоче перехитрити — перехитрить".

"Спосіб на спосіб, аж дійде до того, що війна стане н о н с е н с о м".

"Почекаємо ще трохи, — сміявся гетьман. — Відколи світ, відтоді й війна, і поки його — поти й війни. Дурний, хто вірить, що людей можна перетворити в ангелів. Але ви, отче, кріпіться, їжте й пийте, бо хоч який ми маємо респект перед духом, але й тілу треба його т р і б у т у м віддати".

"Віддайте кесареві, що кесаря".

"Авжеж. Так ото *festina, venerabilis frater*, а то мій терпець урветься. Дуже я цікавий, що пише *Carolus rex*".

"Добре пише", — відповів, заїдаючи смачні пиріжки, тринітар.

"Гадаєш?"

"Знаю, ваша милосте. Ваша милість будуть вдоволені своїм покірним слугою, котрий перетерпів страсті і мало що не був умертвлен за свою вірну службу".

"Яка служба, таке й возмездіє, отче. Гетьман Мазепа розуміється на речі".

Тринітар припіднявся з місця. "Cratias ago magnificentiae vestrae".

"Ergo, ad rem!" — сказав гетьман, підводячи патра до своєї умивальні.

"В давнину гостям ноги з дороги мили, а гетьман своєму гостеві змиє спину". .

"Добре, що не голову. Carolus rex хотів мені на голові писати, на тонзурі. Та я не дав. Тонзура — річ свята. До того, хоч як її прикрий, може вилізти на верх, і тоді був би с а м о й б о л ь ш о й с к а н д а л".

"І били ж би козаки, пізнавши патра".

"Ой били ж би, милосте ваша!"

"Обнажай тілесо своє, преподобний отче!"

ПІДПИСАЛИ

Гетьман Мазепа мав повне право бути вдоволеним з того, що вичитав на спині патра. Король Карло, йдучи слідами свого попередника Карла X Густава, гарантував гетьманові й українським станам Jus totius Ucrainae antiquae vel Roxolaniae, на цілій області, на якій є східна церква й на якій народ балакає окремою від московської і польської українською мовою.

Це обновлення шведсько-українського договору з року 1657 було безперечно переводним дипломатичним успіхом гетьмана Мазепа, котрий не вдоволявся станом свого теперішнього посідання, а невтомно прямував до об'єднання всіх українських земель, кажучи, що як летіти, то з великого коня.

Цей великий кінь і стояв отсе перед ним готовий до дороги.

Король Карло признавав Україну самостійною державою, а її гетьмана титулував князем і гарантував, що титулу цього і всіх йому належних прав не порушить. Війська шведські, які увійдуть на Україну, будуть оставатися під начальним керуванням українського князя-гетьмана і всі українські землі, які добудуть шведи, належатимуть до України. В безпеку, що Україна зі свого боку додержить договору, король Карло вважав потрібним на час війни обсадити своїми військами городи Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву і Гадяч.

Крім писаних пунктів отець тринітар передавав гетьманові від короля деякі усні інструкції. Від нього довідався Мазепа, що договірний акт виготовляє перший міністр короля Карла, граф Піпер, і що при найближчій зустрічі цей важкий історичний документ підпишуть оба контрагенти, себто король Карло XII зі своїми відповідальними міністрами і князь Мазепа з українськими генеральними старшинами.

Гетьман перехрестився тричі.

"Богові хай буде дяка".

"Во віки віков", — додав від себе патер.

"А тепер, — звернувся до нього гетьман, — підеш, отченьку, до нори".

"Я?"

"Не бійся. Нічого тобі там не станеться. Це так про людське око. Поставлю сердюків на варті коло холодної, а вночі покличу до себе, нібито на допит, а. насправді на вечерю. Завтра спічнеш, а там подумаємо, як діло повести далі. Кривди за свою службу не матимеш".

"Вірю".

Патер накинув на себе кобеняк, понурив голову, як винуватець, і пішов під сторожею сердюків, котрих покликав гетьман, наказуючи їм, щоб добре стерегли цього чоловіка й не дали йому зробити ніякої кривди.

"Щоб йому ні один волосок з голови не злетів!"

* * *

Находили старшини.

Орлик і Ломиковський стояли біля окопів і палко розмовляли між собою.

Головною вулицею табору надходив прилуцький полковник Горленко. Козаки робили йому дорогу і здоровили. З бічної, перехресної, вулиці, видно було лубенського полковника Зеленського. Йшов зі своїм писарем полковим, живо розкладаючи руками. На всіх помітне було якесь збентеження, мало того — тривога.

"Спішно їм приставати до шведів,— казав гетьман,— Доведу до того, що зажадають від мене, щоб не казали пізніше, що це було моє бажання, а не їх воля, і що гетьман самовільно на таке важне діло рішився".

Відсунув ворітця і підійшов до першої сторожі.

Сонце сходило з полудня. Табір був озолочений його блиском. Гетьман залюбки дивився на цей великий, живий образ, повний гамору і руху. "Січ,— погадав собі.— Що ти вдієш! Де не станеш табором, робиться з нього кіш. Не так, як у других арміях. Тут є своя традиція, свій темперамент, з котрим треба вождеві числиться. Віддавати тих людей під московську команду, значить, відбирати їм охоту битися за отсе їхнє, власне життя. А який це вояк, що нерадо б'ється? Цар хоче мене зробити вождем над своєю кавалерією, а Карло віддає усі військові сили, свої і мої, які лиш будуть на Україні, під мій начальний провід. Це різниця. Ще й яка!"

Орлик і Ломиковський побачили гетьмана і кланялися йому. Гетьман рукою покликав їх до себе.

"Ось і Зеленський надходить, і Горленко",— сказав гетьман.

Ломиковський кивнув їм, щоб скоріше йшли. Ті прискорили крок.

Зеленський відправив свого писаря і привітався з гетьманом.

"Про що ти так зі своїм писарем балакав?"

"Не дають мені спокою, щоб приставати до шведа. Вже й козаки про те саме плещуть, прямо здурів народ".

"Все та сама пісня! — сказав гетьман,—будь ласка, в шатро".

Перейшли перший переділ, у другім, гарно полтавськими узорами вишиванім, крізь малі прорізи, ніби віконця, падало ярке сонце й золотими квадратами лягало на піл, вистелений грубим турецьким ковром.

"Ще нам Апостола бракує,— сказав гетьман, сідаючи у складане, похідне крісло.— Сідайте, будь ласка,— запрошував гостей.— Пилипе, налий чарки, насухо не добре говорити, в горлі дере".

Генеральний обозний і полковники вихилили спорі чарки угорського вина.

Надійшов Апостол.

"Можемо починати,— сказав Орлик.— Говоріть ви, пане генеральний обозний".

Ломиковський відкашельнув: "Це, що перед хвилиною сказав лубенський полковник, суцця правда. Прилипають до нас люди, як мухи до меду: переходіть і переходіть до шведів. Боюсь, щоб ребелії якої не було, бо і козаки, і народ такої злості до москалів дібрали, що довше їх у вірності цареві не вдержиш".

"Ніяк не вдержиш,— потвердив Горленко.— Мій полк прямо зубами скрегоче, дивись, і кинуться на царських драгунів".

"Козаків,— почав Апостол, підкручуючи свій химерно закарлючений вус,— козаків можна ще якось здержати, то карами, то нагородами, але що робити з поспільством по селах і по городах, коли там ніякого війська нема?"

"Ось з моїх Лубнів,— жалувався Зеленський,— доносять мені, що там зазброєні товпи всіляких п'яниць та гультіпак спокійним людям проходу і прожитку не дають. Недавно тому таке товпище побило до смерті орендаря, а старшина ледве живий утік. Бочки розбивають, трунки розливають, усякі пакості чинять".

"В Стародубі,— притакував Орлик,— не краще. Скоропадський пише, що там шевці, кравці, лимарі і весь чорний народ напали на тамошнього війта, пограбували його, з погребів закопане вино добули, попилися і жидів потурбували".

"Що це? —спитав гетьман.— Приходіть з вістями Іова, страхайте мене!"

В голосі його відчувався ніби гнів а ніби злоба.

Старшини принишкли. Не знали, чи вести балачку далі, чи перестати, щоб не гнівати ясновельможного.

"Чого ж ви мовчите? Не окривайте нічого, хай знаю, що діється під моїм регіментом тепер, коли нам порядку треба і спокою. Кажі, прилуцький полковнику, що ти чув!"

Горленка вразив тон гетьманської мови: "Бачу, що милість ваша нерадо слухає нас, твоїх вірних старшин".

"Годі мені радо слухати, що після 20 літ моєї важкої праці твориться таке безладдя. Говори!"

"Доносять, що в Мглині сотника до смерті прикотили і три дні в тюрмі тримали. Коли б не товариші сотенні, то живим не оставсь би".

"Це вже не добре,— зірвався гетьман.— Сотник — голова в своїй сотні, управитель її. Це діло треба прослідити. Безкарно такого бешкету не пустимо. Що ж далі?"

"Сміливість гулящого народу,— зважився забрати слово Орлик,— переступає усякі межі закону, послуху, навіть респекту, для твоєї особи, пане гетьмане, належного".

"Що ж такого?"

"Гультаї на гетьманський замок у Гадячі напали, хотіли управителя вбити і розграбити добро, добре, що гадяцькі міщани до того не допустили".

Гетьман покрутив головою: "Більшої вдяки сподівався я за мою працю для добра України".

"Це не наші люди,— потішав його Ломиковський,— а московські. Московські втікачі й мародери наш народ бунтують. Приставайте, мовляв, до нас і разом грабуймо панів і старшин. Уздовж Дніпра гуляють дві такі московські шайки: одна — в вісімсот душ з

Перебий носом во главі, а друга — в тисячу з отаманом Молодцем. Гулящий народ, як вода, напливає до них, і треба боятися, щоби з тих шайок другий Булавін не вийшов. В Полтавським, Миргородським, Прилуцьким, Лубенським і Переяславським полках, скрізь-скрізь неспокійно".

"Скрізь неспокійно..." — повторив гетьман і почав пальцями бубнити по столі, що було знаком його невдоволення.

"Яка причина тим небажаним познакам видимої ребелії?" — спитав по хвилині.

"Є різні причини,— зважився відповісти Апостол.— Хоч би та, що ми безнастанно в походах, а відома річ, як виглядає без хазяїна хазяйство. Але найважніше те, що народ невдоволений, і то не тільки в нас, але й у московських землях. Там бунти, і до нас бунтарський дух перекидається".

"Наш народ ніколи не був вдоволений",— перебив Апостола гетьман.

"Це правда, але ніколи він без причини не бунтувався, а тепер тих причин багато і такі вони важкі, що й виповісти трудно. Милості твоєї відомо — так і говорити не стану. Нівечать нас, винищують, обдирають і зневажають, не лиш народові терпіти, але й нам на такі знущання довше дивитися годі".

"Годі нам дивитися довше на те, що з Україною робить Москва!" — загомоніли гуртом.

Гетьман скорим рухом підвівся з крісла і глянув крізь віконця направо й наліво.

Не було нікого. Лиш хоругов лопотіла з вітром, то широко розвіваючись, то тихо прилягаючи до полотен шатра.

Здалеку гудів табір. Він мав свої турботи. Заздрим оком дивився туди, де жив гетьман і його старшини, не прочуваючи навіть, які-то в них тяжкі турботи.

"Чого ж ви тоді хочете, панове?" — спитав гетьман, вертаючись на своє місце.

Як на даний знак поставали з лавок. Обступили його, схвильовані, збентежені, тривожні. Всі нараз раді були говорити, жалітися, виявляти своє задушевне бажання. Але привикли до того, що в розмові з Мазепою треба бути поміркованим. що його ані криком не настрашиш, ні жалісливими словами не зворушиш, з ним треба балакати спокійно і розумно.

"Рецментарю і батьку наш! — почав Ломиковський.— Відомі тобі наші бажання, але нам не відомі твої задуми, і від того нам важко двигати на своїх спинах тягарі наших урядів. Подумай собі: з одного боку, Москва нас кривдить і притискає, Москва посягає на наші права споконвічні, ми непевні ні своїх урядів, ні маєтків, ні безпечного пробування, з другого боку, народ бунтується, городові старшини не в силі цієї ребелії опанувати, а ми, як той степовий вітер, кидаємо собою направо й наліво, нині тут, а завтра Бог вість де, і ніякої надії нема в нашому серці, що воно до кращого йде. Коли б ми знали, що ти, ясновельможний пане гетьмане, згадав і постановив, то не ходили б ми як у мряці, не бачучи дороги перед собою".

"Непевність тривожить людину",— підхопив Апостол.

"Хай буде, що хоче, щоб лиш знати що,— додав Горленко.— Соромно, що старшини твої і довірені тобі люди так само непевні й несвідомі завтрашньої днини, як останній

чура з обозу".

Старшини хвилювалися, насилу здержуючи жаль.

"Як бачу,— сказав гетьман,— ви невдоволені мною. Так тоді — будь ласка! — він підніс і назад на стіл поставив гетьманську булаву.— Будь ласка!"

В шатрі зробилося тихо. Чути було, як лопотіла хоругва і як здалеку шумів табір.

"Пошліть по полковників, що осталися вдома, вдарте в литаври, скличте раду і виберіть собі нового гетьмана. Я проти волі своїх старшин рейментувати не хочу. Може, я старий, може, мені й важко шукати нових доріг, може, очі мої не довиджують, а уші не дочувають, виберіть собі іншого, кращого й молодшого,— будь ласка! Я вже своє відгетьманував, пора й мені спочити".

Не раз чули це старшини, і за кожним разом бентежила їх така погроза. Нині більше, ніж коли. А що буде, коли гетьман дійсно рішився прийняти титул герцога й зажити на своїх маєтках?

Перед ними розкрилися чорні горизонти. Цар Петро, Меншиков, війна, і вони без гетьмана Мазепи, без того самотнього чоловіка, котрого шанує і перед котрим має респект грізний, невблаганий цар. Без Мазепи почалася б на Україні така анархія, що й погадати страшно.

"Будь ласка!" — повторив, стукаючи булавою, гетьман.

Апостол обхопив гетьмана за коліна.

"Батьку й добродію наш! Бог свідком, не хотіли ми вразити серця й маєстату твого. Не гнівайся на нас. Ми до шабель звикли, не до політичних розмов. Знаєш, ясновельможний гетьмане, що і між мною і тобою перше щось не наладжувалося, а тепер я тобі найвірніший слуга і товариш. Що прикажеш — сповню. І всі ми так, і не лиш ми, але й багато інших. Розхмар своє чоло, не карай нас гнівом своїм".

Гетьман мовчки обійняв Апостола і посадив його біля себе.

"Не гніваюся я на вас, панове товариство, а по щирості кажу, як що ви невдоволені мною, так виберіть собі кращого від мене".

"З тобою, Іване Степановичу, хочемо жити й умирати!" — закричали гуртом.

"Так тоді не пускайте своїх гадок заячими слідами, а кажіть, чого собі бажаєте, панове!"

Апостол потягнув Ломиковського за полу. Той почав тихо, але різко: "Обіцяв ти нам, гетьмане, що як Богдан вивів Україну з ляцької неволі, так ти нас виведеш із теперішньої, щоб ми не загинули ні під царем, ні під королем, лиш добилися волі".

"Обіцяв і хочу дотримати слова, так хай мені свідком буде Господь і Христос, наш Спаситель".

"А коли ж ти нас виведеш, Іване Степановичу, як не тепер? Приставаймо до шведів і разом з ними доконаймо того лютого дракона, що присмоктався до України!"

"Приставаймо до шведів, приставаймо!" — гукали старшини.

"Карло на Березину йде. Цар у тривозі. Скарби свої в Білоозеро казав вивозити, городи й села палити велів".

"Як шведи увійдуть в Україну, запізно буде".

"Або тепер спасеш нас і визволиш від ворога нашого найлютішого, або ніколи!"

Гетьман два пальці до уст приклав: "Тихо, панове, ради Бога, тихо! З таким крамом мудрі люди не виходять на торг. Гадаєте, гав ловить Мазепа? Ох, які ж бо ви! Не вам мене учити. Добре я знаю, що роблю,— забезпечуюся на всі боки. Кожний з вас відповідає за свій полк або за свій уряд, а я відповідаю за всіх. Історія всю вину звалить на гетьмана Мазепу. Не дай Боже невдачі, народ обплює мене і обкидає камінням. Я не живу з нині на завтра, я про будучність гадаю, розуміючи, що за всіх прийдеться колись відповісти перед судом Божим, бо не лиш з вибору вашого, але і з волі Божої я свій уряд дістав".

Гетьман схвильовано ходив по шатрі.

"Як діти пристаєте до мене: переходи й переходи! Легко це сказати, але важко зробити. Чи погадали ви про цей перехід? Коли б тут не було московського війська, то інша річ.

А так — вони стежать за нами, підзирають кожний крок. Зараз спитають: "А куди, а як, а чому?" Козаки розкинені по всіх усядах, їм прийшлося б перебиватися насилу, щоб до нас добитися",

Старшини очима за гетьманом водили.

"Та не гадайте, що я не хочу послухати вас. Як що ви хочете, щоб зірвати з Петром і шукати собі нового, може, й кращого союзника, так я поперек вашої дороги не стану, щоб ви опісля нарікали на мене. Прошу, подайте мені на письмі своє бажання, ось папір, а тут чорнило. Будь ласка!"

Гетьман рукою показував на стіл: "Clara pacta claros faciunt amicos. Пишіть!"

Гетьман піднявся з місця: "Пишіть, панове, а я піду й відпочину хвилину. Втопився я".

* * *

Гетьман знав, що таке письмо це не легка річ. Історичний документ. Будуть перечитися. У всякого буде своя гадка. Не скоро зведуть їх докупи. Гетьман не хотів їм заважати. Пішов до третього переділу.

"Як же маю писати?" — питався Ломиковський.

"Пиши, як розумієш,— відповів Апостол,— прочитаємо і справимо. Не зразу Рим збудували".

Товариство замовкло на хвилину. Гусяче перо скрипіло по папері.

Апостолові важко було тихо сидіти. Взяв Горленка набік і, закарлючуючи вус, шептав йому до вуха: "Це треба нам було давно зробити. Боюся, чи не запізно".

"Краще пізно, як ніколи",— відповів Горленко.

"А що ж наші жінки й діти? — спитав Апостол.— Як ми їх оставимо на помсту москалям?"

Горленко задумався: "Треба буде і їх покликати до себе. Перейдемо разом, а як ні, то й залишити в якомусь городі, подалі від воєнного пожару. Та об тім ми ще побалакаємо з Іваном Степановичем. Він голова".

"Авжеж, що не хвіст, такий як Кочубей".

"Гей, гей, Кочубей!" — промовив Горленко і зітхнув.

"Такий богатир, такий пан і під батіг спину наставив".

"Бо дурний. Жінці потурав".

"Жінку люби, та ума не губи".

"Отож і я кажу!"

Підступив до них Орлик: "Цитуйте, не заважайте генеральному обозному, хай пише".

"Я вже написав",— озвався Ломиковський.

"Так прочитай вашець",— відповів Апостол.

"Хай Орлик прочитає

"Ні, ні, хто писав, той хай читає. Не всякий його письмо розбере".

Ломиковський читав. Зараз по першому реченні його зупинили. Письмо починалося звичайною формою: "Ихь царского пресвітлого величества войска запорозкаго генеральній старшины и полковники".

"Так не можна,— казав Апостол.— Тут діло не про царя, а про нас і гетьмана".

"Про Україну",— додав Орлик.

"Пиши: ,Наш ясновельможний і вельми ласкавий пане гетьмане і добродію!"".

Довго перечилися, заки справили письмо від початку до самого кінця.

"Прочитай ще раз ad ovo",— домагався Апостол.

Ломиковський насилу прочитав сильно посправляваний і почерканий концепт. "Що предложивши, зичим вашей ясновельможності доброго здоров'я",— закінчив.

"Ні, так не йде!— зауважив Горленко.— Краще пиши: ,Що предложивши, наше вірно прихильное вашій ясновельможності засилаємо поздоровленіє!"".

"І так ні,— противився Зеленський, котрий довго мовчав, ніби з останніми сумнівами боровся.— На мою гадку, ось як слід написати: ,Сіє докладаєм, не тільки радячи, але і велиці просячи, жеби старшіи над нашим войском козацким будущії не рознилися для своїх приват мислями своїми і один над другого чести своєї не приносили, але спольною братерскою вяжучися любовю, щирим совітом діло тое Божое, великое вкупі з регіментарем, паном гетьманом своїм орудували, котрому доброго і довготривалого здоров'я і щасливого во всем поведенія заживати зичим і Господу Богу Оного в сохраненіє свое особенное із глибин душ наших щире йому вдячних поручаєм!"".

Перечилися за чергу в підписах, аж вирішили, щоб підписувати поазбучно.

Підписали.

"Фу! Та й утомився! — сказав Апостол, передаючи Горленкові перо.— Аз, буки, віди, глаголь... так, це на тебе черга".

"А тепер хай писар гарно начисто перепише".

Орлик не згоджувався. Хто начорно концептував, хай і начисто пише.

"Ей, Орлику! — накивував йому пальцем Апостол,— щось ти мені нині дуже від усього відпрошуєшся. Чи не маєш ти, мосьпане, яких задніх гадок і інтенцій?"

"Я?"

"Ти, Орлику, ти".

"От і вигадав миргородський полковник".

"Уважай!"

Ломиковський переписав на повному листі паперу, і старшини підписали вдруге.

"Це для Івана Степановича, а чорновик хай Ломиковський для всякої безпеки сховає. На ньому теж наші імена стоять".

Розійшлися.

ПІДДАВСЯ

Гетьман слухав, як гуторили старшини. Знав, що і як вони напишуть. Не важно. Важливо, щоб написали. Хоче мати доказ у руці, що не самовільно поступив, а пішов за їхнім бажанням. Бог вість, як діло скінчиться, не завадить забезпечити себе.

Переговори з Карлом припинив би на деякий час. Через доноси Кочубея. Погано діло тоді стояло. Добре, що вдалось перехитрити царя. Потерпить Кочубей.

І гетьманові гадки пішли шляхами — до Батурина, Диканьки, до Ковалівки.

Пригадав собі своє довголітнє товаришування з Василем Леонтієвичем, як жива явилася перед ним Любов Хведорівна, побачив Мотрю... Мотре, сонце моє!..

Як недавно це було, а як далеко відійшло від нього! Мотря не його, а Чуйкевичева дружина. Видно, так Бог хотів. Не жаліє за тим, що в Бахмачі було. Передвечірне сонце, осінній погідний день. Боже ти мій! Яка благодать — гарна й розумна людина..!

Ні злості, ні помсти не почував у своєму серці. Хотів, щоб Мотря щасливою була. Але чи буде? Ось і тепер, яка чорна хмара надвигається на її небо. Батька цар покарає. Як не дістав Мазепи, мусить Кочубея скарати. Цар Петро нічого безкарно не пускає. Маєстат свій не тільки силою і умом підтримує, але й страхом. При допомозі страху все в своїх руках держить. Деспот. Тільки хитрощами можна поборювати його. Цар Кочубея скарає на горло. Мазепі ніяк рятувати його. Або Кочубей, або діло. Діло від Кочубея важніше. Діло найважніше з усього. Для діла кожна жертва добра. Треба робити діло...

І гетьман снував далі свої плани. Роздумував, як і коли перейти йому до Карла. Є два способи: або щоб Карло попрямував на Москву, або щоб скорим ходом увійшов на північну Україну і відрізав її від Москви. За шведськими тилами можна б тоді підготувати край до великої зміни. Біда, що Карло не слухає нікого. Своім розумом робить. Вождь і філософ. Гетьман рад був якнайскоріше побачити його. Цікавий чоловік, геній.

Невже ж їх у нас не було? А Хмельницький, Виговський, Дорошенко — може, й другі.

Тільки нашим бракує того, що чужим доля дає,— авторитету й традиції. Карло хлопцем одно й друге дістав, наш чоловік мусить їх здобувати, нашому треба боротися за те, що другі готовим до рук разом зі скиптром дістають. У нас боротьба на всі fronti і тому така важка побіда.

Гетьман ніяк не може уявити собі українського Карла, ані Петра.

З тим і засинає.

Це його щастя, що сон послухно приходить. Люди дивуються, коли Мазепа спить.

Він працює не раз до пізна вночі, а скоро світ встає. Але ті дві-три години сну, кріпкого й безтурботного сну, ніби на його власний наказ, покріплюють його. Не раз у повозі притулить голову до подушки й засне так, як другий навіть на лебединих пухах не спить.

Цей добрий сон — один із секретів його молодечого вигляду.

Мазепа опанував свій сон силою волі...

* * *

Орлик двічі відхилив занавісу і двічі подавався назад. Гетьман спав, скинувши кунтуш і сап'янці. Біля його похідного ліжка лежало світляне віконце. Вечоріло.

Орлик ждав, аж гетьман покличе його. Кендзеровського відпустив, нікого не було в шатрі.

Генеральний писар тримав прохання старшин і думав.

Пригадав собі свою молоду дружину і своїх маленьких синів. Що станеться з ними? Вони ж у Батурині. Коли б так Мазепина зрада виявилася скоріше, ніж встиє спровадити їх до отсього табору,— пропали.

Орликові мороз пішов по спині. Невже ж він має право ставити добро і життя своїх найближчих на непевну ставку? Невже ж вірність гетьманові річ святіша від щастя його рідних дітей і коханої дружини?

Він пригадав собі ту ніч, коли гетьман, дякуючи сліпому випадкові, був приневолений розкрити перед ним тайну. "Іди і молися Богові, казав, ти молодий, і побожному живеш, може, Бог вислухає тебе. Молися, яко хочет Господь, да устроїт..." Хитрун! Усіх нас на шнурку водить, як хоче, так наструнить, а тоді: "Йди і молись Богу!"... Злість підступала до Орликового серця. Як може один чоловік володіти таким великим гуртїм? І то не товпою, а людьми, як не образованими і вченими, так бувалими і досвідченими?

Буртувався проти насилля. Це, що нині робив гетьман, з от-сим письмом, це чиста комедія — лицедійство, коли не лицемірство. Гетьман давно рішився, все своїм Богом чинить, а старшинами так крутить, що нібито не він їх веде, а вони його провадять. Один чоловік усіма заправляє, всі під його дудку танцюють, усе вертиться, як він собі бажає. Старий, дряхлий чоловік.

Забував про добродійства, яких від гетьмана зазнав,— бунтувався.

"Велике діло, що мене з консисторського канцеляриста генеральним писарем зробив, першим при собі, значиться, чоловіком! Не будь у мене снаги, генерального пера не встромив би в руку. Але що я таке при нім? Ні то син, ні то пахолок. "А піди-но ти, Пилипе, а зроби-но ти, Пилипе!" Так раз у раз. Знаряддя я у його руках, більш нічого. Послушне знаряддя в гетьманових руках. А як приманює мене! Все мені тую булаву показує, мовляв, по моїй смерті, може, вона тобі припаде, тобі або Войнаровському".

Орлик хвилювався. Сердився, що гетьман затаїв перед ним свої зв'язки з княгинею Дольською. "Єзуїт Заленський і болгарський митрополит-розстрига більше в нього віри мають, ніж я. А тринітар?"

Орлик пригадав собі нинішню пригоду зі шпигуном, котрий нібито в холодній сидить. "Але під вартою, щоб йому волос з голови не злетів". Комедія, котра могла скінчитися трагічно. Чи не скінчиться трагічно ціла тая велика комедія, котру старий гетьман затіяв?

Раб бунтував проти влади господина свого. Вічна залежність, безнастанний послух, повсякчасна тінь, у якій йому доводилося ходити, бо велетень Мазепа тую тінь на його постать кидав, проймали болем його палку, честолубиву душу.

"Гарно! Регіментар ти еси, а ми, підчинені тобі міністри, маємо слухати тебе і сповняти накази твої вірно... Так скажи це. Не крийся, скажи, що ти деспот, що монархію з гетьманату робиш. А то він так м'яко прибрав нас у свої руки і крутить нами, як ляльками в вертепі. Танцюємо на його шнурку. Тю!"

Кинув Ломиковського письмо на стіл.

"Такі поважні старшини, а не бачать того. Пишуть, не знаючи, що він диктує їм. Наскучило дивитися на те. Страшний чоловік. Петро тілом, а він духом страшний. Духом своїм поневолює нас".

Орлик бунтувався проти перемоги Мазепиного духа. Ще раз гадками в тую ніч вертав, коли від гетьмана з тайною на печорський двір побіг і гроші нищим роздавав, щоб молилися до Бога. Мало на якогось чоловіка не впав. Лежав серед дороги, як колода. І йому гріш у долоню вткнув. "Молися, що Господь устроїв усе по добру". Не прийняв. Він не нищий. "А чого ж ти тут лежиш?" "До Києва вмирати прийшов. Вмерти не можу. Може, тут Бог смерть мені пошле".

Хотів упевнитися, чи Київ ще наш. Подивитися на Лавру, на Мазепині церкви, на академію, гетьмана побачити хотів, Степановича Івана. Чи гетьманує він, чи антихрист?

Орлик до богадільні його відвів, а на рано до гетьмана попровадив.

Ще й нині тямить цей мент. Старий козак, що за Виговського, за Дорошенка і Сомка в походи ходив, за Мазепи праву руку втратив, підступив до гетьмана і доторкнувся до його одежі. Впевнився, що гетьман ще є. Мазепа руку йому подав:

"Здоров був, батьку!"

"Доброго здоров'я вашій милості у Господа прошу",— сказав і повалився трупом.

Орликові на цей спомин мурашки полізли по шкірі. "Духом своїм насилує нас. Такої жертви, як він, ніхто не жадав від козацтва. А слухають його. Навіть на Січі свою партію має".

Орлик гарячий лоб до зимного стола притулив. "Але й насиллю кінець. Годі, щоб він нас до нещастя провадив. Нас — то ще. Але що винні жінки й діти наші? Ми, батьки і мужі їх, маємо їх добровільно в руки московських катів віддати? Ні, ніколи й нізащо в світі! Такої жертви ніхто не сміє вимагати від тебе, навіть гетьман від свого генерального писаря, ні!"

Орлик встав. "Що ж тоді?..— питався сам себе тривожно...— Сказати йому це? Знищить чоловіка. Назве зрадником і бунтарем, прихвостнем Кочубея. Під суд віддасть..."

Найпростіша річ — вбити. Лежить сам, ніде ні живого духа. Спить. Один, добре виміреним удар стилету, і всій трагедії кінець. З шатра є потайник у балку, про котрий не знає ніхто. Можна вийти, вернути в табір другим боком і — кінці в воду".

Орлик гірко всміхнувся: фантазії. Зрада Валенштейнових офіцерів, український Хеб. Він не спосібний до того.

Чув жар в очах. Чи не яка недуга?

Прикладав руку до виска. Рука дрижала й була гаряча.

"Всі ми ніби в маренні. Він один здоровий, він один знає, чого хоче і що йому робити, отсей старий, дряхлий чоловік, що так спокійно спить за шовковою стіною, тоді як його генеральний писар, молодий і дужий Пилип Орлик, з ума сходить. Кінець тому, кінець! Піди, кинь йому цей лист і скажи, що довше гратися в політичні піжмурки не будеш. Складай перо й печать і йди собі від нього, до жінки і дітей, ти ж муж і батько. А як не пустить? Так вночі вихопиться з табору і поїде геть, щоб не бути при ньому й не відповідати, як генеральний писар, за тую небезпечну затію..."

"Пилипе!— почувся Мазепин голос з третього переділу.— Є ти там, Пилипе?"

Орлик встав, поправив пояс, пригладив рукою чуб, взяв Ломиковського письмо і відхилив занавісу. "Йди геть! Геть!" — наказував собі в душі.

Гетьман глянув на свого писаря, піднявся, сів на ліжку, очі в нього втупив.

Орлик хотів видержати цей погляд — не міг.

Повіками зіниці накрив.

Турецькі узорні затанцювали на долівці, сонячні квадрати засуєтилися, як живі, гетьманська хоругва залопотіла, як крилами птах.

"Втікати, втікати, втікати!"

Ноги трималися землі.

Рушитися не міг.

Стояв у ногах постелі. Лист "дурницями" записаного паперу тремтів у його руці.

"Пилипе!" — почув м'який оксамитовий голос.

"Слухаю, милості вашої",— відповів, підступаючи до гетьманської руки.

Перед ним лежав гетьман Мазепа.

"Важко тобі, Пилипе. Гадаєш мені легко?—казав гетьман, беручи Орлика за руку і притягаючи його до свого ліжка.— Сідай. Побалакаємо хвилину. Багато часу не маю, бо нині ще треба бачитися з тринітарем, з отсим шпигом, знаєш".

Орлик сів на краєчку лавки. Голова йому горіла.

"Хвилюєшся?— почав гетьман.— Розумію тебе. Жінка, діти. Що ж! Кажі. Коли в тебе сили нема, я не налягаю, іди до них. Важко мені оставатися без тебе, але не хочу, щоб Орлик в куропатву перемінився. Краще випущу його з клітки, хай летить".

Орлик віри вухам своїм не йняв. Чи справді він це чує, чи лиш йому в маренні верзеться.

"Кажі, Пилипе, кажі! Ще час. Ще можеш умити руки свої, як Пилат, простять тобі. За декілька днів, може, буде запізно. Рішайся!"

Орлик не зчувся, коли коліна його опинилися на долівці, а голова припала до

постелі. "Пане мій! Не проганяй мене від себе. Не гідний я ласки твоєї, не варт бути вірником твоїм, бо я лиш чоловік. Але — поборю я ворога в собі, не зраджу тебе, як жінці і дітям своїм щастя бажаю".

Почув долоню гетьмана на своїй голові.

"Не добру клятву проговорив ти, Пилипе. Щастя жінці й дітям своїм бажати і мені вірним оставатися — не все одно. Родина — щастя, і служба вітчизні своїй — теж щастя. Подружити ті два щастя з собою — це вже забагато добра. Треба забути про одно, щоб другому служити. Я про все думав, Пилипе. Про жінок і дітей ваших теж. Не хочу їх безпомічними залишати, бачить Бог, як не хочу. Та чи зможу я захистити їх перед важкою рукою царя, котрий навіть Меншикова в злості не щадить, не знаю. І тому, жаліючи тебе, ще раз кажу, як хочеш, іди до них".

"Остануся біля тебе, Іване Степановичу, аж до смерті".

"Моєї?"

"Ні, своєї. Так мені. Боже, допоможи!"

Гетьман підніс його і казав сідати.

"Що ж там письмо?" — спитав нараз другим голосом, спокійним, діловим.

"Написав Ломиковський?"

"Покажи!"

Гетьман прочитав. "Отут ще треба справити, Пилипе, щоб сумніву ніякого не було".

Подиктував в однім і в другім місці змінені речення в тій самій актовій мові, в якій зложено було письмо і якою він писав свої універсали й листи до полковників і до старшин.

"Підеш до Ломиковського, щоб ще раз переписав це прохання і щоб завтра вранці приніс мені. Хай прийдуть також Апостол, Горленко, Зеленський і, розуміється, ти. А тепер зайди до холодної, виведи звідти нашого шпига і достав його тут. Поклич Кендзеровського".

Орлик розпрощався з гетьманом. Цей ще раз завернув його. "Яко хочет Господь, да устроїт. Пригадуєш собі?"

"Пригадую".

"А все ж таки маєш час до завтра, роздумай гаразд. Діло велике й важке. Якщо не почуваш у собі сил витримати біля мене аж до кінця, щасливого або ні, так краще скажи, і відпущу тебе".

"Витримаю, милосте ваша".

* * *

Кендзеровський перший прийшов. Допоміг гетьманові вбратися і накрив стіл до вечері.

Робив це, коли гетьман не хотів мати ні чурі, ні служок біля себе, довіряв йому. Стародубського полковника свояк дослугувався рангу біля гетьмана, до котрого приляг цілим серцем.

"Що чувати?" — спитав його гетьман.

"Нічого незвичайного. В таборі, як в улику, шумить. Так перед кожним походом

буває. Козаки хвилюються".

"Що кажуть?"

"Всячину торочать. Той клянеться, що на шведів у степу наткнувся і ледве втік, другий запорожців бачив, як із Січі до нас тягнули, третій короля Станіслава десь пізнав, чого хто собі бажає, те й увижається йому".

Гетьман усміхнувся: "Нашим усе чогось нового захочеться".

"Надокучила Москва".

"І ти на тую нуту співаєш? А дух у таборі який?"

"Як звичайно, козацький. Молодики сумують, а старші розважають себе і їх, то жартами, то чаркою".

"Розважають?"

"Розважають, милосте ваша".

Кендзеровський бачив, що гетьман не від того, щоб щось веселе почути.

"Вчора був я свідком веселої приключки".

"Якої?"

"У вдарній сотні прилуцького полку гостилися старшини. Сотник Федір, випивши трохи, куняв. Нараз хтось гримнув:

"В удар!" Старий сотник зірвався, вискочив з куріня, допав коня і сів, але лицем не до голови, а до хвоста. Товариство в сміх. Котрийсь із молодших і каже: „Ваша милість їдуть назад’.

Сотник страшно подивився на нього.

'Не знаєш, куди їду, так і знати не можеш, чи вперед їду, чи назад. Це одно, а друге, як треба, то поверну конем і поїду вперед, а третє, піді-но ти краще та купи мені табаки' (він родом із-за Збруча й нюхає табаку). Насилу зняли з коня".

"Краще жартувати, аніж сумувати, але ось і Орлик шпиґа веде".

Гетьман гукнув на шпиґа: "Увійди!"

Цей згорблений увійшов у шатро. Але як тільки опустилася за ним занавіса, випрямив спину і латинським привітом повітав гетьмана. Кендзеровський подав зимну вечерю і налив чарки. Гетьман відправив його з шатра з тим, щоб, як затрублять у таборі на сон, прийшов до нього.

Гетьман з тринітарем по-латинськи балакали. Гетьман дякував йому за корисну і справну вислугу, нагородив щедро і вгостив на славу.

"Діло добігає до кінця, а тоді пічнеться що лиш властива акція з новими союзниками. Поїдеш, отче, до княгині Дольської і перекажеш їй наш привіт і щиру подяку. Завтра мої старшини довідаються правди. Нині я їх приготував до того. Поки що все складається щасливо. Старшини написали мені прохання, щоб я переходив до Карла. Завтра письмо буде в моїх руках".

Тринітар затирав руки. "Ad maiorem gloriam Dei. Все в божих руках, ясновельможний пане".

"Авжеж, що не в наших. Волі божої нікому не минути. Робимо, що можемо, совість наша спокійна. А тепер скажи мені, де гадаєш сю ніч ночувати? Я казав би, оставатись

у таборі. Кендзеровський відпровадить тебе до Орлика. Це зараз недалеко від мене. Добре?"

"Як ваша милість прикажуть".

Гетьман добув зі скрині одяг, шаблю і шапку. Тринітар перебрався.

"І спереду, і ззаду, хоч куди козак,— жартував Мазепа, повертаючи ним вправо і вліво.— І рідна мати тебе не впізнала б, такий молодець".

В таборі трубили на сон.

Пустіли майдани і мовкли вулиці. Над табором зоряна ніч розпинала свій великий намет. За табором, якраз проти головних воріт, на задуманім виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний... "На розлив крові",— казали вартові.

Надійшов Кендзеровський. Гетьман велів йому провести гостя до мешкання генерального писаря.

Гетьман вийшов перед своє шатро. Здалеку дивився на табір, на курені й намети, на вози і коні, що вкрили собою широкі поля, аж геть під виднокруг.

Хто і пощо стягнув тих людей з цілої України, відірвав від землі і від родини, від звичайного життя? І що станеться з ними за місяць, за два? Чи багато залишиться в живих, а ті, що згинуть, чи гадають про те тепер, в ту зорішливу ніч, що так і тягне тебе в рідне село, у вишневий садок?

На чий зазов прийшли ті люди сюди, на гетьманський чи царський? Свідомість їх пригнала чи послух і мус, гроза царської карі?

Гетьман дивився на зорі, ніби відповідь у них читав. І вони розсіяні по небу, як у безладді, а на ділі в карності і в порядку. І вони кружляють там, а тут люди, скрізь мус. Позбутися страху, визволитися з примусу сліпого і пройти свою власну дорогу, слухаючи розуму й совісті своєї,— це найбільше завдання людини...

Гетьман глянув на місяць... Який же він червоний! Грізний!

Вернув у шатро і засів до своєї роботи.

Писав поза північ.

* * *

Десь далеко в хуторах і селах співали другі півні, коли нараз почувся тривожний крик. Гетьман підійшов до віконця. Вартові стояли на своїх місцях, але вулицями бігли люди, одинцем і гуртами: Лускали чоботи, дзвеніли шаблі, лунали незрозумілі крики, зливаючися в один тривожний гул. Гармаші підбігли до гармат лаштувати їх.

"Без мого окремого наказу ані одного стрілу! — крикнув до них гетьман.— Під карою смерті, зрозуміли?"

До гетьманського шатра біг генеральний писар. Побачивши гетьмана, спинився. "Прошу милість вашу в шатро — в потайник",— додав ледве чутно.

"Що таке?"

"Бунт".

"Де?"

"В прилуцькому полку почався. Скрізь табором піде".

"Де обозний?"

"Обозний сотні на вдар готовить".

"На вдар?"

"Щоб придавити бунт".

"Що ви це? На вдар? Битву робите в таборі? Подуріли!"

Сердюцькі відділи виступали зі своїх курінів і оточували майдан, на котрім стояло гетьманське шатро. Тихо, скоро, справно. Ніби живий мур виростав кругом гетьманської домівки.

Направо від головних воріт клекотіло. Гадав би хто, повинь прориває греблю і грозить потопом табору. Вже й стріли починали лунати, а по них пронизливий крик.

Ломиковський відмежовував певними й вірними сотнями прилуцький полк від решти табору.

На кордон напірало; він хитався, то подавався взад, то випинався вперед.

Козаки з других полків, що забарилися були в прилучай, хотіли вертати до своїх, їх не пускали, гадали, що бунтарі, приходило до рукопашного бою... Крик, шум, рев...

З бічної вулиці біг Апостол. "Ваша милосте,— говорив задиханий,— не е к с п о н у й т е себе! Благаємо вас, Іване Степановичу, іти в шатро! Табір нездисциплінований, люди непевні, товпа". Брав гетьмана попід руки.

"Лиши! Не піду! Чого хочуть?"

"Всіляко кажуть. Хтось вість пустив, що гетьман військо покинув,— утік".

"Коня!"

"Милосте ваша, стійте!"

"Коня мені в цю мить!"

Привели три.

Червоний місяць зайшов, небо хмарилося, в таборі робилося темно.

"Посвітити мені!"

З шатра винесли кілька смолоскипів, запалили, підняли вгору.

Гетьман скочив на коня, праворуч — Апостол, ліворуч — Орлик.

"Перша сердюцька сотня зі мною!" — подав наказ.

Гаркнули бубни, залунав тупіт чобіт, білий гетьманський кінь гордовито ступав.

Смолоскипи, як огненні бунчуки, маяли над головою.

Спинилися біля кордону, який насилу вдержував Ломиковський.

"Нас зрадили!"

"Нас продали!"

"Москалям на знущання!"

"Віроломники, торговці! Де гетьман? Пускайте нас до гетьмана!"

"Я тут!" — озвався нараз гетьман, висуваючи свого білого коня вперед.

"Милосте ваша, не е к с п о н у й т е с е б е!" — благав його Апостол.

Орлик захопив гетьманового коня за вуздечку.

"Пусти! Зі смолоскипами тут! Світить, хай бачать темняки, невірні Фоми,— хай бачать, бентежники, що я ще не втік, ані не заков'яз зі страху перед ними. Доторкайтеся мене, впевніться, що це Іван Степанович, не лялька, котрою обдурюють

вас. Чого ж ви стоїте крикуни, бешкетники, ревуни безсоромні? Чого дивитеся на мене? Горлайте, ревіть, покажіть, які хоробрі!"

Передні мовчали. В задніх рядах озивалися ще несміливі погрози, як по бурі громи.

"Гарчиш, як з-поза плота собака! Виходи наперед, хай побачу тебе, бо певно ще у бою не бачив. У власному таборі воювати хочеш, лицарю безіменний, виходи!"

"Гетьман, гетьман!" — загомніло кругом.

Товпа хвилювала. Ставали навшпиньки, щоб глянути в гетьманське обличчя.

"Він..."

"Іван Степанович".

"Не втік".

"Не передав нас москалям".

"Хай живе гетьман Іван Степанович!"

"Хай живе!"

Перша сотня прибічного сердюцького полку вдарила в бубни. Гетьман скинув шапку з голови.

"Козаки! Бешкетів у таборі не стерплю. Не рейментую над язикатими бабами, а козаків проваджу по волю і по славу. Кому зачочується ребелій, кого сполошиш бабською сплетнею, як віхою нев'їждженого коня,— хай іде з табору, геть, до повних мисок, на теплі запічки, до спідниць. Мені боягузів не треба, мені треба козаків таких, як були за Острияниці, за Наливайка, за Гуні, за батька Хмельницького, Виговського, Дорошенка, таких, як ті, котрими я рейментував досі. Гетьманське слово даю, що нікому за це волос з голови не спаде, може йти, але зараз, у цю мить, поки я тут. Хай бачу тих, що остануться біля мене, готові так само, як і я, на дальші труди, походи, бої, на рани і смерть за нашу віру святу, за вольності козацькі, за жінок, дітей, батьків і сестер, за Україну, її добро і славу. Хай нинішня тривога, як лопатка у руці хазяїна, відвіє половину, бо з половиною нема мені чого возиться. Виходіть!"

Товпа подавалася взад, далі. Між нею і білим конем росла широка смуга, озарена червоним світлом смолоскипів, з котрих на стоптану мураву скапувала перетліла смола.

Товпа втікала перед білим конем і перед очима гетьмана, що росли й пломеніли, як зорі, як смертоносні кулі, вилітаючі з цівок. Влучали, разили, спричинювали біль. Біль сорому, глуму, згордливої наруги. На смугу між білим конем і чорною товпою не виступав ніхто.

"Нема таких?"

Тишина.

"Нема таких?"

Відгомін повторює: та-ких!

"Втретє, і востаннє, питаюся вас, панове козаки, чи нема між вами таких, що завтра спроможні зробити новий бешкет, новим соромом обезславити наш останній козацький табір?"

"Нема! Нема! Нема!" — загомніло кругом.

Гетьман шапку знову з голови скинув, направо й наліво нею майнув: "Вітаю вас, що обіцяли доховати віри батькам своїм, вітаю козаків українських, котрих обіцяюся повести крізь огонь і воду по добро і славу. І знайте, скоріше місяць відірветься від неба, ніж я покину вас!"

"Хай живе Іван Степанович! Хай живе гетьман!"

"Спокійно й карно розходіться по курінях своїх. Ніхто за нинішню тривогу не буде відповідати. На це вам моє слово".

"Спасибі, батьку наш!"

"Але, як що ви ще раз зважитесь заколот який піднімати, покараю гостро, безмилосердно, за нині і за той раз. Розходіться!"

Білий кінь стояв на чорнім майдані, поки останній чоловік не зійшов із нього.

Меркли зорі. Лягали поранні імлі. Проймаючий вітрець потягав від лугів.

* * *

"Звичайний інцидент,— казав до Апостола гетьман,— а панове-товариші ребелію з нього зробили. Доброї ночі вам. Заходьте вранці до мене".

ГОДІ

Ломиковський, Горленко, Апостол і Зеленський раннім ранком ішли головною вулицею табору, прямуючи до гетьманського шатра. В таборі було спокійно, як ніколи.

Козаки милися, годували коней, дехто мовив поранню молитву.

Ніде ні сліду вчорашньої тривоги.

Де, яка була зломана шабля, втоптана в болото шапка, відірваний від жупана рукав, позапрятували їх і кров попритрушували землею.

"Тільки зуб не один у болоті остався",— зауважив Данило Апостол.

"В козака зубів повна губа, як виб'ють два-три, не почує".

Гетьман дожидав їх у шатрі.

Гладко вибритий, гарно вбраний, вітав їх своєю звичайною усмішкою.

Ломиковський добув з киреї зложений удвоє великий лист паперу.

Гетьман прочитав його уважно. "Тепер гаразд. Усе, як слід, виразно і ясно. Знаю, чого хочете від мене, і постараюся вволити вашу волю".

"Не нашу, а й свою".

"Рад буду, якщо ваша воля моєю стане. Підпишіть же тепер".

Поклав лист на стіл, старшини підписували, як учора.

"Так. А тепер принеси, Пилипе, Євангеліє і хрест, знаєш, котрий".

Апостол заглянув до одного й до другого переділу шатра — не було нікого.

Зеленський зазирнув крізь віконця — ні живого духа кругом.

Горленко викресав огонь, роздмухав чир і засвітив свічки.

Святочний настрій запанував у гетьманському шатрі. Крізь віконця, заслонені шовковими тонкими занавісками, пробивалося поранкове сонце. Блідо горіли свічки. Полинялими красками розцвіталися вишивані на шовках квіти.

"Присягніть на святе Євангеліє і на хрест з часткою животворячого древа, що це, що написали ви мені, написали свідомо, щиро і що не відступите від того ніколи й за

ніяку ціну, а так само і не відступите від мене, коли я згідно з бажанням вашим перейду до короля Карла".

"Присягаємо!" — повторили за гетьманом, підносячи праву руку вгору, і поцілували хрест і Євангеліє.

"А тепер і я, гетьман Іван Степанович Мазепа, присягаю вам, старшинам моїм, у слухний час перейти з вами на бік і під протекцію його милості короля шведського Карла XII, щоб визволитися з неволі московської і зробити Україну незалежною державою. Так мені, Боже, допоможи..."

Гетьман уста до Євангелія і до Христового Розп'яття приклав.

Скінчили.....

Зеленський погасив свічки, Орлик сховав Євангеліє.

Гетьман просив старшин сідати. "Не гощу вас, бо ще рано".

"Рано і непотрібно,— відповів Ломиковський.— Після такої хвилин краще постити й причащатися".

"Важна хвилина!" — докинув Апостол.

"Преважна",— повторили й другі.

"Може,— казав гетьман,— важніша навіть від коломацької ради. Не важко-бо прийняти до рук булаву, а важко її щасливо донести до гробу. Під нову державу основи кладу. Поможіть мені. Як не підставимо спин усі враз, і хата впаде, і будівничі згинуть. Поб'є. Так не раз бувало".

"Не басурмени ми, додержимо присяги".

"Я також. Вірте!.. А тепер, як своїм одномишленникам і співробітникам, кажу вам, що в мене є посол від Карла".

"Від Карла?"

"Від Карла XII, шведського короля, його милості. Цей шпиг, що його вчора мало не роздерли козаки,— чули?"

Всі, як сиділи, зірвалися з місць.

"Іване Степановичу!"

"Батьку ти наш!"

"Посол від шведського короля?.. Боже!"

"Кажі, з чим прибув?"

"Що каже король?"

"Чи бере нас під свою протекцію?"

"Не під протекцію бере, а гваранцію самостійної держави дає",— відповів, заспокоюючи їх, гетьман.

"Самостійну державу гварантує Карло? Невже ж це правда? Не жартуєш ти?"

"Король Карло з військом на Україну прийде. Поможє нам визволитися з-під власті Петра. Українські землі, які вкупі відіб'ємо собі, до нас прийдуть. Усі українські землі належатимуть до одного українського гетьмана-князя, ціла Україна під одною булавою заживе".

"Ціла?"

"Неподільна. Карло ні герба нашого не порушить, ні титулу. Королівське слово дає. Його міністр Піпер документ укладає".

Старшини гетьмана за ноги обійняли: "Батьку ти наш, спасителю наш добрий!"

По руках цілувати хотіли. Один другого обіймав.

"Не лобзаніє ти дам, яко Юда",— казав Апостол, хлипаючи в гетьманових обіймах.

"Воскресенія день і возвеселимся людіє",— прочитував Зеленський.

"Кінець діло хвалить,— втихомирював їх гетьман,— А це лише початок, хоч і добрий. Подбайте ж, щоб і кінець був гарний".

"Гаразд! — відзивався гетьман.— А тепер побалакаємо про діло. Сідайте. І слухайте уважно".

Посідали і гетьман почав:

"Того, що знаєте, нікому поки що не кажіть. Поки що треба нам тайну тримати. Але близьких собі людей наструнюйте відповідно, прихильно до Карла й до шведів. Треба ж їх зустрінути не як ворогів, а як союзників наших".

"І наструнювати не треба. Самі люди того хотіли".

"Шведи, що прийдуть на Україну, будуть під своїми генералами, але під моїм начальним командуванням, платню даватиме їм король Карло, а харчі ми. Це неабиякий тягар. Треба подбати, щоб не бракло харчів".

"Подбаємо".

"Королівським військам для воєнних операцій і для запоруки, що ми додержимо угоди, треба віддати городи Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч".

"Віддати!.. А то ж то як? Навіть гетьманову столицю Батурин віддавати?"

"Тільки на час війни. Король гварайцію дає не рухати нашої землі, титулу, герба, прав і привілеїв наших".

Заспокоїлися.

"Карлова перемога — це визволення наше. Розум велить усіма способами допомагати йому до перемоги. Треба Дон прихилити до шведів і калмицького хана Люку з усіма його полчищами. Для нас ще й тая користь, що краще їх зробити союзниками, ніж ворогами".

"Борони мене, Боже, від приятелів, бо з ворогами сам собі дам раду",— зауважив Апостол.

"Пословиця не до кожного випадку підходить,— відповів на те гетьман.— І твоя тепер не годиться, бо на всі сторони воювати ніхто не може. Слухайте мого плану. Він такий. Король Карло повинен з одною армією простувати до Москви, а інші сили післати на Петербург. Зруйнувати його, забрати землі новгородську та псковську, щоб приневолити Петра податися в північні надволжанські землі, де земля не так родить, як від Москви на південь. Випертий з укріплених городів цар муситиме прийняти баталію в чистому полі, а в чистому полі його солдати проти хороброго шведського війська не устоять".

"Ніяк не устоять",— притакнули старшини, починаючи балачку над воєнним планом. Був це предмет найлюбіший їх серцю. Запалювалися і забігали в подробиці,

яких до загального плану годі втягати. Гетьман не перебивав. Хай вибалакаються. Даром такі розмови не минають. Можна з них дечого навчитися.

"А ми? — спитав Зеленський.— Яке наше pensum, гетьмане?"

"Наша річ відбивати українські землі і прибирати їх до наших рук. По чуже не підемо. І в себе роботи багато. Шведському війську, як знаєте, маємо давати харчі, а воєнні наші операції залежатимуть від головного плану, на котрий згодиться Карло. На нині хіба досить. Дякую вам. А язик за зубами добре держіть, бо цар не спить".

"Царський кнут, як меч Дамокла, висить над нами".

"Відсунемося від нього".

"Краще зломити його".

"Цар, стиснутий з різних боків, попросить Карла о мир".

"І підпише пункти, які він подиктує".

"Поки підпише,— зауважив гетьман,— треба написати до нього. Годиться привітати царя з днем Петра святого, це тезоіменство його. Побажаємо йому вікторії і таке друге".

"Чеши дідька зрідка",— усміхнувся Горленко.

"І ще одно. Відомо вам чи ні, що цар велів нам двигнути табір під Київ і ждати там аж до другого наказу".

Старшини здивувалися. Зачувши, що наказ такий прийшов, але від гетьмана вчули його вперве.

"Підемо?" — спитали всі враз.

"Будемо поспішати помаленьку,— відповів, усміхаючися, гетьман.— Не зашкодить пройтися".

* * *

Біля воріт спиняла когось варта. Гетьман післав довідатися хто.

З Києва гонець, від Веляминова-Зернова.

"Зернов, це той, що Кочубея віз. Певно щось про його діло переказує",— зауважив Орлик.

"Про Кочубея? — повторив гетьман і нахмурич чоло.— Це не гаразд. Нічого доброго з того діла не вийде, чує серце моє".

"Сам собі винен",— зауважив Зеленський.

"Перейдіть, панове-товариші, до моєї відпочивальні, а я гінця в першому переділі прийму",—сказав до старшин гетьман.

Перейшли.

Апостол хвилювався.

"Журишся сватом?" — пристав до нього Ломиковський.

"Невже ж тільки ним? Ціле це діло вельми небезпечне. Бог зна, як воно скінчиться".

"Будемо боронитися".

"Але як?"

"Один за всіх, а всі за одного. З нами гетьман".

"Тільки й потіхи, що він".

Пильно поглядали на занавісу... Не розхилялася.

"Довго гетьман бариться".

"Коли б не щось лихого".

"І на найгірше треба бути готовим".

Увійшов гетьман. В правій руці тримав лист, ліву за пояс ховав, щоб не показати, що тремтить. Старшини очима до вуст гетьмана прилипали. Він мовчав.

Мовчанка робилася нестерпно довгою.

Над шатром лопотіла хоругва, її кінці попали на віконце, і в шатрі зробилося тьмяно, ніби хмара повисла над шатром.

"Царський суд присудив Кочубея й Іскру на смерть. Цар присуд ствердив",—сказав гетьман. Голос його звучав виразно, але придавлено.

Апостол відвернувся до вікна. Не крутив закарлюченого вуса, не підносив лівої брови, стояв, як мур. Ніхто не відзивався до нього, хвилину всі мовчали. Шанували його жаль.

"Вічний упокой даруй. Господи, неспокійній душі Василя Леонтієвича",— прочитав Зеленський.

"Вічний упокой йому й Іскрі",— підхопили другі.

"Хоробрий був козак".

"Аж на старість лихий його опутав".

Апостол шукав своєї шапки.

"Ось вона, пане полковнику,— подав йому Горленко.— Йдеш?"

"Піду пройтись".

Розпрощався.

* * *

"Жаль миргородському полковникові свого свата",— зауважив Ломиковський.

"Все воно свій чоловік... Коли ж їх скарали?"

Гетьман розгорнув лист: "Ще не скарали. Саме повідомляє мене Зернов, що обох донощиків на царський наказ до Києва привіз. Цар доручає мені екзекуцію Кочубея і Іскри".

"Велика честь!"

"І я так гадаю. Велика мені честь сповняти такий наказ. Невже ж я кат? Судити не давали, а на горло карати кажуть. Нібито в мене мордівня яка чи що!"

Гетьман сердився. Долішня його губа тряслася. Чоло то морщилося, то вигладжувалися складки. Аж сів і лице лівою рукою накрив.

"Гей, гей Кочубей!— зітхав Горленко.—Такий знатний старшина, і на горло карають. Оставляй маєтки, землі, гроші, усяке добро і голову на колоду клади".

"Щастя його, що в Москві не карали. Там умертвлюють помаленьки, щоб посмакував, що таке смерть".

"Дикуни!"

"А як же ти, пане гетьмане, зробиш? — питався Зеленський.— Скараєш чи ні?"

"Власне з думками б'юся, карати чи ні? На всякий спосіб пішло по них і спроваджу тут".

"Зроби так. Хай не знущаються над козаками. Погано зробили Кочубей і Іскра, що в донощики пошилися, а все ж таки вони колишні товариші наші. Як треба покарати, то покарати, але знущатися не слід. Це не по-людськи".

"Про знущання і бесіди нема,— тер чоло рукою гетьман,— думаю, чи не врятувати б їх".

Старшини переглянулися по собі. Пригадали собі тую велику небезпеку, на яку виставляв їх Кочубей, Розуміли, що коли б цар повірив був у донос, то покарав би був на горло не лиш гетьмана, але й усіх вірних йому старшин. Так звичайно робили царі, виходячи з того заложення, що гетьман радиться своїх старшин і тому вони вкупі з ним мають відповідати. Ні одного з них не було б нині на світі... А жінки їх, а діти? Чи не подумав об тім Кочубей? Не тільки думав, а може, й хотів. Він і його дружина, горда Любов Хведорівна. Помилувати Кочубея, значиться, і на будуче виставляти себе і діло на нову небезпеку. Хто раз ступив на таку дорогу, той не заверне з неї. Доносив цареві, побіжить з доносом до короля. Натура вовка до ліса тягне.

Довго думали старшини.

Гетьман ніби заснув.

Ніхто не догадувався про його гадки, його важку боротьбу між розумом і серцем.

Серце пригадувало Мотрю, розум казав покінчити раз із Кочубеем. Поки його, поти й небезпеки. Що значить донощик Кочубей супроти діла, на котре рішився гетьман!.. Хай гине!.. "Спасай його!" — благав голос, що нагадував Ковалівку, Бахмач, останню любов, як останній погідний день осінній.

Не міг рішитися, рішення віддав старшинам.

"Що мені робити з Іскрою і Кочубеем? Порадьте, кажіть! Як скажете, так і буде".

Питання заскочило старшин.

Зеленський: "Маємо їх судити?"

Горленко: "Ніби так, тайним, товариським судом".

А Ломиковський: "Треба виконати присуд".

"Конче?" — спитав гетьман.

"Так".

"Чому?"

"Бо не виконати не можна".

"Але можна зробити так, щоб і виконувати не було на кім".

"А як знов до москалів підуть? Чому ж не втікали, заки їх арештовано? Мали час. В Осипова протекції шукали. Берім таке. Ми переходимо до шведів, Кочубей та Іскра остаються на Україні і — тріумфують. Цар нагороджує їх, вони все до своїх рук прибирають. Подумати тільки, що станеться тоді з родинами й маєтками близьких тобі людей".

"А з воєнного боку,— почав Горленко,— ще гірше. Залишиться таких два визначних старшини як Іскра й Кочубей. Кочубей знає всі ходи й переходи, всі наші секрети.

Підіймуть народ проти тебе, зчиниться нова домашня війна. Годі милувати їх".

"Не знаю,— відповів гетьман,— чи цар мені їх до помилування пропонує. Мабуть, ні. Мав би милувати, помилював би сам. Цар тільки присуд виконати велить тут для більшого постраху, щоб ніхто на гетьмана доносити не важивсь".

"Отож-то і є! — підхопив Ломиковський.— Кара на Іскру й Кочубея піднесе авторитет гетьмана в очах старшин і народу. Може, це і здержить не одного від подібного кроку. Будуть боятися. А пустиш чи дозволиш виховзнутися їм з-під меча Феміди, так скажуть: "Можна доносити на гетьмана. Не карає".

Гетьман бився з гадками. Пригадувався йому Пилат і вмивання рук. Не хотів того. Шукав якоїсь розв'язки. "А коли б я здержав езекуцію і від себе царя о помилування просив, як гадаєте, панове?"

Ломиковський стояв на своїм: "Того ніяк не годиться робити. Цар може наново розглядати діло, може й нас покликати на суд, а в першу чергу — Апостола. Не знаю, чи видержить хто катування московські, а говорити на муках є тепер що".

"Це правда, є тепер що зізнавати",— притакували старшини.

"А винен же Кочубей чи ні?" — спитав нараз гетьман.

"Перед царем — ні, перед Україною — так".

"Щоб придобритися цареві, зраджував наші тайни".

"Свого гетьмана продавав".

"Давнього товариша й добродія".

"Що, дякуючи йому, дійшов до маєтків і значіння".

"Треба раз покінчити це діло".

"Треба".

"Треба".

Всі притакували, один Орлик мовчав.

"А твоя гадка яка?" — спитав його гетьман.

"Моя річ, ваша милосте, писати. Хай говорять старші".

Гетьман глянув на свого писаря з-під ока.

"Молися. Пилипе, яко хоцет Господь, да устроїт".

Орлик очі опустив.

* * *

Гетьман відпустив старшин і залишився сам. "Значиться, треба покарати. Важко".

Нараз пригадав собі Чуйкевича. Не слід, щоб він був у таборі. Він же Кочубеїв зять. Казав покликати його.

* * *

"Ти не жінка, а козак. Не потребує таїти перед тобою правди. З тестем твоїм погано діло стоїть. Цар хоче скарати його на горло. Присуду я ще не читав. Може, він і не такий то жорстокий, Бог ласкав".

Чуйкевич мовчав. Дивився перед себе. Гетьман глянув на нього і продовжив: "Тесть твій завинив. Не переді мною, а перед справою. Доносом своїм міг на цілий край стягнути велику біду, міг поспувати всі наші сподівання".

"Міг",— потвердив Чуйкевич.

"Жаль мені тебе. Хоч вчинок тестя на зятя ніякої тіні не кине, а все ж таки прикро, бо це тесть. Розумію і співчуваю тобі".

Гетьман подав Чуйкевичеві руку: "Ще більше жаль мені твоєї дружини. Це ж донька, котра все ж таки батька свого любила. Не треба її саму в такому горю оставляти. Їдь у Батурин, розважай, потішай, кріпи. Скажи, що гетьман жаліє Мотрю Василівну і співчуває її горю, але, бачить Бог,— для загального добра треба завдати гвалт своїм почуттям особистим".

Чуйкевич поклонився.

"Їдь тоді зараз, таки нині. Візьмеш козаків, десятків два, батуринців. Дорога не близька, поспішай. Ломиковському скажу, щоб вирядив тебе".

А помовчавши хвилину: "В Батурині маю для тебе роботу. Слухай!"

"Слухаю милості вашої".

"Батурин резиденція наша. У війні всяко з резиденціями буває. Вони в першу чергу виставлені на небезпеку. Там усякого мого добра чимало. Дам тобі повновласть порядкувати ним. Що можна добре в землю зарити або замурувати, зарий і замуруй, що ні — приладь, щоб скоро можна на палуби покласти. Опіці Божій поручаю тебе".

Гетьман пригорнув Чуйкевича до груди. Той чув, як щось здавило його за горло, запекло в очах.

Насилу здержуючи сльози, вибіг з шатра.

Гетьман проводжав його очима.

"Так воно, так! Терплять невинні люди. Жаль такого доброго козака. Пильний і терпеливий. Не висувається вперед, не жадає для себе багато. Таким найгірше на світі. За те нагородив його Бог тим, чого другим відмовив,— Мотрею. Терпить за себе і за неї, бо любить її. Тяжко йому. А невже ж мені легко?"

Гетьман подзвонив за чурою.

"Подати мені коня!"

"Хто поїде ще?"

"Два чергових старшини і ти. Більше ніхто".

* * *

Гетьман об'їхав табір і повернув на польову дорогу. Пустив свого сивого вперед. Оподалік їхали старшини і чура.

Хвилювала степова трава, пахли квіти, сонце пекло.

Гетьман довго не вертав до табору.

В БАТУРИНІ

Чуйкевич їхав і думав про Мотрю. Знав, що вона вернула з прощі і з хутора переїхала в Батурин у батьків двір, на котрому декілька світлиць відведено для молодого подружжя. В другому дворі жила Любов Хведорівна, відокремлено, як покутниця.

Біля неї була лише одна людина з прислуги, варта не допускає нікого, можна собі уявити, що діється в душі тієї гордої жінки.

Чуйкевич не жалів тещі. Багато нагрішила. Тестя жаль було, слабкий, дав намовити себе до злого.

"Що робить Мотря?"

Не так то давно розлучився з нею, а здається,— роки, не зазнав її ласки, а тужить, як за коханкою, не жалувала його, а він віддав би тепер половину свого життя, щоб облегшити її горе.

"Що робить Мотря?" І на тую згадку принаглявав коня. Козаки-батуринці насилу поспішали за ним. Ніде не спинялися довго. Спочивали стільки, щоб не заїхати коней. Добрий кінь — річ дорога. А ще в час війни.

На останньому нічлігу снилася Чуйкевичеві Мотря. Нищим роздавала гроші. З піднесеною головою, горда.

Такою на своє превелике диво він і застав її.

Стрінулися в городі, як тоді, в Ковалівці, коли з листом від гетьмана приїхав.

Не дзвонили пільні дзвінки, не цвіла дівина, стара няня не шкандибала в покої, підпираючися костуром.

Мотря, почувши тупіт кінських копит, пустилася до брами.

Зіскочив з сідла, підбіг, пригорнув до себе.

Усміхнулася усміхом сумовитим.

"Ти звідки тут узявся?"

"Гетьман прислав". "

"Гетьман? По що?"

"Невже ж не рада, що приїхав?"

"Рада, але по що він тебе прислав? В канцелярії тепер багато роботи".

"Більше ніж сил і часу. Але і в Батурині не сидітиму даром".

"Сподіваюся".

Прямували до оброслого виноградом ґанку, і Чуйкевич розказував своїй дружині, по що його гетьман прислав.

"Видно, нічого доброго Батуринові сподіватися".

"Звичайно, війна, а це столиця".

"Так я собі й гадала. Знаєш, батуринці начеб щось прочували, готовляться. Направляють вали, прочищують рови, частоколи скріпляють. Звідси видно. Ось глянь".

Стояли на східцях, і Мотря рукою показувала в напрямі замку: "Бачиш, навіть вежі лаштують. Час позрушував каміння. Такий гарний замок. Гармати теж попрочищували й наготовили кулі",— додала тихішим голосом. Не боронила, коли муж взяв її руку і приклав до своїх уст.

"Ходжу туди щоднини".

"Куди?"

"А на замок".

"Що ж ти робиш на замку?"

"Помагаю. Жінки теж працюють. Невже ж я гірша від них?"

"Краща".

"Не жартуй".

"Говорю щиро правду".

"Тихо вже!"

І рукою затулила йому уста.

(Боже ти мій, вона, мабуть, не знає! Мабуть, ще вість до Батурина не наспіла про допити Кочубея, про муки і кару! Як їй це сказати?)

"Тільки й моєї потіхи, Іване,— казала, змінюючи голос.— А то не знаю, щоб я тут робила сама, без батька, мами і — без тебе".

Пригорнув її до грудей і гладив волосся рукою. Яке гарне, буйне і м'яке, як шовк... (Як їй це сказати?)

"Підемо в хату. Ти здорожений. Скажу подати води, перезуйся і перебери білля".

(Ніби музики грали).

Побігла. Стояв серед світлиці, простуючи кості. Тріщали.

Про козаків забув.

Вибіг до них.

Там уже ціла товпа: батьки, рідня, дівчата. Боже ти мій! Яка радість. Скільки питань! Де таких слів узяти, щоб ними виповісти усе нараз,— скоро, скоро, скоро!

Тільки чура осторонь стояв. В нього не було нікого. На людську радість крізь свій смуток дивився.

Чуйкевич козаків до завтра відпустив, чуру з собою забрав.

Вертаючи до ганку, питався кожного дерева і кожної квітки:

"Як їй це сказати?"

Важнішого питання в цей мент не було для нього на світі.

Вмитий і перебраний увійшов до світлиці, де чекала на нього з вечерею Мотря.

Про перше забув, на другу задивився.

"Не бачив мене?" — спитала, всміхаючися злегка.

"Не надивлюся, Мотре. Ти щораз краща стаєш. Тільки приблідла мені".

"Сонця мало, а багато хмар".

"Над Батурином?"

"Над нами".

"Знаю, Мотренько, знаю".

(Як їй це сказати?)

"Гетьман здоровив тебе. Поздорови, казав, Мотрю Василівну, і передай, що щиро співчуваю її горю".

"Спасибі і за співчуття... Що ж він? Постарів?"

"Ні, такий, як був".

"То й добре. Тепер молодніти треба, не старітися. Кажуть, над цілою кіннотою, нашою і московською, командувати має".

"Ти й це чула?"

"До Батурина всякі вісті доходять. А що ж у таборі нового?"

"Особливих новин нема, хіба те, що перед кількома днями мало до проливу крові не

прийшло".

"Аж так? Що ж сталося? Розкажуй!"

Чуйкевич розказував про нічну тривогу в таборі.

Повисла йому очима на устах. Аж горіла. Коли дійшов до того місця, як то гетьман з'явився перед товпою, встала. "Невжеж ж?" І присіла ближче до нього.

Як закінчив, спитала: "Ти був?"

"Був біля гетьмана".

"То добре. Треба віри доховати йому, бо ані він без нас, ані ми без нього не вдіємо нічого. Треба забувати геть усе, треба забути, Іване, навіть біль, навіть кривду найбільшу, треба тямити, що й він лиш чоловік, хоч незвичайний, бо без того не сповниться те, чого бажаємо собі".

Уста її наливалися, як вишні, очі більшали, лиця паленіли.

Чуйкевич глянув і погадав собі: "Нема їй що казати".

"А війна?"

"Розгорюється, як пожар, з кожним днем більшає. Король Карло в Росію вступив".

"А на Україну прийде?"

Чуйкевич глянув на свою дружину.

"Чекаєш його?"

"Як спасення".

"Я також".

Руки їх спочивали на собі.

"Може, й прийде,— говорив Чуйкевич.— Карло вже з Радошкович двигнувся. Говорять, до Березини прямує. Ніхто не знає, чи на Москву піде, чи на Україну поверне. Москалі ніяк не можуть вгадати його планів".

"Так і треба. А гетьман?"

"Гетьманові наказ прийшов — з Білої Церкви до Києва йти".

"Ближче до Батурина буде".

"Дав би то Бог, щоб наші з України не виходили".

"Гадаєш, щоб прийняли тут шведів і сполучилися з ними?"

"Так було б найкраще".

Мотря зітхнула. "Знаєш, я впевнена, що наші бажання здійсняться. Чує серце моє. Ні книжка, ні шитво не тягнуть мене, щось мене кличе на замок, до окопів, до валів. Скріпляй їх, обновлюй, будуй, щоб не було запізно! Ми все спізняємося, Іване. От добре, що ти приїхав".

"Добре?"

"Авжеж. Будемо вкупі журитися й працювати".

"Моя ти!"...

"Але не так, ні,— перечила, відсуваючи його голову від себе,— а там у кріпості. Багато там роботи".

"З тобою ніяка робота не страшна".

Журилися й розважали себе.

Чуйкевичеві так дивно було. Недавно табір, військова канцелярія, шум, гамір, крик, а нині старий двір, в городі зелень, квітки, він з Мотрею за столом сидить, балакають з собою, вона така добра до нього, ввічлива, щира. Ніби з пекла до раю ускочив.

Чи надовго?

І він зажурився.

"А про батька мого не чув?" — спитала нараз Мотря.

Чуйкевича ніби хтось у болючу рану вразив... Як їй це сказати?..

Відразу, так як воно є, не затаюючи нічого...

Ні, ні! Ще хвилину стривай. Пощади її. Диви, яка гарна, добра, як можеш біль їй завдавати!

"Про батька мого не чув, питаю тебе?"

"Нічого доброго не чув, Мотре".

"Доброго я й не жду. Знаю, що хто цареві в руки попав, тому вже добра не буде, кажи".

Приказувала; спокійна, рішуча, горда, як королева...

(Пощади їй, пощади!.. Краще не томи тривожним доживанням. Правда гірка, але здорова. Кажи!)

"Є така вість, що царський суд признав Василя Леонтієвича ви-ну-ва-тим".

"Його, Іскру й усіх, крім Осипова".

"Перед царським судом за ним вини нема. Винуватий він перед нашою будуччиною. Бач, яка справедливість царська!"

"Це треба їм було знати вперед".

"Тепер запізно".

Чуйкевич глянув на свою дружину. Змінилася, зів'яла. Де ж тая гордість королівська, пурпура уст, сяєво очей, від котрого ясно ставало в хаті?

Припав до неї, потішав.

"Не попадай у розпуку, Мотре. Бог батько, може, простить".

"Бог простить, а Україна?"

Цілував її руки.

"А якою ж то покарою покарають його? Може, вже й покарали?"

"Ні, Мотре, ще ні. Як я від'їздив з табору, Василь Леонтієвич пробував у Києві. Ще до Білої Церкви не ,прибув".

"До Білої Церкви його привезуть?"

"До гетьмана? Гетьманові цар карати велить?"

"Мабуть. Василь Леонтієвич — гетьмана генеральний суддя".

"Щоб більшої нечесті завдати і більшого жалю. Ох, Іване, Іване!"

Перший раз у житті сама притулилася до нього.

"Мати в заперті..." — почала тихо.

"Матері нічого не зроблять".

"Батька скарають"...— Жалілася, як дитина.

Нараз: "А яку кару йому присудили?"

"Знаєш, як цар карає, Мотре".

"Жорстоко".

"У його милосердя нема".

"Може, на горло?"

"Не-зна-ю".

Без крику повалилася на землю.

ВЕЗУТЬ!

Був кінець липня. Жара невиносима. Кругом табору скошені і зжаті поля. Ніде ні одної копи, ані стіжка. Селяни до місяця косили, жали і, що могли захопити, везли додому. Знали, що на полі до рана не простоїть. На те під Борщагівкою табір.

Табір хвилювався. Даний був наказ зивати його і йти на Київ. Та скоро цей наказ відкликали. Козаки не знали чому і, як звичайно в подібних випадках, тлумачили собі всіляко.

"То йдуть, то вертають,— колотять".

"А тобі що на тім псується? Така тут каша, як і в Києві".

"До Києва нас не пустять. Знов десь на полі поставлять. Хіба може хрести на київських церквах здалеку побачиш".

"Отож-то є. Тому мені й байдуже. А ти хвилюєшся, рвеш, як молодий кінь".

"Скучно стоять".

"То сідай".

"З тобою не договоришся".

Козацькі гуртки більшали. Як з муравлиська мурашки, вилазили козаки з курнів і з-під возів. Позіхали від вуха до вуха.

"Кажуть, швед знову москалів побив".

"Ще й як! У містечку Головчині був сильний бій".

"У Головчині?"

"Так".

"А де той Головчин?"

"Там, де шведи москалів побили".

"Ага".

Старі козаки реготали.

"Дивно, що цар не встоїть проти короля".

"Проти нього навіть ти не встоїш".

"Дурний!"

Липнева жара до сварки охоту відбирала.

"Багато руских полягло?"

"Я їх не числив".

"Хочеш, щоб я тобі почислив зуби?"

Старші розборонювали молодших. "Тю! Скачуть до себе, як когути. Стривай, скакатимеш до шведа".

"Ти б волів у гречку?"

"Не в твою".

Побачили сотника, що любив з козаками побалакати. Пристали до нього. "Ваша милосте, чи правда, що швед знову руских розгромив?"

Сотник покрутив носом. "Так не треба казати. Говориться: рускі дрались, як льви, та а т с т у п і л і".

"Ага, атступілі. А хто тим атступленієм командував?"

"С а м і найбільші генерали. Шеремет'єв і Меншиков".

"А цар?"

"Досить з вас, більше нічого не скажу".

І сотник, відганяючись від козаків, як від мух, пробивався у свою полкову канцелярію.

"Чули?"

"Хто не оглух, той чув. Або що?"

"Тепер знаємо, чому гетьман під Київ не йде".

"Чому?"

"Бо не знає, куди швед поверне".

"Влучив, як пальцем бабці в око. Гетьман генерального бунчужного Максимовича з сотнею компанійців по Кочубея післав".

"Така честь?"

"Не честь, а щоб не втік".

"Хто?"

"Дурний! Кочубей і Іскра. Їх мають на горло карать".

"Де?"

"Тут у таборі, тому й не двигнули його".

"Не вірю. Таких старшин, щоб на горло карали!"

"А ти гадаєш, що в них не таке горло, як у тебе?"

"Не вірю!"

"Ведуть, ведуть!" — залунало кругом, і козаки, як мухи, обсіли вал, що замикав табір зі сходу.

"Ведуть!"

"Де?"

"Не бачиш? На київськiм шляху. Ось яка курява здіймається, як хмара. А в ній, як блискавки у хмарі, компанійців шаблі".

"Наголо, аж страшно. Такі пани і під топiр голови покладуть".

"Було, що й королям голови стинали".

"Хто?"

"Люди. Королі людям, а люди королям".

"Ти бачив?"

"У книжках пишуть",.

"Або то правда?"

Сурми заграли на збірку.

"Бодай би їм! Навіть глянути не дадуть. Котрий Кочубей, котрий? Кажі!"

"Отсей у повозі направо. Ходи, бо замкнуть на хлібі й на воді, не чуєш? Збірка".

Не радо спішив усякий на свій майдан, де уставляли сотні, не було т у м у л ь т у при в'їзді Кочубея й Іскри у табір. Гетьман не хотів непотрібно своїх колишніх старшин на позорище виставляти. І так мають з себе досить. Перебули вони муки царські.

Майдани лежали здебільшого по другому боці дороги, звідти, з-поза куренів і шатер, не видно було того сумного в'їзду. Хіба який чура вискочив, як горобець з-під стріхи, й роззявив з дива рот.

Напереді генеральний бунчужний Максимович на чорному коні. Всі коні підібрані чорні. І компанійці у чорних мазепинках. Половина сотні за Максимовичем перед повозом, друга ззаду. Декілька їздців по боках. Всі з шаблями наголо, ніби не знати яких небезпечних розбишаків везуть. А Кочубей і Іскра, коли б їх навіть пустили, не зайшли б далеко. Ледве живі сидять, скатовані такі. Попідпухали, очей їм не видно. Кочубей насупився, як сич, Іскра злісно дивиться перед себе, втікає від людських очей.

Переїхали табір і повернули наліво, перед канцелярію. Іскрі допомагають вилазити з повозу, Кочубей пробує встати сам, захитався, падає. Його беруть попід руки, як пораненого в битві, і зносять. Компанійська сотня околює будинок, до котрого ввійшли, два стає при вході на варті, з набитими фузіями при ногах. Вечоріє.

ЧИТАЮТЬ

На другий день, коло полудня, весь табір виляг на майдан. Козаки своїми сотнями уставилися кругом.

Посередині невеликий круг, туди не пускають нікого. До круга перехід від гетьманського шатра. Сердюцькі старшини пробігають ним, відганяючи людей.

Вже добру годину ждуть. Розмовою скорочують час.

"Замість з ворогом воювати, своїх б'ють".

"Буває, що свій від ворога страшніший".

"Не знати, чи й Кочубея приведуть?"

"Мабуть, ні. Хворий дуже".

"Я сам бачив, як гетьманський хірург до холодної ішов".

"Хворий, то хай би вмирав. Пощо голову відділювати від тіла. Без голови на страшному суді стане".

"В руках свою голову принесе".

"Не він один. Буде таких багато".

"Цар ласкав".

"Тихо, вже йдуть!"

Всі очі повернулися в один бік.

Гетьман з Веляміновим-Зерновим наближалися до майдану. Гриміли литаври, тулумбаси ревли. Над гетьманом червоний бунчук хитався, як огненний язик.

Гетьман був у чорній киреї, горностоями підбитій, пояс на сумний бік. На рукоятці шаблі червоний рубін горів. Гетьман задуманий, похмурий, ніби нікого не бачить, ніби всьому не рад. За ним старшини, всі, які є в таборі, канцеляристи теж. Тільки

Чуйкевича нема.

Велямінов-Зернов в парадній, золотом шитій уніформі, з орденами. В руці в дудку скручений папір, на шнурку звисає печать.

Входять вільною вулицею на середину майдану. Гетьман за старим звичаєм повертається на всі сторони світа, козаки віддають йому честь. Перша сотня прибічного сердюцького полку стріляє з мушкетів угору, всі враз, як один, "тра-рах!" Птахи зриваються і кружать неспокійно, в повітрі чути порох. Орлик оповіщає зібрання, що цар гетьманові грамоту прислав і царський посол передає її Мазепі. Гетьман розгортає, перебігає оком і каже Орликові, щоб прочитав уголос. Орлик читає голосно, але беззвучно, так і видно, що не з доброї волі читає.

В маніфесті сповіщалося козаків і весь народ, що царський суд присудив генерального суддю Василя Леонтієвича Кочубея і полтавського полковника Іскру на смерть за брехливий донос на гетьмана Івана Степановича Мазепу, котрому його величество цар довіряє за його вірну, довголітню службу й за великі для царя й отечества заслуги.

Гетьман, слухаючи, голову схилив додолу. Зеленський переступав з ноги на ногу. Апостол крутив вус, Ломиковський стискав рукоятку своєї шаблі, Горленка кашель напав. Він рукою прикривав рот, щоб не перебивати читання. Орлик читав:

"Його величество цар ствердив справедливий присуд свого високого суду і пересилає лжеклеветників і облесливих брехунів гетьманові Іванові Степановичеві Мазепі — для покарання. Покарати їх треба негайно та прилюдно, для постраху другим, щоби всякий знав, і відав, і затамив собі добре, яка доля чекає того, що зважиться безчестити гонор і добре ім'я свого зверхника і впроваджувати в блуд його величество царя. Такому не буде ніякої пощади".

"Амінь!" — промовили духовні, що в святочних ризах з хрестами й іконами уважно й побожно слухали царського маніфесту, який наказано було прочитувати також у церквах.

І знов загули литаври й тулумбаси, гримнули стріли, народ захитався, і гетьман з царським послом в оточенні старшин пустився тою дорогою, котрою і прийшов.

Під хмарами літали наполохані вистрілами птахи і кракали чорні галки.

Присуд став правосильний. Ніякого відклику не було, ніхто помилування не просив.

СПОВІДАЮТЬ

З Борщагівки привезено старого попа.

Сповідник відвідав спершу полковника Іскру, а тоді до Кочубеевої в'язниці увійшов.

Кочубей довго сповідався. Хотів пригадати собі всі свої гріхи, ціле своє довге, багате на добрі і злі вчинки життя.

Важко. Пам'ять згубив. Рветься, як трухла нитка.

Відгребував з хламу минулого давно забуті події, і вони розсипалися перед ним, як порохно.

Кілька разів переривав сповідь. Падав горілиць на тапчан і лежав, закривши руками повіки. Панотець терпеливо сидів біля нього і ждав, поки безталанний мученик

не набере сил і не виявить ще якого нового гріха. Було їх багато, політичних, родинних і буденних, людських. Великий маєток, і гріхи чималі.

"Тисячу червінців моєї покійної доньки, по чоловікові Забілихи,— говорив уривисто,— обіцяв я дати на будівлю церкви в Батурині і не дав. Як що їх знайдуть, а цар або гетьман не заарештують, хочу, щоб на церкву в Батурині пішли. Може, Бог милостивий який гріх за це мені простить".

"Велике милосердя Боже і нема такого грішника, щоб його Бог відтрусив від себе, бачучи каяття у серці його".

Кочубей так широко зітхнув, що панотець уважно подивився на нього, чи це не його останнє зітхання. Ні. Старець відчинив очі і потер чоло: "Ніяк не пригадаю, де я ті тисячі червінців заховав. Дружина моя Любов Хведорівна знатиме. Перекажи їй, всечесний отче, якщо вона ще живе".

"Любов Хведорівна здорова. Гетьман за нею і за цілою родиною Іскрів та Кочубеїв до царя вставляється, щоб їм кари ніякої не було, щоб вони могли без жодної біди і туги в господах своїх спокійно та мирно пробувати і зі своїх маєтностей користуватися, бо, досить, що їх батьки й чоловіки за свою вину слушну кару потерплять".

"Гетьман вставляється за нашими жінками й дітьми, що ти кажеш, отче?"

"Гетьман кривди ніякої не дозволить їм зробити. Це він сам велів переказати тобі, щоб ти не турбувався туземним, а про позагробне думав".

В наболілій душі Кочубея була окрема рана — гетьман. Вона його не боліла, а пекла. Завинив перед гетьманом, бажав його упадку, це правда. А все ж таки дожидав його великодушності. Гетьман не одному простив, Кочубей сподівався, що свого колишнього друга помилує. Аж бачить — ні. Мститься. Певно, й на родину його та Іскри покладе важку руку, маєтки забере, бо вони великі в землі, будинках, в посуді, вбраннях, в образах і в дзвінкому гроші. Страх, щоб воно таке не сталося, затроював Кочубееві останні години життя. Аж отсе від священника чує, що гетьман їх родини під свою опіку бере. Видно, не мститься, лиш помилувати не може, видно, так цар вирішив.

І Кочубееві зробилося легше на серці, ніби камінь важкий зсунувся з нього. Перехрестився і очі до неба підвів.

"Більше не пригадаєш собі нічого?" — запитував священник.

"Бачить Бог, більше пригадати не можу, пам'ять не слухає мене, туман очі вкриває, ніби з другого берега дивлюсь".

Священик розгрішив його. Покути не завдавав. Незабаром спокутує усе.

"Яке твоє останнє бажання, Василю Леонтієвичу, кажи, гетьман обіцяв сповнити, крім одного..." — речення не докінчив. Кочубей доповів собі: крім життя.

"Гетьмана побачити хочу" — відповів.

"Доложу йому".

* * *

Чура з ліхтарною, за ним гетьман, за гетьманом кілька гайдуків.

Табір спить. Тільки варта стоїть. Хоч гетьмана по ході пізнають, здержують і питають про гасло.

Біля в'язниці старшина сторожить.

Зривається на рівні ноги і втворює перед гетьманом двері. Гетьман ліхтарню відчури бере і входить. Сам.

"Останню твою волю сповнити прийшов",— каже, кладучи ліхтарню перед собою на землю.

Кочубей хоче встати. "Лежи, Василю Леонтієвичу, лежи".

"Досить лежатиму, милосте ваша, але і встати важко. Ціле тіло болить".

"Не з моєї вини, Василю Леонтієвичу. Я тебе не скривдив".

"Сам я собі найгіршим ворогом був — знаю".

"Самого себе найтяжче побороти".

"В тій боротьбі паду".

Він дійсно впав на тапчан і лежав, як мертвий. Гетьман глянув і відвернувся. "Що вони зробили з чоловіка!"

Пригадав собі колишнього Кочубея, веселого, хитрого, готового на все. Пригадав свої з ним затії ще за Самойловича і пізніше. Чи одну чарку вихилили разом, чи одну негоду перетривали, а тепер лежить перед ним не Кочубей, а його тінь, привид, котрий міг би перестрашити найвідважнішого козака... Царський суд... Так міг лежати гетьман з ласки Кочубея. Хто під ким яму гребе, сам у неї паде...

Кочубей наглим рухом зірвався і сів. Гетьман притримав його: "Заспокойся! Хочеш — хірурга пришлю".

"Не треба. Хай вип'ю чашу до дна".

Десь далеко гукали сичі, як тоді, в Ковалівці, коли занедужала Мотря... Розбита бандура...

"Іване Степановичу,— почав нараз генеральний суддя,— прости мені".

Гетьман узяв його за руку: "Не маю що тобі прощати, Василю. Бачиш, я такий, як був, ніякої шкоди ти мені не вчинив".

"Але міг, хотів,— прости".

"Ти міг пошкодити ділу. Добре, що не пошкодив".

"Не пошкодив, кажеш?"

"Ні, Василю Леонтієвичу, не пошкодив. Наше діло добре стоїть".

Кочубей ухопив гетьмана за руку: "Добре, кажеш?" — і в очах його з'явилася тривога.

"Нині добре, а завтра — як Бог дасть".

"Хай Бог стереже нас від московської протекції і ласки, хай Бог допомагає тобі, Іване Степановичу!"

"Прости, Василю, що я не допомагаю тобі. Бачить Бог — не можу. Ти в моїм таборі, але в московських руках. Зернов каже, що присуд правосильний і невідкличний. Не моя власть застановити його",

"І не треба. Донесу свій хрест. Раз треба вмерти. Мені не до життя. Краще гріб, ніж такий сором..."

"Люди забудуть,— потішав його гетьман.— Люди все забувають, і добро, і зло".

"А історія?"

"Всіх нас перед її суд покличуть. Нікому не простять. Невже ж я знаю, як вона осудить мене?"

Кочубей думав. Силувався думати. Силувані слова вибігали на губи й верталися назад. Аж спитав: "Кажеш, діло добре стоїть?"

"Гадаю, що так".

"Спасибі, що потішив. Захищай Україну перед Москвою,— просив крізь сльози,— щоб не зробили з нею того, що зі мною. Глянь, який я став".

Гетьман глянув на свого колишнього товариша, і морозом повіяло на нього, хоч і як тут душно було.

"Жаль мені тебе, товаришу,— відповів, стискаючи його руку.— Коли б ти сильніший був..."

"Гадаєш, утік би? Ніколи! Завинив і кару прийму. Згину для постраху інших, щоб не шукали чужих богів, а свого берегли. Хоч тим послужу рідному краєві, хоч тим. Ох, Іване Степановичу, коли б ти знав, як я відмінився в душі, як я тепер інакше диблюся на світ, коли б ти знав, як я турбуюся нашою долею. Запізно".

Зі зворушенням тремтів, як у пропасниці. "Помилуй мя Боже по великій милості твоїй",— почав псалом покаяння, але пам'ять не слухала його. Переплутав слова і вертався назад: — "Помилуй мя... Кажеш, діло добре стоїть..? Борони його, захищай, захищай, Іване Степановичу!" — упав на тапчан і повіками накрив підпухлі очі.

Гетьман на ліхтарку дивився, на нетлі, що пхалися до світла.

Кочубей не будився. Гетьман встав і пустивсь до дверей. З порога ще раз озирнувся. Кочубей спав. Спав чи — не жив?

СТРАЧУЮТЬ

Ніч, але ясно, як у день. Тихо. Навіть дерева не шумлять. Верби задивилися в ставок, тополі в небо пнуться. Птахи перестали співати.

Чути тільки глухий луск сокир.

Між Борщагівкою і табором, на майдані, поміст будують. Високий, як хата. До помосту східці.

Солдати пильнують рубачів та сокирників і наглять. Заки сонце зійде, поміст повинен бути готовим. Наказ такий.

Сокирники балакають тихцем: "Стоять, як чорти над душею. Поспішай, коли ніч, хоч і ясна. Треба вважати, щоб пальців сокирою не відрубать".

"Їм мають голови рубати, а ти собі пальці рубай. Ладно!"

Перешіптуються, щоб солдати не вчули.

"А наглять!"

"Чорти б їх так до гарячої смоли наглили!"

Тихнуть. А по хвилині:

"Котрого стинатимуть першим — Кочубея чи Іскру?"

"Не знаю. Хіба не все одно? Поживе хвилину довше чи не поживе".

"Кажуть, чия вина менша, того першим карають".

"Так тоді, мабуть, першим Іскрі голову відітнуть".

"А кат вже є?"

"Хіба мало москалів?"

"Правда".

Підійшов старшина: "Не разгаварівать! Екій народ! Лінтяї, озорники! Тут, гляди, два архи-брехуни за вас голови положать. Скарають їх".

"Скарав би вас Господь",— відповідає сокирник під ніс.

Працюють.

Луск сокир бентежить нічну тишину.

* * *

Поміст готовий. Великий і кріпкий, щоб не заломився. Кругом дощок поруччя, круг помосту огорожа, щоб не напірав народ.

Сходяче сонце малює дошки на червоно.

Сокирники сокири за пояси заткнули — ідуть.

"Не заждемо, щоб подивиться?"

"Я не цікавий. Приправити голову — це штука, а відрубати — велика мені річ! Іду додому — голодний".

"А маєш хліб?"

"З корою. Доброго хліба давно нема. Солдати, як круки, деруть. Не накормиш їх. А ти?"

"Я задолував дещицю. Боюсь, щоб не знайшли".

"Кажуть, у кого зерно задоловане знайдуть — смерть".

"Маю з голоду вмирати — хай згину з їх рук. Може, Бог якого гріха відпустить".

"У нас то ще сяк-так. Але у Чернігівщині! Там по четверику житнього борошна з хати беруть. Гетьман такі великі магазини на хліби для москалів поклав, як церкви".

"Покладе і в нас. Не бійся. Все для них, а ти з голоду гинь. Навіть ночі спокійної не маєш, помости будуй. Тю!"

Солдати відганяли народ, що з усіх боків напливав, щоб побачити, як тратитимуть Іскру й Кочубея.

Московський старшина молодицю за юпку по сходах на поміст тягнув. "Коли така цікава, то ходи! Покладеш голову на колоду — цюк! — і нема".

Жінка в крик. Вихопилася, біжить. Народ відступає від помосту.

"Та це він жартує".

"І жартам московським не вір. Жартуючи, заріже чоловіка".

Якась жінка з маленькою дитиною стояла.

"Ви його чому не залишили?"

"Не мала з ким. Сама я одна, як той палець. Чоловік на війні".

"А не перестрашиться воно?"

"Хай привикає. Я не хотіла йти, пігнали".

"З усіх довколишніх сіл зганяють народ, як череду. Не скоро таке побачиш".

"Може, й скоро. Хто його зна, що завтра буде. Тепер щось таке твориться, що

раніше й не снилося нікому".

"Антихрист..."

Зацитькували себе: "Ще, не дай Бог, почує солдат, і пропадеш ні за цапову душу".

"В Московщині винищили за те сила народу".

"І нищать ще".

Баба діда безногого на тачках везла.

"Дорогу дайте бідному каліці, дорогу!"

Люди розступалися, скрипіли тачки.

"А ти, бабо, кращого повозу вже не мала?" — питає москаль.

Баба вистрашено дивиться на ріжкатий капелюх, на волосся, посиlane білим борошном, і хреститься.

"Багато нищих назлазилося,— зауважує хтось.— Як на прощу йдуть".

"Тягнуть, як круки на жир".

"Кажуть, Кочубей перед смертю гроші роздаватиме".

"Які? Від нього останнього єфимка відібрали, ще й мучили, що мало. Питали, де заховав скарби".

"Може, за те й голову йому зрубають".

"Для грошей все зроблять з чоловіком".

"Навіть з таким, як генеральний суддя".

"Навіть з таким. На війну грошей потребують".

"Малчать!"

Москалі бігають кругом огорожі і прикладами відштовхують цікавих: "Атступісь!"

"Бодай би тебе відступив Господь, як конатимеш,— вдарив мене у груди!"

"Малчі".

Дарод замовкає, але перестрашені діти плачуть і кричать. Мама присідають з ними, щоб не бачила Москва, й зацитькують: "Цить, доньцю, цить, мамка тебе не дасть".

"Кажуть, що йому сталося таке через новий двір".

"Кому?"

"Та Кочубеєві. На старі літа нового двора не будуй".

"Бузину перед вікнами повикорчовував, а то зле. Бузини не кивай, в ній лихий сидить".

"От плещуть казна-що, яка та бузина! — перебив їх дядько.— Булави захотілося Кочубеєві, а гетьманської булави ще ніхто щасливо не носив".

"А Іван Степанович двадцять літ її носить".

"Ще не доніс, постривайте".

Дідусь з голубом сивим на голові йшов. Перед ним розступалися люди, навіть солдати,— юродивого бояться.

Ніхто не спиняв його. Підійшов під самі сходи і став. Голуб знявся, злетів, закружляв довкола помосту і знову на голову сів.

Дідусь головою крутив.

"Колода і топір... Що це? Скотобойня?"

Тишина.

"Гріха не бояться. З тих дощок дзвіницю збудувати можна, щоб з неї дзвони ім'я Господнє благовістили".

Люди притакували: "Авжеж".

"Дерева Господь у лісі не садить, що на ньому людей мордувати, воно росте людям на користь".

"Авжеж, авжеж..."

"Кого це мордувати будете?" — запитував, повертаючись до товпи.

Ніхто не відповідав.

На солдатів подивився: "Кого?"

"Кочубея і Іскру", — відповіли йому.

"А життя ви їм дали?.. Бога ви не боїтесь? Господь велів ближнього свого любити. Нагого приодіти, голодного накормити, недужого посітити, так-то ви сповняєте волю його? Беззаконіє творите повсякчасно і гнів Господній стягаєте на землю. Такий-то ви храм Бога живого есте? Так ви соблюдаєте заповіді його? Таку-то церкву вселенськую строїте на землі?"

Борода його тряслася, ноги дрижали, як у пропасниці,— тремтів. Голуб крилами махав.

"Собаки кровопивнії! Диявольського кодла сім'я. Поки знущатися будете над образом і подібєм Божим? Поки в крові будете мити руки свої? Відійдіть, старці, щоб не скарав вас Господь, що гляділи на таке беззаконня. Кара Господня гряде, Господь брань сотворить і перевертатиме престоли, і сожжет огнем городи і веси ваші, і кости псам на зяденіє продасть..."

Піною покрилися уста, повалився на землю і тіло його корчилось й підкидалось, від східців помосту до огорожі товкло.

Голуб знявся і високо літав йому над головою.

"А від нього не полетить", — дивувалися жінки.

"Голуб духа святого символ", — пояснював дячок.

"Дух святий з ним, він божий чоловік".

"Всі ми божі люди, та до диявола на службу пішли".

Двоє людей взяли божого чоловіка за руки й ноги і повернули ним так, що де були ноги, там лежала голова, а де голова, там ноги.

Не допомгло. Підкидало ним далі.

"Але ж трясє!"

"Чорт душу вителепати хоче, за те, що правду людям голосить".

"За правду муки терпить".

Голуб знижував лет.

"Ідуть! — загомніло в натовпі.— Заберіть старого, віднесіть його геть! Не треба, щоб дивився на кару". "Хіба він бачить? Очі заплющило йому". "Не годиться, віднесіть!" Несли, як мерця, народ робив дорогу. "Ідуть, ідуть!"

Глухо бубни гули, сукном прикриті, не гули, а харчали.

Жінки хрестилися: "Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас".

Тая з дитиною на руках плакала, дитина собі.

"Ще нічого нема, а вона вже реве. По що йшла?"

"Я не хотіла, пригнали".

Чути було різкий тупір трьох московських рот.

"Аж три роти їх супроводжують".

"Кочубей не хто-будь".

"Але ж вони на возі!"

"Бо сил не мають іти".

"Так їх скатували, Боже ти мій!"

"На простім драбинястім возі їдуть, а раніше їздили в золочених каретах".

"Байдуже ракові, в яким глеку його вариш".

"Та й страшні які!"

"Ізбави, Боже, душу мою від крові",— молився сивоусий дідусь, спираючися на кийок. Кийок аж тріщав.

"Умиєши мя ісопом, і паче сніга убілюся",— прочитував його сусід.

"Зсаджують їх з воза; не пручаються, послухно йдуть. Дорогу, люди, дорогу там!"

Солдати прикладами мостили широкий перехід до східців помосту. Народ колисався, як вітром розгойдана в озері вода, направо й наліво. Один другому крізь голову зазирнути хотів.

"Чого штовхаєшся, чорте!"

"Мене штовхають ззаду".

"Може, ще на голову вилізеш? Ти не голуб, не бійся. Пішов геть!"

Одна рота увійшла на майдан. Оточила його, солдат коло солдата стояв попід пліт. Набиті фузії при ногах, ноги розставлені широко.

"Чого це вони так ноги розкрачують?" — питає свого батька хлопчина.

"Фузія важка. Як кріпко не стоїш, то звалить".

Друга рота двома колонами обставила прохід крізь натовп до східців, третя залишилася на полі. Готово!

Напереді священик з хрестом у руці, за ним Кочубей і Іскра. Кочубей на Іскру спирався, той підтримував його. "Відваги, свате, відваги, вже недалекий кінець".

"Боже великий, вічний, святий, допоможи мені!"— молився Кочубей.

"Істинно, істинно говорю вам: настаєт время і наступило уже, когда всі находящієся в гробах услышать глас Сина Божого і, услышавши, оживуть",— потішав їх священик словами євангеліста.

"Господь утішеніє моє і прибіжище моє Господь",— шептав Василь Леонтієвич Кочубей.

За злочинцями йшов Вельямінов-Зернов, червоний, надутий,— посол від царя. Він не бачив трагедії тих двох, бачив себе, гордий, що перед численним народом являється заступником царським, царська воля в його руках, на його наказ тим двом кат голову

зрубає. Дасть знак і — ніби свічку здмухнув, одну і другу; були і нема!

Зернов гордо ступав.

За ним декілька достойників московських і козацькі старшини.

Проходять. Скриплять сап'янці, побренькують шаблі, шелестять шовкові кунтуші.

"А гетьмана нема".

"Не хотів дивитися на смерть товаришів".

"Колись товариші, а тепер вороги. Доноси на нього писали. Лжеклеветники".

"Гетьман хворий, подагричні болі".

"До гетьмана все хвороба приходить, як йому її треба".

Недобрі, що гетьмана не бачать. Нарікають на нього, а дивитися люблять. Гарний такий.

"Тож-то був козак!"

"Кращого на всій Україні не знайти".

"І старість не береться його".

"Є таке яблуко, що до нового червоним і здоровим простоїть, а є, що восени порепається і зігние".

"Тихо! Маніфест читають!"

Зернов прочитав маніфест царський по-московськи, старший гетьманський канцелярист переклав його на нашу мову.

Сурмачі загрубіли, рота, що стояла на полі, випалила з мушкетів.

"Ведуть!"

"Кочубей спотикається. Який же він слабкий!"

Кочубей на східці ступив.

Глянув на колоду і на ката з сокирою і очі рукою закрив.

"Потихоньку та полегоньку", — потішав його Іскра.

Увійшли.

Зернов руку вгору підняв...

Заметушився натовп.

Кожний навшпиньки вставав, щоб бачити краще. Напирали на пліт і на солдатів, що стояли як мур.

"Тягнуть... шапку з голови здійсмають... кладуть, Боже!"

"Не убий!" чути нараз голос від поля, тонкий, високий, як свист.

Божий чоловік біг на майдан.

Сиве волосся розкуйовдане, піна з рота тече: "Не убий!"

Білий голуб летить над його головою, високо-високо.

"Потоптав народи во гніві своїм, поправ їх у ярості своїй і кров їх паде на ризи його, заплямував все одіння своє — не убий!"

Солдати з третьої роти, що стояли в полі, пустилися за ним.

"Не доторкайтеся мене, слуги антихристові, гнівом Господнім поражу вас!"

Насилу народ втягнув божого чоловіка в товпу.

Він ще звідти кричав: "Не убий!"

Але стук сокири заглушив цей крик. Раз і другий. Глухий стук. За кожним разом стогін і зойк, короткий, пронизливий, гідкий...

Тихо...

Томляча тишина...

А по ній шум.

Шумить і гуде натовп.

Дивуються, розказують собі, сперечаються.

* * *

З борщагівської дзвіниці дзвони гудуть — на Службу Божу.

Солдати розганяють натовп: "Чого стоїш? Не бачив трупів? Пашол вон!"

Прикладами фузій штовхають людей.

Діти плачуть, жінки заспокоюють їх, а самим сльози течуть.

"Е-ей!"

Розходяться.

* * *

На червоних дошках два трупи лежать. Голови біля них.

Навіть червоною китайкою не покрили.

Лежать на позорище вселюдне.

В борщагівській церкві Службу Божу правлять.

Церква світла й кадила повна.

Під церквою божий чоловік.

Ледве стоїть.

"Тиранство лютоє! — говорить до людей.— Вбивають і моляться Богу. Ділами Богу поклоняйтеся, не співом і кадилом. Господа не обдурите, лицеміри!.. Не вбивайте!"

Його зацитькують і відводять.

Білий голуб на його голові.

Солдати кругом червоного помосту на варті стоять. Покійних стережуть, хоч їх ніхто звідтіля не вкраде. Такий наказ. Стоять і позіхають. Для них це не новина.

У Москві карають не так. Там є на що подивитися, ой є!..

Чути дзвони. Службу Божу священники скінчили. Люди вертають в село.

Дехто все ще кругом помосту ходить, хоч знає, що нічого нового не побачить. Хіба ті домовини дві, великі, дубові, що привезли їх на возі, запряженім у чотири чорні коні.

За домовинами священник прийшов, той старий, що сповідав Кочубея і Іскру.

Проказав молитву за усопших, поблагословив, покропив, і покійників у домовини вложили.

Зносять по східцях, східці тріщать.

"Куди їх повезете?" — питають візників.

"У Київ".

"Аж у Київ! А там?"

"У Лаврі Печорській поховають, біля трапезної церкви".

"Хоч голови їм зрубали?"

"Вони й без голов важніші, ніж ви зі своїми головами дурними".

"На боже не щадили грошей".

"Черцям і черницям щедрою рукою давали".

"Кочубей п'ять церков власним коштом поклав".

"Ще й у Батурині муровану церкву покласти обіцяв".

"Обіцяв, та Бог не дозволив".

"Не все Бог дає, чого чоловік хоче".

"Ой не все. Де ж коли покійні такого кінця сподівались!"

"Навіть не снилося їм".

* * *

Чорна четвірня з місця рушає.

Віз котиться київським шляхом.

"Потихенько да полегенько..."

* * *

14 липня гетьман весь день з відпочивальні своєї не виходив.

Хірург доглядав його.

Нікого не впускали.

"Гетьман нездужає",— по таборі пішло.

Під вечір гетьман Орлика до себе прикликав. Сидів у постелі, біля нього Євангеліє лежало.

"І так, Пилипе, Кочубея і Іскри вже між живими нема",— промовив сумно.

"Хай з Богом спочивають",— відповів Орлик.

"Про жінок і дітей їхніх треба нам подбати. Не хочу, щоб їм сталася кривда. Хай спокійно і мирно живуть у домівках своїх, хіснучися маєтностями своїми. Одної копійки не хочу зі спадку по них. Все хай дістануть родини. Сідай і напиши до Головкина письмо. Кажи, що важко недужий Іван Степанович вставляється за жінками й дітьми покійного Кочубея і Іскри. Зворушливо пиши".

Орлик сів при столі, гетьман Євангеліє читав.

"Готовий?" — спитав свого генерального писаря, побачивши, що він відложив перо.

Орлик написане подав.

"Гаразд. Гарно ти komponуєш, Пилипе, і швидко. Можна переписати на чисто. А тепер у мене є ще друге діло. Що нам робити з отсим наказом царським, щоб я командування над усею його кінницею перейняв? Як гадаєш, Пилипе?"

"Нема тут що, ваша милосте, багато й гадати. Після того, що постановлено між нами, вашій милості до царя ніяк не можна йти".

"І я теж так собі гадаю. Напиши і друге письмо, цареві, що я ніяк до нього прибути тепер не можу. Цар кличе до себе, а Бог до себе, коли б не цей другий наказ, то, певно, за першим пішов би. Гарно все по пунктах скомпонуй, ти їх стиль знаєш".

Орлик і друге письмо написав і гетьманові до ліжка приніс.

"Опісля прочитаю. Дуже втомився я, не лиш тілом, але і душею. Поклич мені архієрея, болгарина. Кажи, хай зараз іде".

* * *

Гетьман довго з розстригою сам на сам балакав.

Тої ж ночі розстрига з табору зник. Пропав, як камінь у воду.

Ранком гетьман розіслав людей, щоб шукали його.

Не знайшли.

В МОГИЛЕВІ

Від Дорогобужа пливе Дніпро на захід. Ніби центрально-російська плита не хоче пустити його на Україну. Що лиш біля Орші він визволюється з її твердих обіймів і врадуваний біжить на полудне, до Могилева, до Києва, до порогів і Великого Лугу, щоб розплистись, мов душа Гіндуса у нирвані, в глибинах бурхливого Чорного моря. Радуеться Дніпро, поспішаючи на Україну. Він уже не річка, а ріка, велика й могутня, третя з черги в Європі.

Зелені луки й левади виходять йому назустріч, з шовковими травами і з пахучими квітками.

Товпищами непереглядними вітають його шелестливі шуварі та трепетливі осики. Спиняє свій скорий хід і задумується над долею країни, в котру вплива. Тоді він глибокий, дуже глибокий, люди говорять — бездонний.

То знову ізгибом могутнім скручує, розливається широко, залишаючи броди й мілини, щоб людям легше було передістатися на протилежний берег.

"Гарна ріка!" — каже молодий шведський офіцер-каролінець до свого товариша.

Вони гріються до сонця і дивляться на шведських вояків, що купаються в Дніпрі. Моряцький народ рад гарній воді. Поринають у хвилі з головою і випливають далеко від того місця, де пірнули, обсмалені, всміхнені, веселі, як тригони. Дехто пробує переплисти ріку.

"Гарна ріка",—притакує другий офіцер, з обличчям, як у дівчини. Молодий, йому ще й двадцять літ не минуло.

"Бачиш, як радо купаються наші вояки".

"Змивають піт і кров, сліди останньої, головчинської битви".

Мрійливо, великими синіми очима дивляться на лівий берег, на якому рисуються гори.

"Чи це хмари, чи гори?" — питає молодший.

"Гори, товаришу, як у нас".

"Як у нас",— сумним відгомонам повторює другий.

"В багату й урожайну країну входимо, мабуть".

"Збіжжя й худоби чимало. А все ж таки за Швецією скучно".

"За рідною землею, мабуть, чоловікові і в небі скучно".

"Скучно".

"Але тут дивно якось почуваєш себе. Ніби тобі давній, дуже давній сон сниться"

"Наші предки ходили туди, перед віками. По слідах предків провадить нас Carolus rex".

Мимохіть, відрухово шапки з голов скидають і кладуть на мураву.

"Який хосен з тих колишніх походів?"

"Не будь колишніх, може б і нинішнього не було".

"Правда. Король Карло знає, що робить".

Молодий офіцер, студент Упсальського університету, studiosus upsalensis, задумався.

Король філософію любив, його молодші офіцери теж радо філософічні книжки читали. Буває іноді, що король несподівано офіцера стріне й балакати з ним стане, як з рівним собі, по-товариськи. Про що балакати з ним?

"Над чим задумався, друже?"

"Про короля нашого думаю. Дивнішого вождя, мабуть, від Олександра Великого не було".

"А Ганнібал, а Цезар?"

"Не те. Великі, але інші. Ганнібал розпучливо рідне місто перед римською загладою обороняв. Цезар будував імперію римську".

"Може, Карло шведську буде..."

"Може... але він не подібний до них. Король — філософ, фантаст, студент, авантюрист, іноді Арес, то знов Гамлет, імператор, то знову Дон Кіхот... ніяк не розбереш".

"І не треба. Над головами святих сяйво глорії палає, над головами великих людей — легенда".

"Коли б я на власні очі не бачив короля Карла в таборі, в поході, в битвах а cheval і еп геvant, коли б не чув серед найбільшої небезпеки його голосу хлоп'ячого, ніби розбавленого студента на суботнішній кнайпі, гадав би, що Карла видумали люди, щоб скучно на світі не було, бо людство потребує героїв. Звичайна людина — скучна".

"Героїв потребує людство. Карло їх творить".

"Творить і нищить".

"Як Хронос".

Шведським воякам не хотілося вилазити з Дніпра, вода така чиста, так любовно обіймає їх м'язисті тіла, сонце так гарно гріє,— розкішно тут.

"Чи не здається нашим каролінцям, що вони в купіль своїх пращурів попали? Не один, мабуть, і про рани забув".

"Гарно тут. Та, на жаль, не посидимо довго. Carolus rex цілий світ підбити хоче, мріє про одну державу, одного Бога, про велику спільну культуру. Поки того нема, поти не буде щастя, люди воюватимуть за землю, віру, мову, за королівські роди".

"Homo bestia domestica".

"Чергував я раз біля короля на квартирі. Король нагло вийшов зі своєї бідної домівки, в котрій тільки свічки і віск, що велика, срібна умивальня, вийшов, і я мимохіть заглянув у книжку, котру він читав і залишив, не закривши. Вгадай яка?"

"Плутарх".

"Тим разом ні. Були це ворожби Урбана Гіярна, ученика Парацельса. Король нігтем на книжці якраз те місце назначив, в котрому кажеться, що північний Золотий Лев

подужає Чорного Орла і владу свою на Азію і Африку розпістре".

Замовкли. Незагоєні рани, під Головчином добуті, і підгорячковий стан мрійливо настроювали шведських героїв на порозі української землі.

"Україна,— почав старший,— теж льва у гербі має і краски її такі ж, як у нас, золото-блакитні, як їхнє небо і пшеницею покриті лани. Може, Урбан Гіярн і не збрехав, може, воно й здійсниться".

"Тільки не знати коли, нині чи завтра?"

"За нашого життя чи коли порохом розсипляться наші кістки. Вірить король, треба вірити й нам".

"Vivat Carolus rex!" — вихопилося їм із уст.

"Vivat Carolus rex!" — підхопили вояки, і Дніпро той виклик на своїх хвилях геть далеко поніс.

Старшини лежали горілиць і вдивлялися в сонце. Українське сонце гріло синів Швеції.

Думали про своїх батьків, про рідню, про фантастичні заливи своєї північної країни. Але думки все до короля повертали — він їх підбив, взяв у полон на віки.

Хотіли визволитися з тієї неволі — не могли. Шукали плям на сонці — не знаходили. Король смішний, король фантаст, король студент, непрактичний, загонистий, дивний!.. Зраджували собі його всіма способами — не могли. Чули, що поки живе, він переможець над ними і що навіть по його смерті оставатимуться під непоборною силою тієї могутньої, дивної індивідуальності.

"Що він має з життя?—почав молодший офіцер.— Нічого. Ходить у старому плащі, їсть те, що ми, дереться на вали, як звичайний вояк, тільки хісна, що титул королівський".

"Навіть жінок не любить".

"Знаєш? Може, й любить більше від нас".

"Нічого я про його амори не чув. Ще й нам цей солодкий овоч відбирає. Перед переправою через Березину сестер жалібниць, маркітанок, весь жіночий народ казав по цей бік лишити. Кажу, що хочеш,— це вже не по-людськи. Певно, що жінки, які за армією ідуть, не ргіта, а все ж таки — жінки. Знав Карло, що з ними робитимуть москалі".

"Тямив, що Даліла з Самсоном зробила. А тобі, мабуть, все ще рум'яної німочки Лізи жаль. Потішишся, як на Україну приїдемо. Там, кажуть, дуже вродливі дівчата..."

Біля них, недалеко в комишах, зчинився крик. Зразу не помічали, бо вояки бавилися в воді, голосно сміялися й гукали. Але крізь цей шведський галас продирався жалісливий чужинецький голос, ніби хтось з чоловіка душу дер.

Старшини встали і побачили такий трагічно-комічний образ, що дочиста розігнав і розвіяв їх мрійливий настрій.

З комишів тягнули заболоченого чоловіка. З чобіт і з одежі його, невідомого й нерозгаданого крою і фасону, цюрком спливала вода. Він зі страху дзвонив зубами і потрясав приправленою бородою, котра вже тільки трохи трималася підборіддя.

Маленькі чорні очі тривожно визирали з глибоких очодолів, як миші з ямок, а кирпатий ніс моргав широкими ніздрами, як у гончої собаки.

"Водний божок!" — сміялися шведи.

"Нерей чи тритон?"

"Шпіон".

Водяник, побачивши старшин, зігнувся в чотири погібелі, доторкаючися відлітаючою бородою землі, причому вода ще жвавніше стікала з його спини і з пошарпаних рукавів, і він виглядав ще смішніше.

Старшини аж клалися на землю.

"Помилюте! Де ж ви це опудало зловили?"

"На човні в комишах сиділо. Так і видно підзирав нас".

"Невже ж шведське військо амазонки, щоб мені їх у купелі підзирати?" — озвався нараз водяник класичною латинською мовою.

"Legatus ducis ucrainiensis Joannis Masepais sum",— сказав, кланяючись старшинам у пояс.

"Помилюте, панове,— реготався studiosus upsalensis,— таж то зі сміху вмерти можна".

"Legatus ducis ucrainiensis Joannis Masepais sum",— повторив водяник голосніше, навіть різкіше.— Жадаю від офіцерів його милості короля Карла, щоб узяти мене під свою протекцію і допомогли скоро побачити королівське лице".

Старшини перестали сміятися. Повставали, підійшли до дивного гостя.

"Знак?"

Зняв з руки перстень.

"Гаразд, побачимо".

Дали знак до збірки і незабаром від Дніпра у город Могилів марширували шведські голубі однострої, а між ними чоловік космополітичної краски авантюристів. Під пахвою ніс свою бороду і, живо розкладаючи руками, говорив зі шведськими старшинами мовою Ціцерона.

Сильно поруйнований Могилів, з котрого Петрові солдати тільки що втікли перед побідоносним Карлом, виглядав, як город у казці.

Шведські вояки, що за час свого довгого походу сильно обносилися, повтягали на себе частини московського вбрання, особливо штани й гамаші. Хто запопав московський зелений кафтан, обертав його підшивкою наверх, а товариші сміялися і казали, що то від вроків тутешнього жіноцтва.

Щораз то нові частини надтягали, обдерті, брудні, заболочені, очей людям не видно. Але ті очі все-таки світилися воєнним завзяттям і вірою в геній свого вождя.

"Vivat Carolus rex! — гукали, підкидаючи капелюхами,— vivat victoria, vivat!" Дула канонів, пообтулювані ганчірками, на лафетах і амуніційних возах гармаші з пообв'язуваними руками, ногами, навіть головами, завдяки бандажам, великими не вміру. Ледве тримаються канонів, але покинути їх не хочуть.

"Vivat Carolus rex!"

За відділами вози з тяжко пораненими, котрі вже йти не годні. Повідтинані пальці, порозвалювані голови, кров крізь бандажі протікає наверх. Але й вони дивляться в напрямі королівської квартири і притомленими, хворими голосами кричать:

"Vivat Carolus rex!"

За пораненими небіжчиків везуть, тих, що по дорозі померли. Товариші не хотіли їх без військового похорону залишити. За них візники кричать: "Vivat Carolus rex!"

Між шведськими частинами відділи польські, шляхтичі на конях, кожний в іншому вбранні, інша зброя, попадаються навіть сталеві шоломи й мисюрки. В деяких шаблі предківські, дорогоцінні, рукоятки в ящурі, в сталі, оздоблені слоновою кістю або насаджувані дорогим камінням. Усякої породи коні, усякої форми списи, луки, скалкові довгі рушниці з підпірками, бо самої не вдержиш, у вистрілі дрогогне.

За військом женуть стадами худобу. Реве. Чує свій кінець.

Бубни, сурми, всякого роду дудки, сопілки, мультанки, інші крикливі інструменти. Справжня мандрівка народів, военний маскарад.

Викупані шведи розходяться по своїх постоях, в о д я н и к а до королівської квартири ведуть.

Перед воротами звичайної міщанської хати два високого росту трабанти з аркебузами на варті стоять. Старшини щось їм говорять, вони перечать головою. Пропускають одного з них, другий перед воротами з підозрілим гостем остається.

За хвилину виходить прибічний офіцер і проводить його крізь варту.

* * *

Зільник, вузька доріжка до дімка з ганком, оббитим лозою дикого винограду.

Перед східцями на бубні сидів мужчина літ двадцять і кілька, дивився на карту, розпістерту на другому бубні перед ним. Високе чоло в лисину переходить, по боках жмутки каштануватого волосся стирчать. Заходяче сонце озолочує їх. Виглядають ніби королівський, невинною рукою з золота викутий вінець. Між бровами глибока складка вгору, до поперечних зморщин на чолі. Очі спущені вділ, під ними сині підкови — з трудів і від недоспаних ночей. Уста нетерпеливо тремтять, ніздрі роздуваються. Карта, мабуть, не зовсім годиться з тим, що бачить і що йому розвідники приносять.

Оподалік старшини; перешіптуються, але не підходять. "Vivat Carolus rex!" — кричить ще якийсь запізнений шведський відділ, котрий що лиш тепер до Могилева входить.

Король нетерпеливо стріпує головою, підноситься і бачить старшину з несподіваним гостем. Очі його блищать дитячою втіхою, уста усміхаються, виглядає, як хлопець, котрому нараз щось цікавого показали. Але в ту мить радість покривається серпанком утоми. Встає, складає карту, ховає у кишеню, відсуває бубон і підходить до гостя. Високий, стрункий, вузькоплечий, ніби велетень, котрому не дали гаразд розвинути й набрати тіла. Йде, не спішучись, сильно згинаючи коліна, як гірняки. Йдучи, заклопотано кланяється, раз, другий, третій. На нім кафтан, колись синій, тепер непевної краски, золота трава на комірі, на рукавах і при гудзиках потускла, її покрив порох, як патина.

"Архієрей?" — спитав голосом, що нагадував його клопотливий усміх.

"Так, ваше королівське величество, найпокірніший слуга".

"Б а г а т е л л я, отче, б а г а т е л л я, рад вас побачити, будь ласка!" — Правою рукою показав на двері, ліву на спину поклав.

"Можете відійти! — звернувся до старшин.— Як ваше ім'я? Драке? Зі шведського шляхетського полку?.. Ви під Головчином гарно свій відділ вели, доволі гарно... Кажете, хоробро билися москалі?.. Ляпалії, мій пане, ляпалії. Москаль танцює, як на блясі ведмідь. При найближчій нагоді дістанете полк.

Щоб я не забув, пригадайтеся хоробрим вчинком, б р а в у-р е з..."

На його устах появляється та сама хлоп'яча добра усмішка і зараз гине, ніби король засоромився того, що сказав.

"Ваш швагер залишився там...—: головою кивнув на захід.— Під Головчином були великі втрати. Кондоленція, мій пане..." Руку старшині подав, але теж так якось несміливо, ніби боявся, чи цей не відтрутить її.

"О ревуар!.. Отче! — будь ласка..!"

Розстрига поклонився в пояс.

"Будь ласка!"

"Ваше королівське величество..." — розстрига десницею чверть круга зробив, прохаючи, щоб король перший увійшов.

"Багателля, отче, багателля — ходім!"

Увійшли в світличку білену, колись, може, й обставлену заможню і прибрану чисто; тепер у ній, як звичайно в хатах, з котрих хазяї перед неприятелем втікли. Що можна було забрати, забрали, вони чи москалі, які що лиш подалися з міста, не вгадаєш. Лишилося тільки ліжко, дубова вздовж стіни лавка, така сама скриня і якась стара комода, не достроєна до світлиці, ніби гість. На лавці срібна умивальниця, а біля неї такий самий збанок з водою. На кілку білий чистий рушник з королівським знаком.

"Ти від його милості пана гетьмана, отче?" — питав Карло латинською, не досить вправною мовою.

"Від нього, ваше величество".

"Давно бачився?"

"Днів тому кілька".

"Значиться, поспішав?"

"І дуже".

"Де тепер гетьман?"

"Я оставив його в таборі, миль вісім від Білої Церкви, тепер він уже, мабуть, до Києва доходить".

Король добув карту з кишені і на скрині простер. Шукав Білої Церкви. Відміряв циркулем віддаль звідси до Києва: "Скорим походом іде".

"Козаки до скорих походів привикли".

"Чув я про те. В Європі козак — це легкий кавалерист, а я їх за кращих піхотинців числю, а що найкраще в них, так це піонери". Пригадавав війни Богдана

Хмельницького.

"Перед доброю кавалерією респект, але певна піхота — це ґрунт. Вона і в полі добра, і на окопах, і на барикадах у місті, пригодиться всюди... Багато в гетьмана піхоти?"

Розстрига вичислював полки і подавав число сотень. Король рахував у голові. "Коли б третя часть того — досить... А провіант?"

"Хватить!"

"Хватить, але чи в евіденції він? Які магазини, млини, доставка?"

Не легка була річ дати вдоволяючу відповідь на всі ті запитання.

"Московські апетити звісні, а московського війська чимало на Україні і чимало його проходить".

"Але ж і козаки служать в армії російській".

"Це теж не добре. Забагато їх гетьман цареві посилає".

"Мусить".

"Що значить мусить, коли край війська потребує".

"Ваша величність не знають, у якій о п р е с і ї знаходиться Україна".

"Не розумію, як такий великий народ таку велику опресію терпить... А як народ ставиться до свого гетьмана і як поставиться до нас?"

"Гетьман тішиться повагою і с п л е н д о р о м , який належить державним володарям, а москалів народ ненавидить за їх здирства. Шведів повитає, як своїх спасителів".

"Я не так дивлюся на діло, скептично. Так легко воно не прийде. Степ має свою психологію і свої права. Не легко їх переломити. Простір — це сила, з котрою треба боротися. Не важко побідити царя, куди важче боротися з вашими дімензіями і дистанціями".

Циркулем водив по карті: "А чого це ви нараз кличете мене на Україну? Раніше справляли на Москву, а тепер на Київ".

Розстрига не сподівався такого питання.

"Я, ваша королівська величносте, не стратег, боюсь, що відповідь не буде вдоволяюча".

"Хочу її почути".

"Є всілякі причини. Перше, що земля під ногами горить".

"Як мені це розуміти?"

"Гетьман дуже політичне свою акцію веде, але його контрагенти — ні".

"Я?"

"Ні. Але король польський. У Польщі не досить тайни бережуть. Царські люди довідуються від поляків, чого їм знати не треба".

"Приміром?"

"Король Станіслав хвалився перед турецьким посланцем, що гетьман Мазепа заодно з ним стоїть і почне допомагати йому проти Москви. Від того посла чув це стольник Кантакузен і далі подав подібно, як цар за випивками позаушники або й

поличники своїм людям дає".

"Як це?"

"Дуже просто. Цар вдарить у лице свого сусіда наліво, цей свого, так обійде кругом, аж царський сусід з правого боку мусить ударити царя".

"І вдарить?"

"Як часом".

"А як ударить?"

"І тоді різно буває. Часом цар тішиться, а часом розізлиться, що обидили його маєстат".

"Монгольська фантазія. Але ми відбігли від речі. Кажеш, отче, король Станіслав не добре секреті береже?"

"Коли б гетьман не був на чотири ноги кутий, давно спотикнувся б. Особливо небезпечно було під час процесу Кочубея".

"Чув я про це. Тому-то, мабуть, і зі мною гетьман припинив був переговори".

"Довше годі обдурювати царя. І це одна причина, з котрої впливають інші".

"Котрі?"

"Ось цар гетьмана Мазепу на вождя всієї своєї кінниці у війні з вашою величністю кличе".

"Може, з усією кінницею в час битви перейти".

"Вона ж мішана, українсько-московська".

"Правда. А далі?"

"Далі те, що цар кожної днини нових полків від гетьмана жадає і гетьман мусить давати. Як що він скоро не сполучиться з вашою величністю, так військо його до особистої сторожі змаліє. А врешті цар хліба від України вимагає. Чим більше візьме — тим менше останеться для нас".

"Можливо, та все це не стратегічні причини".

"Про них я не беруся казати. Я не спеціаліст по тому ділу".

"Подумаю, отче, і пораджуся з моїм штабом. А тепер порадь ти мені, де маю примістити гетьманового посла?"

Посол зробив покірну міну: "Маленька записочка з підписом його величності, щоб мене не молестувала варта, і покірний слуга короля Карла і гетьмана Мазепи дасть собі раду".

Король написав кілька слів своїм характеристичним письмом і, ніби засоромлений, подав записку гостеві. Кланявся і наступав на нього. Цей назадгузь подавався до дверей.

ШВЕДИ..!

Квартирмайстер Гілленкрок обома колінами клячів на лавці. Лівою долонею підпер голову, а правою рукою водив по карті, розложеної на великім столі.

Біля карти лежав лист білого паперу. Гілленкрок циркулем бігав по карті між Могилевом і Вітебськом, скакав у Ліфляндію, вертав назад у Могилів, звідси мандрував до Києва, і знов, і знов.

Було гарячо, робота не йшла, плани й обчислення не вдавалися.

Лист білого паперу відгори додолу покритися усякими лініями, всякими геометричними фігурами, поруч котрих стояли цілі колюмни цифр. Гілленкрок перечеркував лінії і цифри і, невдоволений вислідом своєї роботи, рисував на маргінесі, ніби для відпочинку, план якоїсь твердині з палісадами, редутами, шанцями і траншеями.

Мухи сідали йому на червону потилицю, аз лоба капали на карту краплини поту. Він витирив їх хустиною і працював далі.

Генеральний квартирмайстер так захопився своєю любовою роботою, що не почув, як у хату увійшов ексцеленція граф Піпер, старець з поморщеними лицями, з поораним чолом і з роздутими, безнастанно дрижачими ніздрями. Піпер нагадував заїждженого расового коня.

"Працюємо!" — сказав, кладучи протекціонально руку на плече Гілленкрока.

Цей відвернувся, а побачивши всемогучого канцлера, зіскочив з лавки і заметушився по хаті, шукаючи місця, на котрім Піпер міг би вигідно сісти.

"Прошу не турбуватися, я тільки на хвилину, хочу довідатися, яка ваша гадка про наш дальший похід".

"Моя гадка, ексцеленціє, що треба простувати на Вітебськ, щоб бути ближче Ліфляндії і генерала Левенгавпта".

"Так гадаєте?"

"Гадаю так, ексцеленціє, бо поки ми не сполучимося з корпусом Левенгавпта, поти нам нема що заганятися в безмежну Україну, її дімензії завеликі на наші сили, проковтнуть нас степи".

Піпер, досвідчений дипломат, котрому не були чужі також тайни стратегії, підняв брови і роздув свої широкі, ніби шкурятяні ніздря.

"Тішуся, що оба ми тої самої гадки. Я також пишуся на похід у напрямі Вітебська".

Він узяв Гілленкрока за руку і попровадив його до стола: "Покажіть, де тут у вас цей Вітебськ?"

Гілленкрок вказуючим пальцем ткнув у карту: "Ось він, а тут Могилів, а отсе дорога до Києва. Мої обчислення ще не скінчені, але і а того, що вже готове, видно, що нам треба прямувати на Вітебськ, щоб не відбігати, а наближатися до Левенгавпта, бо як ні, то ворог поб'є його, а опісля зверне всі свої потуги проти нас".

Нахилилися над картою і потонули в лабіринті цифр і ліній так, що не зчулися, коли увійшов польний маршал Реншільд, мужчина гарний, рослий, з гострим носом і червоними, як у дівчини устами. Махав капелюхом, як віялом, навіваючи прохолоду на своє спітніле обличчя.

"Але ж гарячо — уф!"

"Гаряче, — відповів Піпер, відвертаючись від стола. — І чим далі посунемося на південний схід, тим більше буде нас припікати".

Реншільд підшивкою свого кафтана стер порох з лавки під стіною і сів.

"Температура змінюється, — говорив, надуваючи рум'яні губи. — Нині гарячо, а

завтра може бути зимно. Добрий вояк мусить поборювати не тільки ворога, але також жару і стужу. Правда, Маєрфельд?"

"Правда, пане графе,— відповів входячий у квартиру генерал Маєрфельд, товариш і одноступець Реншільда.— Панове на воєнну раду зійшлися?" — спитав, обкидаючи оком квартиру.

"Воєнна рада, без короля?" — відповів, роздуваючи ніздрі, Піпер.

"Його милості короля що лиш не видно. Приглядається до вправ на майдані,—сказав, відчиняючи вікно, Маєрфельд.— Але ж жара. Фу, чорт, яка жара! Почуваєш себе, як біфштекс на сковороді. Чи не краще було б сісти на коней та поскакати до Дніпра. Річка гарна, купіль слава".

Та ще він не скінчив тих слів, як у двері увійшов молодий хорунжий, приділений до служби біля квартирмайстра Гілленкрока, і, вдаряючи закаблуками, а рівночасно підносячи руку до капелюха, крикнув, як із спросоння: "Його милість, король!"

Піпер, Гілленкрок, Реншільд і Маєрфельд зірвалися з місць. Перші два стояли випрямлені біля стола, другі між дверми і вікном, далеко від себе, як далекі були собі симпатіями і переконаннями, представники двох партій, двох напрямків, котрі поборювали себе.

З шаблею під лівою пахвою і з капелюхом у правій руці появився у дверях король Карло. Халяви високих чобіт згиналися в колінах, король ніби присідав, кланяючися направо й наліво кожному з присутніх окремо. Ті відкланювалися ще нижче.

"Добрий день панам! Добрий день!"

Ніби не знав, від чого почати розмову, ніби виправдувався, що прийшов. Кафтан з синього полинялого сукна заціпнутий на дванадцять мосяжних гудзиків, на шиї хустка з чорного шведського крепу, сподні зі шкіри рена, довгі шкурятяні рукавиці, весь одяг по приписах, як ув інших офіцерів, може, й гірший і більше знищений, ніж у деяких. Тільки голова інша, виїмкова, незвичайна, з височезним чолом, зі жмутками неслухняного волосся, з очима, що нагадували загадочні фіорди.

"Пан полковник,— звернувся до Гілленкрока,— як звичайно, працюють. Правда? Так. Праці в нас багато. Перед нами похід. Куди ж. Гадаєте, панове, двигнутися нам? Прошу, не в'яжіться, говоріть. Знаю, що перервав балачку на тую тему. Продовжайте ,санс женад"."

І знову кланявся направо й наліво, очима блукаючи кудись далеко.

Королівські старшини мовчали.

"Інкомодую?"

"Ні, ваша милосте,— почав Піпер, моргаючи ніздрями, як дівчина бровами.— Ні раз. Ми дійсно балакали про те, куди нам прямувати,— на Вітебськ чи на Київ".

"І що?"

"Я і наш квартирмайстер гадаємо, що краще на Вітебськ".

Король узяв шаблю з-під пахви, вдарив нею об долівку і сперся на рукоятку. Піпер підставив йому стілець: "Ваша милість звольте присісти".

"Спасибі, спасибі. Сідайте і ви, панове. Побалакаємо".

Реншільд присів на футрині вікна, Маєрфельд став біля нього, Піпер і Гілленкрок примістилися на тапчані.

"Панове все окремо; праве й ліве крило, а я посередині".

Біля королівських уст появилася на хвилину ледве помітна усмішка і щезла.

"Чому ж то на вашу гадку, ексцеленціє, нам треба йти на Вітебськ?"

"Тому,— відповів Піпер,— бо це диктує нам логіка дотеперішнього нашого походу".

"Воєнна логіка окрема. Тут Арістотель і Лейбніц ні при чім. Тут не консеквенція важна, лише оригінальність. Треба думати так, щоб ворог про твої думки не догадався".

"На скільки такому думанню не противиться конечність".

"Конечність?" — запитав король, і його очі впилися в канцлерове обличчя, поморщене, як видавлена цитрина.

"Конечність?"—повторив, спираючи бороду на рукоятку шаблі.

"Конечність велить нам триматися близько Ліфляндії, щоб скоріше сполучитися з корпусом Левенгавпта",—відповів канцлер, обтираючи хустиною чоло.

Як старий, вправний дипломат, котрий був правою рукою ще попереднього короля, він догадувався, що Карло супротивної гадки, і з досвіду знав, що нема що тратити багато слів, щоб його переконати. Карло XII питався ради в своїх генералів, але робив, як йому хотілося. Так буде й тепер. Видно, король схиляється до планів Реншільда, котрому спішно на Україну і котрий, мабуть, не бажає собі злуки з Левенгавптом, а може, навіть жде на його загибель, щоб позбутися визначного суперника.

Реншільд сидів на вікні, баламкаючи злегка ногами, а його дівочі уста прибирали форму букви "о", ніби свистали.

Це доводило канцлера до злості.

Вони, графи й ексцеленції, не любилися стихійно.

"Коли б, не дай Боже, москалі побили Левенгавпта,— почав квартирмайстер Гілленкрок,— тоді..."

"Тоді, гадаєте,— підхопив король,— і ми пропали. Не бійтеся, Левенгавпт досвідчений генерал, а ми теж якось дамо собі раду. Не в одній опресії бували".

"У Левенгавпта,— відізвався Реншільд,— 16-тисячний корпус".

"Цар Петро може кинути на нього 50 тисяч",— зауважив Гілленкрок.

На королівському обличчі появилася знову та сама легка усмішка. "Не штука,— сказав,— побідити рівносильного ворога. Це річ звичайна. Від шведів треба вимагати незвичайних побід, про котрі говорив би весь світ".

В квартирі на хвилину запанувала мовчанка. Тільки мухи дзичали, сідаючи на голови старшин. Маєрфельд ловив їх рукою і кидав крізь вікно: "Тю! Проклята мушва".

"Московське військо,— перебив мовчанку Реншільд,— настільки не вишколене, що дивно було б, коли б Левенгавпт не дав собі з ним ради. Треба сподіватися, що він своє завдання добре сповнить. Нам треба йти туди, куди нас логіка фактів кличе".

"Логіка фактів?" — спитав Гілленкрок.

"Так. Нам треба відтяти від Росії щонайбагатіші провінції, себто Україну, з котрої цар Петро бере харчі для війська і щораз-то нові полки від гетьмана Мазепи.

Український народ чекає нас".

Піпер не втерпів: "Не знаю, чи є на світі такий народ, котрий чекав би чужого війська. Це ж тягар".

"Але ж ми йдемо визволяти українців з московського ярма".

"Це розуміють, може, деякі козацькі старшини, а народ знає тільки, що шведам треба дати квартири, харчі і т. д. А що жоден народ не дає того радо, так з того приводу мусять виникнути непорозуміння. На прихильність українського народу нам нема що числити. Це народ православний, а ми протестанти. Не дурім себе".

Козаки сильно озлоблені на царя. Його вважають прямо своїм катом. Краще з Лютром, як з Вельзевулом, говорять".

Обличчя Піпера ще більше поморщилося, а його очі заблестіли насилу здержуваною погордою. "Пане графе,—казав, звертаючися до Реншільда,— не малюймо собі будучності надто рожевими красками. Увійдемо в край чужий, невідомий нам, між народ, котрого не розуміємо. Треба числити на власні сили, а не на його сприятливість і допомогу".

"Себто?" — спитав, ніби свиснув, Реншільд.

"Себто,— відповів, роздуваючи ніздрі, Піпер,— треба нам сполучитися з Левенгавптом, щоб з малими силами не пускатися на велику небезпеку. Надто великий ризик, це не хоробрість, а очайдушність, авантюра".

"Лицар і авантюрист — недалеко поняття,— зауважив король, перериваючи тим висловом суперечку двох своїх ексцеленцій.— Жалію, що не можу бути одної гадки з паном канцлером. Рожеві скла це прикмета молодих, а чорні — старих. Я хочу голим оком дивитися на світ".

Піпер скривився, ніби йому гірко подали, і відкашельнув значуче. Король порушився на своїм стільці.

"Не хотів я вразити пана канцлера, котрого гадку високо собі ціню, але після побід, яких нам не пощадив Господь, не маємо причини дивитися надто чорно в будучність. Козаки — народ воєнний. Це вояк іншого типу, ніж наш, але хоробрий. При добрім проводі він може стати дуже корисним союзником".

"А скільки тисяч того союзника приведе нам гетьман Мазепа?"

"Приблизно відомі мені сили гетьмана Мазепа,— відповів король.— От і тепер є у мене посланець від нього — розкажує".

"Але ж цар щораз нових формацій вимагає від Мазепа, і цей відмовити не може",— зауважив Гілленкрот.

"І якраз тому,— перебив король,— нам треба поспішати на Україну. Скоріше прийдемо, більше козаків перейде на наш бік. А не забуваймо, що також великий візир обіцяв мені свою допомогу. Не гадаю, щоб падишах супротивився політиці свого візира".

Реншільд і Маєрфельд тріумфували. Король стояв на їхньому боці. Ексцеленція Піпер, наймудріша шведська голова, вірний дорадник двох королів, про котрого казали, що король Станіслав в руку його цілує,— програв. Стояв безмовно, похитуючи своєю

червоною, спітнілою головою.

"Але ж бо душно", — говорив, щоб щось сказати.

Нараз гаркнули бубни, заграли сурми й гобої, загуділа земля від тупоту тисячів ніг.

Реншільд зіскочив з вікна і відступився набік, щоб король міг бачити, як переходить військо.

Йшли сірі батальйони високих і худих, бородатих фінців, а за ними — голубі полки шведські з синьо-жовтими прапорами, з грифами, яблуками, схрещеними стрілами, з ренами й цвітучими деревами. Прапори, полинялі в бойових огнях, зі слідами крові, подерті, пошарпані, як вірлині крила, що в бурю попід небо літали.

Король, котрий стояв з шаблею під лівою пахвою, з капелюхом у правій руці і очима, що нагадували фіорди, летів кожному прапорові навстрічу. Не кланявся, стояв випрямлений, як свічка, як статуя. Військо побачило його. "Vivat Carolus rex!" — роздалось з тисячі грудей.

Музика тихла, мовкли сурми й бубни, військо здоровило свого улюбленого вождя — полк за полком, кожна чота, кожна четвірня, аж до останньої.

Перейшли. А король все ще стояв посеред квартири з шаблею під пахвою, з капелюхом у руці і очима, що нагадували фіорди, відпроваджував свої полки. Високий, худий, гордий.

Нараз уста його задрижали, як уста дитини, обличчя осінила усмішка, повна безмежної любові, і він вимовив одне тільки слово: "Шведи".

В тім однім слові було все: любов, гордощі, жаль.

"Шведи,—повторив ексцеленція Піпер, стираючи хустиною піт з чола і сльозу зі свого ока.— Шведи".

"Куди ж підемо, панове?" — запитав король, перебиваючи нараз довге мовчання.

"Куди нас ваша милість попровадять", — відповів граф Піпер.

Забув про самовпевнений погляд Реншільда, про його уста, що ніби на весь світ зневажливо свистали, не бачив його гострого носа, що, здавалося, рад був скрізь устрявати,— бачив тільки свого молодого, великого короля, і в вухах і в серцю його лунали слова: "Vivat Carolus rex!".

"Підемо, куди нас ваша милість попровадять", — повторив граф Піпер.

Король кланявся, як звичайно, несміливо й покірно:

"Дякую, дякую панам". А звертаючись до Гілленкрока просив: "Пане полковнику, будь ласка, продовжуйте свою працю. Вона важна, вона дуже важна. Позвольте глянути на карту".

Гілленкрок відсунув стілець від стола і цілий стіл хотів присунути ближче до вікна.

"Спасибі. Не турбуйтеся. Я й без того бачу".

Нахилився над картою і бігав по ній своїми синіми, розміряними зіницями. "Тут Дніпро, а тут ріка Сож, тут наш Могилів, а там Смоленськ, там Мстиславль".

На хвилину здержався на тих двох містах, ніби вирішував, котре з них вибрати, має: "Прошу, працюйте далі. Не перебиваю".

Взяв шаблею під пахву, ще раз поклонився і вийшов.

Реншільд підступив до Піпера і простягнув до нього руку. "Ексцеленціє!"

"Ексцеленціє!" — відповів Піпер, і поміж ними ніби нічого й не було.

Реншільд і Маерфельд вийшли. Гілленкрок узяв циркуль, лівим коліном прикляк на стільцю, лівою рукою підпер голову, а правою водив на північ і на схід від Могилева, туди, куди перед хвилиною перебігали сиві зіниці короля Карла. "Могилів, Дніпро, Сож, Мстиславль,— повторяв, вгадуючи королівські гадки.— Значиться, перейдемо Дніпро в напрямі річки Сожі, підемо на Мстиславль".

"Підемо, куди король велить",—повторив Піпер.

ДВНАДЦЯТЬ ТИСЯЧ!

Літо стояло в повній красі. Життєва сила природи добігала до свого вершка,— місяць серпень. Незабаром і Спаса. Освятять квіти, овочі і мід, відпичнуть спрацьовані руки хлібороба і діти з жалем глядітимуть на небо, прощаючи відлітаючих журавлів: кру, кру, кру!

Настане осінній відпочинок, а там і вечори довші, і казки, і пісні, і вечорниці.

Так звичайно, та не тепер.

Хоч і тепер сонячні дні чергуються з ночами зорішливими, по спеці приходять дощі, по погоді громи, на полях дозрівають збіжжя, а в садах овочі, хоч у природі не видно ніякої зміни, ніякого відхилення від звичайного щорічного порядку, так на землі, поміж людьми, інакше. Людей огорнула тривога. Бентежаться, тривожаться, не можуть собі місця прибрати.

Звіється курява на шляху — кидають серпи і коси й біжать у село, кажуть, що вороже військо надходить, гримить — гадають, що гармати ревуть, в шумі вітру чують крики і стогони людей... Війна.

Казав би ти, що привикли до неї. Не від нині триває. Рік у рік набирають молодь у полки і шлють у далекі походи в Польщу, в Литву, в Московщину, Бог вість де. Не один пішов здоровий, як дуб, а вернувся без ноги, без руки, обезвіченим калікою, тягарем для громади і для родини. Багато не верне ніколи.

Невже ж можна привикнути до того?"

Війна...

Гетьманська столиця Батурин ще не бачить її. Тут тільки трохи московського війська постоем стоїть, для порядку. Пишні батуринські сади вгинаються під яблуками, грушами та сливами, солодкими, як мід; зародили поля, худоба теж здорова. Та не тішаться своїм добром мешканці гетьманської столиці. Почувають себе, як перед відлетом птахи. З тривогою дивляться на північ і на захід. Звідтам хмари надходять — буря іде.

Всіляко про шведів говорять. Кажуть, що добрі люди. В Могилеві нікому кривди не робили. Платять за все. А все ж таки страшно, бо це чужий, невідомий народ і лютерської віри. А найстрашніше, що цар велить перед шведами городи й села палити, спустошити край.

Тривожиться Батурин. Робота людей не береться. Гуртами по вулицях стають і розмовляють. Кожна вість блискавкою перебігає город, кожне слово стосотним

відгомоном відбивається, росте до розмірів велетенських, страхітних.

Багатіші по погребях, клунях, омшаниках закопують добро, по лісах ями для себе задалегідь гребуть, щоб було де перетривати негоду.

Свідоміші городу не гадають кидати. Це ж кріпость, треба тільки направити її. Направляють. Дивуються, чому гетьман не велів укріпляти Батурина, хоч, кажуть, укріплює Стародуб, Чернігів, Ромен і Гадяч. Мабуть, не гадає, щоб ворог облягав його столицю. Потішаються.

На замку з раннього ранку до пізньої ночі гримлять молоти, скрегочуть пили, глухим гомоном відбиваються від старих замкових стін удари сокир. Самі міщани проводять тую роботу, захищають себе і свою столицю.

Мотря на лавці під хатою сидить. Вона в чорному вбранні, лице прибігло, що лиш перебула недугу. Дивиться на небо синє, гаряче, на дерева, повні овочів і листя, на силу і красу природи і так їй дивно на серцю, що їй виповісти не може... Кривавий поміст, колода і сокира... Батько... Того образу не забуде ніколи. Хоч як бажає — не може... Дивується, як Любов Хведорівна може ще жити на світі. Поїхала на хутір і безвихідно пробуває у ньому. Вона — причина такого нещастя...

Повіки опускаються на очі, голова подається взад, на білу, теплу стіну, перед очима літають рожеві листочки троянд, руки пашать, ніби хтось мурашок до них насипав,— чорно..

Мотря будиться на білій постелі. Біля неї сидить її муж. Чому він, чому не той інший?.. Судженого і конем не об'їдеш... Той інший у Києві тепер. Військо туди з-під Білої Церкви привів. Київ ожив. Гетьмана дзвони св. Софії вітали. Та не так, як вона собі того бажала, як тітці розказувала колись. Де він, де його побіда, де цей великий день? Як важко дождити його?..

* * *

Сумно й тривожно дивиться Чуйкевич в очі своєї любної дружини.

Мотря підносить повіки. "Ти тут?"

"Біля тебе, Мотре?"

"А робота?"

"Я її пильную".

"Правду кажеш?"

"Невже ж я коли брехав тобі, Мотре?"

"Не хочу, щоб із-за мене терпіли твої діла. Не забув якого наказу, Іване?"

"Вони в мене списані на папері. Роблю, що гетьман велів, не турбуйся!"

Очима, повними вдяки, дивиться на нього.

"Що нового? Є вісті які?"

"Вісті, як птахи, не знаєш звідки прилетіли. Не важні".

"З Києва нема якої пошти?"

Чуйкевич зам'явся, мовчав.

"Таїш що переді мною? Може, щось недобре?"

"Ні, Мотре. Нічого доброго і нічого злого. От так собі".

"Чому ж ти тоді не говориш? Не бентеж мене".

"З Києва посланець прийшов".

"З Києва? — І Мотря сіла на постелі.— Хто такий?"

Чуйкевич взяв її за руку: "Не тривожся, сотник один із сердюцького полку, ти його не знаєш".

"З чим прибув? Може, гетьман нездужа, може, його цар до себе покликав?"

"Заспокойся. Гетьман здоровий і здоровить тебе. Цар його кличе, та він не спішиться. Нема дурних. Казав перебрати і наготовити акти, що я і зроблю".

Мотря заспокоїлася, але за хвилину стала знову питати:

"Тільки всього? Не таїш ти що переді мною?"

"Як на сповіді кажу, яка ж бо ти!"

"Хочу все знати, все, все — розумієш? Не хочу бути лялькою до забави, дитиною, перед котрою закривають правду, підросте, довідається. Коли я дружина тобі, так нічого не скривай переді мною. Не бійся, я сильна, не вгнуся. Кажи!"

"Нічого незвичайного не привіз цей сотник. Вір мені".

"А що розкажує про Київ, про гетьмана, про діло?"

"Багато".

"Хочу почути. Мушу!"

"Підожди. Він ще нині не їде. Завтра запрошу його до себе, розкаже. А нині ти хвора — спічни!"

"Не можу. Це недуга не тіла, а душі. Ти знаєш: душа спокою не має".

"Оповідання ще гірш збентежать тебе".

"Збентежать і заспокоять. Знаю свою вдачу. Поклич його. Ось, бачиш, я вже здорова, сильна — поклич".

Чуйкевич не міг відмовити. Згодився і післав за сотником ЧУРУ.

"Кажи, що просимо пана сотника до себе на вечерю".

* * *

Чуйкевич пішов перебратися, щоб гідно привітати гостя. Вернувши до світлиці, здивувався. Побачив Мотрю відсвіженою і причепуреною. "Яка сила волі у тієї жінки,— погадав собі.— Такий удар перебула й не зломилася. Цікавість до справи тримає її".

Мотря прибирала в світлиці. Старі меблі творили гарний контраст до її молодечої появи.

"Мотре, невже ж у нас прислуги нема?"

"Не можу всидіти без діла. Тривожуся, сама не знаю чого".

"Лиши тривогу мені, я мужчина. Найгірше вже поза нами".

"Хто знає, Іване,— відповіла, сідаючи в старосвітський фотель,— не раз здається, що гірше, як є, вже й бути не може, а поживеш — і побачиш, що ні. Бездонний ящик Пандори. Невже ж ми знаємо, який дарунок готує нам доля?"

"Як поганий, то не приймемо. Хай ворогам нашим підносить".

"Доля не питається нас — що хоче, те й дає".

"Поборемо злу долю і заживемо щасливо".

Говорив зі щирої душі, бажаючи не так собі, як своїй дружині тихого, безтурботного щастя.

"Дай Боже,— відповіла Мотря.— Ось і наш гість".

Чуйкевич вибіг назустріч.

"Мир дому сему і всім живущим в нем,— промовив гість, переступаючи поріг. Перехрестився до образів а, побачивши хазяйку, відрекомендував себе і поклонився в пояс.— Гарною дружиною поблагословив вашу милість Господь",— повернувся до господаря дому.

"Їй-Богу, ненаглядна краса. Тільки стій і дивися, забуваючи про шаблю, війну і про всякія другія о к о л и ч н о с т і". (Гетьманський післанець старався актовою мовою говорити).

Мотря подала йому руку. Обтер хустиною вус і поцілував голосно. "І солодка ж яка! Їй-Богу, як марципан".

"Пан сотник компліменти любить",— зауважила Мотря.

"Люблю, чого мені Бог не зволив дати".

"Нежонатий?"

"Парубком залишуся до смерті".

"Не вподобалась жодна?"

"Була одна і тую Бог до себе покликав. А другої не хочу".

"Вірний".

"Добрый козак вірний Богові, гетьманові, шаблі і дружині. Зломиш одному віру — як же вірити тобі?"

"Знає гетьман, кого посилати".

"Хай Бог милує його милість пана гетьмана!" — відповів сотник.

"Розгостіться, будь ласка! — просила його Мотря. Чурі казала прийняти шаблю і шапку.— Сідайте та розкажіть, що в Києві чувати".

Гість рукою махнув: "Розказувати багато, а слухати мало. Нічого тепер доброго не чувати".

З його широких грудей добувся голос, подібний до сопоту ковальського мішка,— сотник зітхав.

Його обличчя, що нагадувало старий, почорнілий ремінь, ще гірше потемніло, а очі сховалися під брови.

"Сумно в Києві тепер".

"Невже ж?"

"Так сумно, що, вірте мені, який я старий, а врадувався, як молодий хлопчина, що мене гетьман в Батурин посилає. Гадаю, розважу себе".

"І розважили?"

"Як же не розважити, побачивши таку красу, не во гнів пану Чуйкевичеві кажучи. Боже ти мій! Пощо тієї війни? Чи не краще жити б по законах Христових та раювати біля гарної і доброї дружини?"

"Пан сотник, як проповідник балака,— зауважила Мотря.— Війна за волю — діло

святе, і не хотіла б я, щоб мій муж із-за мене відтягався від того святого обов'язку".

"Війна за волю,— повторив, зітхаючи, сотник.— Добуваємо тієї волі і ніяк добути не годні. От і тепер. Здається, тільки простягни свою руку і воля твоя. А чи зловиш її? Бог святий знає. Так нас тії москалі обсіли, що обігнатися годі. Гетьманові прожитку не дають. Все якісь посли то від царя, то від Меншикова, гетьман хвилюється, та нічого не вдіє, мусить робити, що йому велить. От яка тут воля!"

Перейшли до столової і за вечерею балакали далі. Чарка розв'язувала язик. Гість довіряв господарям, як рідним.

"Від першого серпня в Києві стоїмо. Боже ти мій, як віджив наш старий золотoverхий Київ! Козацтва, як того макового цвіту. Аж за очі бере. Самої кінниці тисяч кілька, може, шість, як не більше. Подумайте!"

Очі старого козака заблистіли притаєним огнем. Мотрині зіниці розгорювалися від того огня. Оживала. Білі лиця наливалися кров'ю.

"Як вийдеш бувало на який майдан, як глянеш — скрізь червоні шапки, скрізь гострі списи в сонці горять, як хрести на київських церквах. Не знаю, чи коли від Богданових часів стільки війська в нашім Києві бувало. Щоб не збрехати, кінниці й пішого тисяч, може, двадцять, як не більше. Погадайте! Це ж армія, і ще яка! А гармат, а возів з муніцією, з харчами, з припасами всілякими — сила-силенна!"

"І що?" — питався Чуйкевич.

"І що?" — повторила Мотря.

"І ніщо,— відповів сотник.— Ніщо..."

Його брови підлізли вгору, уста скривилися жалісно, а з грудей видобулося те саме зітхання, що нагадувало сопіт ковальського мішка.

"З такою армією, можна собі гадати, вдсятеро сильніші царські полчища розіб'єш, Україну на ноги поставиш, мир подиктуєш — ага! Ні армії, ні миру, ні волі, нічого нема".

І він руки сумно опустив по собі.

"Що ж сталося такого?" — тривожно питалася Мотря.

"Що? Стривайте, зараз вам скажу".

Він випив чарку за здоров'я хазяйки, обтер уста і розказував далі: "Ще ми не надивилися на наш святий Київ, ще не спочили з далекої дороги, як вже і посол від царя прибігає: посилай йому чотири тисячі кінниці на допомогу полковникам київському й білоцерківському, котрих раніше виряджено в Польщу для руйнування тих панів, що з королем Станіславом тримають. Помилуйте, чотири тисячі кінниці! Цар гетьмана вождем над кінницею настановляє, а чотири тисячі кінниці від нього бере. І будь тут мудрий! Кажуть, гетьман як зварений ходив, не знав, що йому робити. Перше мати розважала його, тепер ігумені Магдалини вже в живих нема і гетьманові в нікого розради шукать".

Мотря довгими віями свої зіниці прикрила.

"Післав?" — спитався Чуйкевич.

"Викручувався, як міг. Казав: скоріше булаву покладу, як таких сил позбавлю

Україну. Хто захистить її, та ж мене народ проклене! А посли один за других прибігали: „посилай і посилай“.

Сотник замовк, його обличчя, як ремінь, стало м'якнуту і морщитися, робилося подібне до шкіри. Чоло пооралося, сердився козак.

"Бог його побив би! — вихопилося з уст.— А я! Поб'є,— сам собі доповів, усміхаючися гірко.— Коли йому швед не дасть ради, то ніхто йому нічого не зробить, проковтне нас з чобітьми".

Мотря припрошувала гостя до страви.

"Мені вже, ваша милосте, і страва не смакує, і чарка не веселить душі. Забути не можу, як тії полки з Києва відходили. Дві тисячі гадячан, що попереду в київській фортеці стояли. Не один до того Києва приріс: побратався, покумався, дівчину собі знайшов. А тепер кидай усе, що серцю твому любе, і спіши в тую Польщу, не знати за що й за яке. Хочуть пани Станіслава, хай їм буде Станіслав. Що гадячанам мішатися до панських поррахунків. Так розум каже, а цар приказує інше. Дві тисячі гадячан у Польщу виступають, а за ними тисяча молодиків, що тільки свою військову службу починали. Деяким ще й вуса не засівалися — молодики! Тих найгірший жаль. Ще вони й не викохалися, ще матері не натішилися ними, а вже — іди! Знаєте, старий я козак, всячину бачив, а того забути не можу... Ніби молодий ліс рубають... Ранок був.

Літній, ясний ранок. Небо чисте, сонце тепле, жарке, а вулицями, ніби хмари чорні перевалюються, відділ за відділом іде, невесело, нерадо. Що нерадо! Жодного погідного обличчя я не бачив, жодного ясного ока, всі, як той поклін. Навіть коні голови поопускали. Не порскають, лиш оглядаються позад себе і жалібно іржуть. Звірина теж щось розуміє".

"Не всяка,—перебив Чуйкевич,— але коні, то так".

"Кінь — товариш козацький, він усе розуміє. Я ще до нині те іржання жалібно чую... Пішли... За гадячанами тисяча молодиків, ніби буря цвіт із наших садів обірвала і на чужі дороги несла.

Проводжав їх весь Київ. Плачу ж було, плачу! Як на похоронах. Хоронили ми нашу надію. Пішли... Гетьман довго дивився за ними. Я недалеко від нього стояв, бачив його і вдруге таким бачити не хочу. Жаль його ломив. Робив, чого робити не хотів, а мусив".

"Дуже наш гетьман подався?" — спитав Чуйкевич.

"Не знаю, що вам відповісти" На око — такий, як був тому рік-два, може, й більше, але хто його частіше видає, що змарнів і по ночах не спить, нервується.

Важкі переживає часи. Яка відповідальність! Подумайте! Кожний з нас відповідає за себе, а він за всіх. Не легко такий тягар на своїй совісті нести. Я козак, в політиці не розбираюся, та не хотів би я тепер у його шкурі сидіти".

"Чому ж то так?" — питався Чуйкевич.

"Чому? — і сотник потер рукою чоло.— Питаєте? Ніби не знаєте самі? — Він оглянувся, чи не слухає хто, а тоді присунувся ближче до Чуйкевича і, шепочучи, почав.—Швед наближається до нас, кажуть, на Україну, іде, хоче нас від Москви відірвати. Погадайте, який преважний мент. І що тут гетьманові робити, тримати з

царем, чи приставати до шведа?"

"А на вашу гадку, що корисніше?" — спитала сотника Мотря.

Сотник глянув на неї уважно і без вагання відповів:

"До шведа!"

Хвилину мовчали, а тоді відіткнули всі трое, ніби їм камінь зсунувся з грудей. Зрозуміли себе.

"До шведа... Але з чим? — говорив далі сотник.— Не гадайте, що на тих трьох тисячах кінець. Цар, як вампір, щораз нової крові хоче: давай йому козаків і давай! Гетьман мусив послати на Литву до Пропойська чотири з половиною тисячі міських козаків і 1600 компанійців, а до Смоленська теж тисячу компанійців і вдвоє тільки піхоти. Обчисліть те все, узнаєте, скільки вийде? Дванадцять тисяч з лишком. Погадайте, дванадцять тисяч нашого козацтва вкинуто тому Молохові в зуби. З чим же залишився гетьман, з чим йому переходити до шведа? А не перейде, так і решту візьмуть, оставляючи його й Україну без усякої сили. Ось що в нас у Києві чувати!" — додав, затискаючи кулак.

Чуйкевич і Мотря уважно слухали оповідання старого сотника. Відома їм була залежність гетьмана від московського царя, а все ж таки вжахнулися, почувши такі високі цифри. Україна втратила 12 тисяч війська — навіть у великій битві мало коли так багато народу гине, це ж погром. І перед ними виринуло важке питання: з чим гетьман перейде до шведа і чи перейде він тепер? Чи краще оставатися тепер там, де його військо, себто при Петрі.

З острахом глянув Чуйкевич на свою дружину. Боявся, щоб невеселі вістки не пошкодили її здоров'ю. Але, на своє превелике диво, зауважив, що Мотря виглядала краще, ніж перед розмовою, місце втоми й обезсилення зайняв новий душевний підйом, якесь нове завзяття.

"А Карло? Де тепер Карло?" — питалася старого сотника.

"Кажуть, з Могилева рушає".

"Куди?"

"Бог його зна".

"На Москву чи до нас?"

"Невідомо нікому".

"Так воно й повинно бути. Ворогові не треба знати, куди він піде".

"Щоб тільки не відбився далеко від Левенгавпта,—зауважив Чуйкевич.— У Левенгавпта великий корпус, і сам він добрий генерал. Боюсь, щоб москалі не вбилися клином поміж них. Тоді цареві не важко було б побити зразу Левенгавпта, а потім і Карла".

Замітка Чуйкевича стурбувала старого сотника. Він задумався, думала і Мотря. Душний серпневий вечір пригнічував думки. Важко було, гнітучо, як перед бурею.

Чуйкевич встав і відчинив двері. Зашелестіло виноградове листя на ґанку. Падали зорі. Сотник хрестився: "Свят, свят, свят. Господь Саваоф".

Глянув на Мотрю і ніби засоромився: "Стара звичка, ще з діточих часів. Покійна

мати хрестилася, як падала зоря. Казала, що душа якась летить. У битвах тисячі душ вилітають з тіла, і не хреститься ніхто, хіба шаблею, а серед миру хреститься на вид падучої зорі".

"Змінюються люди: інші в бою, а інші в час миру",— зауважив Чуйкевич.

Сотник встав і поклонився хазяйці, дякуючи їй за вечерю:

"А за гарну розмову ще більша вам дяка".

"Це я вам повинна дякувати за вісті".

"Простіть, що кращих не привіз, лиш самі турботні".

"Не ваша вина, пане сотнику".

"Чим хата багата, тим рада, а наша Україна багата на турботи".

"Розбагатіє і в добро,— відізвався Чуйкевич, щоб перебити сумовитий настрій.—Ще наша козацька мати не пропала".

"І я так кажу,— відповів сотник,— як у бій іду, а поміж добрими людьми інші гадки приходять, жаль їхнього щастя".

"Нічого не жаль для такого діла, як воля",— сказала, встаючи з крісла, Мотря. Очі її горіли, на лицях цвіли рум'янці.

Чуйкевич з острахом глянув на дружину. Боявся, щоб не було з нею нового припадку. Але Мотря говорила спокійно:

"Карло на Україну прийде, привітаємо його. Я перша вийду назустріч. Не з гарним словом, а з ділом. Забрав цар наших козаків, тепер на жінок пора. Невже ж жінки безсилі? Не всяка з нас любить веретеном крутити, деякій руці буде любіший меч".

НА КВАРТИРИ

Листки облітали з дерев, птахи відлітали до теплих країв, бабське літо буяло над стернею. У повітрі дрижала безліч струн. Незримі руки грали на них. Пісню осінньої задуми, вічну пам'ять буйному процвітанню. Наближалася осінь.

"Знов розпочнуться дощі, болота, ломання костей, біль зубів. Гармати грузнутимуть по осі, мука для коней, і мука для людей. Підводи тягнуться довгим шнуром: а гей! а гей! Виснажена коняка паде, —посторонки, ззаду напірають вози. Переїхали — один, другий, десятий. З конини нема сліду. Поторощені кості хрупотять, як сухе гілляччя на нев'їждженій дорозі. Дощ за обшивку паде, все мокре, ослизле, скучне... З землі повстав еси і в землю перетворишся — болото. П а н т а р е й".

Гетьман пільною доріжкою їде. Перед ним гайок. За ним село і селянська хата, в котрій від кількох днів має свою квартиру.

Звичайна, навіть не багацька хата. В дворах стає. Пограбовані, скрізь кров.

"Скрізь кров, трупи, кривда — гидко. Чоловік — звір". Пригадав собі свій останній постій. Двір нічого собі. Ніби пани від'їхали кудись. Тільки двері розбиті, а в світлицях поторощені меблі, побиті дзеркала і скло. В одній — ні, ні! Війна погана річ! Її не виправдує ніщо. Хто починає війну, ступає Каїновими слідами. В одній кімнаті лежав дідич, дідичка і діти. Помордовані, накупі, як падлина, вивезена за село, під ліс. Під вікном вив пес. Він один плакав за ними. Донька горлиць лежала. Великі, сині очі кликали про помсту до неба...

Гетьман хоче забути ті очі. Він вийшов перейтися, втік перед війною, біжить у гайок, щоб забути військо, накази, тривогу. З природою хоче побути сам на сам. "А невже ж у природі мир? В природі вічний бій за корм, за право до життя. Звір звіра жере, рослина соки з рослини висисає, скрізь боротьба, насилля, кривда. Весь світ одна гидь!"

Шуліка стрілою з неба на землю упав. "Певно, миш зловив, поживиться. Закон життя. Сильніший слабшого нівечить, треба бути сильнішим". Прискорює ходу, втікає перед власними гадками. Не пустимо тебе, не втечеш! Ти не безвинний, на наказ твій люди людей мордують!

"Хочу завести лад, щоб мир по війні настав".

"Дуриш себе, мира не буде тут ніколи. Це край могил. Зі старих могил нові виростають, як діти з батьків. Це степ!"

"Хочу степ перетворити в поля, в хутори, в міста. Хочу людям людські закони дати, мир і добро".

"Дуриш себе! Панувати хочеш, приказувати, стояти наверху, бо насподі важко. Не втікай перед нами, не пустимо тебе!"

"Геть!"

Стає і озирається позад себе. Бабське літо снується над полями. Повітря дрижить, міниться, як розтоплений опал. На виднокрузі дими. Села горять. Гуляють гульгтяї. Хто їх прибере до рук і де є та моральна підстава, щоб уговкати їх? Цар палить цілі великі простори, проганяє людей, робить перед ворогом пустиню. Злі люди те саме потрапляють. Зло заразливе, як хвороба.

Сімнадцять віків лицемірства, облуди. Говорять одно, а роблять друге, слова гарні, а вчинки погані. Каїнові нащадки. Дійшов до ліса, сів.

Сам один. За поясом пістоль. Стільки оборони. Добре так. Наскучили варти, шпиги, охорона. Хочє свобідно дихнути. Не від нині. Не годен. Все слухай когось. Слухай, що Меншиков скаже! Меншиков, воєвода, бояри, цар... Ось яка воля в гетьмана України!

Кинути те все: маєтки, почесі, булаву, і йти, до якогось скита, до пустельника, що між камінням ютиться. Збирати гриби, носити зимну воду з джерельця в лісовому проваллі і дождати смерті. На світ дивитися, як на пекло. Всі чортові служать, свідомо чи ні, але служать. *

Пригадав собі череп людський, що стрінув раз у садку біля якогось двора, в котрім на квартирі стояв. Череп був сухий, білий, з білими, здоровими зубами. В ньому шершні гніздо собі звили. Мід зносили до нього.

Шершні людські в черепах ближніх своїх насолоду для себе збирають...

"Дуриш себе, що пекло в рай перетвориш, з чортів ангелів поробиш. Люди лиш силі коряться. Сила — їх Бог. Боги старинних народів силою сильні були. Не доросли ми, щоб слухати моральної сили. Любов, милосердя, правда... Що таке правда? Що для кого корисне, те його правда. Петрова правда,— береги морські в свої руки дістати, розбити пороги Дніпрові, пшеницю українську до Москви везти, їсти, пити, веселитися, колесувати, живцем шкуру дроти, жарити тих, що не слухають його. Що кому вигідне,

те для нього й правда. Гидко!" В селі клекотить, як у казані вариться. Мешканці втекли, а ті, що залишилися, по городах ютяться. Село, як муравлисько, в котре свавільний хлопець патик уткнув. Знівечив муравлину працю. Люди з діда-прадіда працювали, будували хати, управляли поля, плекали худобу. Прийшла війна і змарнувала те все. Насміялася над їх працею, над усім, що вони вважали важним і корисним. Війна — це глум над людським життям. Безліч змарнованих сподівань, безпощадне нівечення безцінних цінностей життя, варварство. Наскучило дивитися на згарища, на руїну, на трупи. Стирчать димарі, тліють недопалені сволоки й бальки, з-поміж них кості людські визирають, недосмалені кістки. Діти з порозбиваними головами, як неопірені горобці пустими хлопцями виверчені з гнізда і кинуті на стежку. Пощо воно? Нащо? Кому того треба? Людям чи людодідам, апокаліптичним бестіям, що родяться в царських кублах? Петрові хочеться війни, хочеться нової держави, нової слави — для себе і для своїх нащадків від помийниці якоїсь, від жінки з товстелезним лоном. Правий син протривить неправому батьківському ділу. А ти, гетьмане України, будь зняряддям тупим і послушним у руках царя-антихриста. Ні, ні! Досить того, досить — аж забагато. Скінчити раз з руїною тією. Добути всіх сил, щоб побороти зло. З Москвою не договоришся до нічого. Вона Азія. Не по дорозі нам з ними. Або ми, або вони, миру між нами бути не може. Інша кров, інші вдачі, інші світогляди, не погодиш води з огнем ніколи. Добути останніх сил, покористуватися доброю нагодою і порвати цей дідьчий ланцюг, що прикріпив наш віз до московської теліги. Нині ще час, завтра, може, буде запізно. Нині вони Азія, завтра від Європи переймуть те, що їм потрібно, щоб поневолити Європу...

Осінній краєвид холодом повіяв на душу. Сумнів з імлюю летів. "А якщо перемаже цар?"

Так тоді останеться спомин боротьби, свідомість протесту, зерно, котре не пропадає ніколи. Боронитися, визволятися, пробувати. Найгірше — безмовне терпіння, згода на зло, безтямна біготня на одному місці, як бігали батьки під свист чужого батога. І чому мала б не вдатися ця спроба? Карло геніальний вождь, військо його вишколене, загартоване в боях, культурне. Петро, що лиш учиться від Карла. От і тепер, недавно тому, дня 29 августа, Карло побив Петра біля містечка Доброго. Сам цар брав участь у бою. Перевага сил була, як звичайно, на московському боці, а перемога осталася на шведським. Петро втікав, Карло пішов за ним, ще одна сутичка і ще одна шведська перемога. Побіджує геній, лицарське завзяття, військовий досвід. Чого ж сумніватися тоді?..

Дими стелилися кругом. Здавалося, півсвіту горіло. Суєтилося село, гуло. Майдан, вулиці, подвір'я, вкриті людьми, кінями, возами, вози і люди вздовж шляхів аж по виднокруг. Кишить. Злюща рука розрила муравлині купини. От так собі на глум. Глум заправляє людством. Безглузді примхи глумливої долі — це історія наша. Нічого робить. Кінчаймо, що почали.

Вітер вічну пам'ять буйному процвітанню співає. А недавно була весна. Співали, солов'ї, маєві ночі сп'янювали тебе.

Пригадав собі пажа, в оксамитному вбранню, в білих панчішках, в лакових мещтах,

гарного, як на потретах ван Дейка. Королівський двір, вродливі пані, брабантські мережива, як зі слонової кості вирізьблені рамена і плечі. "Хлопчику гарний, Еросе подільський, вийди над річку, як зорі затліють,— люблю тебе!"... "Венус Мілоська, на сармацькім Олімпі наказ твій — щастя мое..." Які пахучі ті рамена білі, мереживо — невід, зловишся, ой, так! Тікай! Ось незаховстаний кінь, гони! Вовки мчать за тобою. Втікай, бо розідруть! Таволга по спині б'є, боляче ноги ранить, кров капає на трави — втікай! Який безграничний цей степ, який червоний місяць, як опир, як млинове коло в млині, де мелють людей на історичну муку. Чортівський млин... Скучно тобі? Замало жіночої краси, дівочої ласки, хочеш сили і слави? Пробуй, може, доскочиш їх... Дорошенко, Самійлович — булава... Яка важка і яка непевна! Переміни булаву на скиптр, чаплине перо на княжий вінець... Переміню...

Життя летіло, як незаховстаний кінь. Що раз нові задуми, видива, мрії. Ловив, прибирав у руки, мрію перетворював у дійсність. Не те, не те. Не те, що душу може заспокоїти во вік. Вперед, вперед, неспокійна душе! Перед тобою найвищий шпиль, найнебезпечніший момент. Побідиш або згинеш третього нема. Побідиш — ім'я твоє громом покотиться по світу, мільйони уст благословляти його будуть, згинеш — так що? хіба не гине все, квітки, звірі, хіба зорі не злітають з неба, острови не западають в море? Вперед, вперед, неспокійна душе!

Довго скривав ти свій намір, навіть перед близькими собі. Довго ростив ти його у собі, як дитину в матірньому лоні. Пора пустити його в світ, хай бореться за своє існування, згине або житиме здоровий і дужий. Настав рішачий мент. Вперед, вперед, бо вороття немає!

Твій кінь над прірвою стоїть. Скачи!.. Ворог тенетами обставив тебе, рви їх, рви! Щоднини послі від царя летять, від Меншикова і кличуть тебе, щоб ішов до них, з останками твого вірного війська, з рештою старшин, битися вкупі за царя і його державу на загибель власного народу, на посоромлення імені твого.

Невже ж ти послухаєш їх, підеш, шию свою в чуже ярмо всунеш, занапастиш себе?.. Ніколи! Життя і смерть, *tertium non datur*...

Якийсь їздець скаче з села. Стає, розпитує людей, вертається і знову жене. Чи не шукає його?.. Тікати в ліс! Щоб подалі від людей. До скиту якогось, до пустельника, оброслого волоссям, в невірній шкурі на хребті. Збирати ягоди і гриби, носити воду з зимного джерела і дождати смерті.

Ні, ні! Стривай! Не до того сотворив тебе Господь! Підемо...

Встає, їздець зауважив його, кінь полями скаче, вітер піну відриває з вудил, земля дудонить.

Хто це такий? Кендзеровський? Чому якраз він? Чому не котрийсь із старшин? Мабуть, щось секретне везе, щось важне.

Прискакав, а побачивши гетьмана, спинив нагло коня, аж цей задніми ногами в землю зарився, зіскочив, шапку з голови зняв: "Милосте ваша!"

"Що такого?"

"Король Карло, шведи..." — Кендзеровський грудьми робив, віддиху йому бракувало.

"Кажі ж бо раз!"

"Шведи... на Україну... увійшли..."

"Ти з ума збився. Подумай, що говориш. Король шведський на Смоленськ пішов. Що тобі до голови прийшло турбувати мене такими бабськими плітками?"

"Ваша милість, це не плітки, це правда. Певні люди доносять. Король Карло з усіма потугами своїми в гетьманщину ввійшов, над річкою Іпутою отаборився, сам він в Суражському повіті у Дрокові в головній своїй квартирі стоїть. Люди звідти втікають. Чимало їх. Всі те саме говорять. Видно, не брешуть".

Кендзеровський дивувався, що гетьман тую вістку так спокійно сприйняв. Гетьман зауважив це і замахав руками. "Ще тільки того мені треба. Чорт його несе... А що табір?"

"Хвилюється, милосте ваша. Ворог в нашім краю".

"Дурні. Мало-то ворогів було на Україні. А старшини?"

"Старшини вашої милості шукають. Теж турбуються, і дуже".

"Підемо".

"Ваша милосте — кінь!" — і він підставив стрем'я.

"Не треба. Піду. Не можу хвилини побути сам на сам. Скрізь знайдете мене".

"Я гадав — діло важне".

"Мало-то важного на світі!"

Кендзеровський замовк.

Гетьман думає. Не треба перебивати йому.

На польову доріжку вийшли. Гетьман напереді, Кендзеровський кілька кроків за ним, коня веде. Кінь порскле, мабуть, дорогу чує,— "здоров!"...

Табір гуде.

"Швед у Гетьманщину ввійшов".

"Де старшини? Де гетьман?"

"Давайте їх тут!"

"Поховалися. Воловодять нами. А ворог в краю".

"Гетьман полки цареві запродав. Жменьку біля себе залишив, як на глум".

"Нас продають!"

"До шведа ходім!"

"Швед добре платить, москаля побиває".

"Швед лютер, тримаймо з православним царем".

"Де старшини, де гетьман? Давайте їх тут!"

"Втекли, залишили нас, продають християнський народ".

Побачивши гетьмана, мовкнуть і розступаються. Здоровлять. Гетьман вклонюється — уважливо, надто уважливо. Розуміють ту згїрдливу уважливість. Злобну усмішку бачать на гетьманових устах.

"Маєте діло до мене?"

Мовчать. Руки пускають по собі.

"Маєте діло? Кажіть! Я тут. Слухаю вас".

Не відповідає ніхто.

"Ми? Ні". Раменами здвигають.

Гетьман далі йде.

"Кашу без сала варять".

"Сало з табору вивозять".

"Я сам бачив учорашньої ночі. Два навантажені вози поїхали в город".

"За горілку, як за ліки плати".

"Але службу робити треба".

"Маєтки на нашій кривді збивають".

"Нашому братові ніде правди нема, ні в хаті, ні в поході".

"Кидаймо табір!"

Гетьман стає. Гурт розбігається. Крикуни ховаються між возами, як миші побачивши kota.

"Брешете з-поза плота..?"

Не знають, що відповісти. Не сподівалися, що гетьман надійде. Без почоту, без ніяких знаків, як звичайний старшина.

"Гетьман не втік. Гетьман тут!"

"Де?"

"Ось, бачиш, до квартири простує. За ним канцелярист коня веде".

"Потривожили нас".

"Ти ж сам казав, що старшини з гетьманом утекли".

"Я? Брешеш"...

До сутичок доходить.

На майдані .натовп. Посередині кілька їздців, коні заїжджені, люди заболочені, трудні. Видно, здалеку причвалали.

"Кажеш, генерал Інфлянт Стародуб зайняв?"

"На власні очі бачив".

"А шведи?"

"Спізналися. Полковник Скоропадський підіслав селянина. „Веди нас!,— приказують шведи,— до Стародуба найкоротшим шляхом, ані — то смерть’". „Поведу, каже селянин, якнайкоротша знаю’".

"І повів?"

"Повів, але кругом. Заки шведи до Стародуба дійшли, Інфлянт у городі сидів".

"Та й хитрий Скоропад".

"Всі вони хитрі, лиш не там, де треба".

"А шведи що?"

Втікачі розказують про шведів. Хвалять. Кажуть, що шведське військо ніякої кривди не робить, не грабує, за харчі добре платить — дзвінким грошем, золотом і сріблом. Гроші давні, передвоєнні, не так, як цар.

"А цар?"

"Цар людей, як мітлюю мете. Села, хутори, пасіки, навіть церкви — усе в

Стародубщині попалене".

"Навіть церкви, щоб люди туди добра свого не заховували".

"А люди що?"

"З життям утікають, як ми. Хто не втече, цей зрадник".

"Зрадник?"

"Кажуть, що зраджує царя, що на шведів чекав, щоб йому показувати позиції московські. Московське військо, що в Стародубщину нібито для оборони краю прийшло, палить, грабує, мешканців убиває або до роботи в фортецях жене — щосильніших. З жінками, як звичайно, робить, дітей вбиває, щоб не заважали, старих, щоб не псували хліба. Пекло там".

"Пекло скрізь".

"Але там гірше, як де".

Натовп росте.

Гетьман на майдан увійшов. Натовп розступився, гамір утих. До їздців підступив.

Ті, побачивши його, позіскакували з коней і поскидали шапки — чекають.

"Із Стародуба?"

"Так, милосте ваша".

"Перед ворогом утекли?" — питає різко.

Розуміють цей тон. До колін припадають йому.

"Прощення милості вашої просимо. Супліки від полків своїх привезли".

"Супліки? Тепер? Тепер на бій пора, не на жалоби".

"Товариші післали нас, не наша вина". Добувають зашиті в шапках папери й подають. Гетьман дивиться на них і приймає жалоби.

"Яка в Стародубі залога?"

"Чотири батальйони й чотириста драгунів".

"Мало вам було? Чому не пристали до них?"

"Невмоготу, милосте ваша, невмоготу. Москалі винищують народ. У супліках списане все, як слід".

"Прочитаю, але мушу вам сказати, що нічого доброго не ждiть. Це ж непослух. Ви не сповнили наказу. У війську послух мусить бути. Геть!"

Рукою показав на канцелярії військові.

Віддали коней, самі з опущеними головами поплелися туди, заболочені, виснажені, на волокит похожі більше, ніж на козаків.

Натовп розходився.

"Гетьман гнівний".

"Не мине їх кара".

"Карати не будуть. Це ж послы, від полків. Полки їх із супліками до гетьмана післали".

"Послів карати не годиться".

"Не покарають".

"Ні, ні... Але ж гетьман розгніваний!"

"Розсердився, що швед у Гетьманщину ввійшов, не спитавшись його".

"А може, й питався"...

"Тю, дурний! Питався вовк, чи можна у кошару лізти".

"Також! Чув, що не шведи, а москалі шарпають наших, як вовки".

"Правда"...

НАРАДА

Наліво — велика хата, направо — через сіни — світлиця. В хаті — гетьманська приватна канцелярія, в світлиці гетьман живе.

Хата повна старшин: Орлик, Ломиковський, Апостоли, інші. Балакають.

"Я казав,— кричить Ломиковський,— що треба Карла о протекцію просити. Тепер що?"

Апостол бере його за руку: "Я все казав, що обозного слухати треба, бо він усі розуми поїв".

Ломиковський злісно відтручує його від себе: "Миргородському полковникові жарти в голові. Добре дуріти, коли приступає".

Зеленський заспокоює їх: "Тихо вже, тихо. Радьмо, що робити".

"До чого придасться наша рада, коли гетьман не слухає нікого".

"Своїм розумом робить, нас за дурнів тримає",— зітхає Ломиковський.

Орлик над паперами сидить. Ніби нічого не чує. Його спокій нервує їх.

"Пан генеральний писар нічого собі до серця не бере".

"Панове знаєте, яке моє діло".

"Мало знати, треба щось робити. Виговський батькові Богданові не одно наустив".

"Бо це Виговський, а я тільки Орлик".

Горленко спльовує: "Кажіть, що хочете, а так не повинно бути. Ми якісь полковники, відповідаємо за своїх людей. Гетьманові слід числитися з нами. Він зволікає — *sunctator*, не знати чого жде, а тут земля під ногами горить. Карло в стародубському полку. Поки нам ждять? Діждемося до того, що забере нас у полон. От що!"

Ломиковський зривається на рівні ноги: "Нам треба нині побалакати з гетьманом на розум. Так далі годі. Москалі останні сили забирають від нас. З чим ми перейдемо до Карла? Він висміє нас. Гетьману піжмурки грається з нами. За кого він нас держить? Ти, писаре, вже раз відчинив би уста".

Орлик дивиться на Ломиковського, але мовчить. Пригадує, собі, як гетьман назвав його лисим дідьком. Усміхається.

Це доводить Ломиковського до розпуки: "Стерпіти не можу, як хто дурнуvато сміється".

Орлик кидає перо. Встає.

Горленко заступає йому дорогу: "Сиди, пане писарю, сиди. Ломиковський не зі злого серця. Ми всі турбуємося небезпечними вістками. Панове, подайте собі руку! Помилуйте — такий момент, такий важкий момент!"

Орлик вертає на своє місце. Ломиковський сідає.

"Я не обиджую нікого. Знаєте, який я згідливий чоловік. Але тут і святому не стало б терпцю. Чернігівський полковник супліку пише на майора Геннінга, що людей прямо катує, його милість цар спустошує землі, нівечить наш регімент, в краю бунт, непослушенство, анархія, а гетьман розбалакує з нами, жадає писульок, каже цілувати хрест і далі з царем тримає. До чого воно подібне, панове! Панове, до чого воно подібне?"

Витягнув руку як проповідник і дивиться по хаті: "Кажіть, що хочете, я нині з Іваном Степановичем балакаю на розум".

Нараз відчиняються двері, і в хату вскакує молодий хорунжий: "Ге-етман!"

Ломиковський мовкне, Апостол крутить ус, Горленко витрушує файку. Всі певні, що гетьман до своєї канцелярії увійде. Встають і дивляться на двері. Але двері, як зачинилися за молодим хорунжим, так зачинені стоять.

Гетьман до своєї світлиці пішов.

Не казав нікого пускати, засунув засув, ще й заціпку заткнув. На дубовий ослін падає. Рукою очі закриває. Лежить.

Не думати про ніщо, відпочити хвилину. Він же не сталь. Такий вік. Стільки праці за ним. Спокою, хоч хвилину спокою! Нехай валиться світ! Стільки літ, стільки турботних літ.

Силується, щоб не думати про ніщо.

Кров у висках грає, свище, шумить.

Хоч годину, хоч годину малу забути про все! Хто другий стільки працював, що він?..

Чорні кружільця вертяться по світлиці, сволоки нависають, гнітять.

Страшно, коли перетлілі сволоки валяться, торощать усе, меблі, людей. Була хата, люди будували її, прибирали, щоб було гарно, вигідно, любо, а тепер, диви, ноги людські стирчать, хочуть добутися, знятися, встати. Годі!.. Страшно, коли валиться дім...

Не думати, не думати про це!

Весь свій мужеський вік він хату будував, щоб у ній народові було вигідно й гарно. Ніхто не знає, як важко будувати хату-державу. Все хтось псує, підважує основи, вітри зривають дах, громи б'ють. (У високі будівлі звичайно громи б'ють.) Гасив пожежу, зводив зруб, ось-ось і хата готова. Почеплять віху на даху, закосичать квітками і стяжками, освятять. Аж нараз — зруб хитається, тріщить...

Неправда, брехня! Це чорт підшіптує таке, щоб відтягнути від діла. Будівля стоїть, сволоки не вгинаються, зруб не тріщить, ні!

Не думати, не думати про це!

За вікнами шумить. Ніби це не хата, а корабель — серед моря, в час бурі. Хвилі здіймаються високо, корабель тріщить, бо він ще не викінчений. Буря заскочила його, пірвала, понесла...

Забути, забути про все!

Вікна малі, а шуму так багато. Реве натовп. Наслухався того реву, аж вуха пухли. Важко догодити всім. Неможливо. Навіть не старайсь. Усе одно — закричать тебе,

засиплять підзорами, поб'ють словами, як камінням. Так провідникам платять.

Забуття і прощення їм! Забуття!..

Важкий провідників талан, а ще провідників недержавного народу. Хто спочуває, хто розуміє тебе? Де співробітники щирі й нелукаві? Всякий глядить, щоб ти спотикнувся, яму гребе, кидає на шлях каменюччя. Пади! Чому це ти маєш до мети дійти, а не я? Пускай мене!.. Так двадцять літ...

Забути! Провідник мусить забути про все, забути, що він чоловік. Треба бути зимним, невблаганним, жорстоким, щоб до цілі вести. Треба не бачити нічого, крім мети. І чим більша вона, тим більша тінь від неї паде. Велика, чорна тінь, в котрій губиш себе, серце, чуття усе, що було любе тобі. Страшна тая тінь... Самійлович, Петрик, Палій. Палію, лицарю негнущий, як жаль тебе! У снігах коротаєш свій вік. Прости... Ти діло своє добре робив, прийшла пора, треба було усунути тебе, бо стояв на заваді до великої цілі. Важкий провідників талан, треба бути злим, незрозумілим для багатьох, не любленим товпою, самотнім. Доки жила мати, розуміла мене. Багато болю на серце своє брала, багато переймала жури. Покинула мене...

Хтось постукав у двері. Гетьман долоні від очей відняв. Так стукала мати, відвідуючи його. Наслухує... Ні... Причудлося. Чи одно причувається тепер. В тім шумі всякі голоси чути. Навіть Мотрі. О..! Як на арфі грає, ніби позасвітний спів, з другого берега співа. Велика ціль розлучила їх, упала довга, чорна тінь. Вона остання розуміла його — як ніхто. Була йому всім — гарна, добра, розумна, спосібна відчути кожне дрижання душі, як ніхто. І розлучила їх одна велика ціль, рівно дорога для нього і для неї. Не зв'язала, а розлучила їх. І тепер він сам. Сам зі своїм задумом останнім. Для нього посвятив усе. Невже ж не довершить його?.. Мусить! Чуєш, товпо, чуєте, ви старшини, що радите через стіну,— мусить!

Недаром посвятив стільки літ, витратив стільки сил, позбавив себе найбільшої радості в світі — мусить. Чуєш, ти там, що полчища свої посилаєш на смерть, гадаючи, що нема сильнішого й мудрішого від тебе! Не сподійся гетьмана Мазепу запрягти до теліги своєї — він має свою ціль, для котрої посвятив усе, не покине її...

Хто ж це стукає у двері другий раз? Мабуть, Орлик. Хай підожде. Гетьман відпочити мусить. Трудний. Дивно, що не розуміють того. Люди смішні, його своєю мірою мірять. Поскакали б раз усіма шляхами думок, котрими він пробігає десять разів у день, бачили б який це труд. Куди там їм?

Гетьман сідає на ослоні. Кожна кістка болить, кожний волосок, нерви, як натягнені струни. Почуває себе, як звір, обскочений хортами. Цар не дає спокою. До нього йди. Кінницю провадь. Треба тебе, щоб бачило військо, що ти кріпко з царем держиш. Ха-ха-ха! Так кріпко, як цар з нами. Гадає, що старий Мазепа, свій розум виснажив, можна піддурити його... А старшини? Ті, як хлопчики нетерплячі. Забаглося їм шведа. Гадають, Америку відкрили. Підождіть. Я думаю за вас. На те мене Господь на мойому місці поставив. Від Бог вдасть...

Третій раз хтось постукав у двері.

Гетьман встав.

Як же ті крижі болять...

Відчинив двері.

"Увійди"!

Орлик.

"З чим приходиш, Пилипе?"

"Ваша милість спочили?"

"Трохи. Решта в гробі".

Орлик мовчить.

"Що скажеш?"

"Старшини"...

"Хочуть балакати зі мною. Поклич їх тут. Стривай! Хто там є?"

"Апостол, Ломиковський, Горленко". "Хай увійдуть!"

"Панове, бентежитесь, що швед у Гетьманщину ввійшов? Знаю, знаю. І те знаю, що Інфлянт у Стародубі і де Карлова квартира знаю. І багато дечого ще".

Обезоружив старшин. Не знають що казати. Ломиковський чортом глядить. Гетьман усміхається глумливо. "Цар, чи там Меншиков, народу у стародубському полку з сіл, городів, хуторів, млинів, навіть з церков проганяє — правда?"

"Правда, милосте ваша".

"І ви турбуєтеся?"

"Як же не турбуватися?"

"Гніваєтеся на мене, на регіментаря вашого, що я ще тут".

"Не гніваємося, а журимося, милосте ваша", — перебиває Ломиковський.

"Гадаєте, Мазепа збожеволів".

"Того ми ніяк не гадаємо".

"Гадаєте. Знаю. Не від Орлика, бо він не мав часу мені сказати, знаю, бо знаю вас, як свою кишеню".

Дивиться на старшин. Ті опускають очі. Гетьман бере Ломиковського за гудзик, приневолює голову піднести вгору. "Знаєте, що я вам скажу?"

Чекають.

"Коли ви віри не маєте до мене, не покладаєтеся на мій розум і досвід, так я собі Орлика беру і їду геть. А ви робіть, що хочете з собою. От що!"

Перестрашив їх, як дітей.

"Знаєте, до чого те все провадить?"

Мовчать.

"Бачили тих козаків, що супліки від своїх полків привезли?"

Притакують.

"Далеко ми такою дорогою зайдемо — правда? В регіменті мусить бути лад, послух мусить бути. Раз я післав якусь частину — мусить іти. Інакше — годі. Як послуху нема, то не буде й волі. Не захочуймо, до чого неспосібні. Слухаймо московського кнута — і пропадаймо".

Гетьман видимо хвилювався. Сів на ослін, рукою по столі тарабанив. "Скажіть самі,

що мені тепер з тими людьми робити?" Дивився на них.

Апостол відкашельнув. "Послами від полків прийшли, послів не карають".

"Посли вони чи козаки мої? Ось як ви розумієте діло. Та не про них річ. А про ті сотні з полків, миргородського, лубенського і прилуцького, що я їх генералові Інфлянтові на підмогу післав, а вони до втікачів пристали і разом з ними вертають, супліки до мене вперед посилаючи? Супліканти!.. Як мені такі частини назад до армій приймати? Вони ж наказу не сповнили? Добре, як що ми не підемо з царем,— додав тихіше,— а коли б не те? Що сказав би цар? Без суду голови постинав би. От до чого доводить така поведінка, як ваша! Петра слухають, Карла слухають, а Мазепи слухати не треба, бо він не цар і не король, а тільки гетьман. Я таким гетьманом не буду".

Замовк на деяку хвилину. Ніхто не перебивав, говорив далі.

"Я вам сказав, може, більше, ніж треба було, а вам ще мало. Палець подай, тягнете за руку. Чого вам ще? Кажіть!"

Мовчали...

"Кажіть же бо!"

Не відзивався ніхто. Гетьман встав. Став серед світлиці, в колі старшин. Шепотом говорив до них: "Я вже вам подав пункти того договору, що стане між нами і королем шведським. Його вже, мабуть, вистилізував граф Піпер, може, хочете знати, до чого добалакався зі Станіславом? Будь ласка. І того не затаю перед вами".

Гетьман добув з похідної скрині, що під його ліжком стояла, універсал короля Станіслава: "Прочитай їм, Пилипе!"

Орлик прочитав, старшини заспокоїлися.

"Що ж, продає вас гетьман полякам? Нехтує православною вірою, заводить унію, народ шляхті в хлопи перестає?"

"Дякуючи Богові — ні",— відповів Апостол.

"Як же гадаєте? Довіряти Мазепі чи ні?"

"Кому ж довіряти, як не милості вашій?"

Дякували і хвалили його великий політичний хист.

"Коли гак, то чого ж ви тоді бентежитесь, панове?"

"Журимося, як би нам скоріше зійтися зі шведом на кордоні і не пустити московського війська на Україну".

"Лишіть журу мені. Або я вас проваджу, або шукайте собі другого вождя".

Попри вікно майнула чорна тінь. Їздець...

"Посланець якийсь".

"Так пізно".

"Може, від царя"...

Прощались з гетьманом і переходили до канцелярії. Не спішались спати. Що тепер сон? Тривога така, що Господи! Помилуйте! Король Карло в Гетьманщину ввійшов, а гетьман не спішиться назустріч.

Гетьман позіхає: "Які скучні, крім одного Орлика. Так він ще молодий. На кого ж я оставлю це велике діло, якщо Господь покличе мене на суд?"

Гетьманові робиться страшно. Забуває про чорну тінь, що пересунулася попри вікно. "Не піддаватися старості і втомі. Витримати на позиції аж до кінця. Не здавати її.

Покликав Кендзеровського.

"Хто там такий?"

"Царський посланець з письмом".

"Постели мені. Спати хочу. Не здужаю".

Кендзеровський стелить і допомагає роздягатися Мазепі.

"Що за чоловік цей посланець — не знаєш?"

"Молодий боярин, драгунський старшина. Чи впустити?"

"Хай підожде до завтра. Гетьман спить. Не велів себе будити".

"Це посол від царя".

"Хай буде і від двох. Гетьман недужий. Зрозумів?"

ЦАРСЬКИЙ ЛИСТ

Блідий осінній ранок. Сонце не спішиться на небо. Не цікаво йому. Поля пусті. Чого не забрали люди, те столочили коні й вози. Кругом толока. Куди не глянь — дорога. Скрізь сліди коліс і кінських підков. Тут здохлий кінь, там лежить людський труп. Не позаховували ще. Будиться осінній день і позіхає. Нецікава земля.

Гетьман подзвонив. Увійшов Кендзеровський.

Підніми занавіску. Яка погода?"

"Мрячно. Засльотиться, мабуть".

"Посланець де?"

"На квартирі".

"В кого?"

"В генерального писаря. Покликати?"

"Ще час. Подай мені води".

Гетьман миється і снідає.

"Що в таборі нового?"

"Як звичайно".

"Бешкетів не було?"

"Дрібні. З утікачами біда. Тисячі їх напливають".

"Зі стародубського полку?"

"Так, ваша милосте".

"Що кажуть?"

"Шведів хвалять, нарікають на Москву".

"Стара пісня. А більше?"

"Шведські прокламації показують".

"Та-ак? Які ж вони".

"Гарні. Нашою мовою, всякому зрозумілі. Шведський генерал Лягеркрона заспокоює наш народ. Обіцяє не робити кривди. Пише, щоб бургомістер з лавниками вийшов до нього зі Стародуба на розмову. Обіцяє платити за все дзвінким грошем".

"Цікаво. Поклич посланця".

Входить молодий ротмістр, б'є чолом і подає лист. Гетьман лежить. Голова перев'язана мокрою хусткою, рука дрижить. Біля нього Орлик. "Прочитай, Пилипе, письмо. Не поспішаючись читай... Голова мене болить... Лікар де?.. Чому ще не прийшов?" — Гетьман хвилюється.

"Лікаря поклич!"

Орлик лист біля гетьмана на крісло кладе і виходить. Гетьман ротмістрові рукою знак дає: "Будь ласка. Сідай!"

Посланець вибачається, що лиш за першим разом сідає на краєчку крісла біля вікна.

Приходить хірург. Змінює мокру хустку, прикладає щось до боку. Не вгодив. Гетьман нервується. "Геть!"

Царський посланець уважно кожне слово, кожний рух нотує собі в тямці.

"Читай же бо, Пилипе!"

Орлик розломлює велику печать і читає царське письмо.

Цар гетьмана закликає до себе негайно. Пише, що хитрий швед замість на Москву несподівано на Україну звернув. Гетьманові треба до царського війська з усіма своїми силами прибувати. Козацька кінниця переслідуватиме неприятеля ззаду і нападатиме на його обоз. Гетьман стане на її чолі й буде заправляти тими "дійствами".

Гетьман слухає царського листа й усміхається гірко. Йому тепер на коня?

Царський посланець притакує головою. Він, мабуть, теж не може собі уявити Мазепи з мокрими хустками і плястрами, як він сидить на коні і турбує ворога на тилах.

Орлик читає далі. Цар сповіщає гетьмана, що Шеремет'єв і Меншиков "сь русским войскомь находятся близь Стародуба, готовіє встречать идущаго въ Малороссію неприятеля".

"Хай Бог допомагає їм на добре діло. Жалію, що участі приймати не можу і, мабуть, побіди на свої очі вже не побачу. Бог не благословив... Коли б я тепер особою моєю гетьманською оставив Україну, то вельми, опасаюсь ,дабы на сіе время внутреннее между здешнимь непостояннымь народомь не про-изошло возмущеніе'... Так і напиши його величеству, Пилипе... Що ж там далі? Читай!"

Орлик пробігає дальші рядки, робить великі очі й підносить брови вгору. "Чому ж ти не читаєш? Спішись. Бачиш, я хворий. Насилу слухаю. Болить".

Орлик читає "радїсную вість про велику побіду царського війська біля Лісного в кровопроливній нічній битві при участі самого царя. Левенгавпт, найкращий шведський генерал, розгромлений, до 8 тисяч шведів полягло, до трьох тисяч Карлового війська попало в полон з пушками і хоругвами. Обоз у руках побідників. Левенгавпт з недобитками втікає, без усяких припасів, без амуніції, його переслідують побідоносні війська царські"...

Орлик складає лист і зі страхом дивиться на Мазепу. Той лежить недвижно, як труп. Хустка насунулася на очі, уста сціплені, не дихає. Царський посланець встає, витягає шию в напрямі ліжка, ніби питається: "що тепер?"

Орлик навшпиньках виходить зі світлиці і кличе посланця за собою. "Хірурга! Скоро до гетьмана хірурга, хай негайно іде з п'явками і банками, з блюментростовою мастю!" — дає накази в сінях, а до посланця говорить: "Не дадуть чоловікові спокійно вмерти. Де йому до коня, до команди? Куди, куди! Це ж живий труп".

"Його величество не знав, що з Іваном Степановичем так погано. Доповідали, що це проходячії болі, що він так цілі роки хворіє".

"Проходячії болі!.. Вмерти чоловікові не дають. От що".

"Жаль такого доброго й розумного гетьмана. Доложу його величеству цареві".

НОВИЙ НАКАЗ

Сильно стривожила гетьмана Мазепу вість про царську перемогу під Лисним. Вісім тисяч шведів полягло на полі бою, а майже три попалося в полон. Ось що значить хоробрий вояк. Гине, а не здається.

Тим і потішився гетьман. Не міг зрозуміти Карла. Чому він на Левенгавпта не заждав. Були недалеко від себе, тоді, як Левенгавпт стояв біля Шклова. Сполучитися і вдарити на москалів. Чому він того не зробив, а несподівано, не дожидаючи свого знаменитого генерала, повернув на Україну? Поверх десять тисяч втрати, а як до того додати мало що не 15 тисяч козаків, котрих гетьман приневолений був послати останніми часами цареві, так вийде втрата тисяч 25! Це вже не жарт, це дуже змінює рахунок — перекилює важку на бік Петра.

Розуміють це гетьманові старшини. Похнюпили носи, не налягають на нього, щоб спішився до Карла. Але зате цар кидає його туди.

Цар безнастанно настає на гетьмана Мазепу, щоб він з останками свого війська приставав до нього.

Дивно й підозріло. Сил у гетьмана мало. І в краю його треба, бо анархія росте. Цар повинен це розуміти. А все ж таки кличе. Посол за послом іде — від нього, від Меншикова, від Шеремет'єва, від київського губернатора. Спокою йому не дають. Чому? Чи не хочуть дістати його в свої руки? Мабуть, що так. Особливо тепер, після того, як Улашин з листом від Понятовського до Мазепи попав у царські руки. Це також безголов'я. Понятовський, резидент короля Станіслава при боці Карла XII, пише до гетьмана лист і посилає його так необачно, що посланець з листом попадає в руки царя. Божевільні. Вони ж можуть згубити Мазепу. Улашина припікали огнем. Лихий зна, що він вибалакав на муках. Щоб не сказав, самого листа досить. Писаний документ не те, що доноси Кочубея. Діло куди гірше.

Гетьман стривожився дуже. Такої скрути не тямить. З усіх боків обскочили його.

Переказують, нібито цар дуже ласкавий до нього, ніби він ніяким доносам і доказам не вірить і дійсно хоче бачити гетьмана біля себе, як старого досвідченого вождя й самотнього свого союзника. Але покладайся на те! Це можуть бути звичайні московські хитрощі, щоб тільки гетьмана заманити до себе.

Не піде. Ніяк не піде. Перед ним самотній шлях—до Карла. Кличе Орлика й Войнаровського до себе.

Орлик мовчазливий і сумний. Його морочить погане прочуття. Не опускає

гетьмана, бо не може. Прикував його. Бореться поміж власними міркуваннями і поміж впливом, який має на нього гетьман.

Войнаровський сліпо дядькові вірить. Знає його ум, піде заради нього в огонь і в воду.

"Новий наказ,— і гетьман показав їм царський лист.— Кличуть мене в головну царську квартиру".

"Не їдь!" — аж крикнув Войнаровський.

"Як поїдеш, загубиш себе й Україну!" — доповів Орлик.

Гетьман глянув на них: "І я так собі гадаю,— сказав.— Але як мені відпекатися від них? — Думає. А по хвилині: — Пилипе, пиши!"

Орлик приладив папір і затесав перо. Гетьман диктував:

"Історія з Улашином, котрий нібито віз лист від Понятовського, мого брата, тепер резидента Станіслава Лещинського біля короля Карла, це звичайна лукава вигадка ворогів його величества і моїх. Таким чином гадали вони зрушити царську віру до мене й посіяти нову на Україні ворожнечу. Ніякого брата Понятовського я не мав і не маю. Що ж до наказу, щоб я кидав усе і їхав до головної квартири його величества царя, так Бог найкраще бачить, що воно не можливе. Хіба що в домовині привезуть мене туди, що, мабуть, і станеться в недалекому часі. А коли б мене Господь і підняв з того одра недуги, на котрому я тепер лежу, то й тоді їхати мені з України не порадію. Тут безладдя завелось і росте з дня на день. П'яниці і бродяги, всякий небезпечний народ Бог знає що робить по полках — полтавському й миргородському, і лихо це перекидається у полки чернігівський та стародубський, у котрих до тепер смирно було. Якщо я виїду до царської головної квартири, то свавільники нападуть на міста і між поспільством знайдуть собі однодумців. Полковники і полкова старшина нарікають і кажуть, що, як їх поведуть у Стародубщину, так це буде остання погибель їх родинам і руїна їх добра та їх маєтків, бо тоді поспільство кинеться вбивати і грабувати людей чесних і заможних... Це ти напиши їхньою мовою і їх канцелярським стилем та ще додай, що гетьман зауважує можливість скорого нападу Станіслава на Україну, до чого, щоб недопустити, він просить його величество царя прислати декілька тисяч регулярного російського війська для оборони".

Скрипіло Орликове вправне перо. Гетьман глядів крізь вікно. Табір шумів. Він мав свої турботи — харчі, горілка, чоботи і білизна. Турбувався малим. Великому — і турбота велика. У високе дерево громи б'ють.

"Скінчив?" — питає гетьман Орлика.

"Кінчаю, милосте ваша, ще лиш останній пункт".

"Остаток повинен бути кріпкий. Кінець діло хвалить".

"Кінець діло хвалить,— повторив Войнаровський, дивлячись крізь вікно.— Невже ж тії там думають про це?"

"Бачив ти думаючу товпу?"

"Я скінчив, ще тільки чорнило присхне",— і Орлик поклав перед гетьманом на столі гарним, крученим письмом записаний лист зеленкуватого, грубого паперу.

Гетьман перечитав.

"Справляти нема коли. Хай буде й так.— Поклав свій повний підпис.— Хай з Богом іде. Треба виправити зараз, таки нині, негайно. І не будь-ким. Діло важне".

Орлик підождав, аж присохло чорнило на гетьманському підписі, зложив лист, надписав, прибав велику печать і вийшов.

"Може заспокою царя на деякий час,— сказав гетьман, звертаючися до свого небожа.— Надовго не заспокоїть їх ніхто".

У СМОЛЕНСЬКУ

Раннім ранком загомоніли дзвони в усіх смоленських церквах. Як на Великдень і як на пожежу. Один наперед другого голосніше, сильніше, скоріше. Дивно, що не порозбивалися, не повривалися, не повихоплювалися зі своїх ярем на старинних дзвіницях, котрих основи тямили ще давні, княжі часи. Церковні брами замаєні галуззями, квітками, хоругвами. Перед церквами арки, з надписами із Святого Письма. Стежки посипані дніпровим піском і рінячками.

У городі Смоленську сім тріумфальних брам — з вежами й вежечками, з цибулястими куполами й баньочками, розмальованими й позолоченими, аж за очі бере.

На одній святій Юрій на білому коні списом пробиває смока. На голові святого Мономаховий вінок, з-під нього в'ються жмутки чорного, буйного волосся, грізно глядять випуклісті очі, надуваються червоні, масткі губи Через плече голуба стрічка. Юр — Петро. А смок — король Карло. Бритий, зіркатий, на висках жмутки волосся, як лиликові крила. Царський спис пробив його наскрізь, пришили до землі. Він в'ється з болю, сичить, сіркою дихає. "Слава побідившому дракона!"

Діти з острахом дивляться на візерунок. Їх відганяють від брам, щоб не спиняли роботи, котрої ще чимало. Цілі дерева привозять з лісів і вбивають рядами від воріт до воріт... Туди проїде цар.

Вулиці замітають, вигортають, Бог вість, колишнє болото. Поспішаються, бо сонце вже зійшло. Цілу ніч робили при лампах і смолоскипах, не жаліючи ні труду, ні грошей, щоб приподобатися побідоносному цареві, і коли ласки не запопасти його, так хоч не бачити гніву.

"Страшний-бо цар во гніві своїм!"

У вікнах хат виставлені образи святого Петра, Георгія, Андрея, в знатніших попадаються портрети царя, мальовані рукою місцевих малярів. Перед образами свічки. Їх запалять, як надійде похід. Перед дверми стільці, накриті рушниками, на них хліб-сіль.

Останки колишнього замку, мохом порослі мури-вали дрижать від реву гармат. Пригадують колишні бої з року 1611 і 1632 під стінами Смоленська.

На Дніпрі уквітчані галери.

Між щоглами на шнурах хоруговки, на щоглах великі хоругви мають з чорним вірлом, з буквами царськими.

Город кривичів, насліддя Вячеслава і Всеволода Ярославича, жемчуг у вінку Мономаха, стелиться під ноги московського царя. Забуває славні часи Ростислава, коли

його купецькі судна сунулися по бистрих хвилях Дніпра, коли великий Новгород і гордий Псков шукали з ним приятельських зв'язків і підчинялися його впливам. Забуває незабутнього князя Святослава, котрий так завзято боронив його незалежності від Москви і від Литви, та покійно стелиться під ноги царя-побідника, царя-антрихриста.

Дзвони на смоленських церквах гудуть, ревуть гармати, лопотять хоругви. Народ стурбовано, чекає.

"Як над'їде, на коліна падай".

"Не треба. Цар не любить того".

"А як?"

"Смирно стій. На нього дивись".

"А що кричать — гура чи як?"

"Що другі кричатимуть, кричи".

"О Господи, як страшно!"

"Чим більший цар, тим гірший страх. Не знаєш?"

"І хотіла би побачити його і боюся".

"Кажуть, як яку дівку сподобає, зараз до себе бере".

"А ви не раді — правда?"

"Тю!"

Розмову заглушують бубни. Харчать, гаркотять, грохотять. Цілий відділ барабанщиків іде і бубнить. Як один. Всі руки враз вгору піднімаються, всі палки в один мент на бубни падають. Хай би один спізнився — голова не його. Сам цар знамените бубнить, розуміє цю штуку. Ді-дрррум-бум-бум..! Ді-дрррум-бум-бум!

По вікнах, по дверях, по дахах домів, як олов'яний град, розсипаються глухі, настирливі звуки: ді-дрррум-бум-бум!

Барабанщики в такт ногами сильно викидають, болото з-під черевиків скаче на одіж і на лица людей. Подаються взад, попід мури.

"Шведи! Шведи!" — біжить з уст до уст. Натовп хвилюється, кожний рад побачити приниження тих, що привикли до слави. (Хто не дивиться радо на горе своїх ближніх.) Пересуваються мовчазливі четвірки, в пошарпаних синіх кафтанах, в чоботях рваних, з поперецьязуваними головами, з руками на опасках. Не радо тримають крок, ступають як чужими ногами, прикрий хід...

Шведські полонені в тріумфальному поході царя Петра.

Перед ними їх хоругви. Вели їх перше до побіди й слави, тепер у неволю ведуть. Ніби розуміють це. Не розвіваються гордо, похилилися вділ, ніби руки в розпуці опустили, і замітають землю, чужу, непривітну. Товпа їм грозить кулаками. Падають лайливі слова, вереск, свист, хтось плюнув. Бранці ніби не бачать того. Хто згадує минулі хвилини побід, хто надіями забігає в будуче.

Живий ще Карло, живі каролінці, ще не скінчилася війна! Рєви, товпо, плюй, скаженій, піддобрюйся до царя, котрий глядить на тебе гірш, ніж на стадо худоби,— на те ти товпа..! Прости їм, Господи, не знають-бо, що творять.

Якийсь молодий швед сильно на ногу налягає. Не може далі йти, ще не витягнена куля. Сперся на свого товариша і — плаче. З болю чи з сорому. Закрив очі рукою, закусив зуби, нічого не бачить і не чує...

Перейшли.

"Не цікавий народ".

"Ніс напоздовж, очі впоперек, ти гадав які?"

"Худяки".

"Сила в костях, не в салі. Бачиш, канони везуть".

Котяться вулицями Смоленська на шведах здобуті гармати. На дулах кров, порозбивані замки, мало котра схоче на своїх стріляти. Підскакують на нерівних вулицях. Не радо їдуть ними.

"Цар, цар!"

І натовп реве, дереться, скаженіє. Не розбереш, що таке кричить. Підносяться руки з хлібом-сіллю, з чарками, з малими дітьми, щоб побачили побідоносного царя. Ось він, він сам найясніший, той, що шведа під Лісним розбив, побідитель!

Їде на чорному коні, чапрак золотом шитий, дорогим камінням оздоблений.

Царська голова вище всіх. Трикутний капелюх, на грудях срібний панцир, через груди голуба стрічка святого Андрея. Кінь угинається під ним. Не кожний понесе такий тягар.

Цар голову гордо здер, малий вус стирчить, очі шукають жертви.

Дивіться, духи смоленських князів, нащадки Ярослава й Мономаха, ваш наслідник вашими слідами ступає!

Біля царя — Меншиков і Шеремет'єв, за ним — його бояри й генерали, всі близькі йому і — його дубині. Щасливі, бо цар в днях тріумфу не б'є, хіба жартом, скоріше милує вірних слуг своїх, кого орденом, кого землею, кого тим, що за вухо потягне. Ласкавий цар в день своїх тріумфальних в'їздів. Ніхто не святкував їх так гучно і так довго, цілий тиждень... Кухлями п'ють горілку. Запиваються на смерть, щоб пам'ятали, як тріумфально в'їздив у город побідоносний цар.

Переїхали, перейшли. Тягнеться здобутий на шведах обоз, вози й візки, навантажені всяким добром. Позаду хворі й поранені. І тим довелось звеличувати царя. Деяким не довелось. Померли на возах. Лежать горілиць і незамкненими, скляними очима дивляться на чуже мрячне й невеселе осіннє небо, засіяне хмарами сполошених ворогів і галок.

Грають дзвони на смоленських церквах, від гуку гармат розсипаються старі городські мури, останні свідки колишніх, княжих часів.

Цар Петро святкує перемогу біля Лісного.

***

Після в'їзду пир. Цар, генерали, бояри. Запрошено й деяких шведських старшин. Просьба чи наказ? Один не пішов. Кулю в лоб собі пустив.

"Молодець! — гукнув цар, почувши про цей інцидент.— Їй-Богу, молодець. Вип'ємо за його хоробру душу".

Випили.

"А тепер п'ю за здоров'я полонених шведів, учителів моїх у воєнному ділі. Спасибі, що так добре вчили, чого доказом перемога під Лісним".

Цар у знаменитому настрої. Вже третій раз гримнув кулаком Меншикова по коліні, диво, що не строчив. Здорово їсть, а ще більше п'є, найбільше аніжівку. Жовті, глиняні лиця червоніють, очі випулюються, чуприна підноситься, як грива. Цар нагадує лева, що ось-ось вискочить із клітки і розідре когось.

"Жаль, що нема між нами гетьмана Мазепи. Дотепний чоловік. Не те, що ви",— каже цар.

Царські люди солодко всміхаються, ніби не знати який комплімент почули.

"Іван Степанович особливо гарно латинською мовою жартує. Вигадує такі сміховиті слова, що хоч кладися. Налийте мені аніжівки. П'ю за здоров'я Івана Степановича Мазепи".

Випивають.

"Іван Степанович, може, вже й не живе",— зауважив хтось із царських людей.

"Іван Степанович хитрий, він перехитрить і смерть",— жартує цар.

"Що хитрий, то правда,— зауважує Шеремет'єв.— Більше хитрий, як вільно гетьманові війська козацького-запорозького його величества царя".

Цар дивиться на Шеремет'єва уважно. "Не розумію. Висловлюйся ясніше".

Шеремет'єв нахилиється до царя і щось йому упівголоса говорить. Цар слухає і сопе, як ковальський мішок. "Фу, чорт! Наскучило мені".

Шеремет'єв мовкне, відсувається, маліє. Нагадує пса, на котрого господар накричав. Пес бере хвіст під себе і ховається до буди.

"Наскучили мені ті доноси, підозри і другії глупості. Налити мені чарку!" . Випив.

"Іван Степанович замудрий, щоб таку дурницю робить. Замудрий!

Цар грімко порожню чарку на стіл кладе.

"Іван Степанович нашому братові не рівня. Учений, досвідчений, чоловік заграничний".

"Власне тому, що за границею вчився"...— починає Шафіров, але цар не дає йому докінчити гадки.

"Росія, як не позичить розуму в заграниці, то зігние, згине, втопиться у своїм бруді, смороді, в темноті. Заграниця — фу!"

Цілий стіл з острахом дивиться на розгніваного царя. Чекають, коли він чаркою або ножом кине Шафірову в лоб.

Але цар нараз, ніби йому якась нова гадка прибукала до голови, тре чоло лівою рукою, лікоть спирає на столі, пальці до очей прикладає — думає.

"Чорт його зна, того старого лиса. Можливо, черкаси спосібні до всього. Але — невже ж би він смів?! — і цар кулаком грюкнув об стіл.— Невже ж би смів він робити що-небудь проти моєї волі і на мою шкоду?!"

В залі муха бринить.

"Після обіду скликати консиліум. Розібрати й роздивитись діло гетьмана Івана

Степановича Мазепи. Чому він не їде, коли я його кличу, чому стільки на нього жалоб, що це за Понятковський, що до нього писав лист, і т. д. Треба раз з Іваном Степановичем зробити кінець".

Гук, шепіт, блиск,— пускають кольористі вогні. Цар — охотник до них. Цар-піротехнік.

Встає, обтирає масткі губи, хлібом чистить вус. "Роздивити точно справу гетьмана Івана Степановича Мазепи. Супротивлення довше не стерплю. Або хай умирає, або хай слухає, що йому наказує цар... Фу! Чорт!"

Перевертає крісло, розбиває дві чарки, спльовує крізь вікно і, не кивнувши нікому на прощання головою, ходою великолюда виходить із бенкетної зали,— високий і страшний цар Петро після побіди близ Лісного.

ТАК МАЛО ЇХ!

Високий консиліум, себто, царські міністри вкупі з фельдмаршалом Шеремет'євим, вирішив: primo: післати царський наказ до київського воєводи князя Дмитра Михайловича Голіцина, щоб він з царськими ратними людьми, що були в нього в Києві під рукою, і з усею чималою армією ішов у глиб України, маючи на меті недопускати хибкості поміж непевним українським народом.

Secundo: наказати гетьманові Мазепі, щоб він післав воєводі Дмитрові Михайловичеві Голіцину козацький гурт із різних полків свого регіменту, а решту свого війська розставив понад Десною.

Tertio: щоб гетьман своєю особою явився у головну царську квартиру задля важної розмови з фельдмаршалом. Аргументи ад 3. Між народом поширюється чутка, немов то гетьман хоче кинути Україну, треба розвіяти її, гетьманові відомі нориви і звичаї тутешні, його інформації потрібні і важні, а врешті свавольства, які прокидаються на Україні, затихнуть, коли народ побачить, що українське і московське військо це одно...

Гетьман прочитав рішення царського консиліуму і жбурнув папір на стіл. "Пустили фарбу. Тут уже ясно стоїть: окремого українського війська не повинно бути, а гетьман Мазепа має віддати себе в руки царського фельдмаршала.

Як я передбачав, так і сталося. Та не дїждуть. Ніколи в світі такого самогубства не зроблю".

Покликав Войнаровського:

"На, читай!"

Войнаровський перебіг очима стрічки.

"Що ж ти на це?"

"Хочуть нам заспівати амінь".

"Хочуть. Тут виразно стоїть: між народом поширюються чутки, немов то гетьман задумує кинути Україну, себто до шведів перейти, тому він повинен усі свої сили віддати під московську команду, а сам у царську квартиру йти, щоб добровільно віддати себе катам. Дурні! Дурні!"

Гетьман ходив по своїй світлиці і не міг заспокоїтися:

"Добре мені доносив мій канцелярист Болбот, що москалі притворюються, немов-то

довіряють мені, а вдійсності тільки того й хочуть, щоб мене безборонним дістали в свої руки. Де Орлик? Клич його тут!"

Войнаровський покликав Орлика. Гетьман і йому ткнув письмо до рук: "Читай!"

Орлик прочитав рішення царської ради.

"Ясно. Правда, що ясно? Опала личина, бачиш які! А ти хитався".

"Хитався, ваша милосте, признаюся до гріха. Але я вже рішився. Для нас немає вороття".

"До шведів".

"До шведів!"

"Амінь,— доповів гетьман і перехрестився.— Пиши! Гетьман восени, по груді, бувши тяжко хворим, ніяк сухопуттям їхати не може. Але наказ царя він виконає, хоч би йому довелось умерти по дорозі. Човном із Салтикової Дівиці попливе по Десні проти води, а потім по Борзні до города Борзни. Додай: Гетьман прохає, щоб новопоставлений митрополит Йоасаф, вертаючи з Москви, поступив до Борзни й маслособорував його, якщо гетьман не умре скоріше по дорозі... Так".

Орлик писав, гетьман неспокійно ходив по своїй квартирі. Думав.

Войнаровський побожно водив за ним своїми мрійливими очима.

"На тім не край. Камінь зрушений з місця — треба його відкинути геть. Хай котиться у пропасть. Або полетить до чорта, або задавить нас... Поклич мені старшин!"

Чекали в гетьманській канцелярії, жадні рішаючих вісток. Бачили, що наближається перелом, рішається доля їх і України.

Увійшли. Ломиковський, Горленко, Апостол. Гетьман і їм казав прочитати злочасний лист.

Читали двічі, не довіряючи своїм очам. Все, що балакалося пошепки, тайки, як здогади, як звичайні політичні плітки, стояло тепер чорне на білім, рішаюче, певне, безсоромне. Віддай військо царському фельдмаршалові, а себе здавай на ласку й неласку царя. Безглуздя на Україні заспокоїть київський воевода, козаки вигинуть у боях, гетьманові голову зрубають.

"Що ж ви на це?" — питався гетьман старшин.

"Нічого іншого ми й не ждали",— ніби спокійно відповів Ломиковський, нагортаючи на лисину останки свого чорного волосся.

"Що мусило статися — сталось",— додав Горленко.

"Показав чорт свою чортячу пику",— докинув Данило Апостол.

"Але що нам почати тепер? — питався гетьман.— Кажіть! Говоріть ясно і рішучо, не затайте гадок".

"Скажемо, що казали не раз".

"До чого намовляли ми милість вашу".

"Про що благали тебе, пане гетьмане".

"Себто?" — питався гетьман.

"Щоб переходити негайно до шведів".

"Значиться, хочете, щоб посилати до короля. Кажіть!"

"Як же не посилати! Це вже давно треба було зробити, показуючи як, де і коли можуть зійтися наші війська".

"Наші війська!" — сумно повторив гетьман.

"Наші війська"...

"Не журися, гетьмане,— потішав його Ломиковський.— Мало тепер у тебе козаків, та козацька мати не пропала. Прилинуть вірли до нового гнізда, не бійсь! Посилай до короля Карла".

Просили його, благали, наглили.

"Це вже давно треба було зробити, а ти гаявся, тепер останній мент. Відповідатимеш за нього".

"Голос народу — голос Бога... Ти вже готовий, Пилипе?"

"Готовий, дякуючи Богу".

"Так пиши інструкцію до Карлового канцлера графа Піпера. Пиши, що гетьман і близькі до нього старшини тішаться, що король шведський ступив на Україну, і щирим серцем вітають його. Просять у нього допомоги у великому ділі визволення рідної землі. Впевняють в прихильності своїй, благають, чим скоріше вирядити до них помічний відділ, а для переправи його через Десну обіцяють збудувати в Макошинській пристані пороми... Добре так?" — питався гетьман старшин.

"Добре, щоб тільки не було запізно".

"До Карла недалеко. Пішлемо цього листа негайно. Але ким?"

В думках переходив людей, котрим міг би довірити таке важне діло. Від цього кроку може залежати все. За лист і за інструкції, які усно треба додати до нього, цар не пожалував би грошей. Тут треба певного чоловіка, найповнішого... І очі гетьмана мимохіть упали на Войнаровського. Ні. Цього не пішле. Надто знатний. Войнаровського не можна виставлять на таку небезпеку.

"Бистрицький у нас?" — спитав гетьман.

Відповіли, що так.

"Бистрицький поїде до короля Карла. Він на чотири ноги кутий".

Післали по Бистрицького, управителя гетьманської Шептаківської волості та його далекого свояка. Між тим Орлик скомпонував до Піпера письмо по-латинськи, а гетьманський, аптекар переклав його на німецьку мову. Підпису гетьман для всякої безпеки не поклав. Бистрицький пішов.

"Та-ак...— і гетьман відіткнув.— Здається все, що треба було зробити. А тепер,— звернувся до своїх полковників,— на вас черга. Полки ваші готові?"

"Хоч би цей мент у похід".

"Гаразд. Виступайте. Знаєте мої плани. Робіть так, щоб не пропали для справи: Числю на вас. Хай вас Господь веде!"

Обіймав їх, прощався і благословив.

"Дасть Бог, побачимося скоро, над Десною".

"Дай Боже!"

Відпровадив їх до воріт.

Вернувшись, довго бився з думками. Збирав докупити всі нитки своєї теперішньої сітки. Ще кілька днів, поки вирішиться судьба, поки встане по другому боці. Тут шведи і він, а там Петро. Почнеться нова глава української історії. Кілька днів не дати себе в руки ворогам.

Почував відповідальність, як камінь, на своїх плечах. Важкий! Боже, дай донести його!

Нездужав. Події останніх літ підірвали його здоров'я, підкосили. На коня сісти не міг. Боліло в крижах, чорно робилося в очах. Не піддаватися, стояти, витримати на становищі, тепер, коли рішається усе,— витримати! — кричав на себе в душі, як вождь на своє військо, котре захитувалося в бою. Ви-три-ма-ти!

"Андрію",— звернувся нараз до Войнаровського, і голос його заломився. Почувалася в ньому любов, почувався жаль.

"Що скажете, дядьку?"

"Ще одна гадка прийшла мені до голови".

"Кажіть".

Гетьман говорив лагідно і м'яко: "Треба мені Меншикова заспокоїти, щоб не кликав до себе. Не знаю як. Чи не поїхав би ти? Я купив землю у рильському повіті. Скажеш, що приїхав допильнувати купна. Це їх заспокоїть. Погадають, що гетьманові і не сниться відриватися від тієї держави, в котрій він собі нові землі купує. Що ж ти на це?"

"Як гадаєте, дядьку, що треба, поїду".

Гетьман пригорнув свого небожа до грудей: "Спаси, Андрію. Одного тебе маю, а довелось й тебе виставляти на таку небезпеку — для справи".

"Для справи",— повторив Войнаровський.

На майдані озвалися сурми.

Останки вірних полків виступали в похід — миргородського, полтавського, прилуцького. Старі, досвідчені в боях козаки, котрих гетьман беріг, як ока в лобі, на рішення мент.

Цей мент прийшов.

"З Богом ідіть!" — і гетьман благословив їх на непевну дорогу. Довго стояв у вікні, дивлячись на широкий шлях, котрим осувалися козацькі четвірки, чоти, відділи, піші і на конях, з піснею на устах, з завзяттям у душі. Котилися гармати, виблискували шаблі й мушкети. Старшини на конях чвалували полями.

Гетьман стояв, поки не переїхав останній від обозу, поки останній чура не поволікся за ним.

"Пішли. Так мало їх"...

Знеможений повалився на лавку і вхопив голову в руки.

"Так мало!.."

БАТУРИН

У ГОРОДКУ

Відколи виявилось, що Карл прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород-Сіверський на Україну, москалі стали посуватися в напрямі Десни.

Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари.

Цар Петро, відсвяткувавши в Смоленську перемогу над Левенгавптом, поспішав до своєї армії, котрою проводив Шеремет'єв.

По дорозі виганяв народ із сіл та хуторів в городи — до робіт коло укріплень, казав палити села та жорстоко карав людей, котрі не вгодили йому, не дали вчасно і в достатній кількості підвод і харчів, не несли радо всяких інших воєнних тягарів або слушно чи неслухно стягнули на себе підозру в нелояльності.

Куди проїхав цар, курилися згарища і як верстові стовпи здіймалися шибениці, на яких хиталися посинілі трупи. Цареві скрізь ввижався бунт, підступ і зрада, і, щоб у зароді знівечити їх, він ширив перед собою страх.

Страшний-бо цар во гніві своїм!

Світліший князь Меншиков стояв зі своєю кавалерією над рікою Снов, дожидаючи Карла, щоб нападати на його тили і спиняти переправу шведської армії через Десну.

Він чекав на охочекомонні та на другі кінні козацькі полки, не почувавши себе доволі сильним для такого важкого завдання, як зустріч з Карлом XII.

Знаючи великий воєнний досвід гетьмана Мазепи, наглив і закликав його до себе, бо мав і те також на гадці, що на всякий спосіб краще, щоб гетьман був біля нього, ніж десь там за Десною.

Меншиков стояв квартирою в Городку, містечку на ріці Снові. Московські офіцери запаслись грішми, напоями й гарними жінками, грали в кості і в карти та возилися з молодицями, поперебираними в розкішні вбрання, зрабовані на постоях у великопанських дворах і замках.

"Йй-Богу, вмерти зі сміху можна, як тая дівка шлейф за собою волочить!" — гукав товстий ротмістр.

"Гляньте, люди, на бюст у нашої Явдохи. Помилуйте, таж це гори, а не що!" — кричав його товариш.

Жінота, вирвана з нормального життя, перейшовши всі етапи воєнної деморалізації і попавши в одаліски офіцерських гаремів, затрачувала сором і під впливом надмірно вживаного алкоголю попадала в вакхічний настрій.

"Наплювать на Карла, на чорта з його довгоногими шведами, хай здраствують наші красавиці, хай живе любов!" — лунало раз у раз. У відповідь роздавались жіночий виск, писк, регіт, все перемішане в безтямний гармидер тонів, у хаос рухів, наглих, пристрасних, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млосьне на серці, а які серед війни стають нічим більше, як лиш звичайним, так любим вояцькому серцю інтермеццом.

Десь і музики взялися, і в Богом і людьми забутому Городку над річкою Снов почалася Вальпургієва ніч.

* * *

Коли Войнаровський доїздив до Городка, привітав його цей пекельний гул, який буває тільки там, де багато війська та ще кінниці.

Здалеку видно було безліч усяких вогнів і світил, від яких аж луна била, ніби

Городок горів. Трохи згодом почулося іржання коней, тривожне й жалісне, ніби коні турбувалися війною і жаліли за жолобами своїх рідних стаєнь. Під'їхавши ще ближче, Войнаровський почув цей для всякого табору так характеристичний шум і гам, в котрім криється передсмак битви, бажання побіди і страх перед погромом. Як людина військова, бувала в походах, почув приспішений удар свого серця, пригадалися недавні воєнні переживання і пригоди, котрі всякий згадує так радо, коли вони з теперішності перейдуть у минуле. Пригадалися турботи й небезпеки, тривожні питання "що робити, щоб видістатися з халепи?" і те задовілля, до нічого в світі неподібне, коли небезпека скінчиться і ти з товаришами на постої розговорюєш про неї.

Але весь цей настрій псувала гетьманському небожеві свідомість важкого завдання, якого він піднявся.

Їхав, щоб виправдати гетьмана, відвести від нього всі підозри і вивести світлішого в поле. Але разом із цим ставав закладником у руках Меншикова, і коли б не вспів від'їхати від нього, заки відомим стане перехід Мазепи на бік шведів, на нього в першу чергу впаде гнів і помста неблаганного царя. Передумував ціле те важке й важке діло. Бачив небезпеку, котра котилася, як лавина, рухом прискореним і нестримним. Відчував критичне положення гетьмана, котрому досить зробити один схиблений крок, щоб скотитися в пропасть. Гетьман людина хитра, розумна, бувала, але ж і діло скрутне. Чи вспіє він у слушний час дати щонайпотрібніші розпорядки і перейти на другий бік? Коло нього москалі, і навіть у Батурині стоять московські драгуни. Чи пустять вони його? І невже ж можна довіряти такому розстризі, котрий за гроші готов зробити все, невже ж можна знати, що сталося з Бистрицьким? Може, він уже потрапив у руки царських людей, може, цар має вже безсумнівні докази гетьманської зради, може, вже й пороблено всі кроки, щоб недопустити до неї? Хто знає, чи він, Войнаровський, не їде до Городка, як до своєї тюрми. Приїде, а Меншиков аж у руки сплесне: "Маю тебе!" Гетьманський небіж не дивився чорно на світ, але ж годі йому було, наближаючися тепер до квартири князя Меншикова, дивитися на світ рожево. Мусив сказати собі, що потрапив у дуже небезпечну гру, у котрій вигляди на виграння зникаюче малі, а небезпека програної дуже й дуже велика. Роздумував над тим, як йому виправдуватися, яких аргументів уживати, щоб зменшити вину. Числився з найгіршим, бо було б справжнім чудом Божим, коли б усе те добре скінчилося.

З такими думками в'їздив Андрій Войнаровський у квартиру князя Меншикова. Їхав гетьманським повозом, перед ним — сторожа, за ним — вози з прислугою і дарунками для Меншикова і для царя.

Припізнівшись, рад був заночувати в заїзді або у якого хуторянина під містом, але забагато мав з собою людей, возів і коней, щоб можна це було зробити непомітно для московських варт, котрі стояли на всіх мостах і роздоріжжях, задержуючи всякого проїжджаючого й прохожого, бо у всякій людині вбачали москалі шведських шпигів і Карлових агітаторів, котрі волочилися по краю з його прокламаціями.

Бідний цей край і безталанний народ, котрому доводиться переживати таку війну!

Войнаровський, хоч виріс в атмосфері пансько-шляхоцькій, щиро полюбив Україну,

бажаючи їй кращої будучності і турбуючися її теперішньою незавидною долею. Він так перейнявся ідеями й думками свого знаменитого дядька, що за їх здійснення готовий був до всякої жертви. Щоб там не сталося, поїде до Меншикова, зважатиме на кожне слово, скільки хитрості в ньому, прикличе на поміч, зробить усе, щоб рятувати справу. Їдьмо!

* * *

Світліший князь Меншиков якраз підносив до своїх рожевих уст тую з черги чарку, після котрої починало йому куритися з чуба, коли почув доклад про приїзд гетьманської карети.

"Пс-ст!" — і забава ущухла. Тих, що перейшли поза межу тверезої приличності, виведено зі світлиці, жінки подались до бічної кімнати, від котрої зачинено двері, світліший вибіг на рундук. Був певний, що гетьман після його останнього листа поспішив до нього.

Побачивши замість гетьмана його небожа Войнаровського, здивувався, але свого невдоволення не виявив, навпаки привітав гостя дуже ввічливо, бо нічого так не боявся світліший, як закиду, що не вміє поводитися з "людьми".

"З якими ж добрими новинами приносить вашу милість Господь?" — запитав.

"Нічого доброго вашій світлості не привожу.— відповів Войнаровський,— крім приятного поздоровлення від мого дядька, котрий впевняє вашу світлість в своїм великім до вас поважанню і в своїй непохитній вірності його величеству цареві".

"Спасибі, спасибі! Що ж він, Іван Степанович? Видужав? Скоро побачимо його?"

"Про видужання й бесіди бути не може. Мій дядько вже на божій дорозі. Не знаю, чи, вернувши з Городка, застану його між живими. Коли б не це, не вислав би мене Іван Степанович до вашої світлості, лиш потрудився б сам. Дуже він собі до серця бере, що не може ставитися на наказ його величества і що Господь не дозволяє йому прикласти своєї руки до побіди над нашим спільним, так дуже небезпечним ворогом".

Войнаровський говорив скоро, не задумуючися над тим, що говорить. Він почував у собі вроджену нехіть до брехні й облуди, але виправдувався перед самим собою тим, що ціль освячує способи і що кожна дорога добра, котра до доброго веде.

"Жаль доброго Івана Степановича,— відповів Меншиков,— така розумна, така образована людина. Дуже нам його тут треба, дуже. (Ой дуже,— погадав собі Войнаровський). Невже ж він дійсно так небезпечно хворий? Чи нема ліку на його недугу? Може, гетьманові хірурги не досить свідомі своєї штуки?"

"Іван Степанович, як вашій світлості відомо, здавна терпить на подагричні й хірагричні болі, а тепер ці терпіння спричинюють ще й епілептичні випадки, котрі винищують його останні сили. Дядько від десяти днів уже й спати не може, змарнів, обезсилився, ні радості ніякої, ні цікавості до життя не проявляє, нетерпеливо на митрополита жде, щоб поєднатися з Богом".

"Не тратьмо надії. Може милосердний Бог дозволить йому оглядати нашу побіду. Будемо сподіватися, а тепер, будь ласка, не погордіть нашим хлібом-сіллю".

Меншиков провадив гостя туди, де забавлялися його вищі офіцери. "Живий живе

гадає,— виправдувався, ідучи.— Особливо ми, нащадки Ареса й Белони. Не відаючи завтрашнього, нинішнім сп'янюємо себе".

Войнаровського обдало сопухом поту, горілки, тютюну і юхту. Повітря було густим, він мало не впав, а накурено так, що годі було людей в диму впізнати. Стирчали вифіксовані вуса, тряслися розкуйовджені перуки, блистіли білки п'яних очей.

Московські офіцери хотіли показати себе перед гетьманським небожем "політично", знайомилися з ним, шурали ногами, побренькували острогами, один наперед другого впевняли його в своїй радості по причині приїзду такого шановного гостя. Їх рухи були непевні, слова невідповідні, світлиця нагадувала розгойданий на хвилях корабель. Войнаровський силував себе, щоб сяк-так достроїтися до оточення, не плюнути на нього й не рятуватися втечею.

Меншиков посадив дорогого гостя біля себе, накладав страву на його тарілку, наливав горілки й вина, а сусіди з боків і з насупроти забавляли його новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих в'янули вуха. Кожний закінчувався кріпкою сороміцькою лайкою від мами аж до Бога.

Сам Меншиков говорив мало. Він ще не перейшов був тієї лінії, поза котрою починається "наплевать",— тримався, пам'ятаючи, що з гостини гетьманового небожа прийдеться дати цареві звіт. Його гарне обличчя з легкою іронією і погордою гляділо на п'яних офіцерів. Невеличкий, дрібний, хоч дуже правильно збудований, він виглядав дивно поміж здоровенними, простакуватими постатями своїх підчинених.

"Жінки! — говорив підстаркуватий одноокий полковник,— жінки! — і мляскав язиком.— Одинока веселість і осолода нашого гіркового вояцького життя".

"Жінки дрян! — рішав його товариш.— Грязні тряпки, от що!"

"Молодий — дурний",— обстоював перший.

"Явдошка дрян? По морді тебе, йолопа вісімнадцятого, богохульника гаспидського. Явдошка! А вийди до нас. Не бійся. Гетьманів небіж не вкусить тебе! Він делікатний пан, розуміється на гарних жінках. Виходи, сволоч якась!"

Меншиков підсміхався. Знав, що Войнаровському відомі такі сцени. Одноокий полковник не втерпів. Виволік Явдошку, здорову, гарну молодицю, рум'яну від вина і поцілунків п'яних старшин, свідому своєї вроди й привабливості. Вбрана була в мережива й роброни, блистіла перлами й перстнями.

"Євдокія Івановна,— рекомендував полковник Войнаровському засоромлену молодицю.— Що я кажу, не Івановна, а — як твоє отчество, Явдошка?"

"Гаврилівна",— відповіла і кокетливо ліве лице рукою заслонила.

"Євдокія Гаврилівна, честь маю відрекомендувати, прошу милувати її, жінчина первостепенних чеснот. Одно те, як гуляє. Фу, чорт, як вона тобі гуляє! Пропадай, пропадай лицарськеє серце! Ноги які, а бюст. Гляньте на її бюст!"

Явдошка боронилася: "Не хочу, не покажу, гетьте-бо",

"Явдошка,— накивував пальцем товстелезний генерал,— старайся, Явдошка. Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на престіл стрибне. Старайся, Явдошка, сволоч якась, не вдавай монашки. Гетера!"

Меншиков вважав відповідним сказати своє. Махнув рукою: "Не компрометуйте приличної жінчини. Лишіть!"

Офіцери підняли сміх: "Генерал каже, що наш брат вище себе не скочить. А що ж тоді я?"

Натяк на незвичайне вивищення царського любимця, зроблений ним самим та ще тепер, здивував усіх. Меншиков нерado признавався до того, чим він колись-то був.

"Другого Меншикова не буде",— відповів товстий генерал.

"Одне сонце на небі, один світліший на землі",— додав одноокий полковник, а якийсь добре вже таки підпитий офіцер клякнув перед світлішим і почав правити акафіст: "Ізбранний воєво-о-до".

"Пашол проч, сволоч",— перервав його Меншиков і відтрутив від себе.

Між тим атака на Явдошку продовжувалася. Молодиця привикла була до того, не соромилася москалів. Але, побачивши чужого, іншого типу, чоловіка, тверезого, з турботою на інтелігентному обличчі, отямилася і зрозуміла своє соромне становище. Останки не вбитого почуття людської гідності збунтувалися в ній. Блиснула палкими чорними очима, роздула ніздрі і рухом, несподівано скорим і сильним, відтрутила напасників від себе. Покотилися, як грушки, встали, пробували знов дістати її в свої руки, але вона, як лань, стрибала з кута в кут, розхристана, рум'яна, з високо хвилюючими грудьми, гарна, але страшна. Доскочивши дверей, оперлася плечима, підняла голову вгору, а руками стала зривати з себе вбрання, перли, оздоби. Кидала їх здивованим офіцерам в очі: "Ось твоє намисто, ось зашниці, на, маєш, подавись ними. Не хочу награбованого добра, палить мене. Геть з ним, геть!"

Чиясь рука обійняла її за стан. "Пускай, бо вкушу!" — Сичала, іскри сипалися з очей.

Хтось рачки підлазив до неї — побачила впору, плечима відчинила двері і, переступаючи назадгузь через поріг, кричала: "Бодай би вас перша куля не минула за мою кривду і сором, бодай би ви подохли".

Затріснула двері й підперла їх з другого боку. Добувалися. Хотіли виважувати, але Меншиков не дав: "Довольно! Бачите, істерика сталася з бабою".

"Фу, чорт! — нарікав одноокий полковник, — геть подряпала руку".

Товстопузій генерал обтирав обрусом лице.

"Посуду стягнеш зі столу,— гукнув на нього Меншиков.— Що робиш?"

"Плюнула мені в лице".

"Добре тобі. Не треба було перетягати струпи. Луснула".

Хтось хотів іти.

"Куди?"

"Щоб не втекла".

"Лишіть. Як хоче, хай іде. Досить назнущалися над людиною".

"Людина? Сволоч жіночая".

"Хто з ким пристає, таким сам стає,— відповів Меншиков. Був лихий на своїх генералів, що не пописалися перед Войнаровським. Щоб затерти погане вражіння,

почав: — Довольно! Не пора на грища. Щоб ви мені тут більше баб не приводили. Каратиму. Від завтра — по вечері година розмови і — спати. Кожної днини може появиться ворог, ситуація поважна".

Войнаровського ніби хтось із землі на якусь іншу планету заніс. Все те було таке далеке від думок і почувань, котрими він проймався, від турбот, котрі бентежили його. Одному був рад, а саме, що Меншиков не знає ще правди. Може, Бистрицькому вдалося щасливо дійти до шведів, може, він щасливо й вернеться від них. Може, може..?

Як усякий чоловік, так і він хапався кожної стебелинки, щоб рятуватися з розбурханого моря тривоги. Але як хвиля, відпливши від берега, за часок знову вдаряє в нього, так по хвилині такого злудливого спокою новий прибій усяких тривожних запитань виводив його з рівноваги. Сидів, як на шпильках. Ось відчиняться двері й приведуть Бистрицького, ось залунає луск копит і заболочений кур'єр принесе вість із головної квартири про "ізміну" гетьмана Мазепи.

Що тоді?

Насилу вдавав спокійного, щоб не зрадитися перед світлішим.

Цей ніби брав участь в офіцерській забаві, але насправді прошибав Войнаровського своїм зором. "Чого він приїхав? — питався самого себе світліший.— Замість свого дядька? Це ж не одно. Виправдати? Коли Мазепа справді вмирає, то й виправдання не треба. Щось тут не те. Має він якісь затаєні гадки". А вголос питався, що коло гетьмана нового? Як народ, який настрій поміж козаками, чи не помітний вплив "возмутительних універсалів" шведського короля?

Войнаровський відповів уважно й обережно, бо з досвіду знав, що Меншиков хитрун і знавець людської душі, як кіт м'який, розніжений, гарний, але не від того кинутися на миш і погратися нею. Мишею бути небезпечно.

"Ще одно діло доручив мені дядько",— почав Войнаровський.

"А саме?"

"Рад би він перед смертю закріпити за собою недавно куплені землі в Рильському повіті й дістати дозвіл заселявати їх прийшлими, вільними людьми".

Меншиков здивувався. Чогось такого ніяк не сподівався почути. "Ваш дядько ще й на смертній постелі про свої маєтки не забуває",— відповів, усміхаючися, ніби добродушно.

"Це вже його гріх,— виправдовував гетьмана Войнаровський,— але не будь за ним цього гріха, то й грошей на теперішні великі воєнні видатки не було би".

"Правда, правда. От і недавно привіз нам Максимович дві тисячі червінців від нього. Багатий, але й щедрий ваш дядько. Сподійсь, не оставить свого небожа в убожестві".

Сказавши це, глянув на Войнаровського, як на наслідника величезних гетьманових маєтків, а разом із тим прийшло йому на гадку; що того чоловіка не слід тепер із своїх рук випускати. Такої птиці з клітки не випускають.

"Ви втомлені,— звернувся нараз до гостя,— хочете спати".

"Так, хочеться спати",— повторив, не задумуючись, Войнаровський.

"Ось бачите, а я вас вночі розмовою забавляю".

"Розмова з вашою милістю від сну мені дорожча",— відповів, захопившись, Войнаровський. Він усіма способами намагався впевнити князя, що в кареті виспався знамените і загалом ніякої втоми не чує, він же людина молода, в самому розквіті сил, що ж мають казати старші від нього, що стільки трудів мусять серед теперішньої війни зносити.

"А все ж таки кілька днів побудете між нами, спіchnете собі, не пущу вас",— говорив, стискаючи його руку, князь Меншиков.

"От і попав!" — погадав собі Войнаровський, і в очах йому почорніло. Почув себе закладником, в'язнем, жертвою за велику справу. Життєвий інстинкт велів рятувати себе.

"Радо б я побув коло такого знаменитого вождя, як світлість ваша, бо знаю, що навчився б багато, але, бачить Бог, годі старого дядька самотнім лишати. Як що він ще живе — так треба доглянути, як помер — похоронити".

Світліший пильно вдивлявся в заклопотане обличчя гостя, ніби любуючись його тривогою. "Побачимо, побачимо, як воно буде. На всякий спосіб треба мені відвідати недужого Івана Степановича. Який день маємо нині? Четвер. Значиться — в неділю коло полудня буду у нього в Борзні. Добре?"

"Як ваша ласка, князю".

"Поїду, а тепер вам треба на спочинок. Простіть, що не дістанете гідного ложа, але це війна,— війна, ласкавий добродію, що робити? Спокійної вам ночі".

Відпровадив Войнаровського до воріт і доручив німецькому офіцерові відвести його на квартиру.

"Будь ласка, йдіть серединою дороги. Це ще найбезпечніше. Спокійної ночі!"

"Добраніч, світліший князю, не турбуйтеся".

"А вважайте на місток, він небезпечний!" — гукав світліший від воріт.

"Спасибі, не турбуйтеся, на добраніч!" — відповів Войнаровський, бредучи по заболоченій вулиці Богом і людьми забутого містечка Городка.

Падав осінній дощ, у повітрі чути було гар і тінь. Пізня осінь. По ровах повно води, до ровів стікає гноївка, гниє на купах листя.

Сумно.

ПІДСЛУХАВ

Прийшовши на квартиру, Войнаровський скинув заболочені чоботи, роздягнувся і, не погасивши лійової свічки в циновому ліхтарі, ліг на постіль. Голову обхопив руками. В вухах шуміли йому співи і крики московських офіцерів, поперед очі снувалася гарна Явдошка, від сопуху і диму млоїло під грудьми.

"Як вона гуляє! Пропадай, лицарська душе! Один бюст чого варт! Явдошка, серденько, сволоч якась!"

Бував у всіляких походах, і скрізь воно однакове. Мине битва, і без вина й жінок не обійдеться. Тільки в одному краї жінки кращі, в іншому — поганіші, але для вояка вночі кожна корова чорна. Скрізь війна роззвірює людей, здирає з них личину наложену

культурою, показує їх такими, як вони є. Серед мира отсі одноокі полковники й товстопузі генерали — це, певно, зразки подружньої вірності й батьківських чеснот, а в поході, бач, які хоробрі. Молодці! Що молодці — десятох молодців зажене тобі такий підстаркуватий донжуан геть у козячий ріг, бо має досвід.

Думав про те, щоб не думати про себе.

Світлійший виїмка людина. Як він уміє взяти себе в руки. Ні на мент не забуває про свої уряди й титули. Пий, та службу знай! Як він тими хитрими зіницями свердлував його, аж до споду душі! Чи доглянув що?..

Войнаровського пройняла дрож. Хотілося гукнути на прислугу, щоб допомогла розбиратися, погасити свічку, накритися з головою і спати до полудня, забувши про все. Не робив того. Навіть свічки не гасив. Боявся, що покличе прислугу, а надійде варта і виявиться, що він уже не гетьманський небіж, а прямо закладник у Меншикова або ще гірше — царський в'язень.

На згадку про те окинув очима кімнату. Невеличка, низька, з одними дверима і двома малими вікнами на вулицю. Обкопчена, брудна, ніби справжня в'язниця.

"А це що? — і він відгорнув занавіску над постелею. Побачив ще третє вікно, цілком мале, так що товстяк не пересунувся б туди. Виходило в садок, за котрим стелилися поля.— Тим вікном можна б утікати,— погадав собі,— коли і біля нього не поставлять сторожі... Втікати? Ще заскоро. Може, він непотрібно турбується, може, це прямо його хворобливі вигадки після трудів дороги і під впливом переживань за останні тривожні часи? Треба подождати і впевнитися, що Меншиков дійсно хоче його насильно затримати при собі".

Заспокоївшись, роздягнувся і погасив свічку. Осіння ніч. Зі стріхи скапує дощівка, шумлять в саду безлисті гілляки. Десь далеко, на старій дерев'яній дзвіниці чи в дуплавій вербі, пугутькає сова, смерть ворожить комусь... Може, йому?

Хоче заснути — не може... "Явдошка, старайся!"

"А бодай би вас перша куля не минула — чорти!"

Яке ж далеке те безтямне, гуляще життя від його клопотливого положення. Там прямо сліпе сповнювання наказів, а поза тим — їж, пий, гуляй, твори Содому й Гоморру!; тут — почуття відповідальності за кожний крок і за кожне слово, від котрого залежить усе. Кожний нерв дрижав, напиналася кожна жила.

Хтось іде. Може, по нього? Витягнуть з постелі й поведуть на допит. Меншиков не хотів робити шуму і тому не арештував його прилюдно, аж тепер каже закувати в кайдани.

Наслухує. Хтось відчинив ворота, вже на ганку, вже в сінях... входять до сусідньої кімнати. Видно, не до нього і не по нього...

Відітхнув... Заснути!

Годі, вибився зі сну.

Чує, як бренькають остроги. Щось упало, наробило галасу, ніби куля в хату влучила. Мабуть, нетверезі прийшли — чи не офіцери з гостини в Меншикова?.. Розмовляють — по-німецьки, значиться, рейтари. Ліжко під самою стіною, кожніське

слово чути.

"Та й пили ж бо нині!"

"Дуріли".

"Наскучило таке гуляще життя. Нічого цікавого не почувеш — все про дівки".

"Про що ж їм балакати? Здебільшого люди необразовані. Тільки знають що пити й ширити розпусту".

"Хай би про військове діло розмовляли".

"Не розбираються в ньому. Кожний з них провадить свій відділ, а в інше не встряває. Пощо? Воно зробиться і без них".

"Наскучило".

Затріщали ліжка — старшини клалися спати. Один мовив молитву, другий мовчав. А по хвилині: "Ти спиш?"

"Ні. Я бачиш нині ні п'яний, ні тверезий, а тоді мене, звичайно, сон не береться".

"Мене також ні. Що ти скажеш на того гетьманового небожа, що нині приїхав. Його дядько, кажуть, командуватиме цілою кінницею".

"Як не вмере".

"А може, він цього небожа на своє місце прислав".

Войнаровський сів на ліжку й вухом до стіни притулив.

"Смійся з того. Хіба ти не чув, що за столом казали?"

"Ні, не чув. Я в кості грав. Кажу, що?"

"Говорять, гетьман непевний чоловік".

"Як то?"

"А так, що до Карла тягне. Нібито докази мають у руках".

"Певні?"

"Бог його зна, чи певні. Я на власні вуха чув, як наш одноокий, коли цей Войнокі..."

"Не Войнокі, а Войнорокі..."

"Коли Войнорокі пішов на свою квартиру до Меншикова, приставав, щоби він його, того Войнокого..."

"Войнорокого..."

"Щоб він Войнорокого заарештував і не пустив, поки не в'ясниться справа".

"А Меншиков?"

"Мабуть, послухає, бо не перечив".

"Жаль чоловіка. Такий інтелігентний".

"Його хоч би й на герцога, то не сором. Жаль. Але спім, бо вже пізно".

Замовкли.

Войнаровський до стіни прикипів. Не завело його погане прочуття. Діло, очевидно, вирішене. Тому-то Меншиков і запрошував його на довшу гостину. А не заарештував відразу, бо гадав, що й так не втече. Так остається одно — втікати...

Наслухував хвилину. Німці хропіли. Твердо сплять після нинішньої гулянки.

І Войнаровський встав. Одягнувся, накинув на себе бурку, за пояс всунув два добрих пістолі, впевнився, чи не забув грошей, і відчинив віконце до городу. Повіяло на

нього гнилим холодом осінньої темної ночі. Тишина — тільки дощ цяпотить.

Квартира була далеко, на передмісті. На городі стояв його обоз, карету закотили до якоїсь клуні. Вози понакривані шкурами. Під ними його люди. Один стоїть на сторожі.

Войнаровський закликав його по імені. Козак підбіг.

"Мені треба до Борзни, сей час, важне діло".

"Повозом?"

"Конем. Поїдеш зі мною".

"Добре, ваша милосте".

"Знаєш тутешні сторони?"

"Ще й як".

"Як проведеш щасливо, кінь твій".

"А сідло?"

"Ціла збруя твоя".

"Спасибі вашій милості. Проведу".

"Але так, щоб московські вартівні не зупинили".

"Їх тут нема, бо ми на краю города, поза вартами. А там — проїдемо. Бог ласкав. Ніч темна, дощ. Варти гріються біля огнищ, здалеку видно".

"Так їдьмо".

"Зараз?"

"Негайно. Візьми два найкращі коні, окульбач і проведи за цвинтар. Нікого не треба будити. Я йду наперед. Не барись!"

Козак пустився до коней. Войнаровський завернув його:

"Степових бери, легких, щоб скоро йшли, і гнідих або чорних, розумієш?"

"Розумію. А як збудиться хто?"

"Кажи, що з листом біжиш. Не говори, що я їду".

"З листом? На двох конях?"

"Для швидкості, щоб можна пересісти".

"Слухаю".

"Дай мені свою шапку, для себе візьми в котрогось з товаришів, мою ткни в який віз".

"Будь ласка".

Войнаровський насунув на чоло козацьку шапку, обтулився буркою і побрів полями за цвинтар. Не прийшлося довго на вірного козака ждати. Привів коней, сіли, перехрестилися і кинулися в обійми темної ночі й широкого поля.

* * *

Мчали засіяними нивами, грузькими стернями, польовими суголовками, перетинали шляхи й дороги, річки переходили вбхід, минаючи села, хутори, мости, щоб не стрічати людей. (Буває, що радніше стрінешся з вовком, як з чоловіком.)

Прямували в напрямі Борзни.

Козак дійсно знав добре тутешні сторони. Як побачили світло, що далеко десь блимало перед ними, то казав, чи це на хуторі світиться, чи в лісника, чи вартівники

огнища розложили. Не поступали ніде. Добрий кінь кілька годин без відпочинку піде.

Войнаровському зразу причувалося, немов за ними хтось жене. Погоня. Ставав і надслухував... Тихо... Це лунав відгомін копит їх власних коней.

Згодом привик до ночі, до бездоріжжя, до їзди навмання.

Кілька разів зайці перебігали шлях або птиця зривалася з корчів. Спиняли коней, давали їм відсапнути, гладили по шиях і — далі, щоб даліше від Городка, від Меншикова, від усього, що мало статися і дякувати Богові не сталося.

"А що далі?" — питався Войнаровський.

"Що Бог дасть — відповідав собі.— Тут уже вороття немає. Треба скоріш сповістити дядька, що ворог попав на слід. Не може дождатися приїзду світлішого.

Завтра, а краще казати нині, бо то вже недалеко ранку, п'ятниця, гетьманові найдаліше в суботу треба тікати з Борзни, до Карла або до Батурина, де він, як того треба буде, зможе замкнутися в твердині. Зробить, як схоче, це вже його річ, моя — сповістити".

Скоріше! Скоріше!

Дорогами не їхали радо. При дорогах, буває, засідається гультяйство, втікачі, горлорізи, всякий хибкий народ. Кинуть колом коневі попід ноги або вигребуть рів поперек дороги і — пиши пропало. Нелегко двом їздцям боротися з цілою бандою.

Женуть.

Нараз щось засичало в повітрі, вдарило козака по лиці і відскочило. "Аркан!" — крикнув козак і конем повернув у протилежний бік. Войнаровський за ним. Кілька чорних тіней доганяло їх, кидало арканом далеко, справно, але ніч була темна, лив дощ, важко петлю закинути на голову коня або їздця. Запалили смолоскип на довгій дрючку, не допомагало. Втікачі мчали стрілою.

"Відбігли ми, милосте ваша. Треба нам повертати вісьта, понад балку з озерцем".

Повернули.

Та не доїхали до балки, як козак скочив убік і свиснув на свого коня. Побачив біля балки двох їздців на сивих конях.

"Щастя, що сиві, хоч ніч, а видно".

Летіли як хорти. Білі тіні за ними. Їх коні притомлені, тамтих свіжі.

Войнаровський озирнувся. Ще трохи і засягне його аркан. Витягнув пістоль, і грохот покотився полями. Ще раз, і ще. Крик — біла тінь зупинилася. Друга присунулася до неї.

Войнаровський насунув шапку, поправив бурку, стиснув острогами коня...

Помчали...

У БАТУРИН

Гетьман стояв у Борзні. Не стояв, а лежав, бо з осінньою негодою здоров'я його погіршилося. Хвилювався, по ночах не міг спати, лікарі турбувалися ним. Казали, що гетьманові треба спокою і відпочинку, бо він до краю вичерпав свої сили.

Гетьман, почувши таке, усміхався. "Добрі ліки, але мій аптекар не вмів їх готувати".

Орлик не відступав від нього. Ще недавно маломовний, беззамітно сповняючий

накази свого гетьмана, останніми днями геть відмінився. Думав, радив, писав скоро, бистро, вправно. Гетьман що лиш тепер пізнав, якого доброго писаря має. Орлик прямо вгадував його думки і, не розпитуючи багато, сповняв його волю. Разом з небезпекою росла бистрість його думки й енергія руху.

На довгі розмови не було часу, прийшла пора на діло, скоре, рішуче, добре. З розвідок і з переловлених язиків знати було, що і шведи, і москалі хапаються перейти Десну. Якщо скоріше перейдуть шведи, Мазепі треба остатися на цім боці, щоб сполучитися з ними, коли ж би заносилося на те, що скоріше перейдуть москалі, тоді козакам нема що дожидати їх, лиш перед ними треба поспішати на той бік, щоб лиш не бути разом... Пора!

Гетьман нетерпеливо дожидав Бистрицького. Сподівався, що він принесе нові вістки про становище шведської армії і про военні плани короля Карла в цей рішаючий мент.

Бистрицький поїхав до Карла з одним шведським офіцером-полоненим, що мав йому бути за провідника й товмача, як увійдуть у шведські лінії. Цілий план цієї небезпечної мандрівки був дуже хитро, хоч скоро, придуманий самим гетьманом, і гетьман не сумнівався, що він вдасться, тим більше, що і Бистрицький, і цей офіцер-полонений — люди меткі й проворні.

Сподівання не завели гетьмана. Шведський офіцер остався у Карла, а Бистрицький в п'ятницю, дня 22 жовтня, прибув щасливо до Борзни.

Його зараз покликали до гетьманського ліжка.

"Вернувся? Лепський молодець! — привітав його гетьман.— Як же там? Кажі!"

Бистрицький хотів розказувати все з кінця — і як їхав, і яких пригод зазнавав по дорозі, і як його прийняв на послухання сам король, славний Карло XII. Але гетьман перебив його зараз на перших словах: "Це лиши на пізніше. Послухаємо колись. Тепер кажи, що Карло?"

"Його милість короля Карла стрінув я у Панорівцях, що на річці Ровці, 26 верстов від Стародуба, на шляху від Стародуба до Десни".

"Ого! Значиться, недалеко шведи! І що переказав мені король?"

"Король Карло обіцяв дня 22-го, в п'ятницю, себто нині, бути біля Десни і, відпочивши, почати переправу своєї армії і табору".

"Більше нічого?"

"Його милість король казав, що гетьман сам знатиме, що і як йому супроти того робити".

Гетьман обдарував свого посланця, а сам, не зважаючи на заборону лікарів і аптекаря, встав з ліжка. Ніби нараз подужав.

"Не пора хворувати,— казав до Орлика.— Краще здоровий хорунжий, як хворий полковник",— жартував. Нараджував зі своїми старшинами і на всі сторони світа розсилав усні накази довіреними людьми, поперебираними за попів, лірників, нищих, навіть за циганів, що з ведмедями волочаться.

Журився одним — долею свого небожа. Чи не притримав його Меншиков і чи таким

чином Войнаровський не впаде першою жертвою царського гніву. Але потішався гадкою, що Войнаровський не хто-будь, що мав він час і нагоду навчитися дечого від свого дядька і що Меншикову, мабуть, не легко прийдеться застукати його. Грішми теж запасся, а гроші — важна річ. Так тоді при Божій допомозі якось він не пропаде.

І Войнаровський дійсно не пропав.

* * *

Гетьман чимало стривожився, побачивши крізь вікно двох по вуха заболочених їздців, що гнали в напрямі його квартири. Гадав — знов гонці від царя. Але, впізнавши незабаром в одному з них свого небожа, врадуваний вибіг до воріт.

Войнаровський зіскочив з коня і кинувся до дядькових колін. Гетьман пригорнув його до грудей, як рідного сина. Не допускаючи до слова, попровадив у світлицю: "Богу дякувати, що ти тут. Я сильно тривожився тобою, бо вернувся Бистрицький з вісткою, що король Карло вже над Десною. Гадаю, що й Меншиков вже про це знає, догадається тоді, чому я не спішився до нього, і притримає тебе. Добре, що не сталося так, що ти вже тут".

"Я впору втік. Князь Меншиков у неділю коло полудня прибуде до Борзни".

"Меншиков? До Борзни?" — І гетьман аж за голову взявся.

"Казав, що хоче відвідати недужого Івана Степановича".

"Тепер, коли шведи над Десною, відвідувати? Не бажаю я собі такого гостя".

Гетьман ніяк не міг скрити свого збентеження. То клався на ліжку, бо відзивалися болі, то ходив по світлиці, блідий, виснажений, з почервонілими від недоспаних ночей очима. Войнаровський, як сів на стілець, так і прикипів. Ноги йому пашіли, боліла кожна кістка, почував в цілім тілі втому.

"Чого ж ти сидиш? Йди, переберися, обмийсь, з'їж щось теплого і кладися спати, бо під вечір чекає нас дальша дорога".

Войнаровський автоматично послухав гетьмана, встав і пустився йти: "Орлика мені поклич. Хай негайно йде!"

Орлик прийшов.

"Пилипе! В неділю коло полудня буде тут князь Меншиков. Приїде відвідати мене. Ясна річ, не сам. Непотрібно тобі казати, як може скінчитися така гостина".

"Не пустить вашої милості від себе".

"По те він, мабуть, і їде. Розуміється, що дождити світлішого в Борзні не буду. Нині-таки рушаємо в Батури. Приготуй усе, як слід. Люди, канцелярія, каса, все, все, щоб було готове. Не забудь чого. З Батурина в неділю вранці вирушимо далі, щоб не зустрівся з Меншиковим по дорозі. Спішись!"

Ніби буря зірвалася над Борзною. Гетьманський двір лаштував скрині, ящики, шкуратяні мішки, навантажені походним добром. Орлик хвилини не спочив. Бігав, накази давав, сердився, коли їх не сповнено зразу або не так, як він хотів.

Козаки за весь час свого побуту в Борзні стояли напоготові. Їм не вільно було відходити від своїх коней, возів, пушок і заборонено було віддаляватися від квартир. Заграла сурма, роздався похідний клич, і мов з-під землі виростили відділи козацькі,

останки великої армії гетьмана Мазепи. Не питалися, куди йдуть і по що. Ішли.

Більшість їх гадала, що наближаються шведи і що гетьман поспішає за своїм військом, щоб спинити ворога при переправі через Десну. Тільки чури, котрі перебували біля старшин і підслухали дещо з їх притаєних розмов, догадувалися про правду, але не говорили нікому, боячись суворої кари.

* * *

Відправлено передню сторожу, за нею під вечір рушили гетьманські вози, за ними сердюки й компанійці, а там і гетьманова карета переїхала міст і покотилася болотистою дорогою на північний схід.

За гетьманом їхали старшини, що були при нім, молодші — на конях, старші — в каретах.

Ще якийсь віз, ще якийсь їздець, що припізнівся, і Борзна навіки втратила свого гетьмана з очей.

Небо затягалося хмарами — надовго.

ОСТАННЯ НІЧ

Темніло, коли гетьманська карета доїздила до Батурина. Небо захмарилося, вітри від Сейму навівали туман. Гетьманська столиця зарисовувалася темними силуетами дахів і мурів, непевно і тривожно блимали світла у вікнах, бовваніло фантастичне туловище замку.

Подробиці його чудової архітектури затиралися — знати було тільки загальні обриси занедбаного архітвора нашого будівельного мистецтва. Замок нагадував велетня, з піднятими раменами, з руками спертими на меч, з головою схиленою вділ, задуманого над своєю непевною долею. Думаючи, наслухував, що йому здалеку нашіптував Сейм і що на своїх крилах приносили північні вітри.

Нараз — відчинив очі, зиркнув, затряслась на чорному шоломі червона китиця пер, велетень, ніби крізь сон, став гукати, ні то радісно, ні то тривожно: бам, бам, бам!.. З веж замку запримічено гетьманську валку і вдарено в дзвони.

Гетьман наказав здержати карету і послав на замок людей, щоб там не дзвонили, не стріляли з гармат і не били в тулумбаси. Не хоче тривожити мешканців.

Гінці поскакали, але все-таки біля в'їздової брами зібралася чимала товпа. Городська старшина з духовенством дожидали гетьмана.

На всіх обличчях помітна була радість, що він приїхав. В тих тривожних часах, повних усяких фантастичних і неперевічених вісток, всякий почував себе безпечнішим під опікою гетьмана.

"Гетьман приїхав!" — залунало кругом, і всякий вибігав з хати, щоб на власні очі переконатися, чи правда це.

Але всіх дивувало, що ясновельможний не вітався зі своїм городом, як звичайно, не розговорював з виднішими людьми, не кинув жодного веселого, жартівливого слівця, що звичайно любив робити, а чим вельми підбивав собі всіх, лиш поспішно прийняв хліб-сіль, поцілував хрест, подякував короткими словами за привітання, сів у свою карету і покотив на Гончарівку.

Гетьманська карета не посувалася звільна, поважно, як звичайно, лиш, не зважаючи на болотисту дорогу, мчала, аж підскакувала, аж хиталася на два боки шкуратяна буда. Як до атаки, до вдару, летіли за нею на баских конях прибічні сердюки. Ворони зривалися з голих гілляк і з непривітним краканням втікали від шляху.

Гетьман сумно вдивлявся у світла, що били з вікон його улюбленого двора. Смуток розлуки охоплював його. Але зараз у його душі будився протест. "Не піддаватися жалеві. Витримати. Не пора на смуток".

При під'їзді, на першому сході, стояли Чуйкевич і Мотря. Він — з ключами на підносі, вона — з хлібом-сіллю.

Гетьманові пригадалася Мотря з трояндами біля воріт двора в Ковалівці.

Два образи зустрілись на хвилину і ніби під землю сховалися. "Не пора на смуток".

Привітався, Мотрю перед себе в покої пустив.

"Ви, як бачу, вечерю наготовили,— сказав, переходячи попри столову,— спасибі вам.— На хвилину спинився. Щось думав.— Знаєте,— почав, усміхаючися — дав би я, не знати що, щоб міг нині гарно з вами повечеряти і посидіти за розмовою ген поза північ".

Зітхнув і, поспішаючи в дальші покої, додав: "Годі, годі".

Глухо якомсь гомоніли по пустих кімнатах відгуки його легкої ходи. Курантові годинники дзвонили і, як ковалі, молотками виковували дев'яту годину. Лакеї відчиняли, і зачиняли за ними двері. Гетьман деколи ставав, підносив голову й дивився на образи. "Так, так",— говорив до себе.

Доторкнувся рукою до магоневого комоду, викладеного шільдкретом, перлівкою і сріблом. "Гарна".

Статую на коминку долонею погладив.

Мотря мовчки дивилася на нього... Жаль.

В кабінеті було відчинене вікно. Вітер підносив занавіску, вона вигиналася й видувалася, як на кораблі вітрило. Ніби гетьманський двір збирався кудись відпливати.

Гетьман зупинився біля вікна і глянув у садок. Прощався з ним. З кожним кроком, з кожною думкою, що народилася тут.

"Так, воно так, Мотре Василівна,— сказав, обертаючись нараз і беручи її за руку.— Навіть з хатою розставатися важко".

Мотря догадувалася про решту.

"Поїдемо!" — докінчив і хотів зачинити вікно. Але вітер повіяв з такою силою, що занавіска вихопилася з оксамитової петлі, котрою була прикріплена до стіни, і стала лопотіти й розвіватися, як хоругва.

Підскочив Чуйкевич, ухопив її, всунув назад у петлю і зачинив вікно.

"Буря зривається",— сказав гетьман, сідаючи в фотель біля свого стола.

"Буря зривається",— як відгомін повторила Мотря.

"На виднокрузі мигтить",— завважив Чуйкевич.

Гетьман зірвався. "Хай буде буря—поїдемо... Мотре Василівна, поїдете з нами?"

Здивовано глянула на нього.

"Куди, ваша милосте?" — запитала.

"На другий бік, з котрого немає вороття...— Хвилину мовчав.— Що ж поїдемо, чи ні?"

Не зрозуміла гаразд. Але душею відчула, що довго дождане прийшло, що слово сталося ділом, що дійсно надходить пора, коли треба кидати цей бік, сідати в човен і переїздити на другий, з котрого немає вороття.

"Не надумуйтеся довго, Мотре Василівна. Не маємо багато часу".

"Аж так, милосте ваша?"

"Так, Мотре Василівна. Нині рішаюча ніч. Пора наглить. Мусимо все довести до ладу, а завтра вже нас тут не буде".

"Не буде? — запитала, не довіряючи собі. Чекала того менту, як спасіння, прийшов і — вжахнулася. Зрозуміла важність його, почула велику відповідальність, яку доводиться приймати на себе.— Невже ж нині? — запитала несміло.— Зараз-таки, негайно?"

"Нині, Мотре, бо завтра може бути запізно. Завтра, коло полудня, приїде Меншиков до Борзни, щоб відвідати мене. Не застане. Довідається, що я в Батурині і поверне туди. З Борзни в Батурин недалеко. Ось чому мені завтра в Батурині не бути".

Глянув на неї. Стояла стурбована — хиталася, не знала, що відповісти. Розумів, що рішалася і не могла рішитись, душа її роздвоювалася.

"Приходиться нам,— казав, встаючи, гетьман,— починати нову главу історії. Почнемо... Чуйкевич поїде зі мною. Не багато в мене таких вірних, як він. А ви?"— звернувся до Мотрі.

"Не хочу бути завадою. Може, й для мене знайдеться яке діло. Сповню".

Надійшов Войнаровський. Схвильований і перетомлений повною пригод поїздкою до Городка.

"Ти все ще бентежишся,— говорив до нього гетьман.— Заспокойся, то не добре. До часу дзбанок воду носить. Колись мусило статися те, що станеться тепер. Колеса в повнім бігу не спиниш і не повернеш у другий бік. Повечеряємо і до роботи. Завтра тут мусить бути пусто".

Ще раз окинув оком гарно прибрану світлицю. "Так, завтра тут мусить бути пусто. Все, що живе і дуже, на замок і на вали. Гончарівка укріплена не найгірше. Батуринці, як бачу, теж не дармували. Якось воно буде. А тепер повечеряємо, ходімте!"

Вечеряли мовчки.

Мотрі нагадувалися гарні вечері в Бахмачі, нагадався святий вечір, колядники, вертеп. Ціле життя — вертеп. Доля людьми, як ляльками, суває і вертить, а їм здається, що вони грають свою роль по власній, непримушеній волі. Дожидаючи нині приїзду гетьмана, вона уявляла собі зовсім інший вечір, а вийшло ось що.

Душа бунтувалася, це ж примус, це насильство, не піддаватися долі, силою іти проти неї. Не піддаватися смуткові, радості бажати! Життя — це боротьба, бій за щастя, як не за своє, то за інших, своїх.

Сердилася на себе, на той сумовитий настрій, котрому піддалася.

За вікнами гуділо. Грали осінні вітри. Тріщали старезні липи в садку. Бувають липи, що мають двіста-триста літ, чому ж чоловік живе так коротко?.. Мотря відганяла від себе такі гадки.

"Будьте нині нашою хазяйкою, Мотре, — просив гетьман.— Гостіть нам. Чого ж ви так похнюпились, панове? Буря пройде. Кажіть нам, Андрію, подати щонайкращого вина".

Войнаровський сам пішов до пивниці і сам налив чарки старим, пахучим вином.

"Вип'ємо за добрий успіх нашої справи. У ваші руки, Мотре!"

Чоломкнулися чарками. "Так. Жаль такого вина. Скільки його є, скажіть подати тут. Погостимо старшин. Треба післати по Чечеля, Кенігзена і по сотника Дмитра. Хай приходять зі своїми офіцерами, з певними, з самими найпевнішими".

Войнаровський пішов ключникові давати розпорядки, Чуйкевич пустився за старшинами. Гетьман завернув його:

"Про Орлика забув. І по нього пошли, по нього в першу чергу. Не натішився він жінкою і дітьми, та нічого не вдієш — треба".

"Я сам по Орлика конем поскачу", — відповів Чуйкевич. "Гаразд. Скажіть йому, щоб жінка й діти готовились в дорогу. Так буде найкраще. Іди".

Чуйкевич вибіг. Гетьман з Мотрею остався. Мовчали.

"Непривітний вечір", — почала Мотря.

"Ніч, — поправив гетьман.— Але завтра знову буде день, може, й гарний".

"Дав би то Бог".

"Дасть".

Пускався дощ. Лупотів по покрівлі, ніби сто бубнів у Ковалівці грало.

"Дощ".

"Злива".

Не могли розпочати розмови. Безодня відчинялася поміж ними. Боялися зазирнути туди.

"Мотре Василівно, — почав гетьман, вдивляючись у неї своїми темними зіницями, — ви не маєте жалю до мене?" Збудилися приспані гордощі колишньої Мотрі. "Я? Жалю? За що?"

Підняла голову, сміливо глянула на нього. "За тії гарні хвилини, що пережила в Ковалівці і в Бахмачі? Дякуючи їм, я нині інша людина".

"Спасибі, Мотре!" — і стиснув її руку. Не боронила і не втікала з нею, як колись. Безпечною почувала себе.

"Як мало статися — так сталось".

"Може, так і краще".

"Так краще, як є. Добре, що й ви тієї гадки. Легше мені буде. А то совість не давала спокою. Боявся, чи не скривдив я вас. Вірте, не хотів".

"Вірю".

"Я вам добра бажав і бажаю, любив вас, Мотре, і люблю".

Загуготіли громи.

"Пригадав собі грім, що не прогримів",— зауважив з легкою усмішкою, в котрій почувався і сміх, і глум.

"Восени— громи",—зауважила Мотря.

"Буває, що і серед зими гримить. Не сподіюся спокійної зими, ціле моє життя неспокійне..."

Жалівся. Мотря рада була потішити його, гордощі не давали. Мужа має. Доброго, котрий любить її.

"Не знаєте, що я пережив, Мотре. Як турбувався вами. Та була ще друга турбота в мене — і є".

"Для тої другої годиться нам позабути про все".

"Робити кривду собі й найближчим нашому серцю".

"Хоч би й так".

"Так ви жалю не маєте до мене?"

"Ніякогиського,..."

"Спасибі вам, велике вам спасибі, Мотре",— і руку її підніс до уст. Рука задрижала. Почув, як пальцями пробігла дрож, як вони з гарячих зробилися зимними — нараз затремтіли, вихопилися з його долоні, і — Мотря затулила очі, хотіли здержати сльози. Не змогла.

Капали крізь тонкі, білі пальці.

"Мотре, сонце моє!"

"Пане мій...!"

Ще один грім, ніби камінь покотився в провалля, і Мотря зірвалася на рівні ноги.

Ні, так не можна, так не годиться... "Простіть, я стільки перебула... Не видержало серце... Прошу не дивуватись... Пройшло... Хай ваша милість не зважають на Мотрю. Треба робити те, що треба. Я весела, я щаслива, я дужа".

Всміхалася. "Літа минуть, забудеться усе, останеться діло, велике, святе".

Похитав значучо головою: "Коли б осталося".

"Щоб там і не сталося, а робити треба. Пане гетьмане, Мотря своє діло зробить".

Хустинкою очі обтерла.

"Пройшло, бачите? Пройшло. Я сміюся. За ваше здоров'я, ясновельможний, за успіх вашого діла!"

Вихилила чарку до дна.

"Завтра теж день. Ціла низка днів, дощових і погідних, турботних і веселих,— так минає життя. А діло перетриває нас. Будемо жити в ділі, хоч умремо в житті... Правда, пане гетьмане? Ви не кинете діла?. Доведете його до краю? Діло ведіть! Не було Ковалівки, ні троянд, ні Мотрі — нічого не було. Є тільки діло".

Сумно дивився на неї.

"Гадаєте, дурманю себе? Оп'янюю? Нічого подібного. З душі кажу. Я вже себе в руках тримаю. І не пущу. Це було хвилеве безсилля, спомин батька, матері, усього, що пережила. Пройшло... Чому ж ви не п'єте свого вина? Гадаєте, гірке? Солодке воно і

кріпке, сили додасть. Випийте, пане гетьмане. Ось я п'ю".

"Мотре!"

"Гадаєте — вп'юся? Ні, міру собі знаю. Мене до чарки не тягне. Лише такий мент, такий дивний момент! Хто знає, чи побачимося знову... Пийте ж на добрий спомин, на вічну пам'ять тому, що було й минуло, мов у землю зійшло або до неба полетіло, як легка хмарка на голубому блакиті, ось-ось, ще видно її, як мрію, як зітхання, а за хвилину не буде нічого, лише синій-синій блакит. Пийте!"

Гетьман випив одним духом і поставив чарку на стіл. "Доволі! Чую, старшини надходять. Треба мені до них".

"Военна рада?"

"Щось таке, Мотре. Ще раз спасибі вам за нинішній вечір".

"Спасибі за все гарне й добре".

"Ми ще не прощаємося, правда?"

"Не знаю, може. На раду не піду".

"Не виходьте з двора. Останьтесь тут. На рішення заждіть".

"Для мене вже вирішене все":

"Як?"

"Ви перейдете за Десну. Я остануся тут".

"В Батурині?"

"З тими, що боронитимуть його. Ідіть, ясновельможний, вас ждуть нетерпеливо. Прощайте!"

"Не відходіть, Мотре!"

"Ні... До побачення!"

ПРОЩАННЯ

Дощ лив як з відра, вітер перевертав стіжки. За Сеймом запалило хутір. Грім запалив, а злива гасила. Червона луна то спалахне, то погасає. Від неї багриться вода в Сеймі, ніби хто крові до неї долив.

В бурю і громи з Батурина на Гончарівку скачуть коні і біжать вози.

До гетьмана старшини прибувають: Орлик, Чечель, гарматний осаул, німець Кенігзен, сотник Дмитро, деякі сотники городових полків — лубенського, миргородського і прилуцького і чимало урядовців гетьманської столиці. Гайдуки зі смолоскипами присвічують їм, лакеї впускають гостей у палату, знімають мокрі бурки, чоботи обтирають з болота, дворові відпроваджують коней і вози до двірських будинків за палатою. Гамірно в гетьманському дворі.

"Але ж бо лє!" — каже Чечель, вітаючись з Кенігзеном. "Es giebt in Stromen,—відповідає добродушний німець, з червонуватим обличчям, з малим, грубим носом, як картопля.— Як розкиснеться, то не витягнеш гармати з болота, пропадай!"

"Козаки чорта тобі добудуть. Ходім!" У дверях до бенкетної зали Кенігзен пускає Чечеля наперед.

"Ні, пане осауле, ви гість, а я тут свій, будь ласка",— відповідає Чечель, усуваючись набік.

В залі вже повно людей. Вітаються і стають гуртками в углах і попід стіни. Лакеї не сподівались нічного зібрання, що лиш тепер закладають свічки в павук і в свічники.

"Не жаліти свічок,— приказує Войнаровський.— Світиться, як за цапову душу. Гетьман сумерків не любить".

"Пан гетьман любить, щоб було ясно, як у днину",— додає батуринський сотник Дмитро, присадкуватий, барчистий, як ведмідь, з чорним грубим вусом, втілення сили й енергії.

Зала оживає. І світлом, і гамором людей. Козак або мовчить, або говорить вголос, перешіптуватися не любить.

"Має приїхати, хай їде. Побалакаємо з ним. Не бачили бублейника",— гукає сотник Покотило.

"Цитьте! Прислуга",— заспокоює його товариш з Максимового полку.

"Цитьте?! Доки будемо цитькати? Якого чорта нам довше затаювати свої гадки? Досить того добра!"

"Треба раз показати зуби! Хай знають наших".

"Хай буде сяк або так, а то ні се, ні те, ні третє, чортзна-що"

"Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак,— спльовує крізь зуби.— Тю!"

"Таке життя і печеної цибулі не варте. Повсякчасно за свою шкуру дрожи. Нині проти шведа шлють, завтра в Польщу або на турка, а то, ще чого доброго, своїх бити накажуть, поки самого на лаву не покладуть та в нагороду за вірну службу півкопи тобі не всиплють. А тоді: убирайся! Тут уже не гетьманщина, а губернії царські!.. Наскучило".

"Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче".

"Відомо... Хочє..."

Збиралися в гурток і говорили тихіше. "Цар обіцяє гетьмана комайдантом над усею кавалерією зробити".

"А гетьман?"

"Не хоче. Кавалерія — то ще не армія. Краще йому останками свого війська заправляти, ніж вести цілу кавалерію царську".

"Авжеж..."

"Цар гетьмана заманує до себе. Кавалерійське командування це тільки принада, щоб до руки прийшов, а тоді його: цуп! ,а тусь мені!... І — запала клямка".

"Не пустимо гетьмана до царя".

"Хай залишається з нами".

"Як буде, так буде, постоїмо вкупі".

"Або постоїмо, або поляжемо — але разом, як під Термопілами спартанці".

У залу увійшов царський полковник Анненков, що в Батурині з московською залогою біля гетьмана стояв, ніби для більшої безпеки гетьмана, а на ділі, щоб за його рухами стежити.

Гетьман і за ним післав. Козацькі старшини не знали того, гадали, що Анненков, почувши про зібрання на Гончарівці, сам туди прибіг, і стали виявляти з того приводу

своє невдоволення.

"І того чорт приніс".

"Ще його бракувало".

"Або ми, або він".

"Забагато два гриби в борщ".

Орлик заспокоював старшин: "Товариші! Гетьман полковника сам до себе покликав. Не визивайте його. Гетьман хоче позбутися небажаного свідка. І тому його з листом до Меншикова хоче послати. Лишіть!"

Заспокоївши, підійшов до Анненкова. Той стояв посередині зали, розкланюючись на всі боки й не знаючи, що з собою серед того чужого зібрання робити.

"Пане полковнику,— сказав Орлик,— будь ласка, гетьман вас у своїм кабінеті дожидає".

Вийшли. Сотник Дмитро перехрестився: "Слава Богу, тепер ми самі свої".

"Ще є один чужий між нами — німець".

"Цей від своїх певніший".

"Сумно".

"Але правдиво, панове".

* * *

Крізь відчинені двері до сіней видно було, як Анненков з гетьманського кабінету вийшов і як Орлик випровадив його на рундук. За хвилину гукнув візник: "Гей да, тройка" і на вулиці тоненьким голосом завищав дзвіночок. Анненков з листом від гетьмана до Меншикова поїхав.

Тоді в сінях почувся луск чобіт і бренькіт острог. Сердюки з шаблями наголо ставали біля дверей — на сторожі гетьманської особи.

Гетьман іде!

Хто сидів, піднявся з місця. В залі зробилося тихо. Всіх очі повернулися на двері, з котрих вийшов Іван Степанович. Скорим і бадьорим кроком пройшов залу, вітаючи всіх ураз і кожного зокрема. Біля нікого довше не спинявся, не розпитував про здоров'я його і родини, спішився.

"Панове товариство,— почав, стаючи біля стола.— Попросив я вас, не зважаючи на пізню годину і на бурю, бо маю важне діло до вас".

На хвилину замовк, ніби надумувався, що далі казати. За той час хто оподалік стояв навшпиньках підходив ближче.

"Наближається важкий момент".

Всі насторожили вуха.

"Може, здійсниться те, чого я собі здавна бажав, і чого, сподіюсь, хочете також і ви".

Над залом мов ангел пролетів. Чути було, як скапували на долівку свічки.

"Може, нам Бог допоможе, що виборемо собі волю".

"Дай-то Боже!" — залунало кругом.

"Боротьба не легка, не потребую вам казати. На те ви козаки. Кому ж добувати

волю, як не вам".

"Авжеж, нікому, як не нам",— відповіли йому.

"Батурин — резиденція моя. Ворог недалеко стоїть. Боюсь, чи оставить він його в спокої".

"Хай спробує. Поломить зуби",— відповів Чечель.

"Батурин так легко не здамо",— додав батуринський сотник Дмитро.

"Які в нас сили?—питався гетьман і став вичислювати на пальцях.— Маємо чотири сердюцькі полки: Чечелів, Покотилів, Денисів і Максимів, до того частина трьох городових полків: лубенського, миргородського і прилуцького. Завтра ще дещо з сіл і пригородків прибуде. З мешканців Батурина, сподіюсь, також дехто вхопить за мушкет. Як гадаєте, видержите облогу?"

"Город, ваша милосте,— відповів коротко Чечель,— не здамо. Це ми вам обіцяємо кріпко".

"В добру волю не сумніваюся, але чи стане сил?"

"Облога довго тривати не може,— зауважив Кенігзен.— Король Карл над Десною стоїть. Москалі або підуть йому назустріч, або подадуться взад. Великої сили під Батурин не кинуть".

"Як ваші гармати?" — повернувся до Кенігзена гетьман.

"Їх не багато і здебільшого старі. Але гармаші добрі".

"А муніція?"

"На двадцять днів хватить, коли не стріляти даром".

"Про двадцять днів і бесіди нема. До тижня сподіюсь поспіти на відбій — з його милостею королем. А харчі?"

Батуринські урядники стали обчислювати, скільки в магазинах збіжжя, скільки його приблизно в торговців і доставців, скільки можна завтра з близьких млинів привезти. "Муки маємо досить, сіль є, до того каша й сало. Якщо облога не потриває довго, голоду не боїмося".

"То й добре. А мури й вали?"

"Поправлено дещо,— говорив підступаючи Чечель.— Рови прочищені й наповнені водою, вали підновлено, палісади теж. Маємо дещо бочок зі смолою, кипятку наваримо скільки завгодно — приймемо ворога гідно".

Гетьман думав. Ніби зводив усе до купи, що чув.

"А люди? — спитав і повів кругом очима.— Як гадаєте, певні вони? Бо не потребую вам казати, що при кожній облозі не цей ворог страшний, що перед городом, а той, що в ньому. Хатній ворог найгірший. Якщо ви непевні в своїх людях, то краще городу не замикати. Заберу військо, оставлю тільки сторожу з міщан, хто хоче хай виходить на село,— кажіть!"

Зірвалися, як буря.

"Ваша милосте. Ми за людей своїх голови дамо. Не осоромимо гетьманської столиці. Ворогові її не здамо. Ваша милість можуть спокійно від'їхати до війська".

"Стоїмо як мур!" — заявив Кенігзен по-німецьки.

Загомніло в залі. Старшини перекидалися словами, підходили до гетьмана, впевняли його в своїй силі і в охоті боронити столицю. Ті, що не так певно дивилися в будучність, усувалися назад, знаючи, що перевага по стороні перших. Дехто виявляв жаль, що гетьман не довірявав своїм людям, обіджав їх.

"Ми нічого так не хочемо, як звести раз порахунки з ворогом нашим. Тут або віз, або перевіз. З москалями ані в тин, ні в ворота. Вкупі нам не жити. Розлучімся раз".

Гетьман дав знак рукою.

"Хто з вас противної гадки, панове,— питався,— хай голоситься".

Не відозвався ніхто.

"Тоді, Чечель, віддаю тобі мою резиденцію, борони її. А ви, панове товариство, слухайте полковника Чечеля, як слухали б мене. Може, Бог дасть, що відніметься тая чаша від вас, може, ворог не буде мати сили й часу облягати цей город, а як ні, то не забувайте, що твердині боронять не так мури і вали, траншеї і бастіони, як згода і єдиномишленність його оборонців, як послух, який винні обложенці своєму командантові. В твої руки, полковнику Чечель, долю Батурина передаю".

Чечель поклонився низько, гетьман руку йому подав.

І другі кріпко стискали Чечелеву долоню, впевнюючи його в своїй непохитній охоті підчинятися його наказам і не здавати твердині.

"Гармати, на осавула мого пана Кенігзена здаю, сотник Дмитро городом порядкуватиме, щоб лад був у ньому. А тепер, панове товариство, поручаю вас милості Божій, котра вас не опускає, поки ви не опустите городу того і не здасте його в руки ворога, із-за чого сталася б нечесть велика всьому війську козацькому і кривда мешканцям нашої столиці. Милість Божа да будет з вами".

"І со духом твоїм",— відповіли побожно.

"І ще одно прохання. Не погордуйте моїм хлібом-сілля, панове товариство. Я старий. Не знаю, чи переживу негоду. Важкі хвилини дожидають мене. Може, востанне погощу вас у себе. Будь ласка!"

Перейшли до столової. Тут на круглому столі накладено усяких зимніх страв, печива й м'ясива, пиріжків, маринованих риб і грибків, сушених і в меді варених овочів. На підносах стояло багато чарок, налитих старим вином, від якого пахощі понеслися по світлицях. Тільки крісел кругом стола не поставлено — знак, що це перекуса наскоро, а не вечеря. З'їж, попей, обітри вуса і йди. Спішися.

"Вип'ємо, панове, як поляк каже, стремінного за добру долю города Батурина і всіх мешканців його, на потугу його оборонців у твої руки, полковнику Чечель.— Гетьман підняв чарку вгору і повів очима докола: — Від краю до краю, всім вам добра бажаю".

Голос його дрижав, ломився. Видно було втому, фізичну і душевну. Гетьман випив і повалився у фотель. На його обличчі появились знаки великого болю. Панував над ним, не хотів зрадитися перед старшинами, що хворий, але й сила волі має свої межі. Обличчя гетьмана то жовкло, як віск, то неприродні рум'янці являлися на ньому. Голова хилилася на груди.

Прикликали лікаря, Войнаровський з Чуйкевичем віднесли хворого в

відпочивальню.

Старшини з жалем і смутком відпроваджали його очима.

* * *

"Що ж тепер? Що нам тепер робити?" — приставали до Орлика, на котрого привикли були дивитися, як на праву руку гетьмана.

"Не тривожтеся,— відповів.— Це з гетьманом не раз тепер буває. Дасть Бог, пройде. Стара людина, а трудів і на молодого забагато. Спішіть кожний до своєї роботи. Не спати нам нинішньої ночі. Городові частини полків лубенського, миргородського і прилуцького треба поділити. Що потрібне для оборони Батурина — залишити, що ні — хай готується в похід. Зі сходом сонця двинуті через Сейм у напрямі Коропа, невеликими відділами й різними вулицями, без бубнів, сурм і співу, щоб батуринців не тривожить. Конечний обоз можна посилати тепер. Люди сплять — не почують. На дорогах болото, великого гуркоту не буде. Вози не можуть поспішати. Сотник Дмитро допильнує переправи через Сейм".

"А гетьман? Як же йому пускатися в похід, коли він недужий? Хай залишається тут з усім військом, що має під рукою. Будемо боронити Батурин і його".

"Так не можна. Гетьманові треба за Десну — до нового союзника, щоб ворог не вбився клином поміж них. Може, йому дорана покращає. Як ні, то хворого з лікарем перевеземо в кареті. Не турбуйтеся тим. Ваша турбота — Батурин. Приготуйте все, що до оборони потрібне. Не забудьте нічого".

ВИЇЗД

Тускле поранкове світло зазірало в світлиці. Від нього блідло світло свічок. Горіли як при катафалку.

Невиспані лица сердюків і прислуги зеленаво-бліді. Але в рухах не пізнати втоми, радше помітний поспіх. Останні килими й перські коври скочують і ховають до скринь.

У сінях тих скринь ціла гора. Навантажують вози. Готові від'їжджають, аж скриплять, ніби стогнуть під надмірним тягарем.

На їх місце під браму під'їжджають нові. Така робота триває цілу ніч, відколи розійшлися старшини. Чуйкевич усе щось нове виносить. Чимало добра в гетьманському дворі на Гончарівці! Всього й забрати тоді. Але в світлицях помітні вже пустки, і кроки людей лунають чимраз то голосніше, але й глухіше.

Скрині з золотою та срібною посудю, з кришталями й дорогоцінним склом поїдуть на сам кінець — під окремою сильною сторожею людей з першого сердюцького полку.

Готово!

Зі спальні виходить гетьман, вбраний, як до дороги. На обличчі сліди втоми й терпіння, але йде сам.

В одній з бокових кімнат наготовлено снідання. За столом Мотря. На ній та сама плахта й корсетка, що мала колись у Ковалівці, лиш жовтих троянд не видно у волоссі.

"Ви ще не зібралися, Мотре Василівно?"

"Я остаюсь тут".

Гетьман зморщив чоло. "Це неможливо. Батурин може бути в великій опресії".

"Якраз тому не хочу його покидати".

"Ви не знаєте, що таке облога. Мотре, прошу вас, їдьте з нами, зі своїм мужем",— поправився гетьман.

"Ні, пане гетьмане,— відповіла рішуче,— позвольте мені залишитися тут. Я в Батурині зросла, знаю тут мало не кожну дитину, позвольте поділити з ними долю й недолю".

"Ніхто вас не силує, але ви жертвуєте собою. Що на це скаже муж?"

"Він дав мені дозвіл".

"М'якого ви маєте мужа. Я вас не лишив би".

"Тут мати моя",— зауважила Мотря.

"Мати?"

"Любов Хведорівна, прибита важким горем. Хто ж потішить її?"

Гетьман здивовано глянув на Мотрю. "Це ваше невідкличне рішення?"

"Так, пане гетьмане".

"Га! Тоді нехай вас Бог має в своїй опіці".—Нахилився і поцілував її в голову, як батько.

Припала до його руки, як донька.

Хотів ще щось казати, приложив долоню до чола, потер і, повернувшись наглим зворотом, вийшов з кімнати. Пустилася за ним.

Спинив її: "Ні, Мотре Василівно, останьтесь тут, так краще".

Послухала. Крізь відчинені двері бачила, як силувано бадьорою ходою пройшов сіни, як попрощався з прислугою і вийшов на рундук.

Повіяло осіннім холодом по пустих світлицях гетьманського двора на Гончарівці.

* * *

Гетьманська карета ще перед досвітком від'їхала наперед ген далеко за Сейм.

Гетьман, хоч хворий, сів на коця, обулився козацькою буркою і в оточенні старшини виїхав зі свого двора.

Не оглядався.

На непевну долю залишав його.

Мусив.

Тихо, не розмовляючи з собою, їхали біля гетьмана Орлик, Войнаровський, Чуйкевич та інші.

В поранковій імлі, серед осіннього дощу, виглядали як привид, ніби похоронний похід.

З коней бухала пара. Зимно було.

Як переїздили міст, в Батурині заграли дзвони. Неділя.

Гетьман зняв шапку і перехрестився. Ціле товариство пішло за його приміром. Коні стали. Молилися їздці. За Батурин, за долю людей, котрих у його мурах залишили.

Під мостом біля вогнища грілися вартові. Варили снідання. Пізнавши гетьмана, вискочили — віддали привіт.

Гетьман закликав їх до себе: "Коли б так, не дай Боже, надтягав ворог, міст

зірвати". Притакнули мовчки.

Довго бовваніли їх постаті в імлі, поки їзді не окрилися перед ними на закруті широкої болотистої дороги, серед нив, покритих жовтою стернею і зеленою озиминою.

Мовкли дзвони на батуринських церквах. Лиш на одній гомонів ще довго невеликий дзвінок, ніби плакав. Хазяїна прощав.

Батуринці у святочних вбраннях поспішали на службу Божу.

"Гетьман від'їхав".

"Кажуть, за Десну — до шведа".

(Не знати, хто їм це повів).

Жалили, та не противилися.

"Чечеля своїм намісником залишив".

"Кращого нам і не треба. Постоїмо за нього. Зуби поломить москаль".

Дощ ущухав. Блиснуло сонце. Замигтіли золочені хрести.

ЗА ДЕСНУ

В неділю, 24 жовтня, під вечір, гетьманська карета від'їхала в городок Короп на річці того самого імені. Біля гетьмана були: Войнаровський, Орлик, Чуйкевич, Горленко, його вірний покойовий Кендзеровський і старшини тих сердюцьких і компанійських відділів, що супроводжували його.

Кругом Коропа стояли гетьманові полки на чолі з полковниками Апостолом і Горленком, з охочекомонним полковником Гнатом Галаганом, з компанійськими полковниками Кожухівським і Андріяшем. Тут були генеральний хорунжий Сулима й генеральний обозний, "лисий чорт", як його гетьман іноді прозивав, Ломиковський. Люду біля дванадцяти тисяч, здебільшого козаків — не молодиків, а бувалих у походах і загартованих у боях.

В самім містечку розположилися щонайвірніші частини, решта війська примостилася по присілках або таборилися на полях, повигребувавши собі курені та порозпинавши походні намети. Інші ютилися прямо під возами, вдоволившись клаптем соломи. Невибагливий козак і витривалий назимно й погоду, як степовий кінь.

Кругом Коропа горіли вогні, на мостах і роздоріжжях стояли варти, непевному народові проходу вночі не давали, боючись ворожих хитрощів і зради, гірш небезпечної, ніж боротьба у чистому полі.

Куди проїхав гетьман, оживали дороги. Козаки зривалися зі сну і, споглядаючи за золоченим ридваном, толкували про дальші плани теперішньої кампанії, про те, куди їх гетьман провадить і які задуми в нього.

Фантастичні вісті!

Попадалися несміливі слова про гетьманів перехід на сторону шведську.

Толки ті викликували в одних радість, а в інших сумнів. Свідоміші тішилися, бо надто вже в'їлося їм у карк московське ярмо, а іншого способу скинути його не бачили, другі оставалися під впливом того дурману, яким сп'янював себе народ, а якому ім'я — православний цар і вірна йому служба.

Виникали колотнечі й бійки, котрі доводилось старшинам втишати добрими й

насильними способами. Гетьман, не зважаючи на свою недугу, на недоспану останню ніч у Батурині, на труди дороги, зразу, конем, а пізніше в кареті з Батурина в Короп, скликав своїх довірених старшин серед ночі з дня 24 на 25 на раду.

Довго обмірковувано, чи переходити Десну і де її перейти, чи, може, залишити війська на лівому березі, а гетьман, щоб тільки з невеликим почотом спішив до шведів і провадив їх на цей бік. Довго не могли погодитися, бо всі вони були схвильовані тим неспокоєм, котрий обгортає навіть сміливу козацьку душу в цей мент, коли треба рішатися на важке й непевне діло. Апостол казав, що нема що гаятися довше,— як переходити, то переходити купою, забираючи і ті старшинські родини, що успіли вже приїхати в Короп. Горленко був другої гадки. Переправа за Десну— річ сама собою не така-то легка, пощо і переправлятися, заки гетьман договориться з Карлом до чогось певного й рішачого, а договориться, так тоді шведи перейдуть на цей бік. Не треба даром турбувати козаків.

Вибрали посередню дорогу. Половина війська зі старшинами, котрих співучасть у його планах надто видна й неоспорима, мусить, не гаючись, перейти на другий бік, решта останеться на лівому березі річки, дожидаючи розвитку дальших подій. Якщо вони не зложаться щасливо, так не важко буде сказати Меншикову й переконати царя, що залишилися ті, які не співчували Мазепиній зраді і в його переправі через Десну добачували щось непевне. Так і зробили.

В понеділок, дня 25 жовтня, щонайвірніші частини гетьманських полків двигнулися з-під Коропа в напрямі Оболюня.

Зароїлися поля й дороги людьми, кіньми й возами, заторохтіли гармати по злегка примерзлій землі, розмішуючи з болотом і той легкий сніг, що впав був уночі.

Козаки йшли радо, бо постої пізньою осінню, коли стужа добирається до шпикуючості, гірше надокучать від самого походу, а дождання бою гірш томляче від зустрічі з ворогом. Та ще й тому йшли радо козацькі полки, бо вели їх не чужі полководці, а свої старшини під проводом самого гетьмана, в котрого досвіді і воєнних знаннях ніхто не сумнівався.

Гетьман їхав на самому переді. Спокійний був і ніби вдоволений тим задовіллям, яке дає чоловікові свідомість, що скінчилося тривожне хитання і що діло вже вирішене. Бог знає, що далі буде, але не буде вже залежності від царського гніву й ласки, не буде того томлячого вижидання, чи лист до княгині Дольської або до короля Карла дійде щасливо до них, не попавши в небажані руки. Отсе укривання своїх задумів і планів, це повсякчасне тремтіння, щоб один схиблений крок не попсув цілого, з таким накладом сил і здоров'я, з такою натугою думки, веденого діла, виснажувало гетьмана Мазепу й грозило витратою останків сил, котрих йому якраз тепер так дуже, дуже потрібно. Рад був, що впливе на чисту воду і, відкривши шолом, гляне ворогові в очі.

"Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власну ідею. А хоч би мені й де довелось остоятися в бою з тобою, хоч би й прийшлося зложити свою голову стару і стурбовану,

так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядучі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів української держави".

Гетьман кінчив порахунки з совістю своєю, і коли його що бентежило, так це хіба усвідомлення тих нових жертв, котрих вимагатиме його діло. Гетьман знав, що грізний цар во гніві своїм, а гнівом цим він спалахне, коли незабаром виявиться, що гетьман перейшов на сторону короля Карла. Але невже ж Україна і без того не приносить в жертву деспотії царській своїх людей і своїх маєтків? І невже ж тії жертви падають, мов у безодню, безслідно і безхосенно? Вилюднюється і спустошується край, нівечиться освіта і культура; що гетьман збудує, цар нищить своєю "собственною всевладною рукою". Ні, ні, далі так бути не може. Треба було раз підняти клич самостійної держави, без котрого народ дорешти пропаде, переміниться у велике стадо невільників-рабів, що з острахом звірячим послухно йдуть туди, куди їх жене нагай чужого пастуха. Пропадеш, згинеш, Україно, коли, замість боротися за привілеї панів і за вольності селян, не піднімеш боротьби за спільне й дороге для всіх — за свою власну державу, в котрій вирішаються твої внутрішні питання, твої старі, не вирівняні домашні порахунки.

Жертви, котрі покладеш тепер на рідному престолі, не пропадуть, їх прийме Господь, і вони, як не тепер, то в будучності, стануть на суді історії, як велеречиві свідки й оборонці твоїх прав споконвічних і твоїх оправданих бажань...

Гетьман заспокоївся. Тільки Батурин не давав йому спокою. Прочував, що йому в першу чергу прийдеться відповісти за вчинок гетьмана. Це ж його столиця, найсвідоміші й найвірніші йому люди. Між ними залишилася Мотря.

Чому не хотіла їхати з ним? Чи справді жаль було кидати матір, причину її горя?

Дивна й нерозгадана вдача. Як була, так і залишилася сфінксом, котрий манить до себе загадкою душі і тими питаннями, на які годі дати вдоволяючий відповідь.

Гетьман принаглив коня.

Побачив перед собою широку, бліду смугу Десни, на котрій злегка й несміливо стинався лід, ніби річка рада була вбрати на себе льодяний панцир, щоб по ньому перейшли козацькі коні й переїхали вози.

Погода не слухала її. Тонесенька шкаралуща льоду тільки при берегах трималася купи, а посередині топилася і спливала з водою.

Біля Оболоня, при лівому березі ріки, стояв великий пором, а недалеко від нього козацькі піонери кінчали будувати міст на чайках. Гетьман повернув коня. Довгу хвилину глядів на того різнобарвного вужа, що звивався шляхами й полями, хвилястий, неспокійний, повний вигинів, місцями порозриваний, ніби його хто порубав мечем, то знову грубий і лінивий, ніби проковтнув якусь поживу і травить її.

Гетьман підняв булаву. Голова вужа зупинилася. Вигини стали вирівнюватися, відірвані частини лучилися з собою.

П'ять тисяч людей, тисячі коней і возів здержувалися на наказ одного руху гетьманської булави.

Здовж шляху на конях скакали старшини, туди й назад, розносячи накази гетьманські.

Туловище довжезного вужа повернулося і звільна стало посуватися направо — в напрямі мосту. Досягнувши його головою, зупинилося і ніби завмерло.

Гетьман зліз з коня і перший увійшов на пором. За ним провадив чура його сивого коня.

Покойові зносили найпотрібніші клунки, з возу знесено декілька важких, залізом сильно кутих скринь.

Гетьман стояв на переді порому, до котрого з берега сходили і зіскакували його вірники. Пором захитався.

"Вже всі?" — запитав гетьман, оглядаючись на берег.

Там стояв задуманий Орлик.

"Може, ти гадаєш вертати?" — запитав його гетьман.

Орлик стрепенувся, скочив і підбіг до гетьмана.

"Ще час. Останній мент. Рішайся".

"Я вже давно рішився, милосте ваша".

"Так їдьмо!"

Поромщики перехрестилися і вхопились за линву.

Пором ліниво й ледве помітно став сунутися по тихій воді. Між ним а берегом лягала чимраз то ширша смуга.

"Уявляю собі,— сказав гетьман до Войнаровського,— що так по безбарвних струях мовчазливої Лети сунеться Хароновий човен".

ВІДЧИНІТЬ ВОРОТА!

Вже під час богослужіння в церкві помітна була тривога. Народ чекав, коли священик промовить слова "со миром ізойдім!" І в голосі священика почувалася якась непевна нотка. Відвертаючись від престолу і благословляючи народ, він тривожно дивився у двері, ніби ждав, чи не появиться в них небажаний гість.

Хто стояв ближче до дверей, не втерпів і виходив із церкви, не дожидаючи кінця.

Під церквою, на майданах і на вулицях збивалися люди в гурти й балакали.

Гетьман на досвітках з Батурина виїхав, забираючи з собою частину батуринської залози. Чечеля командантом Батурина залишив.

Це заспокоювало людей, бо Чечель відомий був, як досвідчений і хоробрий вояка, як полковник, котрого слухали, боялися, але й любили козаки.

Батуринці привикли до того, що гетьман часто виїздив та виступав у похід і останніми роками він гостем у своїй резиденції бував. Але якраз тепер, коли і москалі, і шведи були так недалеко, і коли нікому невідомо було, що принесе завтра, всякому хотілося, щоб гетьман був тут.

Що лиш вчора пізнім вечером прибув, а нині вранці, дививсь, уже його нема.

Розійшлась чутка, що гетьман не до царя, а до шведа поїхав. В перший мент вжахнувся Батурин. Але Чечель та інші старшини заспокоювали людей. Казали, що нікому невідомо, що гетьман рішиться зробити, але що зробить, то, певно, й добре буде,

конечне. Довідалися батуринці, що видано наказ, щоб на Сеймі міст зірвати, коли б московське військо надходило, і тепер уже ніякого сумніву не було — гетьман пішов до шведів!

Всякий розумів, що воно значить. Але, на диво, батуринці скоро якось освоїлися з тією гадкою, гетьманська столиця стала на сторону гетьмана. Добре зробив. Краще зі шведом, як з царем. Відомо було, що цар гадає скасувати гетьманщину, а тоді й Батурин утратив би права й привілеї столиці, а став би звичайним повітовим городком. Пощо триматися царя?

На вали, на замок!

І народ кинувся до роботи. Навіть жінки не дармували. Хоч неділя — копали, возили землю, двигали дерево й каміння. Скрипіли тачки і по цілому місту роздавався луск топорів і сокир. Спішилися.

До городу тягнулись цілі валки з поблизьких сіл і хуторів з утікачами, а з млинів — з мукою. Забувалися звичайні турботи, забувалися ворожнечі поміж поодинокими родами, всі як один ставали до роботи, щоб скріпити город і зробити його спосібним до оборони.

Московська залога, що стояла в своїх казармах під замком, на батуринському подвір'ї, і творила ніби окремий город у городі, живучи своїм доволі відокремленим життям, бо батуринці нерado допускали царських людей до своїх хат і родин, здивовано і недовірливо дивилася на працю міщан і козаків, не знаючи, до чого воно йде. Гадали, що проти шведів скріпляють батуринці свій замок, і дивувалися, чому і їм не кажуть допомагати. Пояснювали собі тим, що їх командант Анненков виїхав, а його заступник не спішиться накладати на них роботу. Хай риють черкаси. Це не річ царських людей.

Ніч з неділі на понеділок минула на дальшій праці й на тривожному вижданню. Не тільки на замкових вежах, але й кругом Батурина розставлено вартових, щоб, запалюючи бочівку зі смолою, дали знак, коли б наближався ворог. Але ворог не надходив.

Мотря весь день була на замку. Стрічалася з Чечелем, з Кенігзенем, з полтавським полковником Герциком і з генеральним осаулою Гамалієм, балакала то з регентом гетьманської канцелярії про те, де б краще заховати архів, то з городничим — про лад і спокій у місті. Її поява додавала всякому охоти, її слова будили запал і відвагу. Донька безталанного Кочубея була відома всякому й люблена усіма, її краса, її розум і серце еднали їй прихильність цілого міста. От і тепер казала вона відчинити свої багаті комори і щедрою рукою роздавала батуринській бідності хліби. Як смерклося, відвідала маму.

Любов Хведорівна не нагадувала колишньої Кочубеїхи. Сильно постаріла і зробилася мовчазливою, як черниця. Вбиралася в чорне, звичайне вбрання і не фарбувала волосся, ані не підмальовувала собі рум'янців.

Мотря застала її в старому дворі Кочубеїв, як зі служанками краяла довгі пояси з тонкого льняного полотна і скубала шарплі, щоб було чим осмотрювати рани.

"І ви теж працюєте, мамо?"

"Що люди, те й я... Що чувати в городі, Мотре?"

Мотря розказала городські новини.

"Скучаєш за мужем? Не скучай. Така вже доля козачки. Не натішитесь своїм чоловіком. Краще гине на війні, як дома".— І її руки почали ще жвавіше працювати.

"Як гадаєте, мамо? — почала Мотря.— Обложать москалі Батурин?"

"Вони вже нас давно облягають, цілу Україну обложили, якої тобі ще облоги треба?"

"А чого ви сподіваєтеся, мамо?"

"Нічого доброго я вже не сподіваюся, дитино, але робити треба. Мають нас різати, як худобину, боронімся"...

Змінилася Любов Хведорівна.

Пізно підвечір вертала Мотря від мами. В перевулку, під замковими мурами, хтось заступив їй дорогу. Хотів ухопити за руку, блиснула стилетом, став.

Пізнала Івана Носа, старшину прилуцького полку, котрий перед кількома роками підлабузнювався до неї, а на котрого вона й дивитись не хотіла.

"Чого вам треба?" — спитала.

"Бачу, йде самотня жінка, провести хотів".

"Опікуни!.. Тривога, город облоги дожидає, а він на лови на жінок виходить. Останки сорому згубив!"

"Мотре Василівно! Не такого слова я від вас сподівався, Гадав рятувати вас з того пекла, яке тут зчиниться за днів кілька. Послухайте мене. Тікайте, шкода вас, їй-Богу, шкода. Я вас люблю. Підемте звідси геть. Заведу вас у безпечне місце, заховаю перед людським оком, берегти вас буду, як свого власного ока. Не відтрочуйте мене, не робіть безталанним. На що ви ждете, Мотре? Вони вже не вернуться. Між вами й ними непрохідна прірва. Маєте згинуть або потрапити в московські руки — ходіть зі мною, спасайтесь, поки час!"

"Так говорить старшина, котрого гетьман залишив для оборони городу? Підлий!" Хотіла йти. Зупинив.

"Бачите стилет? Як не пустите..."

"Одно слово, Мотре. Ти не дитина, знаєш, що після нинішнього нам далі не жити".

"Чому?"

"Ти пожалієшся Чечелеві на мене, він мій невблаганний ворог".

Мотря надумувалася хвилину.

"Нікому не скажу",— відповіла.

"Не вірю. Нам треба побалакати по доброму. Маю щось дуже важне сказати".

"Що?"

"Нині ні. Завтра, як стемніє, жду тебе біля старих воріт".

Мотрі на саму гадку, що завтра знов має стрінутися з тим чоловіком, мороз пішов по тілі, але погадала собі, що, може, він дійсно має їй щось важне сказати, і — згодилася.

"До завтра нікому нічого не кажи. Слово дай!"

"Чесне слово даю",— відповіла.

Хтось здалеку надходив. Ніс шапку аж за ніс насунув і скрутив у бокову вулицю. Мотря побігла додому.

Довго вснути не могла. Несподівана зустріч з Носом збентежила її. Нахаба. Як він смів, що він собі гадає, за кого він її держить? Пощо вона давала слово? Найкраще з таким чоловіком зразу зробити порядок. Напав її, в городі, котрому грозить облога...

Пропало. Завтра мусить з ним мати розмову. Може, щось дійсно важного почує.

Заснула аж над раном. Спала кам'яним сном, досипляла кілька невиспаних ночей.

* * *

Було недалеко до полудня, як чура постукав у двері: "Пані, вставайте негайно, пані!"

Скоренько накинула на себе плащ, всунула ноги в хутрянні мешти, вийшла.

"Що такого?"

"Меншиков з князем Голіцином їдуть".

"Де?"

"Ще їх не видно. Але наш чоловік з Обмачова на коні прискакав, вони там ночували чи спочивали і з Соболевським розмову вели".

"Нікчемний зрадник,— крикнула Мотря.— Не такий страшний ворог, як свої... Знає князь Меншиков, куди гетьман поїхав?"

"Мабуть, що знає. Наш чоловік казав, що Меншиков до гетьмана в Борзну їхав, коло Мени дігнав його Анненков з листом від пана гетьмана, що пан гетьман у Батурині і він подався туди. По дорозі стрівся з Голіцином, доїхали до Обмачова і тут до них Соболевський підійшов".

* * *

Мотря одягнулася і пішла на замок.

В городі панувала тривога. Зводили мости, замикали брами, наводили гармати.

На галереях, що бігли вздовж мурів, стояли озброєні люди, старшини зазирали крізь прорізи в мурах. Особливо пильнували шляху від Обмачова. Але й інших сторін замку не занедбували.

Кенігзен спокійно ходив від гармати до гармати, перевіряв нахил дула, справляв. Чечель на чорному коні пробігав вулицями, даючи накази старшинам, щоб кожний був біля своєї частини.

Знали, що князі Меншиков і Голіцин наближаються до Батурина, але ніхто не міг знати, чи за ними не надтягає військо. І в Батурині стояли москалі. Дехто радив, щоби їх перебити. Чечель не згодився. Відставив тільки сердюцький відділ, щоб пильнував казарми, і вночі наказав забрати амуніцію. Москалі перестрашилися і з казарм своїх не виходили. Їх офіцери сиділи тут, як у арешті.

Коло полудня з найвищої вежі залунало: "Їдуть! Їдуть!" Чечель вибіг туди.

На виднокрузі появилася невеличкий відділ драгунів, а за ним — дві карети, кілька возів і знову два-три десятки їздців. їздці й карети поспішали. Найдальше за півгодини будуть під містом. Гармаші зайняли місця біля своїх гармат, заклацали курки мушкетів, їх дула, як гадючі язики, висунулися з мурів. Сердюцькі відділи уставилися біля воріт.

"Їдуть! Їдуть!" — понеслось по городу.

Хвилина ще більшої тривоги і — тишина. Город притаївся.

Чечель усе ще стояв на вежі й дивився, чи за князями не надтягає війська. Ні.

Зійшов. Усе готове. Хай приходять.

Як же ліниво проходить цей час! Здається, й зовсім не проходить, а на місці стоїть.

Чого ж тая валка зупинилася на шляху? Перестроюються чи відбувають нараду? Може, завернуть?

Чому ж бо вони вже раз не їдуть, а стоять?

Ось кілька їздців відділилося від валки й поскакало вперед, підбігли мало що не до самого городу, стають, коні тупцюють на місці, їздці озираються, їм подають якісь знаки з карет і вони повертають управо. Озирають вали, дивляться на мури, бачать озброєних сердюків, котрі кидають їм якісь глумливі слова вділ, ніби викликають на герць.

Це, мабуть, князі послали їх на звіди. Вертають, звідомлення дають.

Карети рушають з місця, але, проїхавши яку сотню сажнів, знову стають.

Чому ж вони не їдуть?

З батуринського подвір'я вискакує два московських драгуни, біжать до свого команданта, щось йому передають.

На мурах шум: "Чому ми їх не перебили?"

Чечель пробігає вздовж мурів і заспокоює сердюків і міщан. Поки не надтягнуть московські сили, небезпеки нема. Це тільки Меншиков з Голіцином їде. Гадав, що гетьмана застане.

"Не пустити його!"

"Пустити. Хай скаже, чого йому треба. Не годиться зраджувати князя".

"Не пустити! Не пустити!"

"Не пускаймо троянського коня!" — каже хтось із козацьких старшин.

"Не пускаймо, не треба, по що!"

Від валки два сурмачі під мури під'їжджає, за ними — полковник Анненков.

Сурмачі сурмлять, — мабуть, Анненков переговорювати хоче, — "слухайте, слухайте, не шуміть!"

На мурах тихне. Козаки збираються у тому місці, куди під'їжджає Анненков.

Під'їхав, стає, гукає. Його не чують.

"Ближче! Ближче!.. Тихо там, чуєте, Анненков щось балака!"

Царський полковник під'їхав ще ближче, долоні до рота, як трубу, приложив, кричить: "Козаки і ви, мешканці города Батурина!"

"Голосніше, голосніше!"

Анненков кричить, аж йому очі з лоба вилазять: "Чого це ви зазброїлися, мов проти ворога?" — питається.

"Бо приятелів не сподіваємося", — відповідають йому з мурів.

"Чого ви це позачинювали ворота, чому не пускаєте князів і мене?"

"Бо не треба вас тут", — відгукують йому.

"Відчиніть сей час, пустіть князів у місто, а з ними й царських ратних людей".

"Пусти вовка в кошару. Не треба, не треба".

Анненкову жили на шиї набігають. Такої сміливості від хохлів він ніяк не сподівався. Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові.

Анненков хоче повернути конем і вертати до Меншикова й Голіцина. Надумується. Спробує ще раз — може вговорить.

А на мурах між тим новий шум: "Чого тут ждять? Пали!"

Старшини насилу здержують козаків. Так не можна. Анненков на переговори прийшов. Не годиться. "Змести їх усіх, московську залого перебить, менше ворога, менша небезпека. Пали!"

Кенігзен наводить пістолю: "Послух або смерть".

Нерадо заспокоюються.

"Тихо там! Анненков знов балака".

Анненков кричить: "Козаки і ви, чесні мешканці города Батурина!"

"Голосніше, не чуємо!"

Анненков аж вищить: "Отямтеся, не гнівіть їх милостей князів і не стягайте на себе страшного гніву його величества царя. Відчиняйте ворота по добру! Раджу вам".

Козаки гомонять. Дехто каже, щоб відчинити, нема чого боятися, це ж жменька людей, нічого вони не зроблять.

"Пощо? — відповідають другі.— Щоб побачили, як ми за-зброїлися? Не треба".

"Утрете взиваю вас,— гукає Анненков,— щоб ви відчинили ворота. Чому не пускаєте нас?"

З мурів відповідають йому: "Бо гетьман не велів нікого в город впускати".

"Може, шведів не велів гетьман впускати, а не нас?" — питається Анненков.

"Не шведів, а москалів".

"Москалів? Чому?"

"Бо через них українцям чиниться велике знищення, через них не мало вже сіл і міст попропадало".

"Цілі міста й села москалі попалили, а людей помордували".

"Не пустимо! Гетьман не велів!" — гукають.

"А де ж гетьман?" — питається Анненков.

"До Коропу поїхав".

Анненков повертає свого коня, трубачі їдуть за ним. Їх проводжають з мурів насміхом і глумливими словами:

"Їдьте до чорта в зуби!"

Анненков прискакує конем до карет. Щось князям каже, руками розкладає, нараджуються, не знають що робити.

Аж Меншиков стає у повозі, підносить руку, кулаком Батуринові грозить. Його гарне обличчя поганіє — одна злість. Голіцин заспокоює світлішого, тягне за рукав, просить сідати.

Карети завертають. Передня сторожа робить зворот уліво, жене вперед, карети за

нею, задня сторожа повертається на місці, і ціла валка посувається зразу тим самим шляхом, що перед годиною приїхала, а пізніше скручує в напрямі Коропа.

Вартові на вежах стежать за москалями. "До Коропа поїхали, гадають гетьмана застати там".

"Боже, провадь, дідько, пхай!"

* * *

Батурин заспокоюється... Від'їхали... Може, вже й не вернуть. На шведа підуть. Гетьман Батуринові на відбій поспіє.

Город не тратить надії. Така вже вдача людська, що і в найгіршому все собі якоїсь надії шукає, дурить себе.

Не дурить себе Чечель. Знає він, які наслідки матиме нинішня розмова. Батурин виповів послух цареві, обідив його любимця Меншикова й київського воеводу Голіцина, котрому цар довірив догляд над цілою Україною, зробив його ніби своїм намісником. Батурин не пустив царського полковника Анненкова до свого полку, Батуринові москалі не можуть того простити. Чечель скликав своїх старшин на раду.

Прийшли всі схвильовані, тим хвилюванням, яке викликає в людях усвідомлення дуже відповідального вчинку.

"Панове товариство! Козаки й батуринці виповіли цареві послух".

"Двом панам годі служити".

"Або слухаємо царя, або гетьмана".

"Або Москва, або Україна".

"Гетьман нам регіментар, його накази для нас святі".

"Не перечу,— відповів Чечель.— Я тої самої мислі. Але ж не дурім себе надією на помилування царське".

"Цар не милує нікого. Не помилує і нас".

"Так тоді знаєте, що воно значить? Коли гетьман не поспіє нам на відбій, так за днів кілька сподіваймося московського війська".

"Хай прийдуть. Чорта з'їдять. Не бачили Москви!"

Вулиця шуміла:

"До зброї, до зброї!"

Молоді хлопці невеликими гуртами бадьоро вправлялися на майдані.

В церквах правили молебень. Жінки лежали хрестом. Горіли свічки, як мечі, з кадилиць снувалися дими, як з пожарищ.

"Панове товариство,— говорив до зібраних Чечель.— Не тішмося, що відігнали від Батурина князів, і не гадаймо, що вони не приїдуть. Меншиков зневаги не простить, хоч би й сам цар хотів простити. Взиваю вас усіх гуртом і кожного зокрема, щоб ви добре пильнували діла. Не занедбуйте нічого, що може причинитися до скріплення нашого города. Та ще прошу і взиваю вас, щоб ви добре стежили не лиш за тим, чи не підходить ворог, але чи нема його між нами. Внутрішній ворог гірший усіх".

"Постоїмо як мур".

"За Батурин, за гетьмана, за Україну!"

Іван Ніс мовчки прислухувався до наради. Ніхто від нього слова не чув.

Мовчки від Чечеля попливсь до прилуцького полку.

ПЕРША ЖЕРТВА

Пізно увечері в понеділок, 25 жовтня, тої самої днини, як московських князів батуринці не впустили в город, Мотря, заткнувши за пояс стилет і зазброївшись добрим пістолем, скрадалася до старих воріт.

За нею назирцем, як тінь, ішов її паж, попід плоти й мури, з того боку, по котрім падала тінь.

Іван Ніс, побачивши Мотрю, висунувся із заглибленню муру.

"Не підходіть до мене,— сказала Мотря, стаючи в оборонній поставі.— Кажіть, чого вам треба".

"Вас".

"Ха-ха-ха! Збожеволів".

"Мотре, без тебе не жити мені. Поки тут був Чуйкевич, я не хотів нищити вашого щастя".

"Боявся".

"Я вже і чорта не боюсь. Все одно мені. Не хотів. Совість не давала. А тепер, як бачу твою загибель, хочу врятувати себе й тебе".

"Рятуймо Батурин".

"Його не врятує навіть Бог. По тім, що нині сталося,— пропаде!"

"Таку-то тайну мав мені сказати Іван Ніс?"

"Пропаде! — повторив, а в його голосі почувалася злоба, не жаль.— Не оборонить Батурина хоробрий полковник Чечель, ані Герцик, ні навіть німець Кенігзен, ні усі гетьманові заушники вкупі — пропаде!"

"Не кракайте, Іване Дмитрієвичу!"

"Не кракаю, а знаю. Кого ще не запаморочило дорешти, спасається з життям".

"Втікає? З потопуючого корабля утікають щурі. Хто такий, утік?"

"Не один, між іншими гетьманський канцелярист, товариш Чуйкевича по службі, Андрій Кандиба".

"Брешеш! — крикнула, збентежена такою злощасною вісткою Мотря.— Брешеш, щоб заманити мене, чорте".

"Богом клянусь".

"Не вірю. Пустити мене. Пустити!"

"Не пушту! Не пручайсь. Попалась".

"Як в Бога віруєш, пусти!" — кричала і просила Мотря, маючи тепер одне на гадці — летіти до Чечеля, докласти йому про втечу Кандиби, про небезпеку, яка з боку втікачів городові грозить.

Але Ніс, хоч поранила його стилетом у руку, тримав її у своїх обіймах, силуючись підняти її і понести з собою, з городу, потайником забутим усіми, геть. Мотря пручалася, кричала, затулив їй буркою уста, обкрутив голову, перемиг. В цей мент щось ухватило його ззаду за шию, перегнуло і він повалився на землю.

* * *

Заки Мотря схопилася, заки здерла з голови бурку, котрою її обкручено було сильно, аж болюче, не рівна боротьба закінчилася.

На землі лежав умираючий паж, Івана Носа не було.

"Рятунку, люди, рятунку!" — кричала, посилаючи кулі за тою чорною тінею, що втікала попід мури в напрямі забутого всіми батуринського потайника.

Надбігли люди й допомогли Мотрі перенести вмираючого пажа до її двора.

Прикликали хірурга, порятунку не було.

ЧЕРЕЗ ДЕСНУ

Пором причалив до правого берега Десни. Не до самого, бо між рікою і високуватим берегом росли шуварі й густі верболози. З порому на берег кинено місток, по котрім пройшов гетьман і його товариство. Пором відчалив, щоб перевозити решту возів, котрі все ще наспівали. Деякі спізналися із-за лихої болотистої дороги та всіляких непередбачених пригод.

Гетьманський приватний обоз був чималий. Він представляв велику вартість, і гетьман турбувався, щоб він не попав у руки московської погоні. Дивився позад себе — на широку смугу Десни, на прибережні верболози, між котрими вона ніби соромливо окривається, так що її здалеку й зовсім не видно, і на той рівний, злегка тільки схвильований краєвид, що простягається аж до Сейму. Весь він вповитий тепер осінньою імлою, у котрій прямо потопає, ніби в молочному морі. А за Сеймом, ген далеко, його Батурин.

Що там тепер?

І гетьманське серце сповнилося жалем і турботою про долю цього города. Чи видержить він московську облогу і як подавати батуринцям знаки, що про них не забули?

Заспокоївся, перенісшись у гадках на Дехтярівку. Там стоїть церква на горбку, висока і з високою дзвіницею. Можна буде давати світляні сигнали.

Заспокоївшись — глянув перед себе.

І тут імла, крізь котру насилу пробиваються сонячні промені.

Невеселою дниною вітає гетьмана цей край.

Зимним вітром дмухає на нього, пригадує, що незабаром прийде зима, може, й гостра, сувора.

Як поставиться до його задумів, отсей шматок української землі? Чи співчуватиме його, чи привітає вороже? За Україною заявить себе чи за Москвою, за Мазепою чи за Петром? Правий берег Десни не те, що лівий. Він ще в XV столітті підпав під владу москалів і в козацькому житті, у всяких визвольних рухах не брав такої живої участі, як лівий.

Дивно, як ріка, не так то дуже й велика та широка, ділить те саме населення.

Тому-то гетьман, як зразу не хотів, щоб шведи приходили на Україну раніше, ніж приборкають Москву, так пізніше, довідавшись, що король Карл прямує не на Москву, а мабуть, на Київ, наглив його, щоб скоріше переходив Десну, більше довіряючи її лівому,

ніж правому берегу. Але Карло не послухав, отаборився в Горках, і тепер гетьманові довелось самому переходити річку, залишаючи Батурин і кілька тисяч війська за собою.

Не знаючи Карлових планів, гетьман не міг робити своїх, заряджував те, що на його гадку диктувала konieczність.

Думаючи, дивився на переправу козаків. Деякі, не зважаючи на холод, кидалися з кіньми в воду й перепливали ріку старим, найпростішим козацьким способом. Менш сміливих закликали товариші на той бік.

Чайковим мостом проходили перші відділи пішого війська. Бадьоро ступали назустріч невідомому й новому. Лунала пісня: "Як перейду за Десну, не верну аж на весну", а відгомін доповідав: "за Десну, на весну..."

Біля входу на міст видно було сутулувату стать Ломиковського. Сидів на коні, пильнуючи, щоб забагато четвірок не входило на міст, бо він не кріпкий, чайки не смолені свіжо, може, котра й не видержить тягару.

Міст хитався, і незвичному до таких переходів глядачеві могло здаватися, що він ось-ось і потоне разом з людьми.

"Скоріше! Скоріше! Поспішай!" — гукав генеральний обозний, маючи на увазі, що не так то легко перейти чотирьом тисячам людей з кіньми й возами.

"Як перейду за Десну,
Не верну аж на весну", —
ніби безжурно й безтурботно співали козаки.

"За Десну, на весну", — хриплим голосом відповідала в осінній імлі схована луна. Ніби глузувала собі з того співу, насміхалася.

Між тим перевезли гетьманську карету, запряжену шістернею сивих арабських коней, і гетьман сів у вигідні подушки, приглядаючись до переправи війська.

Мало його, дуже мало! Замість сподіваних і обіцяних 20 тисяч, він веде Карлові лиш четвертину.

Та чи певні й вони? Появляються царські універсали (Бог вість, якими шляхами вони мандрують), і не спинити їх. Хто вгадає, якими словами промовить цар до українського народу і до козацького війська? Певно, що Мазепу змалює гірше чорта, назове зрадником і запродавцем, відступником від предківської віри, від святої, православної церкви і, може, навіть у тій невеличкій, вибраній армії, знайдеться ще не один такий, що повірить влєсливим словам царя, полакомиться на обіцянку прощення і покине гетьмана.

Десна не спинить тих, що в душі не побудували кордону між Україною і Москвою.

Минали години. Козаки, піші й кінні, вже на правому боці. Уставляються полками, відділами, збитими чотирикутниками в півколесо. Ще тільки обоз надтягає, чути, як погоничі гукають на коней. Одні вози вже наближаються до мосту, інших ще й не видно, тільки гамір чути. Їдуть.

Гетьман каже собі подати коня. Підводять — сідає. Хоч зметружений і хворий, у сідлі тримає себе бадьоро, по-козацьки.

З Орликом і Войнаровським в'їжджає в півколесо. Над ним розвівається прапор і має бунчук. Козаки вітають свого вождя. Голосно, грімко, довго.

Дивується заспаний правий берег Десни, чого це будять його.

Гетьман розкланюється. Старшини роз'їжджають кіньми поперед своїми частинами:

"Гетьман промовити до свого війська бажає".

Відділи посуваються вперед, чоловік коло чоловіка, кінь коло коня, близько. Півколесо звужується, замикається, як живий обруч,— гетьман до козаків балака:

"Отсе, дякуючи Богові милосердному, ступили ми на правий берег Десни. Хочу, щоб ви знали, куди вас веду. Гадаєте — до царя? Це ж наш споконвічний ворог, котрий хоче занапастити вольності наші й козаків гадає повернути в московських солдатів. Чи бажаєте собі того?"

З кількох тисяч грудей понеслось грімко: "Ні", аж стрепенулася Десна.

"Я сам не раз балакав з царем, і він не скривав своїх намірів ворожих Україні, виявив рішучу свою волю скасувати гетьманщину, розпустити полки козацькі й настановити московський уряд. Ще раз питаюся вас, чи бажаєте собі того?"

"Ні, ні, ні!"—залунало кругом ще довше і ще грімкіше, ніж перш.

"Багато разів старався я,— говорив гетьман далі,— відвернути його величність царську від цих погибельних замірів для всього українського козацького народу, та добився хіба до того, що й сам під царський гнів попав. Щоб врятувати вас і себе — переходжу до короля шведського. Він зобов'язується шанувати наші права, нашу державну самостійність і обороняти їх усіма своїми силами перед посяганнями Москви. Згідні ви на те?"

"Куди поведеш нас, туди й підемо",— відповідали ті, що стояли ближче.

"Браття! Наспів наш час, віддячимо москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всю їх неправду й жорстокість, оборонимо й забезпечимо на довгі часи нашу волю і наші козацькі права. Прийшов-бо час скинути з себе ненависне ярмо і Україну зробити країною вольною і від нікого незалежною".

"Добудемо волю Україні!"— понеслось по обох берегах Десни.

"Ось до чого я вас кличу, браття, ось куди я вас веду. По волю й славу ідемо. Постійте ж кріпко й хоробро, не подайте імені козацького в наругу. Бог і хоробрий король шведський да будуть з лицарством козацьким, українським!"

"Дай Боже! Дай Боже!" — гукали, підкидаючи шапками, козаки.

Ніхто не противився, хоч були такі, що надто вже привикли до ярма, воно вже їх і не давило, не чули. Але й тих поривав гетьман своєю появою і своїм рішучим, самовпевненим голосом. Одиниці йшли за настроєм загалу. А загал рад був тій зміні-зміні. Не всміхалася їм надія стрічатися в бою з хоробрим військом шведським, про котрого лицарські вчинки та воєнну вправу ходило чимало всіляких, навіть перебільшених вісток і оповідань.

Знали, що де король Карл зустрічається з царем Петром, побіджує перший. Хотілося пробувати воєнного щастя по стороні побідника. Його хвалили, не лише як

великого лицаря-вождя, але також як чоловіка доброго й людяного, котрий на свою совість не радо бере жорстокі, воєнні вчинки.

Розірвалося живе колесо козацьке, цей величезний круг, що в пізній осінній день так несподівано появився на лугах і полях на правому березі Десни, і гетьман Мазепа при звуках сурм і литаврів в оточенню старшини двигнувся вперед у напрямі Орлівки.

* * *

Орлівка — містечко на річці Убіді, недалеко Новгорода-Сіверського.

Козацькі розвідки доносили, що у слободі за Орлівкою стоїть передня сторожа, зложена з двох драгунських полків короля Карла під командою Гельма та Гілленштїерна.

Туди треба було гетьманові негайно послати своїх людей, бо шведські розвідки певно вже запримітили перехід козаків через Десну і не важко, щоб вони не почали якої ворожої акції.

Гетьман післав Орлика й Ломиковського, щоб звістити про свій перехід до його милості короля Карла.

* * *

Перед Орликом і Ломиковським їхало три сердюки, посередині — хорунжий з білою хоругвою.

Шведи втішилися, гадаючи зразу, що це московський цар посилає своїх людей переговорювати з королем Карлом і просити миру. І між шведами було чимало таких, що тужили до нього, жадібно дожидаючи моменту, коли в шведській армії затрублять на остаточну "вікторію" і коли військо стане збиратися в похід до свого рідного краю, виснаженого довголітніми славними, але й коштовними війнами молодого, завзятого короля.

Драгуни, що стояли на сторожі, перейняли гетьманських посланців із зав'язаними очима провели їх до Гельма і Гілленштїерна.

Шведське військо зустрічало їх мовчки, покоряючись силі та значінню білого прапора.

Гарні, породисті коні, пишне вбрання, як на війну навіть за розкішне, і дорогоцінна зброя, так приваблива для ока всякого вояки, відразу веліли догадуватися, що не будь-які гості прибули отсе до передньої сторожі армії його милості короля Карла. Це, що їм зав'язано очі, не дивувало нікого, бо такий воєнний звичай. Чужі люди не повинні бачити і знати, що діється в таборі. Це ж війна.

Що лиш на квартирі, в світлиці якогось старого двора, Орликові й Ломиковському розв'язано очі.

Перед ними стояли полководці шведські Гельм і Гілленштїерна, здивовані несподіваною появою невідомих гостей. По вбранню, по голеному обличчю, по цілому вигляді знаті було видно, що це не москалі. Що не поляки — це теж догадувалися Карлові старшини, бо в їх армії була шляхта польська, сторонники Станіслава Лещинського. Ясна річ — це козацькі старшини від гетьмана Мазепа. Карлові генерали й полковники знали, що їх король переговорює з гетьманом Мазепою, що гетьман

стоїть за Десною і що від нього кожної хвилини можна сподіватися послів. Але наслухалися також усяких фантастичних оповідань про Мазепині хитрощі, і тому привітали Орлика і Ломиковського чемно, але недовіжливо, боячись якого хитрого, воєнного підступу.

Орлик в латинській промові з'ясував ціль свого приходу. Його милість гетьман Іван Степанович Мазепа перейшов з п'яти тисячами козацького свого війська біля Оболоня ріку Десну і просить побачення з його милістю королем шведським, щоб з його потугами сполучити свої військові сили і ділити долю й недолю дальшої війни.

Гедьм і Гілленштїерна слухали гарної і вправної латини гетьманського молодого посланця і дивувалися, що козаки так вчено балакають і так політичне й шанобливо поводяться, а що не всього, як слід розуміли, так довелось гетьманському аптекареві, котрого Орлик і Ломиковський привели з собою, перекладати й розтолковувати дещо на німецьку мову.

"Вітаємо, шановних панів,— відповів Гельм,— і тішимося тим, що вони отсе довели до нашого відома. Просимо не дивуватися і не гніватися, що не віримо легко на слово, але війна обережності вчить. Панове залишаться дорогими гостями в нашій вбогій і невігідній квартирі, а ми пішлемо своїх людей до Оболоня, щоб перевірити діло".

Орлика й Ломиковського залишили в світлиці й просили розгоститися. Незабаром появилася й перекуска з тонким шведським пивом.

Гетьманські посланці дивувалися тому спокоеві, який царював у слободі за Орлівкою, в котрій стояли два драгунські полки передньої сторожі шведського короля. Наші селяни не виявляли тої тривоги, яка звичайно буває там, куди увійде вороже військо. Не чути було ні розпачливих криків, ні плачу.

Шведські команданти перейшли до другої світлиці й нараджувалися хвилину, що їм робити.

Орлик і Ломиковський, особливо ж перший, справили на них гарне враження. Зразу видно було, іщо це люди чільні, високі козацькі достойники, а не шпигуни, ані авантюристи, котрі шукають легкої наживи. Годі було гадати, що вони брешуть і впроваджують шведів у блуд, але ж для всякої певності треба було перевірити справу, щоб не відповідати пізніше перед королем за несповнення військового обов'язку.

Треба було послати людину, знаючу українську мову, а найкраще когось, хто бачив гетьмана Мазепу і що певно сказати може, що це дійсно він у своїй власній особі, а не хтось підсланий ворогами, щоб підманити шведів і втягнути їх у біду.

Таку людину вони на щастя знайшли між собою. Був це офіцер — італієць, що раніше служив як наємник у московському війську і знав гетьмана Мазепу особисто.

Покликали його, дали інструкції, додали кількох драгунів для скорости і разом із тими сердюками, що супроводжали Орлика й Ломиковського, виправили до козацької армії, яка, перебравшись крізь плавні й мокруваті оболоння над Десною та вийшовши на горбкуваті поля, розтаборилася для відпочинку.

* * *

З Орлівки до козацького табору під Оболонням мчав невеличкий відділ їздців.

Їх повели до гетьмана.

"Команданти передньої сторожі армії його високості короля шведів Карла,— промовив італієць,— посилають мене з привітанням вашої милості і висловлюють свою радість з приводу переходу славного козацького війська вашої милості за Десну".

"Дякую панам командантам передньої шведської сторожі, а вас прошу розгоститися у мене та не погордувати козацьким хлібом-сіллю".

Італієць пильно вдивлявся в гетьманове обличчя, в його дивні очі і в тую усмішку, якою, здавалося, ні одно друге обличчя не всміхалося.

Так, так, це був гетьман Мазепа.

Гетьман догадався, по що приїхали шведи і запитав:

"Що ж пізнали? Мазепа чи ні?"

"Так, ваша милосте, і під присягою міг би сказати, що отсе маю щастя розмовляти з його милістю гетьманом України Іваном Степановичем Мазепою".

"Так тоді нема нам чого гаятися. Поїду з вами до панів Гельма та Гілленштіерна, перед котрими засвідчите, що це я, не хто другий, не якийсь облудник-самозванець, що підшивається під моє ім'я і під мою особу. Розгостіться, панове, а я ще побалакаю з моїми старшинами".

Гетьман попровадив гостя до похідного шатра, котре між тим було розбито, а сам скликав старшин на раду.

"Як же гадаєте, панове товариство,— запитав.— Що мені тепер робити? Йти до шведських командантів чи підїждати на зустріч із самим королем? А може, в вас є яка інша рада. Кажіть!"

Старшини не надумувалися довго.

"Що тут багато радити",— казали, тривожно розглядаючись по широких полях і лугах над Десною. Козацькі бистрі очі летіли мало що не до самого Сейму, бо лівий берег Десни був рівний, злегка тільки схвильований гайками й очеретами, між котрими окривалися селища людські. Не одному здавалося, що ось-ось і висунуться московські патрулі, ось-ось і погоня. Москалі, як покмітять зраду, в першу чергу схочуть недопустити козацького війська до сполуки з армією шведською. Схочуть клином вбитися поміж них. Це перший і найпростіший спосіб.

"Сказав аз, так кажи і буки,— говорили старшини.— Чим скоріше сполучимося зі славним військом шведським, тим для нас краще й безпечніше, їдь, гетьмане, негайно до передньої шведської варти, іншої ради ми й не знаємо".

"І я так собі гадаю",— відповів гетьман, почувуючи, що ступає отсе на шлях, з котрого вже ніякого повороту нема й бути не може.

"Їдьмо!"

Вибрав почот, котрий мав супроводжувати його, дав накази, куди і як двигнути військо, і сів на коня.

Втомлений недугою, турботами й подорожніми невигодами, сам собі дивувався, звідки в нього береться стільки енергії.

Поки їх — поти й життя.

Усвідомлення важного моменту і почуття великої відповідальності за свій історичний вчинок не пригноблювали гетьмана, а скоріше підбадьорювали його.

"Їдьмо!" — і він пустив свого коня, поскакав полями за сердюками з білою хоругвою.

Шведські команданти вистроїли своїх драгунів і привітали гетьмана Мазепу з почестями, які приписував їх військовий устав при зустрічі чужого полководця і володаря землі, на котрій вони стояли.

Заходяче сонця побачило гетьмана у шведів.

ЦАРСЬКИЙ НАКАЗ

У Нових Млинах, містечку на ріці Сеймі, три години їзди із Сосниці, світліший князь Меншиков довідався, що гетьман біля Оболоння переправився з кількома тисячами свого війська за Десну.

Світліший хвилювався. Його гарне обличчя поганіло від злості і від бажання помсти. Не так сам вчинок гетьмана Мазепи бентежив світлішого, як гризла його злість, що він, Меншиков, дав себе підвести старому гетьманові. Меншиков їхав відвідувати вмираючого Мазепу в Борзні, а цей труп за той час успів упорядкувати свої діла в Батурині, вивести з городу до оборони неконче потрібні війська й перевести їх за Десну.

"От чому-то,— гукав князь Меншиков, ходячи нервово по своїй квартирі,— от чому-то Войнаровський вночі, з п'ятниці на суботу, так несподівано і навіть не попрощавшись зі мною, виїхав з Городка, залишаючи свої дорогі карети! Ось чому Мазепа на всі сторони вислав з Батурина царських ратних людей. Аж тепер мені це ясно".

Світліший сердився і нічого собі в цей мент так дуже не бажав, як дістати "ізменніка" в руки, того старого, пережитого діда, що важився його, Меншикова, так підступно вивести в поле.

По дорозі в недалекий Макошин Меншиков пильно приглядався до людей, але ніякої зміни не міг запримітити. Народ, ніби нічого про вчинок свого гетьмана й не знав, ніякої непокірливості, неприхильності, ані неслухняності не можна було помітити. От, як звичайно народ.

Мало того. Коли розійшлася вістка, що Меншиков у Макошині, стали до нього прибувати з чолобитною сотники і другі старшини із поближких сіл і містечок. Всі вони стверджували погану вістку, що гетьман Мазепа перейшов до шведів, і дуже його за те ганили. Усіма силами відпекувалися від якої-небудь співучасті в цьому злочині і, як тільки могли й уміли, впевнювали світлішого в своїй непохитній вірності й відданості його величеству царю.

Меншиков лаяв їх щонайобідливішими словами, гримав на них, як на своїх пахолків, і, нагнавши їм великого страху, відпустив у ласці.

Відходили застукані й загулюкані, принижені в своїй гідності людській і народній, але з надією в своїх маленьких, бідних душах, що, може, царський гнів далекою бурєю прогрімить понад ними, може, їм поталанить зберегти себе та свої маєтки.

Упоравшись з прохачами, Меншиков написав до царя лист про нечуваний і несподіваний злочин Мазепи і найпокірніше радив розіслати з того приводу маніфест. На гадку Меншикова, в тім маніфесті треба представити Мазепу, як великого ворога всього православного народу, вичислюючи всі злочинства й тягарі, яких гетьман за час свого довгого реґіментування допустився. Треба числитися, що Мазепа розішле й свої брехливі відозви до народу, так тоді добре буде, якщо царське слово скоріше й голосніше промовить до розуму і до совісті людей.

Цей лист вислав Меншиков окремим кур'єром до царя, котрий стояв у Поґрібках над Десною, наглядаючи над рухами шведського війська.

Що лиш тоді заспокоївся, та не дуже, бо годі було наперед угадати, як цар поставиться до цієї несподіваної вістки.

Можна було боятися, що Петро, не маючи нагоди покарати Мазепу, зжене гнів на своїх власних людях, в першу чергу на таких близьких до нього, як світлійший.

Але потішав себе Меншиков гадкою, що це не йому, а київському губернаторові князеві Голіцинові доручено нагляд над тим, що діється на Україні, як поводить ся народ і чи не грозить тут яка небезпека для царя і для Москви.

Значиться, не Меншиков, а Голіцин відповідає за злочин гетьмана. Але ж і на нього відповідальність не паде, бо цар в ніякі доноси на гетьмана Мазепу не вірив, а донощиків жорстоко карав, навіть таких, як Кочубей і Іскра.

Недовго довелось світлійшому дождати на відповідь царську, бо вже другої ночі цар вислав до Меншикова ось яку відповідь:

"Лист ваш про несподіваний і злочинний вчинок гетьмана Мазепи дістали ми і дуже здивувались. Треба ужити всіх сил, щоб не допустити козацького війська переправитися за Десну. Треба відрядити кілька полків драгунів, щоб спинити тую переправу. А полковників і старшину, котра не пішла за Мазепою, звели як можна ласкавіше кликати й казати їм, щоб вони зараз їхали сюди вибирати собі нового гетьмана. А якщо миргородський полковник є де поблизу, то звели його відшукати й присилай до мене, обнадіюючи його нашою милістю, бо він був великий ворог Мазепи. І ти, князю, прибувай до нас, не гаючись".

Меншиков прочитав лист удруге, роздумував над кожнісіньким словом і, знаючи дуже добре свого царя, уявляв собі його настрій. Бачив, як Петро під першим вражінням попав у люті, як кроками великана бігав по таборі, придираючись до кожної дрібниці — до не досить сильно пришитого гудзика, до чобота, ненамашеного як слід, до кінського хвоста або копита, щоб знайти жертву, на якій міг би зігнати свій лютий гнів. Аж вишумівши, як на пустині гураган, замкнувся у своїй квартирі, під карою смерті не велів нікого впускати туди й думав. Не було такої несподіванки, котра могла б його прибити. Навіть вість про погану битву не ломила царя, а додавала йому нової енергії. Мабуть, і тепер так було. Петрові гадки, як блискавки, озарили омрачений краєвид, і він побачив усе, що йому бачити треба: шведів, Мазепу, козаків, народ. На своїх людей не потребував оглядатися. Були вони мертво-послушним знаряддям у його кріпкій руці. Цар обчислив ті війська, котрі Мазепа повів за собою, і тії, що

залишилися, побачив, що останніх куди більше, і рішився обіцянкою ласк і милостей, запевненнями прощення і нагороди перетягнути їх на свій бік. Цар був жорстокий і наглий, як дикун, але почуття справедливості не було чуже його великій і, як безодня, незглубимій душі. Він чує й розуміє, що вина за злочин Мазепи в першу чергу паде на нього, бо він так сліпо вірив йому і навіть слухати не хотів ніяких натяків про непевність цього зрадника.

І Меншиков заспокоївся. Великої небезпеки для себе не прочував. А коли, не дай Боже, прийдеться підставити спину під удари дубинки, так це не першина,— на те Петро цар, а Меншиков лише його генерал.

Не сповнити наказу царського в цю мить, не виявити поспіху незвичайного, хоч би за нього треба заплатити своїм здоров'ям — це була найгірша провина супроти його височества царя.

І Меншиков негайно наказав собі подати коня, взяв невеличкий відділ певних драгунів і під ніч пустився у Погрібки, до царської головної квартири.

ПІД ДЗВІНИЦЕЮ

Кілька їздців скакало навмання. Дикий крик і свист тривожили вечірню тишину. Коні аж стогнали, принаглявані острогами й нагайками до скорого бігу.

У Меншикова серце живіше забилося. Чи не царські це післанці за ним?

Дав трубкою знак — їздці спинилися.

Під'їхав і спитав — куди?

До найближчих сотень з маніфестом царським — відповіли.

Заспокоївся.

Царські вершники, впізнавши команданта кінниці, віддали йому честь і показали папери.

Не були запечатані, бо призначено їх до прилюдного оповіщення і до якнайскоршого та найширшого розповсюдження.

Меншиков розгорнув один, скинув трикутний капелюх перед власноручним підписом царським і пробіг письмо очима.

Цар сповіщав усе козацьке військо, що стояло біля Десни і по інших місцях, а також усіх духовних і мирян на Україні, що гетьман Іван Степанович Мазепа кудись у безвість пропав і що треба боятися, щоб не вийшло яке лихо із його ворожих факцій.

Тому-то цар взиває усіх козацьких старшин, щоб негайно приїздили до його царського стану на раду, а якщо виявиться потреба, Щоб вибрати собі нового гетьмана.

Меншиков заспокоївся. Для його, значиться, не було тут ніякої небезпеки, треба лиш швидко відчувати настрої царя і пристосуватися до нього та підійти під царські бажання, вгадуючи його думки, як вгадує вірний пес думки й бажання свого пана.

Віддав письмо і відпустив штафету.

Їздці гукнули на коней, ті рванули з місць і потонули в пітьмі. Меншиков і собі пустився в дальшу дорогу. Під'їжджаючи до найближчого села, запримітив незвичайний рух. На майдані, недалеко церкви, горіло вогнище і гарчав тарабан. Селяни, стривожені одним і другим, вибігали зі своїх хат і ставали гуртами, з острахом

дивлячись на царських ратників. Нічого доброго від їхньої нічної гостини не сподівалися.

"Старшина де? — гукав вусатий рейтар.— Чому його чорт не приніс, хоче кулею в безмозкий лоб дістати?"

Сільський старшина, сивоголовий, поважний дідусь, висунувся з натовпу і поклонився в пояс.

"Прийшов, старий чорт? — привітав його вусач,— так прикажи своєму дідьчому кодлові, щоб колесом ставали й слухали, що наказує батюшка цар, а то колесо вас не мине, бунтівники, супротивники черкаські!"

"Колесом ставайте, люди добрі, колесом, дітоньки любі, тихо там, добре слухайте, що їх милість, люди царські, читатимуть".

Народ оточив колесом огнище і в безмовній покорі слухав незрозумілий маніфест царський. Вусатий рейтар читав його голосом грімким, але однозвучним, не зважаючи на знаки перепинання, немилосердно шматуючи речення та відпочиваючи якраз не там, де треба,— із-за чого зміст царського письма затемнювався дорешти.

Меншиков зупинився осторонь між липами, так що серед темряви його й не бачили, і звідси приглядався до цієї цікавої і з малярського боку дуже ефектної картини.

"Гетьман Іван Степанович пропав... кудись у безвість, і звідси... виникає сумнів, чи нема... тут... ворожих факцій",— проголошував вусач.

"Брешеш!" — загуло нараз десь здалеку від церкви, з-поміж могилок. Натовп стрепенувся, вусач читати перестав. Від могилок виходив височезний дідуган, з білими вусами, зі жмутками білого волосся на підголенім лобі, весь білий, лиш полумінь кидала на нього відблиски червоні.

Став під дзвіницею, під самими дверима, високий і страшний, як опир. Ніхто його не знав, жінки гадали, що дух. Хрестилися, діти з криком утікали в село.

"Брешеш! — гукнув, простягаючи в напрямі читаючого солдата свою костисту, довгим життя висушену руку.— Гетьман Мазепа не щез, він пішов по славу і по волю для тебе, тупоумний народе, для тебе, безглузда товпо!"

Говорив так голосно, що Меншиков чув і розумів кожне його слово.

"Не гетьман зрадив народ, а ви зраджуєте його, відрікаєтеся від нього, як Петро від Спасителя свого, нікчемні труси, грязюко з торгового майдану! Метайте жребії о ризи його, гризіться за серебряників тридцять, поки вас царська підошва не розчавить, як хробів на шляху. Гетьман камінь двигнув, камінь, що давив вас і предків ваших, а ви спиняйте його, щоб не покотився униз, лиш щоб упав на невольницькі черепи ваші і на голови нащадків ваших,— раби! Як безмовна скотина, покірно слухайте і до відома приймайте, що вам читає посіпака царський, замість навіки затулити його брехливий рот,— труси, падлюки!"

Царські люди збилися в гурт, їх було кілька, а кругом сотки непевного народу.

"Готовись!" — гукав вусач.

Як камінь стояли серед моря людських голів.

Ділило їх вогнище, котре можна було зітханнями вгасити і затоптати ногами в одну мить. Натовп заметушився.

"Як ти смів?! — верещав вусач.— Ми люди царські, головами заплатите за нас".

"Совістю заплатите за зраду України",— відповів дідуган.

"Авжеж, авжеж!"

"Правду .говорить дід!"

"Не слухаймо москалів, слухаймо його!"

Море обливало камінь, жар потухав...

В цей рішучий мент Меншиков дав знак своїм людям.

З криком і свистом пустили коней в натовп. Списи, як блискавка з чорної хмари, вилітали. Люди захвилювалися, розступилися і з криками відчаю розбрелись на всі сторони світа.

На майдані осталося кілька тіл, що звивалися від болю і кричали порятунку,— надаремно.

"Живим його беріть! Бунтар!" — наказував світліший, спиняючи коня біля вогнища самого.

Царські люди кинулись сповняти наказ князя. Але кругом діда стояло вже кілька парубків з головнями, вихопленими з вогню. Відбивалися ними від шабель. Іскрами й жаром сипали в очі москалів.

"Спасибі, діти, що не оставили самого,— говорив дідуган, назираючи на найближчого рейтара. Поклав його, шаблю вихопив з руки, перехрестив нею пільму нічну.— Не осоромимо себе, поляжемо за других!"

Шаблю даром не махав, кожний його удар смерть або важкі рани, останній зойк або розпучливі стогони.

"От так їх диявольських синів! Ще наша слава не пропала".

Кілька ратників обіймало і цілувало мати-землю сирую, під дзвіницею жменька оборонців слави й волі обливалася потом і кров'ю.

"Хто там ще, підходь! — кликав дід.— Спішисть на другий світ, щоб не минула нагода згинути з доброї руки!"

"Пали!" — відповів Меншиков, повертаючись до своїх.

Рейтари зіскакували з коней. Коні полошилися, треба їх було відводити геть. Боялись огнища, а може, й діда, що стояв під дзвіницею високий, як дзвіниця, страшний, як опир, біло-червоний,— горів.

"Пали!" — повторив Меншиков.

Залунали перші постріли — і два парубки поклонилося землі.

"На дзвіницю!" — наказав дід.

Ускочили, двері загатили, чим лиш могли. Чути було, як по сходах спиналися до дзвонів.

Загудів найбільший з них голосно, розпучливо, тривожно, але — надаремно.

Ніхто не наспівав на клич.

З дзвіниці було видно, як гасло світло в селі.

Народ кидав свої вогнища домашні, люди, як перепілки по стерні, розбігалися по полях і ховалися по нетрях і плавнях.

Вжахнулося село.

Та не вжахнулися тії на дзвіниці.

"Нам виходу з цієї дзвіниці нема, хіба на другий світ",— казали, ховаючись від куль і посилаючи свої на долину.

Мали їх мало. Ані одної даром не пускали.

По кожній під дзвіницею роздався безтямний крик і погана лайка.

"Виважуй двері!" — гукав вусач, той самий, що читав царський маніфест.

Але на спину його впав добре пущений камінь згори, і він хрестом поклався на розмішану чобітьми землю.

Облягаючі розскочились, як вовки від вовка, влученого кулею мисливого, і в обложенців вступила нова охота витривати в нерівному бою... Чей же устояться, чей же проженуть ворогів, врятують честь села?.. Та куль вже не було.

"Здіймай найменший дзвін!" — наказував дід, пускаючи вділ відірвану лату.

Насилу зняли, взяв, розмахнувся і пустив ним прямо туди, де з витягнуною шаблею в руці стояв світліший.

Дзвін загомонів у лету, ніби здивований незрозумілим для нього бажанням грізного дзвонаря, і, пролетівши понад головами рейтарів, зарився глибоко в землю перед самими ногами князя.

"Не попав,— промовив старий,— а жаль, бо цього в першу чергу треба б післати до чорта. Ануте ще раз!"

Відчепили другий, дід глянув, затямив собі місце, де Меншиков стояв, розмахнувся, але в ту мить ворожа куля повалила його горілиць:

"Не здавайтесь! Не зда-вай-тесь!"

І — замовк.

* * *

Виважено двері до дзвіниці.

"Посвітіть! Головню з огнища подай! Запали смолоскип!" — кричали на долині.

"Прикладами їх, дулами мушкетів по голові, не пускай!" — лунало на дзвіниці.

Билися за кожних схід, за кожний щабель на драбині. Москалі дзвіниці приступом взяти не могли.

"Здавайсь! — гукали на парубків.— Світліший помилує за хоробрість".

"Хай його милує чорт!" — відповіли згори.

Замовкли стріли. Обложені не мали чим стріляти, облягаючі не могли, бо їх люди були всередині.

Меншиков наказав огнище перенести під стіну дзвіниці, з того боку, куди завівав зимний, сильний вітер.

"Докидай гілляк!.. більше!.. ще!"

Огонь бухнув з новою силою, озарюючи не лиш дзвіницю, але й стіни церкви, і хрести на могилах, і хустки на хрестах, та розмальовуючи кожну гіллячку старих,

безлистих лип.

Дим вдирався на дзвіницю дверима й вікнами, усіми щілинами розгойданого поверся. Дзвони розгрівалися,— ніби оживали.

"Ось вам ще!" — гукали обложені, кидаючи вділ останки балкування.

"Підпалюй сходи!" — відповідав на те московський підстаршина.

Надолині дзвіниці стояли останки старого іконостаса, трухле грушкове й липове дерево, сточене хробами, сухе, як чир.

Підпалили. Востаннє обличчя святих засіяли надземським блиском, глянули здивовано і перемінилися в огонь.

Дзвіниця спалахнула високим горючим стовпом, від котрого розвиднілася ніч.

"А розкажіть там цареві, як ми вітали його маніфест!" — гукали згори.

"Поклоніться гетьманові Мазепі від нас!"

"Скажіть, що не осоромили ми себе і його!"

Решту заглушив луск.

Дзвіниця захиталася, затріщала в основах і, як підрубаний дуб, перекилилася на той бік, куди хилилася здавна, на захід.

Зойкнули дзвони, і з цілою силою непроголошених звуків, з піснями рад остей і смутків, з воскресними й похоронними акордами полетіла вниз.

Облягаючі розбіглись, затулюючи долонями очі, наполохані коні фантастичними звірами понеслись по полях — світліший стояв і дивився на діло рук своїх.

"Бунтівники! Черкаси! Мазепинці!"

Мабуть, перший раз вилетіло це крилате слово на світ, щоб то чорним птахом, то невмирущим феніксом, то голубом білим літати понад полями і степами, понад широкими просторами України, буйним, нестримним летом крізь темряву віків.

У ПОГРІБКАХ

Доїжджаючи до Погрібок, Меншиков побачив на узбіччі від села, мабуть, у чималому саді великий, ясно освітлений двір.

Ворог не так-то далеко, його під'їзд може легко загнатися туди, цар в тому дворі не стоїть,— погадав собі світліший і минув липову алею, прямуючи далі — в село.

Цар дійсно стояв квартирою не в дворі, а в одній із селянських хат, котрої малі віконця поприслонювані були веретами, щоб не било з них світло.

Туди справили світлішого царські патрулі, розставлені щодвадцять-тридцять кроків. Чим ближче до царської хати, тим і більше тих патрулів, самі сильні, здорові хлопи з волоссям, посипаним борошном, з мушкетами на рамені, стоять як статуї, заморожені наказом грізного, великого царя.

Мимо пізньої пори в квартирі рух. Кінні штафети приїжджають і від'їжджають звідтіль.

Генерали входять і виходять з хати. На подвір'ї гуртками стоять офіцери, піші, кінні, артилерійські, різних полків, усякого рода зброї. Від двох-трьох годин на накази ждуть, переступаючи з ноги на ногу, бо холод добирається до шпіку-кості, а сказати того не смій, бо найменша виява невдоволення — це бунт.

Смирись і готовий будь летіти, хоч би й на певну смерть, щоб тільки сповнити волю царя, котрий ніякого супротивлення не знає і знати не хоче, для котрого людина це тільки одна цифра в його великому рахунку.

Добре, що офіцери послух цей виссали з матірних грудей, а терпеливість одідичили по батьках. Не відчувають жертви, в котру себе приносять. Там, за глиняною стіною, в звичайній селянській хатині сидить той, що їх життя у своїй жмені тримає, великий будівничий, котрий на своїх людей дивиться, як на каміння, як на сировий матеріал тої будівлі, котра народилася в його буйній голові.

Офіцери пізнали команданта кінниці його величества і тягнуться, як струни, дарма, що ніч і що світліший не бачить їх і навіть не дивиться на тую різноманітну товпу. Зіскочив з коня, драгунові, високому як вежа, кинув свій кожух, вбігає у хату, у відчинені двері наліво.

Кидається йому назустріч задуха і той сопух, який буває в непровітреній хаті, в якій від кількох годин дихає кілька десятків людей, немитих, некупаних, що Бог вість коли перебирали білизну. Принесли з собою запах овечих кожухів, кінського й людського поту, тухлого смальцю, тютюну і горілки.

Побачивши малого тілом, але великого значінням достойника царського, подаються, роблять йому місце. В покорі туляться — прилипають до стін.

Меншиков розглядається, хто це такий? Прошаки, москалі і черкаси. Видно по тім, як себе тримаючи, як милосердно дивляться, люди, які тільки спиняють воєнне діло. Але чому їх нині так багато?

Меншиков додумується. Прийшли з чолобитнею. Хочуть зайняти місця тих, що пішли за Десну, а хай побідить Карло, до нього кланяться підуть.

"Падлеци! — подумав голосно світліший.— Падлеци!" — повторив, додаючи ще декілька щогрубших епітетів.

"Ти хто такий?" — спитав Меншиков, наступаючи на одного з них.

Запитаний подавався назад, дарма, що не було куди.

"Ти хто?" — повторив князь.

"Сотник тутешньої сотні, Іван Мотовиленко", — ледве видушив з себе.

"Чого тобі?—гримнув на нього світліший.— Говори!"

"Числюся першим сотником у полку, полковник за зрадником Мазепою руку тягне", — бубонів запитаний.

"Пірнача забажав?"

"Ваша світлість зволили вселаскавіше сказати".

"Ось тобі — пірнач!" — і луск малої, але вправної в битті долоні залунав по хаті.

"Ізменніки, сволоч, падло! На колесо вас, на гак, на гілляку. Ось де ваші пірначі, блазні. Сотні в руках тримати не вміє і пірнач йому давай".

Нефортунний кандидат до пірнача присів, пірнув у натовп і поза плечі других протиснувся до дверей, щасливий, що на тім і скінчилося.

Меншиков до другого пристав.

"А ти?" — гукнув, показуючи на нього рукою.

"Я, Андрій Кандиба,— бубонів цей,— канцелярист гетьманської канцелярії у Батурині".

"Чорнильна душа, як чорнильниця, чорна. Чого прийшов?"

"Певну вість приношу, що гетьман не пропав, а біля Оболоння з п'яти тисячами козаків до шведа, на правий берег Десни перейшов".

"Доказно знаєш?"

"На власні очі бачив, як у неділю вранці виступав. Знаю, хто з ним був і хто в Батурині остався".

"Звідки приходиш?"

"Прямо з Батурина. Можу сказати, як укріплений город, скільки гармат і де стоять, які запаси пороху і куль. Все знаю, служити рад".

Меншиков підступив до нього, глянув в очі і — відвернувся.

"Нікчемний! — сказав, ніби у лице плюнув.— Геть мені, проч! Повітря не троїть, забирайтеся всі, сейчас, вон!"

Кланяючися, тиснулися у двері назадгузь.

Канцелярист гетьманської канцелярії теж.

"Ти в сінях підожди, сволоч!"

В хаті зробилося пусто.

Меншиков сів на лаву. Долонями по колінах ударив:

"Який народі"

Плював. Гнилий сопух йому в носі вертів.

"Сморід такий, фу, чорт!"

Зірвався і відчинив входові двері нарозтвір.

Вітер його за голубу ленту термосив.

"У його величества хто?" — спитав нараз чергового офіцера, що навинувсь йому під руку.

"Світліший князь Дмитро Михайлович Голіцин",— відповів той.

"Довго?"

"Вже годину, як зволили прийти".

"З годину?"...— і Меншиков вирішив не входити до царя. Хай Голіцин сам пріє.

"Коли б його величество спитали, чи я вже тут, відповіси, що князь Меншиков перед годиною приїхав".

"Слухаю вашої світлості".

Офіцер хотів іти.

"Стривай! Є у вас водка і закуска яка? Принеси!.. Стривай! Кажі, хай мені зготують вареного пива з яйцем. Я продрог. Скоро!"

Вертаючи в хату, почув, як у сінях канцелярист зубами дзвонив.

"Падлец!"...— і Меншиков знов присів на лаві.

Перед ним поставили піднос. Поспішно випив скору чарку царської анижівки і закусив здоровим пирогом. Почував утому. Радо положився б на лавку і на голій дошці спав би до самого ранку. А тут ще чекає його розмова з царем. Ще й яка! Може, і з

дубинкою. "Тьфу, чорт!" — Меншиков задумався.

"Коли ти гриб, так лізь у борщ", — вирішив, випиваючи чарку.

А по горілці підніс до уст ківш грітого пива. Пив і поглядав на двері, за котрими цар з Голцином балакав...

Відчинилися.

Меншиков побачив царя. Не цілого, лиш по рамена, бо голова ховалася вище одвірка. Видно було тільки чоботи чорні, юхтові, лосеві штани й зелений, лентою перепоясаний, кафтан. Гудзики вилискували, як зорі.

Нараз цар зігнувся і переступив поріг.

"Данилич! — крикнув, побачивши свого любимця, — ти тут?"

Меншиков зірвався, мало піднос не перевернув.

"Кріпчися? Кріпись, заслужив. Дай, вип'ємо з тобою по чарці. То ще Мазепина анижівка, славна й вірніша від нього. Як проковтнеш, то не втече, хіба випустиш сам".

Меншиков дивувався, що цар в доброму настрої. Чи не на Голцині перший гнів зігнав. А може, соромиться, що довіряв Мазепі, і сором за жартами скриває.

"Ну, от і бачиш, як цей старий чорт нас з тобою підвів", — почав по хвилині цар.

"Всі вони одного батька діти ті черкаси, — відповів, махаючи рукою світліший. — Тільки й глядять, щоб каменем відплатити за хліб".

Цар надумувався хвилину, а потім руку поклав Меншикову на рам'я.

"Знаєш, Саша, мабуть, ми з тобою не відплачували інакше. Що?"

Сміявся, наливаючи другу чарку, Меншиков вторував його.

"Що нового, Данилич?"

"Бунт..."

Меншиков з острахом глянув на царя, чи не піддається від приступові гніву. Але цар не гнівався, лиш далі попивав анижівку.

"Мазепинка", — і мляскав язиком.

"А що нам з Батурином робить?" — спитав нараз.

"У нас з Батурина чоловік", — відповів світліший.

"Поклич!"

"Гей ти там, сволоч, виходи!" — гукнув Меншиков у сіни. На порозі появилася гетьманський канцелярист, чорний, як те чорнило, котрим в канцелярії довгі літа писав.

З благанням ласки повалився цареві до ніг.

Цар чобіт відсунув. Сидів на стільці, спиною оперся об скриню і набивав коротку люльку голландським тютюном.

Сплювував через зуби, не зважаючи де.

Меншиков підбіг до печі, добув маленький гарний вуглик і на долоні підніс і вкинув цареві до люльки.

"Спасибі! Не трудись, ще пальці попечеш, — усміхнувся хитро. — Так, так! Уважай, Данилич, щоб пальців не попик".

Меншиков зрозумів натяк і очі додолу опустив. Усміхався тою усмішкою, в котрій

можна домірковуватися усього. Пакнувши кілька разів файку, цар, ніби щопиш побачив канцеляриста, який все ще лежав біля його ніг, заповорвши носом у землю.

"Вставай! — гукнув, штовхаючи лежачого в лоб.— Не люблю таких кумедій. Говори!.. Або ні. Стривай!.. Данилич, поклич Голіцина й Шафірова та ще кого гадаєш. Хай чують... Поміркуємо опісля вкупі, що нам з тим Батурином робити".

Меншиков вибіг. За хвилину прийшли Голіцин, Шафіров і ще декілька генералів.

Канцелярист приютився у куті. Здавалося, маліє, никне чоловік, за хвилину не буде його.

"Сідайте!" — сказав цар до своїх людей, показуючи рукою на широку лавку від покуття до мисника при дверях.

"Говори!" — звернувся до канцеляриста.

"А лиш, чуєш, не важся мені брехать, бо язик не твій, а може, й голова".

І каламарська душа розказувала все, що знала, загикуючись і захлипуючись зі страху, щоб не сказати якого зайвого слова, не зробити якої похибки, за яку можна заплатити мукою і життям. Розказував канцелярист Андрій Кандиба, як гетьман виїздив із Батурина, хто з ним поїхав, які частини полків і які сотні забрав з собою, хто залишився обороняти Батурин, скільки гармат і муніції там, як укріплений замок, скільки поживи у міщан і в військових магазинах.

"На що покладаються батуринські ізмінники?" — спитав, перериваючи, цар.

"На хоробрість Чечеля і знання Кенігзена".

"А Чечель і Кенігзен?"

"На те, що гетьман зі шведами на відбій їм упору поспіє".

Цар був вдоволений з відповіді.

"Хай сподіваються! — гукнув і розсміявся, аж хата загуділа: — Ха-ха-ха! Хай сподіваються, правда, Данилич?"

"Чим більше сподіваються, тим гірше розчаруються",— відповів світліший.

"Постараємося, постараємося",— бубонів цар, обтираючи хусткою оприщене обличчя.

Думав. Його люди дух у собі заперли.

Нараз зірвався і своїм звичаєм став кроками велетня міряти невелику хату. Здавалося, що стіни порозсаджує і що стеля впаде й розчавить усіх.

За царем бігала його тінь, велика, безугарна, на цілу стіну, стелю і на половину другої стіни. На першій — ноги, на стелі — тулов, на другій — голова. Крім відгуків ходи нічого не було чути. Хата завмерла, здеревіла в тривожнім дожданні.

Цар шаблі при собі не мав, ні пістолів, але руками, як довбнями, міг поторошити всіх. Ніхто не був певний свого життя.

Страшно.

Цей страх рівняє усіх. Меншикова, Шафірова, генералів з чорнильною душею.

"Ти хто? — питає нараз цар, стаючи перед канцеляристом: — Хто?"

"Я, я, Андрій..."

"Все рівно — Андрій, Микита чи Охрім. Кажі, чим ти був у службі в гетьмана

Мазепи?"

"Кан... це... ля... рис... том".

"Чого покинув службу? На кого її залишив? Пощо пришлявся тут, падлець?!
Одвічай!"

"Його величеству вірним хотів остаться. Прийшов, побачивши лихий замисел
гетьмана і його людей".

"Сволоч! Нині гетьмана зрадив, завтра зрадиш мене. Іуда!"

Канцелярист дрижав, як осика, ломився у колінах, голова в рамена влазила,
царські слова придавлювали його, коли б міг, під землю вліз би. Земля не розступалася.

Хай би вбив, легше було б, ніж те тривожне дождання.

"Забрати його на конюшню і вліпити 20. Не більше. Той падлець більшої порції не
вартий!"

Вивели. За хвилину чути було з конюшні зойк і рев.

"Поруть...— зауважив цар, сідаючи на своє місце й набиваючи люльку своїм
голландським, шіперським тютюном.— Мої люди тільки й уміють, що пороти. Більшому
я ще їх не навчив. Навчиш ти їх чогось..! — Він поправився і, звертаючись до
Меншикова, диктував: — В першу чергу треба написати листи до Толстого,
Шеремет'єва, Довгоруких, Апраксиних і інших, що в різних сторонах стоять, щоб не
далися підвести старому лисові, новому Іуді, котрий 21 рік був мені вірним, а над
гробом, біля домовини, зрадив мене. Та справедливий Бог не поблагословить його. Не
мені, а йому його вчинок вийде на шкоду. Викопає яму, в котру сам упаде".

Відсапнувши, виправдував себе: "Двадцять і один рік вірно служив. Як же не вірити
було? На кожний поклик виступав у похід, козаків, скільки треба, давав і не жалів
грошей. Умний такий, дотепний, заграничний чоловік, європеець, не азіат, як ви. А
який благородний на вид, які вірні очі — собака!"

Хвилювався, насилу здержуючи гнів:

"Треба оповістити новий маніфест... Гетьман Мазепа, забувши страх Божий і
зломивши присягу, поїхав до шведа. Порозумівся з ними і з поляками, щоб православні
церкви й монастирі в руки ксьондзів і уніатів віддати. Нехай ніхто не вірить його
влесливим словам, а старшини хай з'їжджаються у Глухів задля вибору нового
гетьмана... Так буде краще. Тепер ми вже знаємо, що гетьман не пропав, а до Карла
поїхав, хай його чорт!"

В конюшні заспокоїлося. Не чути було лускоти батогів, лиш скавулів хтось, як
побитий пес.

Цей знак терпіння заспокоював царя. Йому ставало легше.

"А з Батурином? — повторив нараз запитання.— Що нам з тим Батурином робити?"

Присутні несміливо виявляли свої гадки.

Одні були за тим, щоб оставити його своїй судьбі. Якщо Карл з Мазепою перейдуть
Десну — не пора облягати Батурина.

Дехто дивувався, що гетьман все-таки не мало свого війська в Батурині залишив.
Мабуть, не гадає, щоб ми його здобули.

Меншиков був іншої гадки. Йому не хотілося прощати козакам і міщанам тієї наруги, якої вони йому завдали, не впускаючи в місто.

"Сам ти, царю, сказав,— почав,— що всяке супротивлення треба негайно й безпощадно карати. Батуринці супротивилися твоїм наказам царським. Ще й насміхалися над нами, над слугами твоїми. Кидали на нас з мурів обідливими словами. Батурин заслужив на сувору кару".

"Так покарай його, князю, покарай! Жорстоко і основне, щоб камінь на камені не остався! Покарай!"

Над Батурином повисло грізне рішення Петрове.

НА ЧУЖИХ ВИСЛУГАХ

Дні і ночі минали батуринцям на безнастаннім вижиданню й в тривозі. По відправі, яку дали князям Меншикову й Голіцинові, знали, що їм ні прощення, ні пощади бути не може. Як прийдуть москалі, то треба боротися на смерть і життя, здатися, значить, віддати себе і город на певну загибель.

Про те вони й не гадали. Витримати, поки гетьман зі шведами не прийде на відбій. Менш сміливі й завзяті та слабші характером шукали нагоди, щоб вискочити з цієї нетвердої твердині. Так зробили Ніс і Кандиба, але не всім воно вдалося. Були такі, котрих переловлено. З ними поводилися, як зі зрадниками. Роздратована товпа робила з утікачами коротку розправу. Бо не такий страшний той ворог, що зверху, як той, що всередині,— повторювали за Чечелем гетьманові слова.

Не тільки козаки, але й міщани соромилися, що лучаються між ними такі нікчемні душі. По кожнім таким випадку Батурин довго не міг заспокоїтися. Розказували собі всілякі вістки. Привиджувалися їм москалі. Розвідчики вертали збентежені й переповідали те, що зачули від сусідніх селян про передні сторожі царської армії, які вночі перелетіли крізь їх село. Вісті, зроджені з батька страху і з матері тривоги, котрих годі було справдити. А по кожній з них ціла залога ставала в поготівлю. Чечель обходив брами, а Кенігзен справляв дула нечисленних гармат туди, звідки нібито мав підійти ворог. Чекали годину, дві, а коли ворог не показався, раділи, потішаючися думкою, що, може, він і не прийде, може, вже зі шведами в бою стоїть.

Усіма люблений дякон, що, відправивши службу божу в своїй церкві, обходив вали й мури, не раз ставав, знімав очі вгору й молився: "Да отніметься чаша сія от нас!"

Аж 31 жовтня вранці варта на замкових мурах дала знак, що ворог надходить.

Заворушився город. Хто почував себе спосібним до бою, біг у замок.

Жінки несли харчі, питво, воду, старі діди, що вміли осматрювати, і бабусі-знахарки, що знали зашіптувати рани, й собі шкандибали туди, де могла для них бути робота. Немічні й безсилі молилися в церквах: "Да отніметься чаша сія". Невеликий московський відділ наближався. Вже й голим оком, і не з вежі, а з валів можна було почислити людей і коней. Небагато їх. Мабуть, передня сторожа, а може, знов тільки посланці для переговорів.

Так воно є, бо наперед висунулося три драгуни з білою хоругвою.

"Не стріляти!" — гукав, оббігаючи мури, Чечель. "Дождити знаку!" — наказував

Кенігзен.

Тиша.

"Князь Дмитро Михайлович Голіцин",— зауважив хтось.

"Цей самий, що ми вже його раз не впустили".

"Лізе, як свиня в город. А бий же по рилу!"

"Не смій стріляти!" — гасив цей запал полковник Чечель.

"Чекай знаку!" — наказував Кенігзен.

Голіцин під вали не під'їхав. Послав своїх парламентаріїв.

"Пустіть нас у город!" — кричали вони до козаків.

"У город не можемо нікого впустити, гетьман не велів. І не впустимо, ми вже вам раз це сказали".

"Лист від його величества царя веземо".

"А щоб ти пропав разом з отсим листом". "Нехай цар пише до свого батька, чорта хвостатого, а не до нас".

"Ти, небоже, мабуть, адресу поміняв — замість до пекла до Батурина привіз".

"Та що з ним балакати, москаль! Стріляй! Це всякому зрозуміла мова".

"Не важся — біла хоругов!"

"Так що? Закрасім її на червоне".

Командант насилу здержував козаків.

"До кого лист?" — питає.

"До сердюцького полковника Чечеля",— відповідає москаль.

"Давай його сюди!"

"Кого? Лист чи москаля?"

"Лист".

"Не треба нам його листу. Не бажаємо знати, що пише цар. Знаємо, знаємо його зміст: піддайтесь, я помилую вас".

"Не віримо цареві, він не раз слово ломив. Чого стоїш? Стріляй!"

Чечель сердиться: "Не вам тут наказувати, а мені, на мене гетьман команду здав. Лист треба прийняти й прочитати. Так не може бути!"

Спустили з валів драбину, під'їхав царський посланець і на кінці списа подав козакам лист, який доручено Чечелеві.

Цар сповіщав команданта города Батурина, що гетьман зрадив царя і Україну, злигавшись зі шведами і з поляками на шкоду робучого народу і на затрату святої православної церкви. Супроти того радив, щоб Чечель впустив у замок один полк царської піхоти, а то для більшої безпеки. Заспокоював батуринців, щоб не боялися шведів, бо скоро він сам, цар, у власній своїй особі до Батурина приїде. Лист був написаний так, нібито цар ніякого сумніву в вірності Батурина і в прихильності Чечеля до себе не має і нібито йому дуже на добрі й на безпеці Батурина залежить.

Чечель, прочитавши лист, задумався. Не важко було догадатися, що міг він мати тільки два завдання: або спробувати востаннє переломити вірність батуринських борців для гетьмана і перетягнути їх на свій бік, або прямо піддурити їх, щоб дістатися на

замок, захопить його в свої руки і тяжко покарати козаків і міщан за їх дотеперішній непослух і за вороже відношення.

І те, і друге було Чечелеві не по душі. Він хотів додержати присягу на вірність гетьманові, але ж і долі Батурина не хотів брати на свою совість.

Тому-то й попросив Голіцинових людей подождати, а сам скликав своїх старшин і визначних батуринців на раду. Двічі прочитав їм царський лист.

"Хитрощі! — крикнув Кенігзен.— Timeo Danaos et dona ferentes. Рішуче противлюся, щоб впускати московський полк. Хочу додержати вірності моему регіментареві, на те я офіцер. Офіцерське слово — річ свята".

"Один полк,— зауважив Левон Герцик,— для нас нестрашний. Нас більше тут".

"Хоч би ми тільки одну сотню впустили, так, значиться, ворог у твердиню увійшов".

"Можна розоружити".

"Щоб мати ворога не лише перед собою, але і всередині? Тоді пильнуй не тільки мурів і валів, але й того полку. Не впускаймо".

Генеральний осаул Гамалія був теж тієї гадки — щоб не впускати: "Впустимо, перейдуть браму і хто нас впевнить, чи зараз-таки не почнуть бою. Вони всередині, а інші полки зверху, в двох огнях не устоїмося. І хто його зна, який це полк, може, дві-три тисячі людей. Впускати ніяк не можна".

"А що ж ви скажете, пане городничий?"—спитався Чечель.

"Що я скажу? Скажу, що город теж хоче і бажає собі додержати віри своєму гетьманові Мазепі. Ми ж мешканці його столиці. Коли столиця зрадить, чого ж тоді сподіватися від інших міст? Батуринські міщани не бажають собі москалів. До мене з усіх вулиць приходять люди і просять, щоб не слухати лестоців царських, обіцяють терпіти обстріл, голод і всякі невігоди, дожидаючи гетьмана і шведів на відбій. Не впускаймо грецького коня до нашої Трої".

"І як же їх впускати? —озвався батуринський сотник.— Хіба ж ми діти, щоб вірити влєсливим царським словам. Це ж підступ, більш нічого. Хочуть здобути Батурин. Облога може потривати довго, може, Батурин видержить її, а може, гетьман визволить його, вдаривши на облягаючих. А так,— гадають собі москалі,— піддуримо легкодушних черкасів і без труду і без всякої втрати дістанемо їх у свої руки".

"Спробуйте,— кричав Гамалія,— впустити. Город спалить, мешканців переріже, а нас на муки візьме".

"Це саме станеться,— зауважив Герцик,— якщо москалі Батурин здобудуть".

"Станеться або ні — надвоє баба ворожила. Чому нам не пробувати щастя? — обстоював при своїм Кенігзен.— Як гинути, так краще зі зброєю в руці, по-лицарськи, а не по-рабськи. Я гармати не здам. Хіба по моїм трупі москалі в Батурин увійдуть, так мені, Боже, допоможи!"

Козаки, розставлені скрізь по замку, і собі гукали: "Не впускати Москви, не вірити цареві, це підступ, звичайні хитрощі московські, ми замку не здамо!"

"Як же тоді і що — гадаєте маю я відповісти цареві?" — питався Чечель.

Гамалія радив відповісти щось на зразок листу запорожців до султана. Чечель

бачив, що Батурином опанував цей завзятий настрій, коли люди перестають спокійно думати. І він завзято стояв на тому, щоб Батурин оборонявся до останньої кулі і до останньої краплі крові, але розумів, що на всякий випадок цареві треба відповісти політичне, бо лайливі слова негідні такого поважного моменту.

"Напишемо,— казав,— що ми вояки і що наша річ сповнити наказ вождя. Наш вождь — гетьман. Що з ним сталося, не наше діло знати. Хіба прийде другий гетьман, вибраний законним ладом, і відмінить наказ тамтого. Але ж нового гетьмана треба вибрати всіма вільними голосами, а тепер воно неможливе, бо ворог стоїть на Україні".

Такого змісту лист привезли московські посланці Голіцинові. Він прочитав і, не надумуючися довго, подався назад. Городом знов заволоділа радість. В церквах служили молебень, тішився народ, що Чечель не впустив москалів, нічого так не боялися батуринці, як того. Як би воно не було, а небезпека відсунулася на якийсь час — може, на все. Залога хоробра, старшини досвідчені, Кенігзен знає своє діло, гетьман теж не за горами — чого ж тоді тратити надію?

Та не тішився Чечель. Від догадувався, що незабаром, за Голіцином появиться московське військо й розпочнеться облога. Треба було віддати останні накази.

Чечель наказав позривати мости на Сеймі, щоб коли не припинити, так відтягнути на якийсь час переправу московського війська. Для обложених ті мости вже непотрібні. Що мали привезти до міста — привезли, хто з сіл і хуторів мав приїхати — приїхав, і Чечель дав наказ.

Затріщали поруччя, падаючи в воду, заломився поміст; що можна було з лівого боку перекинути на правий — перекидали, що ні — пускали на ріку, щоб хвиля несла. Поспішно підрізували палі і стовпи, повбивані в ріку, бо виривати не було часу,— москалі надходили.

Побачивши, що козаки мости нищать, Меншиков пустив невеличкий кінний відділ робітників. Задудніла земля, застогнали коні під натиском острогів.

Теслі й піонери міряли очима віддаль між московськими їздцями і Сеймом і далі робили свої діло.

Ще кілька стовпів хоч з другого боку підрізати, ще треба перевести човни, що їх забуто в шуварах, ще балки забрати, щоб ворог не мав готового матеріалу під рукою,— ще, ще!

"Кидайте міст! — гукали їм з валів.— Біжіть, бо замикаємо брами!"

З жалем дивилися на недокінчену працю. Бігли в замок. Два смільчаки ще борикаються з глибоко вбитим палем. Вирвали і його та пустили за водою. Хай пливе і хай дає людям знак, що Батурин зірвав за собою останні мости.

"Скоріше! Скоріше!" — принаглювали їх з мурів...

Ускочили...

Чечель наказав брами позасипати землею.

Сотні мотик кинулися рити землю. Сотні тачок привозили її з майданів і огородів. Брами загачено землею, камінням, старим деревом, непотрібними возами так, що хоч би їх ворог і відчинив, так мусив би прокопуватися крізь той насип, а це нелегка річ.

* * *

Сонце продиралося крізь осінні хмари й освітлювало московські полки, що наближалися до Сейму. Підходили і на віддалі гарматного стрілу ставали на полях табором. Все нові прибували, піші й конні, гармати й вози, гнали стада худоби, везли хліб.

Обложені дивилися на той караван, на той живий обруч, котрим Москва збиралася скувати і здавити Батурин, як удав трощить кості своєї жертви.

"Більше ворога — більше честі!" — доповідали сміливіші.

Кенігзен з файкою в зубах ходив від гармати до гармати, розмовляючи з гарматчиками й роздаючи їм накази.

Міщани бігали з одного кінця міста в інший. Кожний хотів побачити ворога на власні очі, чи великі його сили, скільки гармат, чи витримає Батурин їх натиск? Впрошувалися на замок. Але туди впускали тепер уже лише спосібних до оборони. Решта мусили вдовольнитися тим, що від інших зачули.

"Москалів, як сарана, як круки злітаються на Батурин. Готуються переходити Сейм, хочуть направляти мости..."

Кенігзен викотив з замку шість гармат і дула їх направив на московське військо. Ще трохи і вони промовлять своє слово — розпочнеться бій.

Найстрашніші перші стріли, перший рев гармат; пролунає і вухо привикне. До всього привикне чоловік, — потішали себе батуринці.

Аж, гляди, через Сейм переправляється кілька людей. І знову біла хоруговка в одного на списі.

І знову: "Не стріляй, наказу жди!"

Батуринці пізнають сотника Жарковича.

І він тут, нащадок гарних предків, на службі у москалів? Сором!

"Чого тобі?"

"Від світлішого з останнім словом приходжу. Пустіть!" — гукає Жаркович.

"Ми вже двічі те останнє слово чули, а пустити не маємо куди. На замок і миш не просмикнеться".

"Спізналася його милість, пан сотник", — починають глузувати з нього.

"А хочеться до своїх, правда? Що? Хочеться свого борщу і добрих вареників поїсти".

"Мабуть, наскучив московський квас".

"І позаушники його світлості князя".

"Не сором тобі, сотнику, нам у вічі лізти?"

"Зрадницьке діло робиш!" — кричали йому.

"Я на вас хлібом, а ви на мене каменем", — відповідає Жаркович.

"Кращий наш камінь від твого хліба", — кажуть йому і радять вертати з чим прийшов.

"З останнім рятунком приходжу, впустіть, а то пожалієте", — остерігає їх сотник.

"Не жаліємо, що не впустили князів, обійдемося і без сотника Жарковича".

"Обійдеться циганське весілля без марципанів".

Насміхаються.

"Кров ваших батьків і дітей впаде на голови ваші! Пустіть!"

"Як впаде, то не на нас, а на таких зрадників, як ти".

Розмові не видно кінця, аж від Чечеля приходить наказ, щоб Жарковича витягнути по стіні.

"Найкраще б,— радять козаки,— петлю йому спустити, хай всуне туди голову, а тоді ми вже й потягнемо".

"Ще й високо,— додають другі,— там, де і слід такому собаці!"

Насміхаються, а все ж таки слухають Чечелевого наказу. Спускають довгу і сильну линву з петлею на кінці.

Жаркович суне туди правий чобіт.

"Не чобіт, а голову сунь!" — кличуть.

"Голову, кажуть тобі!"

Жаркович руками чіпляється за линву і пробує, чи нога кріпко стоїть: "Тягніть!"

"І кишки витягнемо з тебе, як попросиш", — відповідають йому з-поза муру, налягаючи на линву.

Жаркович спинається вгору.

"Тримай, щоб не випустив з рук!" — наказує сотник, що пильнує тієї "факції".

"А може б так справді пустити?" — радяться козаки. Жили їм понабігали на руках, як посторонки, бо такі є що тягнути.

"Їй-Богу, не вдержу! — репетує один.— Поможіть, а то пуцу того ведмедя, що на липу за медом лізе".

"Не пускай! Не бійсь, не заб'ється, як кіт на всі чотири впаде, краще давай його тут. Ми вже йому..."

Тягнуть.

"Та-бо з тебе, сотнику, линволаз. Тобі б у Москві по мачті спинатися, може б, пляшки горілки доскочив".

Навмисне не спішаються. Як Жаркович доліз до середини стіни, стають.

Кажуть, що линва вривається, протерлася до гострого муру.

Жаркович в крик: "Це знуцання над послом від його світлості?"

"Над зрадником України", — поправляють його.

"Хай трохи наїється страху, худоба", — заспокоюють сотника, котрий гукає на них, щоб скоріше тягнули.

"Пізніше прийде, пізніше обірве,— кажуть,— бо народ йому не дарує".

І дійсно народ не дарував. Як тільки сотник Андрій Жаркович переліз через мур, сто рук простягнулося до нього, сто кулаків, як довбнями, стало складати його.

"Царський прислужник!"

"Москалів на нас веде!"

"Катюзі по заслугі!"

Кидали ним з рук до рук, як м'ячем, приперли до муру і плювали в лице. Сердюки ледве вихопили Жарковича живим із рук натовпу та ледве довели до Чечелевої

квартири.

* * *

Довго не міг сотник Жаркович прийти до себе. Виплював два зуби, познімав жмутки вирваного волосся і чемерки, насилу обмився і поперецьязував рани.

"Гарно в вас, пане полковнику, вітають царських посланців",— сказав до Чечеля з докором.

"Які гості, так їх і вітають",— відповів Чечель.

"З чим, пане сотнику, приходиш?" — запитав.

Жаркович переводив дух. Його обступили Герцик, Гамалія, городничий і інші.

"Напийтеся води",— радили. ("Із Сейму",— докинув хтось стиха).

"Дайте чоловікові горілки,— радив Гамалія,— як є, так є, а все ж він козак".

Подали. Жаркович підкріпився і заспокоївся трохи.

"З чим приходжу, питаєш, пане полковнику,— почав, повертаючись до Чечеля,— з доброю радою, щоб ви впустили князя Меншикова і його військо. Попросіть його, може, простить, а так чекає вас велике лихо. Не устоятися вашому Батуринові проти сили армії його величества царя".

"Цього ми не сміємо зробити",— відповіли йому.

"Чому?"

"Бо гетьман не велів нікого в город впускати, ми вже це двічі переказували світлійшому, і дуже нас дивує, що він ще втретє, і то тебе, з тим самим питанням до нас присилає. Остогидло торочити те саме".

"Але ж ваш гетьман зрадив і перейшов до ворога",— доводив їм Жаркович.

"Тим самим усі ви звільнені від обов'язку слухати його і тримати присягу. Вашим обов'язком слухати тепер царя, бо всі ми його вірні піддані".

"Ми не холопи царські і не підданці, ми люди вольні, козаки. А підданцями ти нас не прозивай, бо це слово дуже обідливе для козацького вуха",— відповіли.

"Навіть і гетьман,— обстоював своє Жаркович,— і гетьман слухав царя, поки його не зрадив. Ми винні послух цареві, Меншиков його міністр, як же ви можете перед ним замикатися?"

"Не сміємо робити того, чого нам не дозволив гетьман, а що він переїхав до шведів — того ми не знаємо, бо з Батурина не видно. Знаємо, що в неділю вранці гетьман виїхав з Гончарівки, а куди він поїхав, це вже його річ, не наша. Ніколи гетьман не оповідався куди він їде, наше діло слухати його, а не наказувати, що він має робити",— відповів Чечель голосом, який не залишав ніякого сумніву, що цей хоробрий полковник не говорить на вітер і що за словом своїм схоче і потрапить постояти по-козацьки.

Жаркович насилу підвів своє підбите око, глянув у вірлине обличчя Чечеля й похитав головою.

"Пане полковнику,— казав, добираючи лагідних і ніби жалісливих звуків.— Пане полковнику, як ти можеш мені таке казати. Я ж чоловік свій, а не ворог. Як прийшов до вас, то не тому, щоб піддурити, а лиш, щоб остерегти перед великим нещастям. Не вдавайте, панове товариство, несвідомих. Про Мазепину зраду вже й горобці

цвірінькають на стрісі".

Схопився Гамалія: "Що там собі цвірінькають горобці, того ми не знаємо, бо їхньої мови не училися, але ти, сотнику, про Мазепину зраду не важся говорити. Для нас тут ніякого Мазепи нема, а був, є і буде ясновельможний пан гетьман Іван Степанович,— зрозумів?"

Жаркович бачив, що його посольство бажаним успіхом не увінчається. А жаль! Бо світліший обіцяв його велику нагороду, може, й полковницький пірнач. Тепер їх чимало буде до роздачі. Жаль...

І Жаркович зітхнув. "Безталанний городе,— промовив,— жаль мені тебе!"

"Жалій себе, пане сотнику,— відповів Кенігзен ломаною українською мовою.— Жалій себе, що з чесного козака став прислужником царським. Зрадив ти свій народ, свою чесну справу, та ще нас, добрих вояків, до зради намовляєш. Не гарно ти, пане сотнику, робиш і ми дуже дивуємося, що ти на таке діло пішов".

"От краще,— радив Гамалія,— не вертай до москалів, а залишайся з нами, козаками. Тут, а не там тобі місце. Не осоромиш свого чесного роду. Постіймо за нашу святу справу, дотримаймо віри нашому гетьманові, лишайся".

Жаркович захитався.

В його душі будилися спомини колишніх походів, колишніх воєнних переживань, козак брав на хвилину верх над вигідним обивателем, котрий хотів запопасти царської ласки і сподівався на тім буйнім коні заїхати далеко, куди далі, ніж біля гетьмана заїде. Глянув на завязаного Чечеля, що нагадував буйного, степового вірла, на спокійного, задуманого Герцика, на хороброго німця Кенігзена, для котрого вірність своєму вождеві була першим і найважливішим законом життя, на сміливого й палкого Гамалію, глянув — і йому жаль зробилося такого товариства. Навіть батуринський сотник і городничий були люди умні й чесні, з котрими не сором хліба-солі з'їсти, але яка їх будучність? Він знав потуги царські і не вірив, щоб батуринці могли устоятися проти них.

"Добрий посол,— сказав по хвилині задуми,— добрий посол — повертає туди, звідки його послали. Яку ж відповідь маю занести князеві".

"Таку, як чув, а саме, що воріт Батурина не відчинимо і царського війська не впустимо, бо гетьман не велів".

"З тим ви мене й відпускаєте, пане полковнику?"

"З нічим іншим відпустити не можу. Козацька честь і совість християнська не дозволяють".

"Так тоді гаразд. Піду. А жаль, великий жаль і вас, і городу того".

"Себе жалій, не нас,— загуло кругом.— Для нас краща смерть, ніж підле життя".

"Іудами не будемо. Досить їх і без нас на Україні".

Жаркович мовчав, боявся дратувати козаків.

"А як же мені вертатися?" — спитав по хвилині.

"Так як прийшов", — відповів Чечель.

"На линві?"

"Еге ж..."

"А як не хочеш на линві,— докинув Гамалія,— то Кенігзен може тобою набити гармату, полетиш прямо в обійми світлішого".

Жаркович нічого не відповів.

"Прощайте!"

"До побачення на страшному суді!"

"На суді історії",— додав Кенігзен.

Чечель плеснув у долоні. Увійшов чура.

"Зав'язати сотникові очі й вивести за город".

* * *

Коли за ним зачинилися двері, Кенігзен сказав: "Терпіти не можу таких людей. Стервом від них заносить. Поки їх — поти й України нема".

"Але буде! — потішив його Чечель.— Покажім, що буде. На мури, панове, на вали! Кожний свого діла пильнуй. Поки Батурин — поти й нас. Згинемо, а не здамо його".

Мали розходитися, як у квартиру увійшла Мотря.

Не виспані очі, кілька днів гарячкової праці і тривожне доживання витиснули сліди на її прегарному обличчі. Очі зробилися ще більші, уста паленіли, здавалося, ціла вона горить якимось великим бажанням.

Поклонилися Кочубеевій доньці з пошаною, якої навіть її батькові не давали.

"Пане полковнику,— сказала, звертаючись до Чечеля.— Мій чура помер від ран, які завдав йому Іван Ніс. Згинув, обороняючи не лише мене, але й Батурин, бо не з добрими намірами носився Ніс".

"Вічная пам'ять молодому козакові,— відповів Чечель.— Жаль, що Господь не дав йому зажити більшої слави".

"Хочу поховати його з почестями козацькими".

Чечель притакнув головою: "Заслужив собі на це".

"Чи дозволите пальбою попрощати його?"

Чечель звернувся до батуринського сотника: "Вибери десяток козаків, щоб відвезли домовину хлопця і щоб тричі стрілили з самопалів, як спускатимуть тіло до гробу".

"Спасибі, пане полковнику,— дякувала Мотря,— покійний нічого так не бажав, як козацької слави".

"Хлопчики бажать її, а чоловіки, такі, як отсей Жаркович..?" — І Кенігзен з погордою сплюнув.

НА ОБОХ БЕРЕГАХ СЕЙМУ

Коли в московському таборі почули залпи, що тричі залунали над батуринським кладовищем, віддаючи честь вірному й хороброму чурі, табір затривожився. Москалі гадали, що обложенці починають пальбу на тії відділи, що посувалися понад Сейм, оточуючи Батурин.

Царські полковники почали рештувати свої полки — артилерія підкочувала гармати, офіцери з наказами вождя скакали на баских конях, гаркали бубни і сурміли труби.

Обложенці що лиш тепер побачили всю ворожу силу, кінну, піхотну й гарматну, куди більшу, ніж осталося всіх людей у Батурині. Якщо загаїться гетьман зі шведами, то ледве чи можна буде відбити тую навалу.

Город не був ще оточений з усіх боків. Поки москалі не перейшли Сейм, можна ще вийти з нього і пробувати щастя у чистому полі.

"В кого нема відваги,— казав Чечель,— хай іде, такий народ тільки ослаблює витривалість і відпорність твердині. Краще хай буде менше, а завзятих, ніж багато, а страхополохів".

Почувши згоду вождя, деякі міщанські родини зі своїм небагатим добром висувалися з городу і подались в напрямі Борзни й Конотопу. Залишалися багатіші, котрим жаль було маєтків, і ті, що не могли кинути город із-за дрібних дітей, через недугу або тому, що уряд не пускав. Крамарі і торговці зачинювали крами й магазини і крам ховали в погребі й тайники або зносили на замок, щоб зберегти його на всякий випадок.

Що лиш тепер, коли ворожа армія стала рештуватися і ставати в бойовім порядку, город ніби зрозумів усю вагу моменту. Міщанин чув, що приходить кінець його звичайному життю і що зі спокійного громадянина треба йому перекинутися в бойову людину.

Перехід для всякого важкий і не всякому бажаний, і не всякому бажаний і любий.

Московські полки двигнулися з місць і великими чотирикутниками наближалися до Сейму. Тут ставали у фронт, карні, мовчазливі, грізні, наїжені гострими списами й фузіями з крем'яними замками, на котрі застромлено довгі тригранні штики-багнети.

Не було це давнє московське військо, зложене з людей охочих, з дворян, з боярських дітей та зі служивого народу, котре не вміло поводитися з пальним оружжям і в боях боронилося списами й бердишами, і то тупими, кладучи три й чотири свої голови за одну ворожу. Петрова армія складалася тепер головно з рекрутського табору, з тих рекрутів, котрих примусово доставляли тяглі двори, а котрих чужі інструктори вимуштрували на заграничний лад, а свої суворі кари привчили до послуху сліпого. (Чимало було тут людей без носів і без вух, чимало плечей, покраяних шпіцрутенами, бо пройшли крізь стрій.)

Була це армія постійна, а служба в ній досмертна, хто попав у камаші, не сподієся скинути її скоріше, аж станеш неспосібним носити фузію і махати списом. Люди, котрі лишили життя ген за собою, а перед собою бачать тільки смерть — свою або ворожу.

Униз берегом посуваються полки, розпадаючись кожний на два батальйони, батальйон — на чотири роти, рота — на стільки ж плютонів. На чолі полку — полковник, за ним його помічник, батальйонами проводять майори, ротами — капітани, плютонами — капрала. В кожному полку одна рота гренадерів, високих, сильних, їх пізнати по шкіряних касках і по ручних бомбах, котрими мають кидати в неприятеля.

Головна сила — піхота: кафтан із зеленого сукна по коліна, з мідяними гудзиками й червоними "обшлагами", на ногах — панчохи й черевики з мідяною пряжкою або високі чоботи, на голові — низька трикутна шапка. Козацьких частин у Меншикова не видно,

але все-таки попадаються і козацькі кунтуші й круглі мазепинські шапки.

Це ті, що запопадають ласки світлішого і ведуть його на свою власну резиденцію, зацитькуючи свою совість тим, що гетьман зрадив.

Побачивши рух у царському війську, обложенці висилають п'ять сердюків.

Полки сповільняють ходу. Помітний рух офіцерів до квартири команданта, що стоїть у хуторі ген за Сеймом, і від нього до війська.

Частини спиняються, стають. Москалі гадають, що батуринці перестрашилися їх великої сили, й посилають своїх людей для переговорів з князем.

Штабс-капітан з кількома капралами підходить до самого Сейму так, що козаки можуть розглянути їх пузаті обличчя, а вони бачать— з яких полків і з яких сотень бунтарі.

В московській армії радість. Облога — річ важка, може, й довга, а може, й безуспішна, бо шведи за плечима, найкраще було б, коли б мазепинці город здали. Погуляли б царські люди! Батурин багатий, а батуринки гарні, як мальовані.

* * *

Два ворожі гуртки — поміж ними Сейм.

Козаки долоні до уст прикладають, кричать, та не те, чого сподівалися москалі: "Куди йдете,— гукають,— куди? Як силою підете, то почнемо вас бити".

Руками показують на ті шість гармат, що свої дула витягнули в напрямі царської армії.

"Здавайте городі — летить з правого берега Сейму на лівий.— Не остоятись йому. Дивіть, які наші сили!"

"За нами правда і Бог,— відповідають козаки.— Не йдіть!"

"Так присилайте до нас двох-трьох чоловіків на розмову",— просять москалі.

"Не люба нам розмова з вами, не хочемо її, ще раз говоримо, не йдіть, а то будемо бити!"

"Гетьте, свинячі рила!" — доповідають з валів.

"Чого лізеш, Москва? Давно не бачили вас, бісові діти! Вертайте в свої болота, кацапи".

"Пашол вон, пашол!"

* * *

Штабс-капітан з капралами вертають до армії, переповідають свою розмову з козаками.

Москалі бачать, що це звичайний грець, щоб на якийсь час відтягнути вороже "дійствіє".

Меншиков дає наказ відбудувати мости, хоче переправитися через Сейм.

Спускають два здорові човни, вскакує до них 50 гренадерів і відчалюють від берега.

На замку помітний рух. Обложенці не знають, що робити. Не хочуть перші починати бою. Хто першим стрілить — бере відповідальність на себе.

"Не стріляти, не стріляти!" — гукає Кенігзен.

"Чекати наказів!" — повторює Чечель, з мурів замку приглядаючися до рухів

московської армії.

Вечоріє. Видно ще, як човни з гренадерами посуваються по хвилях холодного Сейму, поміж кригами, як переходять на другий берег, але не стають у бойовім строю, лиш приймаються за роботу коло відбудови моста.

П'ять сердюків вертаються до замку, заковують туди також шість гармат, бо невідомо, що ніч принесе.

На мурах запалюють огні. Золотиться і червоніє вода в Сеймі. Здвоюють варти, не лише на замку, але й кругом міста, пильнують, щоб ворог не перейшов Сейм і не вдерся з другого боку в Батурин.

Ніч.

Хоч як бистрі козацькі очі, від ворога не встережешся. Сується гренадери на лівому березі Сейму, недалеко від замку, чути луск їх сокир і бердишів, плюскочуть весла. З правого берега човни довозять будівельний матеріал. Направляють міст. До рана може бути готовий. По ньому перейде піхота, перекотяться гармати, кавалерія перепливе вбхід, її не багато, при облозі міста вона потрібна хіба для зв'язку і для штафетів та для патрулювання. Нарано почнеться облога.

Ніч тривожить людей. Слабне бадьорий настрій, зникає завзяття. Не одного сон морить. Хочеться де-небудь голову прихилити і спати, хоч годину, хоч дві, щоб забути про все, щоб нових сил набрати, а там хай буде, що хоче,— раз мати родила.

Міщани гуртками на майданах стають, перешіптуються.

"Чи не післати нам людей до гетьмана, щоб скоріше йшов?"

"Гетьман сам знає, у якій ми потребі. Як обіцяв, прийде".

"Але коли?"

"Як зможе".

"Та чи зможемо ми витримати до того часу?"

"Хай тим журиться Чечель".

Дивляться в сторону Погрібків. Тамтої ночі десь над Десною місяць горів, як огнений стовп.

Батуринці певні, що це гетьман світляний сигнал їм давав, щоби трималися. Не знали, що це горіла дзвіниця, котру Меншиков облягав.

Дивляться, чи й нині якого сигналу не буде.

Темно... Темно на небі, темно не в одного в душі. Гетьман ніякого знаку про себе не дає.

"Гетьман про нас забув".

"Важніше діло має".

"Забув про свою резиденцію, про своїх вірних людей".

Ніч зневірою окутує душі, холод остуджує запал.

Сумно батуринцям стає.

* * *

"Диякон, диякон іде! З донькою. Може, він що нового знає..."

Люблять старого диякона. Колись він на Січі жив, у походах бував, ще й тепер іноді

в церкві, ніби на козаків перед фронтом, гукне: "Господу помолімся!". Аж здригнеться народ.

Диякон завзятий чоловік. Відколи гетьман з Батурина поїхав, ніхто не знає, коли він спить. Все на ногах, ходить, заохочує, кріпить. Донька біля нього. Весь Батурин знає її, гарна й відважна. До Мотрі забігає. Тепер вони подруги, все вдвійку.

"Диякон, наш диякон іде!"

Диякон батуринців знає, як батько своїх дітей. Здалеку відчуває їх пригноблений настрій.

"Чого ж ви так посоловіли, люди? Ще бою не було, а ви вже ниєте зі страху. Це не по-козацьки. Подождіть, вранці заревуть гармати, веселіше буде. В мене вже тепер долоні сверблять, а вам страх. Чого? Раз мати родила, раз треба вмирать. Коли б лише чесно, щоб без сорому предстати на страшному суді. Погадайте, скільки душ дивитиметься на нас. Як ви Батурин боронили? — спитають. Вважайте, щоб не важко було дати відповідь. Господь не одного гріха простить тому, що чесно вмере. А яка ж чесніша може бути смерть, як не в обороні батьківщини своєї перед антихристовим зазіханням? Антихрист на нас іде, бороніться, діти, не пускайте його!"

В батуринців вступає дух. Молодші і в пекло пішли б за ним. Його слово велику силу над ними має. Але в старших все-таки тяжко на душі.

"Великі дуже сили москаль привів".

"У Бога більша сила. Буде, як він дасть. Давид Голіафа побив, тільки віри не тратьте. Знаєте, як казав Христос: коли б ви віри за макове зерно мали, то сказали б горі: "Рушся" — і гора рушилася б з місця. Віра — велика річ!"

"Буде, як Господь дасть. Коли б тільки гетьман не забув про свій Батурин".

"Гетьман про нікого не забуває. Знаєте, яка в нього пам'ять".

"Знаємо, лиш чому він нині ніяких знаків не дає?"

"Тамтої ночі були світляні сигнали, нині нема".

"Стривайте!" — і диякон попровадив їх на церковний майдан. Виліз з городничим і щез з кількома міщанами на дзвіниці і крізь темінь осінньої ночі дивився в напрямі Десни.

"Є знак, є!" — гукнув, утішений.

Ген, далеко за Десною, ніби червона зоря займалася, блисне на хвилину і згасне, і знов, і знов.

"Гетьман світляні сигнали дає з Дехтярівської дзвіниці, щоб ми городу не здавали..."

"Тримаймося!"

Нова охота в батуринців вступає.

"Гетьман пам'ятає про нас!"

* * *

Чечель, зачувши про сигнал, вибіг на замкову вежу і дивився крізь скло. Дійсно, якесь світло мерехтіло, то запалювалося, то гасло. Пригадував собі всі вищі пункти за Десною і мусив згодитися на те, що тільки з дзвіниці в Дехтярівці могло це світло бити.

А що перше його ніколи не було видно, так це, мабуть, сигнал. Значиться, шведи недалеко від Десни, і гетьман з ними. За кілька днів можуть бути тут. Кілька днів треба витримати облогу. Треба, та чи можна? Ворог з великими силами прийшов. Гармати, певно, ще й тепер надходять під охороною ночі, бо чути, як земля дуднить. Скільки їх? Які? Де їх уставлять, з котрого боку почнуть огонь? Сто питань насувається Чечелеві на гадку. Відповідь на них одна: коли б так на день-два відтягнути облогу. Кожна година цінна, скільки-то людей може згинуть протягом години... Треба пробувати, може, вдасться. Посилав Меншиков своїх людей до Батурина, чому не послати до нього?

"Пішлю",— сказав собі Чечель, сходячи з вежі і простуючи до своєї квартири. Покликав туди Кенігзена, Гамалію та інших.

Кенігзен противився, бо це викличе в ворогів вражіння, що Батурин боїться, погадає собі Меншиков, що на замку нема згоди, що не всі хочуть його боронити до останньої краплі крові, і він тим скоріше і з тим більшою силою почне обстріл, а може, й до наступу піде.

Але Герцик і ще кілька казали, що післати людей не зашкодить, бо може москалі підуть на переговори і відволічеться облога, а це — найважливіша річ.

"Я ще й тому,— казав Кенігзен,— противлюся, щоб посилати до Меншикова людей, бо це може легко викликати заколот поміж козаками й міщанами. Скажуть — старшини город здають, старшини продають нас, а ви знаєте, що воно значить. Краще стіймо на тім, що ми з ворогом ніякої згоди не бажаємо".

"Козаків,— відповів Герцик,— можна сповістити про наш намір, міщан теж, і ніякого заколоту не буде. Чому не пробувати, може, нам вдасться вивести князя в поле".

"Не вірю. Хитріший він, ніж це вам здається, але якщо більшість за тим, щоб послати, так шліть".

Вибрали трьох людей і вивели з міста.

Кілька сердюків смоляками просвічували дорогу, один ніс білу хоругву.

Обскочили їх московські патрулі, взяли на човна, везуть.

* * *

Заки вилізли на берег, позав'язували їм очі й повели до квартири світлішого. Світліший стояв на хуторі, за тилами армії, куди гарматні кулі не долітали.

Світліший якраз писав реляцію до царя.

"У тих зрадників, що замкнулися в твердині, не видно ніякого почуття до доброго, ніякої охоти покоритися перед волею царською. Вони хочуть триматися до останнього чоловіка. Тому іншого виходу не бачу, тільки скоро світ почати пальбу, здобути замок і безпощадно знищити це гніздо зради".

Почувши, що з Батурина посланці прибули, Меншиков перервав свою реляцію і наказав їх покликати до себе.

В сінях розв'язано їм очі, відчинено двері й вони побачили ласкаво всміхнене обличчя світлішого.

"Кого ж я бачу! — сказав, ніби він дійсно дуже втішився ними.— Несподівані гості, та ще серед ночі. Що ж вас пригнало до мене, шановні добродії? Може, чого бракує,

кажіть, будь ласка, радо вигоджу сусідам".

Батуринці, не дожидаючи такого привітання, збентежилися на хвилину: "Спасибі світлості вашій. Усього маємо досить, чого лиш душа забажає, і хлібів, і пороху, і куль. Тільки не бажаємо собі проливу крові, і тому приходимо потолкувати, як би то такого гріха на свою совість не брать".

"Будьте впевнені, що я теж не кровопивець і що мені теж жаль безталанного вашого города, котрий довіряє зрадливому гетьманові і противиться волі царя, військо його величества не хоче впустити в свої мури"

"Чи гетьман зрадив, чи ні,— того ми не знаємо, бо зради його бачити не довелося, а якщо він справді зрадив цареві, то ми залишаємося у нашій попередній вірності".

Меншиков, почувши це, встав: "Якщо ви правду кажете, панове, так і проливу крові не буде. Впустіть військо моє, а я вже вас не скривджу, на те вам моє слово".

"Ваша світлосте,— відповіли батуринці,— не таке це легке діло, як кому здається. Треба його обміркувати, треба переконати тих козаків і міщан, що хочуть гетьманові додержати присяги, треба порозкопувати брами і приготувати квартири для царського війська".

"Усього мого війська я в город не впроваджу, лиш два полки, решта залишиться на полі, хочете, може лишитися за Сеймом, тут, де тепер стоїть".

"А все ж таки, щоб приготувати це діло нам треба три дні часу".

"Три дні часу, щоб відчинити город і впустити військо царя?! — аж крикнув Меншиков.— Ні, добрі люди, як бачу, що ви мене за великого дурня маєте. З вас і одної ночі доволі. Надумайтеся до ранку. Ранком я лист до вашого команданта пришлю: так чи ні? Хай каже".

Депутати розкланялися і відійшли.

Меншиков ходив по квартирі: "Хитруни мазепинці. Три дні часу, щоб обміркувати діло. А за три дні Мазепа може бути тут і взяти мене в два вогні. Нема дурних. Завтра рішиться діло. Завтра, а нині треба закладати міни під замок".

РИЮТЬ...

Мотря, поховавши свого пажу, перенеслася на замок. В місті було небезпечно. Кругом його, щоправда, висипано вали й побудовано частокіл, але той вал боронили хіба тільки старі моздирі і міліція міська, челядники шевські, гончарські і інші, бо козаки мали досить роботи на замку.

Туди перенеслася також Любов Хведорівна, хоч і нерадо, тільки тому, що Мотря не хотіла її самотньою лишати.

Мати й донька спали в сусідніх кімнатах. Та не спалося Мотрі. З подвір'я долинали крики козаків, котрі бігали по сходах, лускали важкими дверми, бренькали острогами й шаблями.

Засне Мотря на годинку і будиться, бо на замку щораз нова тривога. Вартові дають знаки, що москалі наладили міст, збираються переходити Сейм, підкочують гармати.

Мотря дивиться у вікно, чи не світає.

Ще дві-три години до ранку.

Не спить, думає — про гетьмана, про свого мужа, де вони тепер? Чи вже у шведів, як їх прийняв король? Коли вирушать з ним назад через Десну?

Коли б скоріше!

Пригадується казка про королівну на вежі, на острові серед гнилої, мертвої води. Дудонить земля. Королевич кругом озера на білому коні летить. Доступити до вежі не може.

Дудонить...

Мотря чує цей звук, глухий, далекий, ніби під землею.

Невже ж так живо казка пригадується їй.

Наслухує. Це не відгук кінських, підков, а ніби хтось джаганом у пивницях валить.

Що таке... Встає.

В умивальниці наготовлена вода на рано.

Мотря підносить свічку й дивиться на воду.

Її плесо дрижить. Може, їй так здається?

Клякає й приглядається уважно, ні, вода таки дійсне дрижить.

Нараз, один блиск думки і — Мотря зрозуміла все. Москалі підкопуються під замок.

Підкладуть міни, висадять його у повітря, бо якраз недалеко і з порохом вежа.

* * *

Мотря вбирається, будить маму, біжить до Чечеля і кличе його.

Прийшов... Так... Москалі підкопуються під замок. Ще й облога не почалась, а вони вже за той спосіб беруться. Що ж тепер?

...Замок не видержить мін, він не підновлений, як слід, і не надто кріпкий.

Перед очима команданта в повний ріст стає вся небезпека. Вилетить замок, і Батурин пропав.

Мотря дивиться в сміливе, вірлине обличчя Чечеля, як мати в лікаря біля ліжка недужої дитини.

"Що ж нам робити тепер?"

"Одинока рада перепинити роботу, скоро, зразу, поки ще мін не заложили".

"Але як?"

"Звичайно. Зайти їх і передушити, як тхорів у норі. Вдасться — добре, а ні — так пропав наш Батурин".

Ще раз глянув на воду, приложив вухо до долівки, тут і там, біля самих дверей.

"Ще недалеко зайшли, кроків, може, на двадцять провертіли".

"Піду!"

"Ви?"

"Так, Мотре Василівно. На нікого цього діла не здам".

"А замок?"

"Замок на Кенігзена залишу. Ніхто не допильнує краще... Бувайте!"

* * *

Вибіг. Мотря за ним. Бачила, як у подвір'ї то ставав і наслухував, то вухом прилягав до землі.

"Тут, Мотре Василівно,— казав,— чуєте, як кують? Або міни гадали підложити, або вдертися на замок. Одне краще другого. Та не дїждуть. Застукаю їх. Для всякої безпеки будемо й тут рити".

Свиснув — прибігло кілька сердюків. Показав, як і де копати. "Тільки без крику, нишком, і світла не світїть. Як до потайника дійдете, притаїтися і чекати мого знаку".

Побіг. Мотря пильнувала роботи.

* * *

"Хто піде зі мною на дуже небезпечне діло, може, й на смерть?" — питався, прийшовши до першої сотні свого полку, котру найбільше любив. Зголосилися всі.

"Треба мені двадцять людей, але готових на все. Хай виступають такі, що нема в них ні старого батька, ні мами, ні коханої дівчини, нікого, хто плакав би за ним!"

Виступали, голосилися.

"Досить! Більше мені не треба. Решта — мовчїть. Нікому нічого не казати. Лише Кенігзен хай заступить мене. Бувайте!"

* * *

Навшпиньки двадцять сердюків з Чечелем відійшло. Поділив їх на два десятки. Для першого десятка провідника назначив. Сказав, де мають перелізти мур, як попід замкову стїну скрадатися тихо, поскидавши чоботи,— як тїні, дожидаючи, поки він з другого боку з другим десятком надїйде...

Чечель сам своїх попровадив. Відчинили вікно, перекинули драбину, почули, як шумів Сейм. За Сеймом уздовж московського табору густі огні горїли, перекликалися варти, патрулі від одної до другої ходили. Москалі боялися, щоб обложені не наскочили на них, перейшовши десь далеко Сейм, або щоб шведи не напали на них знїчев'я, бо нїч була темна. Чечель і його сердюки зіскочили по драбині на вал, зсунулися по валу, крізь рїв з водою кинули місток, рачки перелїзли по нїм і зирнули вдїл. Тихо було. Над Сеймом, кількасот кроків від них, гренадери будували міст.

"За мною!" — прошепотїв Чечель, першим зіскакуючи на землю. Скакали босонїж між густі корчі верболозу. Просувалися, як вужї. Тїшилися, що вітер свистав, викручуючи корчами. Нїхто не запримїтить їх, а запримїтять — так буде запїзно. В кожного в руці нїж. За поясом для всякого випадку пістоль і ручні бомби. На них щолиш в останній потребі черга. Тепер нї.

Чечель сунувся першим, десять тїней за ним, а десять перед ним, з другого боку нори.

При норі варта.

Чечель здеревїв. Вартові з фузіями стоять і дивляться перед себе — в напрямі московського табору.

Вже нічого бїльше й не побачать.

Може, й не знали, хто їх на другий свїт послав. Крикнути не мали коли — повалилися в лозах, як на полі снопи.

Чечель наказав їх втягнути досередини, бо кожної хвилини могла прийти змїна варти.

В норі було темно. В глибині, кроків, може, з двадцять, світилася ліхтарня. Кілька людей лежало на землі і лупало скалу.

Були так зайняті своєю роботою і такий луск ішов від джаганів, що не чули, що діється за ними. Тим часом Чечель половину своїх людей залишив біля входу, а з другою кинувся наперед.

Нерівна боротьба не тривала довго. Котрийсь з козаків ухопив ліхтарню, боролися в темряві. Ворог не знав, хто напав на нього, заскочений і перестрашений боронився несвідомо, стихійно, як боронить чоловік своє життя.

Нікому пощади не давали. Чорне підземелля скрило в собі, як у могилі, жахливу тайну нерівного бою.

Тиша.

"Давай ліхтарню!"

Подали, щоб побачити вислід своєї роботи. Страшний...

Та на міркування не було часу, Чечель наказав засипати вхід до яскині.

Безпечні були, що ворог не дістанеться туди.

Вибуху вже не боялися, не страшний змії, коли вирване жало. Розглядаються: два москалі припишкли до землі — як трупи. Підняли їх — вставай!

Перестрашено дивляться на козаків і благають ласки. Чечелеві не хочеться мордувати безборонних — гидко. Відбирають від них зброю і кажуть копати далі.

Чечель знає батуринський замок, як свою власну хату, по планах і по тайнах, які йому повірив гетьман. За той час, як готовився до оборони, зазирнув у кожний куток, власними ногами зміряв кожний перехід, кожний крок землі. Бачить, москалі добре копали. Просто на потайник ішли. Хтось свідомий показав їм дорогу. Ще трохи й дібралися б до потайника, котрий виходить якраз на подвір'я. З нього є також тайний перехід до порохової вежі, до того останнього прибіжища обложених. За той час, як Чечель розглядається, козаки й москалі копають. Ще сажень, а найбільше два і доберуться до залізних дверей. Тут розпочнеться замковий фундамент, бо те, що прорили москалі, то тільки прохід попід валами. "Копати!" Козаки митці до такої роботи. Одні гребуть, інші землю й каміння позад себе сунуть до входу. Чимраз грубша стіна відділює їх від світу, чимраз ближче до залізних дверей.

Праця йде скоро. Москалі копають, як у гарячці. Раді, що не погинули, як їх товариші.

Ще кілька ударів джагана і дзвінкий луск розлягається під землею — залізні двері. Скоро відгребують решту землі і пробують їх відчинити.

"Мотре Василівно! — гукає Чечель.— Є ви там? відчиняйте!"

"Нема ключів",— відповідає Мотря.

"Кажіть — виважити двері!"

Виважили, і на Чечеля повіяло свіжим повітрям.

* * *

"Ви ще й полонених привели?" — запитує Мотря, побачивши москалів.

"До роботи здадуться",— відповідає Чечель. Каже їм зав'язати очі й відвести туди,

де козаки й міщани пильно біля валів працюють. Він знає, що москалі підкопу не залишать. Якщо вони ще раз спробують висадити замок, так раніше вилетять самі. Якраз там, де застукав москалів, значиться, не під мурами замку, а під валом, закопує бочівку пороху і рівцем попід землю проводить льонт поза залізні двері. Решту підкопу каже завалити землею і перед залізними дверми ставити мур. "Скоро, скоро!"

І принаглювати не треба. Знають в чім діло.

Скінчена праця, відходять. В потайнику залишається варта. Вартові дістають наказ пильно наслухувати. Як почують глухі удари під землею, негайно запалити льонт.

Таким чином небезпека для Батурина на якийсь час відсунена.

Чечель скріплює варти на тій частині замкових мурів. Каже, щоб пильно стежили, чи москалі не пішлють до підкопу нових людей. Бо й це можливе, хоч не дуже правдоподібне. Або догадаються, що сталося, або погадають собі, що земля обірвалася і засипала копачів. Так чи інакше — не вдалася проба, і на тім самім місці вдруге її робити не треба, тим більше, що наближається ранок.

Сіріє...

ГРЕЦЬ

Настав осінній, мрячний ранок. За якоюсь густою і мокрою занавісою готовилося щось невідоме — як у театрі.

За Сеймом чути було придавлений гул і гамір. Тисячі людей суетилися. Іржали коні і скрипіли вози.

Деколи полями пролітав гук пострілу, відгомоном відбився від мурів замку і ніби прилипав до них. Може, московські вістові знаки давали, що нові скріплення надходять, а може, офіцер карав на місці непослушного солдата: Ще, ще, і — тихо. Імла.

Деколи з-поза тієї занавіси висуваються люди, піші й кінні. Наближаються до ріки. Напувають коней, снуються вздовж берегів, під'їздять до мостів.

Батуринці пильно стежили за кожним рухом ворога. Не лиш ті, що на вартах стояли, але й міщаци. Як побачили щось замітне, давали Чечелеві знати.

Годі було перевірити всі вісті, бо "в страху великі очі". Люди бачили й те, чого не було. Верболозові корчі брали за відділи ворожі, котрі оточують город, шум ріки—за тупіт надходячого війська.

Диякон невтомно ходив по місту, і де тільки появлялася його висока стать—збиралися люди, особливо жінки й діти. Потішав їх то словами зі Святого Письма, то жартами.

"Що чувати?" — питалися його.

"Питаєте рибу, що чувати в полі,— відповідав.— Хіба ж я полковник? Я звичайний диякон. Буде, що Бог дасть. Чого турбуватися?"

Залунали постріли. Народ збентежився. Втікали і диякона тягнули за собою.

"Лишіть. Без Божої волі волос мені з голови не впаде, а як Бог схоче, то мене куля і в церкві знайде".

Сердюки на замок бігли. Народ до них. "Де стріляли? Хто почав? Наші, чи ворог?"

Москаль під охороною ночі переправився через Сейм і здалеку обходив Батурин.

Наші зауважили це й почали пальбу. Якогось московського майора вбили.

"Як здохне лис, то кури не плачуть,— жартував дякон.— Лиш даром не стріляйте, діти! Мушкет без куль і кочерги не вартий".

Знов сміх.

Імла, як занавіса, піднімалася вгору.

Показався табір, котрий безнастанно суетився. Поодинокі частини змінювали позиції в міру того, як вождь змінював свій план облоги. Особливо піші, бо на кінні полки прийде черга щоплиш тоді як здобудуть твердиню. Вони, гордощі Меншикова, тепер стоять по свободах і хуторах круг Батурина, дожидаючи наказів. Так само під час ночі уставлено й замасковано гармати. Їх і не видно. Для звичайного ока, бо Кенігзен вже здебільшого знає, звідки сподіватися перших пострілів. Перед його бистрим оком не скриється жоден рух ворога. По тім, куди і як перебігають московські гармаші, він догадується, де стоять батареї. Відповідно до того і свої справляє. Нема чого дурити себе, нема чого сподіватися несподіваного випадку, переговори скінчені, треба числитися з тим, що, як тільки піднесеться мряка, москалі почнуть обстріл.

Так само не дурить себе Чечель. Він уже обійшов усі становища, розглянув ворожі позиції і негайно заряджує всілякі зміни, відповідно до того, як через ніч змінив свої плани ворог. Тільки невправному оку здається, нібито москалі стоять там, де і вчора. Чечеля не підведеш. Він добре знає хитрощі воєнні. У війні не все побіджує лев, часом над ним бере перемогу лисиця, хитрощам покоряється хоробрість. Скрити свої наміри, щоб ворог не догадався про наші плани,— це головна річ. А друге — заставити його робити те, що нам пригоже, щоб він ускочив у яму, яку ми вигребли для, нього.

Хочеш посуватися на схід, кажи на заході направляти дороги, відчуваєш себе доволі сильним, щоб кинутися на ворога, то до останньої хвилини вдавай слабого, збираєш свої сили до купи, так посилай поодинокі частини направо й наліво, нібито ти гадаєш сколювати неприятеля, маєш сильний табір, так стягни його, ніби він менший і слабший, ніж у дійсності. І навпаки. Коли ти його ослабив, так розтягни, буцім він більший і сильніший зробився.

Це останнє запримітив тепер Чечель.

Табір Меншикова, здавалося, виріс через ніч. Але Чечель дуже добре бачив, що війська в ньому менше.

І він довго пильно стежив за тим, куди це військо пішло. Під охороною темної осінньої ночі і мрячного світанку переправилися поодинокі частини через Сейм і зайняли становища перед Батурином із супротивного боку. План Меншикова ясний. Вдавати, що він усі свої сили звернув проти замку, а між тим з противного боку вдарити на місто і здобути його. Міщани, заскочені нечаяно, попадуть у розпучливу тривогу, настане паніка, треба буде перед втікачами відчинити замкові ворота, а з того скористають москалі, щоб в цей мент виконати рішаючий приступ і здобути твердиню.

Чечель хоче недопустити до того. Треба в першу чергу показати ворогові, що батуринці вгадали його намір і що їх неприготованими не заскочиш. Чечель скликав своїх старшин на раду. Не прийшли, а прибігли на його визвання. Перше враження,

яке вони робили, це було завзяття. Про те, щоб здавати "президію" і мови не було. Здавалося, що коли б хто вихопився з такою гадкою, то його роздерли б на шматки, як зрадника.

"Панове товариство! — почав Чечель.— Ворог хоче на нас вдарити ззаду, гадаючи, що ми всю свою увагу зосередили на його таборі. Треба йому подати знак, що воно так не є. Як, може, дехто з вас зауважив, москалі перебралися через Сейм і сколюють нас великим і далеким луком. Що радите робити?"

"Якщо ти, пане полковнику,— відповів Кенігзен,— зауважив їх позиції, треба на найсильнішу з них відчинити артилерійський огонь. Це буде Меншикову найвидніший знак, що ми догадалися про його плани".

"На мою гадку,— противився Герцик,— спершу треба їх вивабити на поле, а тоді і вгостити гарматними кулями. Хай вони даром не пропадають, бо їх не багато в нас".

"Вивабити, але як?" — питався Кенігзен.

"Це вже моя річ,— обстоював свою гадку полтавський полковник.— Якщо товариство дасть мені дозвіл, розпочну грець. У мене небагато кінниці, але вона добра".

"В обложенім місті годі багато кінниці тримати, це всякому відомо, але ж тим більше треба її щадити. Пригодиться".

"І це ви вже на мене здайте,— заспокоював їх Герцик.— Не першина мені такий випад, а для козаків грець річ бажана дуже. Піднесе дух. Коли ж визначиться козак, як не тоді? Із голими руками звичайно не вертають. Що ж ти на це, Чечель?"

Чечель не противився, але радив вилізти на дзвіницю — мряка підноситься, а з дзвіниці далеко видно. Розглянутися навколо.

Пішли. Дзвіниця була обсаджена людьми. Особливо молоді не злазили з неї. Як ластівки ютилися під дерев'яними в'язаннями, деякі чіпалися шнурів, навіть дзвонів, щоб іншим понад голови глядіти. З жалем робили місце старшинам, нетерпеливо дожидаючи на цвинтарі, що вони скажуть і що там побачать.

З дзвіниці був дійсно відчинений широкий і далекий вид на полудне й на захід, на Бахмач і на Борзну. Тільки осіння мряка все ще мутним серпанком прислонювала виднокруг, звужуючи його значно. Голим оком видно було не далі, як на кількасот сажнів. Треба було допомагати собі склами. Мандрували вони з рук до рук, бо не всякий узяв їх з собою.

"От там, бачите,— казав Чечель, показуючи на борзенський шлях,— бачите в імлі щось ніби клубиться, кітлує, перевертається, ніби хмара встає з виднокруга і надвигається на нас,— це москалі".

"Бачимо,— відповів Герцик,— а з тої хмари ніби блискавки вибігають, червоनावі цятки, жовтуваті язики, хмара темніє,— мабуть, щось запалив ворог, хату або повітку".

"Може, й не ворог,— зауважив Кенігзен,— а селяни дають нам сигнал, що ворог там".

"Можливо,— вирішив Чечель,— і якраз туди треба нам спрямувати випад. Але не навспряжки, зразу наліво, ніби на Бахмач, а тоді щопиш нагло повернути на Борзну, вивабити ворога з його ліговища, заманити на поле, побити і — назад".

Герцик, не дожидуючи наказу, прожогом метнувся з дзвіниці, тільки дерев'яні сходи під ним жалісно затріщали.

Побіг до своїх полтавців, і за хвилину кінна сотня тихо й непомітно висунулася з міста і невеличкими відділами різними дорогами й доріжками, а то й без доріг, прямо полями, двинулася в напрямі Бахмача. Чечель з дзвіниці слідив за нею.

"Герцик, грецик, йому в це грай!" — казав до старшин Чечель.

"Не він один,— відповів Гамалія.— Всякому з нас любіше й безпечніше в полі, ніж у замкнутому городі. Сидиш, як борсук у норі, чекаючи, поки викурять тебе".

Кенігзен вірлиним оком літав по цілім виднокрузі. Його обличчя справді нагадувало скального вірла, котрий шукає добичі і готується до лету. Не втерпів:

"Дивіться здорові, я ж іду до своїх гармат".

"Підожди, осауле, побачиш, як і куди справити гармати".

"Я вже знаю",— відповів коротко і пустився по сходах.

Герцикові полтавці, проїхавши кількасот сажнів, стали повертати вправо. Виглядали на розвідку, котра несміливо й обережно посувається полями.

"Добре веде,— казав Чечель,— пізнати вправного грача. Ось уже зауважив його ворог".

В цей мент від хмари стали відриватися шматки. Ніби вітер шматував хмару й кидав нею на поле. Шматки, то підлітали в бадьорих підскоках, то спинялися й поверталися назад, щоб других тягнути за собою.

"Московські драгуни виступають Герцикові назустріч. А він вдає, ніби ворог заскочив його,— зупинився..."

Сотня розпадається на кілька відділів, проти кожного виступають драгуни. Не дуже сміливо починають собі, хоч перевага за ними".

"Ще й яка! На кожного з наших пять-шість москалів".

"Дадуть раду, що їх тільки заманили в поле".

"Наші вдають, що настрашилися,— втікають".

"Москалі пускаються за ними. Але ж багато їх! Ніби вітер листя полем мете".

"І доля їх, як зів'ялого листя... Зігниють".

"Цар людей не щадить, має їх багато. Самої кавалерії тисяч двадцять".

"З нашими чи без?"

"Чорт його зна — багато. Але не добрих. Лицарського духа не мають. Цар їх страхом до бою жене".

"Це й тепер видно. З ними і грець поганій. Татари куди кращі".

"Татари вроджені їздці. І поляк, як лучиться їздець, то добрий, а москалі, ніби в піжмурки граються. Розженеться, от-от проколе списом, аж нараз повернув конем і проїхав мимо".

Московські драгуни, хоч могли наших обскочити з усіх боків і рознести шаблями, кидалися в бій без завзяття. Герцикові їздці то вдавали, що втікають, то нараз скорим рухом оберталися і кидалися на драгунів, приневолюючи їх до бою. Сміливіші з москалів, що загналися задалеко, падали жертвою козацьких шабель і пістолів. Козаки

робили шаблями вправо, а стріляли влучно. Їх легкі коні, ніби розуміли своїх їздців, вгадували їх гадки; поверталися зі швидкістю блискавок вправо і вліво, знімалися високо на задніх ногах, гризли, кусали драгунських коней, ніби свідомо брали участь у бою. Московські коні, здебільшого недавно відірвані від воза і плуга або вирвані зі стаднин, полошилися від пострілів, боялися шабель і зраджували охоту втікати до своїх стаєнь. Між драгунами було чимало каліцтва, не тільки від козацьких шабель і пістолів, але й від своїх власних коней. Не один з них лежав на землі, придавлений своїм конем, з-під котрого ніяк не міг вибратися, не одного кінь волочив по дорозі, бо той не встиг упору вирвати чобота із стремена. Нові відділи, що безнастанно наспівали на поміч, збільшували тую суматоху. Зчинився крик, гамір, рев, котрий аж у Батурині чути було.

Батуринці повилазили на дерева й на дахи своїх хат, щоб побачити, як Герцик з москалями б'ється.

За той час Кенігзен успів перевести дві гармати і направити їх якраз туди, де йшов цей дивний бій. Не здаючися на гармашів, сам налягав на дула, осматрював замки і підбирав кулі. Чекав тільки, щоб Герцик, заманивши драгунів в поле, пустився назад, а їх залишив, як мету, для Кенігзенових стрілів.

Та Герцик не спішився. Завзятий козак ніяк не міг розстатися з ворогом. Драгуни пізнали в нім полковника і кілька разів наважувалися на нього. Два офіцери з двох боків обскочили його. І то не молодики, а грачі вправні, старі. Був такий мент, що здавалося, ось-ось і кінець полтавському полковникові. Він довго відбивався шаблею, махаючи нею то вправо, то вліво, так скоро, що казав би ти, в його руці не шабля, а блискавка срібна, аж нараз, саме в ту хвилину, як один з них наряджував пістоль, він кинувся на другого і шаблею звалив його з коня. Не турбуючись ним далі, звернувся проти другого. Цей вистрілив, куля перелетіла через Герцикову шапку, але не поранила його. Герцик, наче у відповідь, шаблею засягнув московського офіцера по руці, перетяв поводи і кінцем рубнув його по щоці. Удар був такий несподіваний і сильний, що москаль захитався і, облитий кров'ю, повалився на землю, а сполошений кінь вітром полетів назад.

Даремно драгунські старшини посилали проти Герцика своїх людей. Завзятий полковник, як жнець снопи, клав ворогів на полі. "Це чорт, не чоловік",— казали москалі, повертаючи до своїх.

Не менш пильним жнивом міг похвалитися Герциків старий сотник. На чорнім коні, сам чорний як циган, не кидав собою по полю, як це люблять молоді робити, а лиш пильно розглядався довкола і де побачив котрого з козаків у важкій пригоді, туди несподівано являвся, щоб одним махом своєї кривої, широкої шаблюки, котру не всякий міг би й гаразд двигнути, бо була важка, як царева дубинка, вирішити непевний двобій. Рішення не виходило на московську користь.

Зауважили "старого чорта" москалі і пустили на нього одного із своїх найвправніших грачів.

Сотник, побачивши його, спинив свого коня так, що кінь аж присів на задніх ногах і голову високо вгору підняв, закриваючи нею їздця. З диким криком летів на нього

москаль, великий, сутулуватий, як ведмідь. Сотник чув його зневажливі слова, від кожуха несло тютюном і горілкою, бачив червоні лиця драгуна і його короткий грубий синій ніс і, здавалося, задеревів зі страху. Нараз скочив конем вбік, так що москаль пролетів сажнів, може, двадцять вперед. Тоді сотник погнав за ним і, як яструб на голуба, кинувся на нього. Прискакував то справа, то зліва, то налягаючи сильно, то ніби втікаючи від ворога, аж нараз добре виміреним і сильним ударом вибив йому шаблю з рук. Шабля зі свистом полетіла вгору і з бренькотом упала на землю далеко від тих двох, що зчепилися в рукопашнім бою.

Оба великі, сильні, вкриті курявою, потом і кров'ю, нагадували казкових богатирів, що борються на смерть і життя. Ніхто не важився спішити їм на поміч. Де два таких лицарів б'ється, там третій не мішайся. Здавалося, і козаки, і москалі без переговорів заключили перемир'я, поки не рішиться цей двобій. Не тривав він довго. Жилавому сотникові поталанило вхопити сутулуватого москаля і стягнути його з коня.

Занімів Батурина і задеревіли москалі, побачивши, як їх найкращий грець, ніби мотиль на шпильці, вертиться у сотникових руках, вимахуючи руками й ногами і викидаючи з себе щонайгідкіші слова і щонайважкіші прокльони. Аж, здавлений за горло, посинів, вибалушив кров'ю забігли очі і захарчав. Сотників кінь летів у напрямі Батурина. Сотник ломив москаля, як жнець ломить сніп, щоб покласти його наспід, під полукіпок, аж, зломивши, відкинув геть від себе.

Сотник дихав важко. З його правої руки і з лобу спливали широкими струминами кров, котрої не було як і коли тамувати.

"Нас сколюють!" — кричав до Герцика.

Герцик дав знак, і його люди пустилися в напрямі обложеного городу. Не всі. Декілька заплатило життям за цей сміливий випад. Товариші старалися піднести їх і взяти поміж себе. Одного, щоправда, невеличкого й неважкого, ще молоденького козака, котрий насилу впросився до нинішнього, так небезпечного випадку, вірний кінь вхопив зубами за пояс і ніс з кривавого бій-поля, ніби розуміючи, яке горе чекало б його тяжко пораненого пана, коли б він так попався в руки роззвірених ворогів.

Московські драгуни не спішилися збирати своїх поранених і трупів. Мають час. Боевище за ними. Вони збитою лавою кинулися наздоганяти козаків. Але їх коні не рівня козацьким. Козаки вітром летять, розсіявшись невеличкими відділами по широких полях, ніби стадо сайгаків, наполохане стрільцями. Їх жменька, москалів ціла хмара, чорна, грізна, небезпечна.

Нараз не з хмари, а в хмару ударили громи. Заревіли Кенігзенові гармати. Грізна хмара перервалася на кілька хмарин. Клекотить у них, вариться, кипить. Чути крик, вереск, стогони. Валяться коні, люди. Кулі .виривають землю, розшарпують і розкидають людське тіло і кінське м'ясо. Даром принаглюють московські офіцери своїх людей до дальшої погоні. Грозять пістолями, декількох трупом кладуть.

За той час козаки вже в половині дороги до Батурина. Батуринаці пізнають, хто з них цілий, а хто облитий кров'ю. "Скорійш! Скорійш!" — принаглюють до бігу. Козаків і наглити не треба. Їх коні черевами доторкаються озимого збіжжя, котре вже вспіло

вирости так, що в житі могла би сховатися курка. Куди вони пробігли, жито принишкло до землі і забагрилося кров'ю, бо не один козак навіть не знає, що його важко поранено в бою. Аж тоді, як прийдеться скидати чобіт, побачить, що треба розрізати халяву, бо нога спухла і чобіт повен крові.

Москалі далі женуть. Вони знов збиті в одну хмару, котра грозить загладою усьому, що стріне по дорозі. Та тільки грозить. Бо Кенігзен знов обійшов свої гармати, дав знак, гармаші прискочили з запаленими льонтами, приклали, відскочили і гармати вдруге заревіли, як буйволи дикі, викидаючи зі своїх ший добре вимірені кулі.

І знову крик, зойк, суматоха. Тільки декілька драгунів далі жене, не маючи спромоги спинити коней в шаленому розгоні. Решта густої лави здержується, тратує себе, перевертається і завертає з дороги. Тих, що проскакали вперед, батуринці беруть на око з мушкетів. Це вже не битва, а лови, стріляють драгунів, як зайців, виполошених з ліса на поле.

За той час Герцик зі своїми щасливо проскакують у Батурин. Перед ними на розтвір відчиняють браму. Окровавлені, в пошарпаних одягах, з поламаними шаблями, на покалічених конях в'їжджають полтавці в гетьманську столицю. Хтось ударив у дзвони. Народ вибігає з хат і з погребів.

Вітають козаків, виносять питво і їжу. Герциковому коневі годі продертися крізь товпу.

Біля церкви священники дожидають їх з хоругвами й хрестами. Благословлять. Диякон грубою рукою сльози радості втирає.

Переїхали. Батуринці брами засипають землею.

"Дали москалям чосу".

"Може, їм відпаде охота лізти до нас".

"Кажі вепрові, щоб не ліз у город".

"І то правда".

Жартують, бо щасливий випад надихнув міщан новою надією.

"Не здавати столиці за ніяку ціну!"

"Помремо всі, а Батурин не здамо".

"Аж гетьманові відчинимо ворота".

"Дай-то Боже!"

"Слава Герцикові! Слава нашим полтавцям!" — довго ще лунає вздовж вулиць, котрими проїжджає на свої постої хоробра полтавська сотня.

За нею диякон їде. Хворим слів потіхи і розради не щадить. Його донька осматрює рани. Вона й Мотря — це справжні сестри-жалібниці.

Чиєї рани доторкнуться, той і болю не чує, вірить, що рана загоїться скоро. Очима, не лише мастями лічать. Ніхто так не вмів дивитися, як вони. Це не очі, а вікна у якийсь кращий і благородніший світ. І не один, що крізь них зазирнув туди, погляду цього не забуде ніколи.

ЧЕРВОНІЙ КОГУТ

Меншиков зі своєї квартири на хуторі за Сеймом не бачив, що діялося біля

борзненського шляху.

Аж почув далекі постріли й післав розвідку в цей бік. Заки вона вернула, сутичка Герцикових козаків з Меншиковими драгунами закінчилася. Світлійшому прийшлося прийняти до відома некорисний для себе звіт. Був лихий на своїх офіцерів, що втратили багато людей і осоромили себе перед ворогом. Не міг переболіти першої невдачі. Вона тим більша, що весь план треба змінити.

Ворог відгадав його план, значиться, нічого не вартий.

Сердився на проклятих черкасів, що не хочуть піти на його хитрощі і гадають обороняти Батурин. От проклятий народ. Здавалося б тихий і смирний, як "агнець", котрого на "закланіє" ведуть, аж нараз таку тобі штуку втне, як Батурин. Царського війська впустити не хоче. Меншиков не на жарт турбувався. Міг осоромити себе. Годі ж це бунтарське гніздо облягати. Бог вість як довго. Недалеко шведи стоять. Кожної хвилини цар може відкликати його для розправи з Карлом. Який сором відступати з-під Батурина, не здобувши його! Все одно, що знівечити всі свої дотеперішні військові заслуги, а може, й утратити ласку царя. Меншиков бачить радість, яка з того приводу запанувала б між його зависниками, ворогами. Ні, він до того ніяк допустити не сміє. Ще раз спробує підійти батуринців. Пошле їм лист. І так не відповів на їхнє вчорашнє прохання о проволоку на днів три. Може б, згодитися на те, аніж придумати якусь нову штуку? Дотримувати слова не треба. Що таке слово у війні та ще з бунтарями, такими, як батуринці?

Меншиков не потребував довго заспокоювати своєї совісті. Сів і скомпонував лист, в котрім годився не робити генерального приступу ні нині, ані завтра, якщо батуринці цього часу не вживатимуть, ані надалі скріплювання свого городу, ані на випадки з нього, тільки на наради, як і на яких услів'ях здати місто, і якщо вони за той час пороблять усі потрібні приготування, щоб туди впустити царське військо.

Лист переписано й післано Зажарським, котрий дістав окремі інструкції, щоб пильно помічати усе, що діється в Батурині, а зокрема, який у ньому панує настрій між козаками й міщанами.

Зажарський заткнув лист Меншикова на спис, почепив білу хоруговку і переїхав Сейм.

З мурів замку, як звичайно, привітали його зневажливими словами:

"Ще одна свиня суне рило. А бий!"

"Від світлійшого з листом до полтавського полковника йду!"— гукав Зажарський.

"До чорта, дядька свого, йди! — відповідали йому.— В город не впускаємо нікого. Не треба".

"Пустіть! Світлійший востанне подобру хоче балакати з вами".

"Хай би балакав був учора, як ми до нього своїх депутатів слали. Нині ми не цікаві на його розмову. Будемо балакати мовою куль".

"До москаля стріляй, а не по-людськи балакай. Він людської мови не розуміє".

"Востанне питаюся вас, чи впустите?"

"Востанне відповідаємо тобі — вертайся з чим прийшов".

"Кланяйся світлішому і цілому його бублейницькому родові. Кажі, що як прийде до Батурина, то бублики на майдані продаватиме".

Насміхам не було кінця. Але Зажарський не спішився вертати. Боявся Меншикового гніву. Дістав наказ за всяку ціну дібратися у місто і передати Чечелеві лист.

"Браття земляки! — кликав голосом благальним,— не йду до вас, як ворог, лиш як приятель. Добру новину привожу вам. Не відкидайте дружньої руки, не копайте могили для себе, не руйнуйте свого славного, Батурина!"

"Тому, що славний, не хочемо безславити його".

Свиснула куля й перелетіла попри саме вухо Зажарського. Він похитнувся, кінь скочив, мало не скинув їздця в ріку.

На його щастя надійшов туди Чечель.

Побачивши натовп біля муру і зачувши останні слова розмови, догадався, що це знов, мабуть, посол від Меншикова, й наказав його шнуром витягнути на мур.

Чечелеві залежало на тім, щоб проволікати облогу. Він знав, що за москалями велика перевага в людях і в гарматах. Вони свої втрати можуть легко поповнити новими підмогами, а для Батурина одинока допомога — гетьман. Може, він уже надходить, може, за два-три дні появляться голубі шведські однострої, подавав же гетьман своїй резиденції світляні сигнали, щось вони значать. Тому-то й кожна година проволоки золота була варта для нього.

І Чечель, зав'язавши Зажарському очі, попровадив його на замок, до тої зали, в котрій обложені відбували наради — козаки і міщани вкупі. Натовп стрічав Зажарського вельми непривітно. Посли від світлішого, котрі приходили з одним, а саме, щоби впустити московські полки в Батурин, роздратовали всіх. До того нинішній щасливий випад підбадьорив не тільки козаків, але й міщан. Молоді хлопці, що ледве двигали мушкет, голосилися добровільно до служби. На Зажарського всі дивилися, як на ворога і на зрадника, котрий настає на цілість города і на його славу.

"Не впускайте вовка в кошару. Підшибніть йому ноги, щоб більше не скакав!"

Сипалося й каміння.

Чечель мусив сердюками оточити посла світлішого, щоб провести його цілим. І на Чечеля сипалися за те непривітні слова. Йому дорікали, що грається у піжмурки з москалями замість привітати їх гідно — кулями й ручними гранатами, до котрих козаки були великі охотники. Але Чечель вдавав, що не чує обідливих для своєї гідності слів. Знав, що роздратований народ не вміє язика тримати за зубами. І не дивувався, бо це облога. Люди вже багато ночей не сплять, мало хто їсть теплу страву, працюють і турбуються не в міру,— витворюється нервовий настрій.

"Не дайте йому йти! Бачите, він рахує кроки, мотає собі на вус план нашої твердині. На руки його!"

"На руки і — з муру стрімголов! Хай летить до чорта!.. Має пропадати город, хай пропаде він... Кращого кінця не вартий!"

"Зрадник! Прислужник московський!"

Чечель, щоб не дратувати юрби, наказав сердюкам піднести Зажарського на руки й віднести його на замок. Сам ішов біля нього.

"Хто зневажить посла — мене зневажить. До вечора не доживе!"

"Ого, ого!" — почулося в натовпі, але жодна рука не піднялася проти волі наказу полковника.

Принесли Зажарського до замкової зали й пустили на кам'яну підлогу. Стояв з зав'язаними очима, а козаки тягнули його за свитку, поштуркували й питалися: "Вгадай хто?"

Посол світлішого почував себе дуже погано. Він не гадав, що батуринці так сильно роззвірилися на москалів, забув язика в роті й ніяк не міг пригадати собі тієї промови, яку склав собі, йдучи з дорученнями світлішого, а якою гадав урозумити й переконати батуринців.

Розв'язали йому очі, й він ще гірше вжахнувся, побачивши кругом грізні, ненависні обличчя.

"Чого прийшов, кажи, чого прийшов?" — гукали на нього козаки.

"Не знаєш, де кого не просять, на киях виносять", — доповідали міщани.

"Спасіння городові вашому приношу", — відповів, насилу добиваючися до слова.

"Спасай себе. Нам твого спасіння не треба. Загибель ви нам готуєте, спасителі московські!"

"Самі ви губите себе, бунтуючися проти його величества царя і проти наказів світлішого".

"Світліший він тобі, а не нам".

"Нам щолиш тоді і ясно стане, коли тії світлості погаснуть".

"Того ви не дочекаєтеся ніколи!"

"Він обіджає нас. Гетьте з ним!"

"На гак!"

"У воду!"

"Коміть-головою з муру. Це йому найкоротша дорога, хай іде, звідкіль прийшов".

Чечель бачив, що народ роздратований до краю.

"Панове громадо! — гукнув. — Так не можна. Це ж посол".

"Такими послами дідько в пеклі палить".

"Може, й так, а на землі він все-таки посол".

"Від Вельзевула. Намовляє нас до злого, іскушає".

"Наша річ не слухати його намови, але зневажати не треба".

"А чого ж він нас зневажає?"

"Я не зневажаю панів-козаків, ані шановного міщанства, я одним і другим лиш добра бажаю", — боронився Зажарський.

"Коли ти нам добра бажаєш, так оставайся в нас і борони наше місто разом з нами", — гукнули йому в відповідь.

"Того я зробити не можу".

"Чому?"

"Бо хочу дотримати віри й слова пославшому мя".

"Так і ми хочемо дотримати присяги нашому гетьманові, от що!"

"Це інша річ. Гетьман зломив присягу цареві, й тому ви, як підданці царські, звільнені від вірності віроломному Мазепі",— відповів Зажарський.

Та ще він не докінчив цих слів, як на нього з усіх боків посипалися удари. Молотили, як сніп на току. Він пручався, вимахував руками, заслоняв лице, копав ногами, та оборонитися не міг. Аж Чечель зі старшинами кинувся в ту суматоху й насилу вирвав безталанного посла ледве живим.

Повели його в кут і заступили лавою. Але люди все ще шуміли, домагаючися видачі московського пройдохи, котрий мав сміливість обідити гетьмана в його столичному замку.

"Безкарно не пустимо обіди!" — гукали кругом.

"Постоїмо за гетьмана свого!"

"Постоїмо за волю й незалежність".

"Хай знають москалі, що наш терпець урвався!"

"Хай знають, що прийшов час розрахунку".

"Або житимем вольні, або вольними помremo за волю!"

"Батурин не здамо!"

"Війська царського не впустимо в місто!"

"Ні, ні, ніяк!"

Чечель ждав, поки втихомириться громада. Діждатися не міг.

"На гак з ним!"

"У Сейм!"

"Коміть-головою з муру пустім!" — гукали.

Зажарський дрожав, як на муках. Він знав, що й попередніх послів батуринці не приймали ввічливо, але гадав, що його попередники все-таки дещо прибільшували свої подвиги, щоб приподобатися світлійшому. Не сподівався, щоб у цьому бунтарському гнізді назбиралося стільки злості і стільки самостійницького завзяття. Черкаси такий терпеливий народ, аж нараз, диви, якими стали.

Їх не переконає ніхто, на них одна рада: ніж і вогонь.

Це він перекаже світлійшому, якщо Господь виведе його з цього пекла. Та на це він великої надії не мав. Кожна кістка боліла його, в роті чув спрагу, кров спливала йому на обличчя.

Ще трохи й затовкли б на смерть. І як тут вийти з цієї яскині злості?

"Давай його тут! Ми його розуму навчимо. Ми йому покажемо, як зневажити гетьмана та його столицю!"

"Шановна громадо!" — гукнув з усеї сили Герцик, входячи з Мотрею у залу.

Поява нинішнього героя і любленої цілим містом Мотрі втихомирила розгукане море. Люди розступалися, робили їм дорогу, але все ще ненависним оком дивились в той кут, де за спинами старшин у смертельній тривозі ютився Зажарський.

"Шановна громадо! — говорив Герцик.— Дозвольте мені слово!"

"Говори, полтавський полковнику, говори!"

"Цей чоловік з листом від князя Меншикова прийшов".

"Не приймаємо такого листа. Знаємо, що Меншиков пише. Радить, щоб ми місто здавали".

"Помремо, а президії не здамо!"

"А може, в листі щось інше є?"

"Ми не цікаві".

"А все ж таки лист прочитати треба".

"Не треба! Не треба! — залунало навкруги.— Не читати нам того диявольського листа!"

Зажарський, побачивши нових своїх оборонців, набрав відваги: "В листі тім,—почав,—князь Меншиков два дні проволоки вам дає".

"Два дні проволоки?"

"Так, нині і завтра, щоб ви спокійно роздумали це важке діло й покорилися волі всесильного царя".

"Тільки Бог всесильний, а цар, як усі ми, чоловік".

"Антихрист..." — озвалося в натовпі.

"Товариші,— почав знову Чечель.— Меншиков дає нам два дні проволоки, це немаловажна річ".

Натовп втишився. Кожний рад був такому дарункові.

"А не брешеш ти, пане Зажарський?" — спитав старий сотник, той самий, що нині такої слави здобув.

"Щоб я так живим з цього замку вийшов, як правду вам говорю".

"Ну, то ти собі, сарако, дуже багато від Господа Бога желаєш",— глумливо відповіли йому.

"А листа все-таки читати не треба!" — гукнув хтось, і за ним підхопили інші: "Не треба! не треба!"

"Шкода часу!"

"Краще починаймо бій. Проженемо проклятого ворога або погинемо усі".

"Президії не здамо, москалів не пустимо в Батурін, до чорта з Меншиковим послом".

"На гак!"

"У Сейм!"

"Стрімголов з муру його!"

Мотря бачила, що на неї черга. Відколи віддалася, весь свій зайвий час посвятила містові. Піклувалася приютами для старців і недужих, доглядала поранених, щедрою рукою роздавала хліби й гроші. Не висувалася вперед, не накидувалася і не лізла людям в очі і, може, якраз тому ще більше її любили й поважали. Відчувала це і зважилася промовити слово.

"Зажарський з листом до полковника Чечеля прийшов,— казала,—хай його Чечель читає. Якщо схоче, переказати вам зміст, хай перекаже, як ні — і без того поживем".

"Авжеж, авжеж..!"

"Щоб не писав у тому листі князь Меншиков, відповідь може бути одна: Батурин не здамо!"

"Так нам, Боже, допоможи во Тройці своїй святій!"

"Батурин по трупах наших візьмуть!" — загуло кругом, аж вікна задзвеніли.

"А не здамо тому, бо це наша гетьманська столиця і ми гетьманові обіцяли обороняти її, поки він на відбій не прибуде".

"Слова нашого не зрушимо!"

"Та ще тому не пустимо чужого війська, бо воно нам чуже. Хочемо мати свою державу і своє власне військо, хочемо хазяїнами бути у своїй власній хаті".

"Не хочемо бути рабами!"

"І якраз тому треба цілим відпустити Зажарського до князя Меншикова, щоб він переказав це наше незломне бажання".

В залі зробилося тихо. В Зажарського дух уступив. Тая жінка, як ангел хоронитель, виведе його з огненної печі.

"Хай іде!" — махнув рукою сотник.

* * *

"Хай іде!" — притакнуло сто голосів нараз. Мотря взяла Зажарського за руку. "Спасибі, що послухали мене,—сказала, звертаючися до народу.— Батурин не осоромить себе".

Мовчки вивела перестрашеного посла з зали й повела до своїх покоїв, щоб спершу обмити його й оглянути рани.

Зала знову загула.

"Добре Чуйкевичева Мотря казала, хай іде й перекаже князеві, що ми президії за ніщо в світі не здамо".

"Та чи оборонимо?"—вихопився хтось з гурту.

"Як не оборонимо, так погинемо всі до одного. А хто іншої гадки — хай з міста виходить!"

"Вибігло зайців чимало, виженім і останніх. Гетьте геть!"

В залі почалась суматоха. Відшукали того, що поставив небажане питання, й наставляли, щоб збирав своє добро й виходив з міста. Він боронився, казав, що по щирості спитався, але кидати рідного міста не хоче і не кине, що буде з іншими, хай станеться і з ним.

"Цитьте! — озвався старий лавник.— Послухайте мене, бувалого чоловіка! Не добре діється у нас. Згоди нема. Сваримося без потреби, і багато з нас кривить душею, як бачу. Як пришле Меншиков свого чоловіка, то всі кидаються із на нього, як вовки, здається, на шматочки розірвуть. А настане ніч — і ті самі, що горлали ранком, вистрибують з міста, як з клітки кролі. Бог вість, куди вони діваються, може, до ворога йдуть, продають нас... Кого ж то прислав до нас князь, як не нашого земляка Жарковича, і хто з нас скаже, куди подівся канцелярист Андрій Кандиба?"

"Правду кажеш, батьку",— притакували йому.

Лавник, ніби обухом, валив батуринців по голові.

"Так воно є, так".

"Але так бути не може,— говорив далі старий лавник.— Переказуємо Меншикову, що город хіба на наших трупах візьме,— а на мою гадку, спершу спитаймо свого серця, може, в нього є друге бажання".

"Ми вже це сто разів казали, що або оборонимо Батурин, або загинемо всі".

"Чи одно чоловік каже, а інше собі гадає, а ще інше робить. Мало чого не говорив Кандиба, вдаючи найвірнішого гетьманового чоловіка, а де він тепер? Де Іван Ніс, що такого лицаря з себе виявляв, і де багато других, котрих імен навіть не згадую, щоб даром не вражати болючо їх рідні і приятелів".

"Ви нас кривдите, батьку,— перебили йому,— порівнюючи з Носом і з Кандибою".

"Нікого не кривджу, браття і діти мої, але говорю, що мені розум велить, бо люблю свій рідний город і тую нашу землю, матір святу".

"До чого ж ви свою річ ведете, кажіть?"

"До того, щоб ми по добрій і непримушеній волі запрягли перед Господом всемогучим, що ні один з нас слідами Носа не піде, що всі ми, як тут стоїмо, так і постоїмо за президію нашу. А хто того не може або не хоче — хай іде. Перший руку вгору підношу"

Підняв руку і дрижучим голосом проговорив слова присяги. Всі пішли за ним.

"А тепер, щоб ви знали, що я не балакав на вітер, піду, винесу з хати, що в ній ціннішого є, і сховаю на замку, а хату власною рукою підпалю. Хай ворог знає, що ми не дбаємо про наше добро, що в нас на серці тільки одно — честь і слава наша. Оборонимо город, так побудуємо собі нові хати, ще кращі від отсих, а не оборонимо, так нам тоді вже нічого й не треба. Хай москаль не гадає собі, що, здобувши Батурин, поживиться нашим добром, кістки з попелища добуде, от що!"

Не одно серце стиснулося з болю, почувши ті грізні слова. Як же так?

Червоного когута під власну стріху пускати? Хто бачив це? Іде зима, де притулитися з родиною? На замку для всіх місця не стане.

Не окривалися з тим.

Старий жалібним оком подивився кругом.

"Кажете, що по трупах ваших увійде ворог у город, а шкодуєте своїх теплих стріх. Ось яке-то тверде ваше слово. А я при своїм стою: підпалю свою стріху, щоб не тремтів за неї. Обороняймо вали, мури і замок, а не оборонимо, так гиньмо".

"Як підпалимо Батурин, ворог скористає з тривоги і припустить штурм".

"Так що? Знатиме, що цей пожар значить. Підпалю. А ви, як хочете собі".

Дехто противився. Казали, що ще час, що жаль нівечити надбаня кількох поколінь.

"Вам час, а мені спішно, бо я боюся ночі. Боюся, щоб знов які Носи не перейшли на другий бік".

"Не пустимо. З городу і пес не вискочить".

"Замість дивитися, щоб ворог не ввійшов, ви сторожити будете, щоб не виходили

свої. Гарна мені оборона твердині".

Він задумався, а потім грімким, рішучим голосом крикнув: "Підпалю!"

"Не смій того робити. Громада противиться такому грішному ділу. Не дамо!"

Старий лавник ніби не слухав того. Повернувся до Чечеля, котрий мовчки слухав його мову: "Що ти, полковнику, скажеш на це? Твоє слово — наказ. Ти наш командант. Рішай!"

"Рішати? — Чечель задумався, потер чоло і шарпнув свій вус.— Я одної думки з тобою, батьку,— сказав.— Твоє добро, так ти й роби з ним, що захочеш. Ніхто тебе спинять не посміє. Жертву приносиш, ще й яку! Жаль, що тільки один".

"Знайдеться більше таких,— відіззався найбагатіший з міщан.— Якщо гадаєте, що треба, так і балакати нема що. Ходім!"

Оба з лавником вийшли. За ними посунуло ще кілька.

Інші залишилися. Незвичайне рішення лавника заскочило їх неприготованими. Всяке собі гадали, а такого ні. Бо кому може прийти на гадку підпалювати свою власну хату. Стояли, понуривши голови.

В місті шуміло. Бігали і кричали люди. Ревів товар, прочуваючи щось зле. Лунали постріли, глухо відбиваючися від мурів, котрі давно не чули пальби. Вулицями переходили відділи сердюків, щоб вдержувати лад. Народ, виведений з рівноваги, легко горячився і брався зводити всілякі порахунки. Досить було сказати на когось "зрадник", щоб виставити його на небезпеку побоїв, а то і смерті.

Замкова зала роз'яснювалася в міру того, як піднімалося сонце і вступалася мряка. Але громадка міщан все ще стояла в тьмі.

"Як же нам?"—спитав хтось, повертаючись до сусідів.

"Як? Як інші, так і ми. Якщо треба палити — палім. Хай летить червоний когут".

"Хай летить червоний когут..." —вирішили і розійшлися.

ТАЙНИКАМИ

Мотря, оглянувши Зажарського, попросила його поснідати разом з нею та випити чарку, щоб усе лихе минуло.

"Мотре Василівно, Мотре Василівно!" — бідкався московський посол. Коли б ви знали, як мене кожна кісточка болить!"

"Потерпіть, добродію, за спасіння роду людського і за славу божу, може, Бог тієї жертви хоче від нас".

"Нащо вона Богові потрібна, тая жертва? Через глупоту людську терплю".

"Не ви один терпите, добродію. Може, терпіння душі, від тілесних гірш болючі".

Зажарський глянув на гарну паню, пригадав собі трагедію її батька, погадав, скільки болю мусило зазнати це добре жіноче серце, і його гнів на проклятих батуринських міщухів трохи ущух.

"Так, воно так, ласкава добродійко, великими терпіннями пробує нас Господь".

"Так тоді не збільшуймо їх, бо Господь велів прощати кривду, яку творить нам ближній".

Говорила, як проповідник, як пройнята божественними заповідями сестра-

жалібниця, її слова тим сильніше вражали, що виходили з уст незвичайної, прямо невиданої краси. Зажарський забував про світлішого князя Меншикова і про своє важке та несповнене як слід завдання і піддавався всеціло чарам тієї прегарної жінки. Коли б сказала йому: "Оставайсь біля мене, борони мене, гинь разом зі мною!" — остався б. Та Мотря того не жадала. Вона хотіла, щоб він не дуже чорно малював перед Меншиковим свою гостину в Батурині, щоб не повторяв усіх тих зневаг, які посипалися тут на його голову, а лише переповів однодушне бажання цілого обложеного городу — згинуть, а президії добровільно не здати.

"Погано вони привітали мене, царського посла, але за гостиною у вас, ласкава добродійко, я забуду про них, а тямити буду про вас".

"Спасибі вам, не поминайте злом. А тепер підемо, бо вже недалеко полудне. Вас, мабуть, там нетерпеливо чекають".

"З вами я і до пекла готовий. Ходім".

Подякував за гарну гостину і за те, що вирвала його з рук роззвіреного натовпу.

"Ніби ангела небесного послав мені Господь. Коли б не ви, роздерли б мене на шматочки. Щира вам дяка, Мотре Василівно, а з дякою ще одне прохання".

"Яке?"

"Переконайте тутешніх людей, що їх опір безсильний. Князь Меншиков добуде Батурин. Це ж ясно. Пощо тоді даремні зусилля, пощо такі жертви? Краще впустити царське військо в місто".

"Того я вам обіцяти не можу".

"Ні?"

"Бо того я сама не бажаю".

Зажарський видивився на неї.

"Коли б я бачила, що хочуть відчинити браму, положилася б на порозі, хай спершу сторощать мене... Ходім!"

"Ходім", — повторив глухо Зажарський.

Взяла його за руку: "Позвольте вам зав'язати очі. Не дуже то ввічливо, але конечно".

"Такі руки не жаль щоб і світ зав'язали", — відповів.

Вбрала його в козацьку шапку, накинула на плечі якусь бурку і повела в пирницю.

"Як дивно, — говорив, тримаючися її, — ведете мене Бог вість куди, можете замкнути на голодову смерть, а я йду, як послушна дитина".

"Бо вірите мені".

"Вірю, що нічого нечесного не зробите ви зі мною, Мотре, Василівно".

"Як тую віру затратять люди, тоді їм і ніякого рятунку не буде. А до того воно йде"

"Гадаєте?"

"Бачу. От і москалі про ніщо інше й не думають, а тільки, як би нас підійти і винищити до останку".

"Не такий чорт страшний, як його малюють".

"Може, й страшніший. Невже ж і вас прислав світліший без тієї задньої гадки?"

"Не знаю. Може. Як мені це знати? Я в добрій вірі йшов".

"Значиться, і вас підвели. Так тоді вважайте себе щасливим, що хоч потерпіли самі, та не стали причиною людського горя, куди ще більшого".

Зажарському зробилося соромно перед жінкою. Виправдовувався і впевняв, що поганих намірів у нього не було.

Ішли. Пробирав їх гнилий холод підземних мурів. Свічка в руках Мотрі кидала фантастичні тіні. Місцями доводилося схиляться, щоб головою не вдарити в склепіння.

"Вважайте, тут сходи, ще один, так. А тепер повертайте вправо".

"Ведете мене, як на другий світ. Страшно. Добре, що тут так зимно, бо в мене жар".

"Пройде. Я добре оглянула рани. Знаю це діло".

"Ви словами краще залічете біль, ніж лікар мазями".

Мотря вдавала, що не чує. "Кажу, щоб ви собі не кмітували ходу".

"Не турбуйтеся. Моя нога тут більше не постане. Хай собі здобувають Батурин — я на нього не піду. Скажу, що хворий".

"І добре. Менше одного ворога матимем".

"Я не ворог ваш, а приятель нині".

"Спасибі. Коли б тільки щирий, бо краще ворог, ніж нещирий приятель".

"Коли б я не був таким, то — подумайте, нас тут двоє, я — мужчина і ви — жінка. Одним махом скинув би опаску з очей — і ви були б у моїй власті".

Мотря вжахнулася. Не подумала над тим.

"Того я не боюся", — відповіла рішуче.

"Ого!"

"А так. Бо з того підземелля ви не вийшли б без мене. Отсих дверей не відчинить ніхто, що не знає тайного способу".

Зажарський усміхнувся: "Я навіть не буду пробувати, хоч воно і дивно, бо, їй-Богу, варто й загинути, щоб на хвилину заволодіти такою, як ви. В мені говорить мужчина".

"Краще кажіть—звір".

"В кожній людині чаїться звірюка, в тім я впевнився нині, там, у замковій залі. Та ви не бійтеся, пані. Ведіть: Йду, як дитина".

"Так тоді схиліть голову, бо доходимо до виходу. Остання брама. А тепер доведеться лізти рачки. Так..."

І вони опинилися поза замковими мурами, в глухім зарослім садку. Пройшли. Мотря відчинила ворітця і вийшли на тиху, далеку вуличку поза місто. Тут їх обскочили вартові.

Мотря допильнувала, поки Зажарського пересадили через мур. Натовпу тут не було, не було кому знущатися.

"Спасибі вам, Мотре Василівно, — кликав долини Зажарський, — спасибі, що провели мене!"

"Перекажіть світлійшому, що всі ми тут помремо, а президії не гадаємо здавати", — відповів йому згори дзвінкий жіночий голос, як жайворонків спів.

БАТУРИН ГОРИТЬ

Довго стояла Мотря на валах і дивилася, як Зажарський прямував до ріки, як повернув управо, дійшов до того місця, де ждали на нього драгуни з конем, як сів на нього, переїхав міст і загубився в густій товпі всілякого війська.

"Дивна річ. Балакаєш з чоловіком — і ніби він справді чоловік. І чує, і розуміє, і навіть ніби нічого злого тобі не хоче. І може, не один з тих там тисячів такий, як цей. А все-таки ідуть, щоб знищити тебе, забрати волю, розграбити добро, палити, мордувати. Наказ одного чоловіка переминає тих людей у звірів. Тисячі, великі тисячі підчиняються волі одиниці... Одиниця думає за них, наказує, бажає, будує державу. В нас не те... І в нас нема держави..."

Поступила до лічниці, обійшла поранених і хворих, козаків і міщан, котрих було, чимало, бо розпочався перестріл і все нові жертви приносили,— аж утомлена повернула на замок і зайшла до мами.

Любов Хведорівна порядкувала коло свого добра й перебирала папери. Руки її дрижали, жмутки сивого волосся спадали на бліде, на цей раз не підмальоване обличчя. Це вже не була колишня Кочубеїха, горда і негнута, це була інша жінка. Мотря глянула на неї, і в її серці озвалася любов доньки до мами. Так — це була її мати, бідна й терпляча, але куди ближча, ніж колишня, сильна й своєвільна.

Мовчки припала до її руки.

Любов Хведорівна другою рукою пригорнула її до себе і погладила по голові. "Доню",—ледве вимовила тихо.

Перший раз у житті почула це слово Мотря.

"Мамо,— відповіла, цілуючи руку, від котрої стільки кривди зазнала.— Не гніваєшся на мене, мамо?" — питалася.

"Бог мені свідком, Мотре, що ніякого гніву в серці не маю. Втратила я гордість, а здобула доньку".

"А я — маму",—доповіла Мотря.

Наслухували, як ревіли гармати. Московські кулі не влучали ще в замок. Горою перевалювалися, попадаючи в передмістя, з котрого люди вже давно перенеслися під крила замку, бо не почували себе досить безпечними/

"Стріляють москалі",— сказала Мотря.

"Стріляють, та не влучають. Може Бог дасть, що великої шкоди не зроблять.

"Може..."

Куля влучила в замковий мур, і замок задрижав, аж посуд на столі задзвенів.

"Попали... Привикаймо",— сказала, зітхаючи, Любов Хведорівна.

"Після того, що мені велів Бог пережити, нічого не боюсь, готова я на все. І чого мені більше хотіти? Свій вік пережила. Багато гріху прийняла на себе. Хай Бог простить. Не одно спокутувала я, доню. Не одно. Бог тільки знає, що я перестраждала. Дивно, що з ума не зійшла. Як судили покійного Василя Леонтієвича, як карали його, я пальці собі гризла, волосся з голови виривала, аж задубіла з горя, як тая Лотова донька".

"Не потребуєте мені того казати, мамо".

"Аж одної ночі, коли я від ума відходила, покійна мати моя, а твоя бабка, привиділася мені. Осінила мене хрестом святим і сказала: "Прощаються тобі гріхи твої, Любове, прощай їх ближнім своїм". І розгорнула переді мною псалом покаєння і казала читати його. З тої пори, якщо помста підступає до мене, говорю його й легше робиться на серці. Живу, дожидаючи кінця. Може, він і недалекий. Може, вже тую кулю в дуло кладуть, котра покладе край моему грішному життю".

"А може, кулі тієї ще й не відлили, мамо",— потішала її донька.

"Бог нам суддею, не люди. На суд Божий готовімся, Мотре. Не маю я надії, щоб Батурин витримав облогу. Бачиш, як москаль падить... Це щолиш початок. Ще не обстрілялися гармати. З кожним пострілом будуть краще попадати в ціль".

"Але і наші не дармують. Кенігзен славний артилерист. А так,— дасть Бог, що й гетьман на відбій поспіє".

"Дав би це Бог. Ти знаєш, не любила я гетьмана, а тепер нікого собі так не бажаю, як його. Та чи прийде він? Може, й хоче, бо це його столиця, але чи може? Він же тепер не сам. Зв'язався з Карлом і нічого на свою руку робити не може".

"Прикро, що все ми від когось іншого залежні".

"Залежні, бо не визволились від власних гріхів. Знаю це по собі. Я теж у тій гріховній неволі довгі роки жила. Все лиш себе бачила, а не других, про рідний край не дбала, хотіла, щоб на моїм стало, хоч би світ перевернувся догори дном. А це гріх, це великий гріх, Мотре. Таких грішників у нас дуже багате, і тому ми й помремо, мабуть, у неволі, бо Господь закаменілих грішників тяжко карає".

Знову здригнулися мури, двері відчинилися і зачинилися нараз, шибки у вікнах задзвеніли, замок ніби заскреготав з болу зубами.

"Бачиш,— влучають,— сказала Любов Хведорівна, наслухуючи, чи не валиться мур. Але мури заспокоїлися, куля, мабуть, застряла в камінню, не перебивши стіни. Любов. Хведорівна перехрестилася.— Ще не та, дякувати Богові, ще ми живі. Тут, Мотре, щонайважливіші папери. Захочай їх. Ти краще знаєш замок і його таємні сховки, ніж я".

Мотря прийняла згорток і за пазуху уткнула.

"Та ще слухай і зятям собі добре. В нашім саді, від головної дороги біля третьої стежки направо, від третьої липи кроків двадцять і три, закопаний мій клад: золото й дороге каміння і дещо дзвінкого гроша. Якщо Господь покличе мене на свій суд, а тебе оставить живою, добудь його. Оздоби церквам і бідним роздай, по половині, а гроші поклади в гетьманський скарб. Скажи, це на потреби державні, нашої, української держави. Завинила я перед нею багато, може, хоча малу частину того боргу сплачу. Совість не дає мені спокою. Не знаю, хто гетьманом буде, чи залишиться Іван Степанович, чи виберуть нового. Хто б не був, скажи, що Любов Хведорівна вітає його й бажає йому всякого добра, щоб жив і реґіментував Україні на славу".

"Що ви це, мамо? Відженіть чорні думки. Обом нам небезпека одна. Як згинемо, то згинемо обі".

"Я стара, мені все ближче до смерті, ніж тобі, тому й готуюся до неї. От, може, за хвилину побіжиш куди, до хворих або на мури, може, й не побачу тебе, тому й говорю.

Не забудь, доню, не забудь!"

І мати обійняла доньку, пригорнула до грудей й зимні уста притулила до її гарячого обличчя. Цілувала. Довго, сердечно, за всі часи. Материнська любов, здержувана гордощами великої і багатой пані, впоминалася тепер, в цей тривожний мент, о свої потоптані права. Нараз всі меблі спалахнули червоним відсвітом. В місті почувся шум, луск і крик. Мотря кинулася до вікна. Глянула й закрила його важкою занавісою.

"Побіжу, довідаюся, що там таке, не тривожтеся, мамо!"

Побігла. Любов Хведорівна осталася сама. Певно, москалі здобули Батурин,— прийшло їй на гадку. Чекала, коли впадуть до неї і зарубають її, жінку покараного царем на смерть Василя Кочубея і матір Мотрі Чуйкевичевої, котрої муж пішов з гетьманом до шведів і котра залишилася в Батурині й обороняла його.

Здивувалася, бо Мотря не повернулася стривожена, не тягнула її кудись у підземелля, щоб перед ворогом рятуватися утечою таємними хідниками, а спокійно посадила її на шкіратяній старосвітській канапі і просила не турбуватися.

"Це міщани підпалили свої хати",— казала.

Любов Хведорівна не вірила своїм вухам. Хто чув, щоб люди сповна розуму палили свої домівки?

"Так, мамо, палять, бо треба. Треба, щоб ворог знав, що батуринці на все готові, що їм нічого щадити й жаліти, що в них тільки й діла, що оборона замку".

Любов Хведорівна терла рукою чоло, ніби будилася зі сну. "Батуринці Батурин палять,— шептала зів'ялими устами.— Самі його палять, щоб ворог не мав що палити. Значиться, вони дійсно хочуть його обороняти до останку, згинуть, а ворога в місто не впустять. Значиться..." — і вона припинилася на хвилину. Те, що хотіла сказати, було надто страшенне, щоб вимовити зразу, не привикнувши до нього, не переконавши перед тим самої себе, що воно потрібне, конечно, неминуче це слово і діло, що за словом піде.

"Значиться... Мотре! Ходім!" — сказала, беручи доньку за руку.

Мотря не допитувалася, може, догадувалася про наміри мами.

Як вийшли на замкове подвір'я, мимохить зупинилися. Обдало їх гарячим, гаром, чадом. Батурин горів.

Горів їх рідний город, підпалений руками своїх власних мешканців. Ця гадка збільшувала грозу пожару. Не могли освоїтися з нею. Коли б ворожі стрільна підпалили дахи і стріхи батуринських будинків, старих, дорогоцінних стариною, і новіших, побудованих чималою витратою труду та гроша, так це було б звичайне та приходне, а так...

Хвилину стояли на кам'яних сходах, щоб привикнути до того, що нараз побачили перед собою. Долонями заслонювали очі. Іскри летіли на них. Струщували їх з волосся і з одежі. Дими спиняли віддих. Задуха біла з міста, як з велетенської печі. Чути було тріск, ломіт, гук. Валилися дахи й димарі. Поломінь притихала на хвилину, то знов ще з більшою силою виривалася з хат і домів, крізь челюсті обезвічених вікон і крізь вирвані двері, й огненними язиками, червоними хвилями, гарячими стовпами підлітала вгору,

до хмар, до сонця, до самого Бога, як самопальна жертва, як автодафе.

Зробилося гарячо, немов це не пізня осінь, а літнє .полудне. У повітрі, як огненні птахи, літали гонти, горючі тріски, відірвані від вікон, дівочими руками так пильно й гарно мережані й вишивані занавіси. Горючі книжки вискакували вгору, високо понад дерева, розтворялися і, як червоні вірли, втікали від пожежі.

"Ходім!" — сказала Любов Хведорівна, притулюючися до доньки.

"Куди?" — питала її Мотря.

"До нашого двора".

"На замковім подвір'ї?"

"Ні, до нового".

"Ходім".

За димами не бачили дороги. Пожежа знівечила план міста. Пускалися в добре їм відому вулицю, котрою проходили не раз, і мусили завертати в іншу, бо тамтою ніяк було пройти. Полумінь через дорогу подавала собі руку, горіли й валилися тини, плоти, паркани, високі, дубові брами, тесані сокирами дідів,— останні свідки їх загарливої праці. Деякі хати вже дотлівали. Стирчали огненні кістяки, димар, як обсмалений хребет, недотлілі крокви, як ребра, дубові сволюки, як руки, опущені в безсиллі і в розпуці. Ще хвилина, луск, тріск, гук і — кістяк валився на постелю з диму, сажі, з румовища. Так гарячо було, що шибки з вікон топилися й котилися блискучими кулями. Ніби місто плакало останніми, пекучими сльозами. На подвір'ях, як гори, лежали живцем згорілі коні й корови. Чути було немилий запах шерсті, лою і паленого м'яса. Загулювали ніс, затримували віддих у грудях, щоб не чути того, і йшли далі крізь огненне море.

Люди, як круки, літали кругом.

Жінки борикалися зі скринями, хотіли їх викотити в безпечне місце — в садок або на город. Але скрині горіли, тліло в них заховане добро. Мама тулила до лона перестрашених дітей і проклинали своїх мужів за окаянне діло. Де ж хто чував, щоб хазяїн під свою власну стріху червоного когута пускав! Подуріли хлопці! Пан Біг їм розум відібрав!

Людський крик, вереск, зойк додавали нових пронизливих акордів до тої пекельної оркестри.

Сліпий дідусь з бандурою втікав. Бандура горіла, він її руками гасив, від бандури зайнялася борода.

Дід робився подібним до огненного стовпа. Мотря припала до нього. Скинула жупан і обгорнула бандуру, Любов Хведорівна долоньями гасила обсмалене дідове волосся. Огнений стовп погасав. Дідусь благословив їх. Врятували неповинну Душу.

"Підете з нами, дідусю!" — сказала Любов Хведорівна і потягнула старого за собою. Сліпий далеко не зайшов би.

Кочубеїв двір стояв серед великого саду. Йому поки що не грозила пожежа. На дубах висіло ще зимне і мокре від дощу листя, гілляки й здоровезне галуззя, дерев були мокрі, вогонь не вчепиться їх скоро. Але челядь все-таки виносила дрібніші меблі і

посуд далеко в сад, на другий бік від пожежі.

"Не треба! — гукнула на них Любов Хведорівна.— Лишіть! Як горить людське, хай горить і моє!"

Здивовано дивилися на неї. Мабуть, з ума зійшла. Від смерті Кочубея Любов Хведорівна не та стала. А до того — облога, пожежа, якщо збожеволіла, то й не диво.

"Лишіть, кажу!" — повторила рішуче і в покої ввійшла. Мотря за нею. Проходили кімнати, ніби прощалися з ними, з усіми радощами і смутками, які в них пережили, вони і батьки їх, бо двір, хоч називався новий, а основами своїми, боковим крилом, до котрого добудовано передні покої, пам'ятав давні часи.

Вікна здивовано дивилися на них, двері не хотіли їх пускати від себе, замикалися важко.

Любов Хведорівна зняла той самий образ Розп'яття, в чорних рамах, котрим відбирала колись присягу від черця Никанора, запалила свічку і пустилася на горище. Мотря вхопила її за руку.

"Мамо, ви куди?"— У неї майнула гадка, чи, не дай Бог, не збожеволіла мати. Любов Хведорівна подивилася на неї уважно, тими самими мудрими і бистрими очима, до котрих Мотря привикла від дитини.

"Як треба, Мотре, то треба. Досить ми бокували від людей. Весь тягар спихали на них. Так не годиться. Коли горить Батурин, хай і Кочубеї з димом ідуть".

Мотря побачила те, про що догадувалася тільки. Затремтіла душею. Їх гніздо мало з димом піти. Не жаліла матеріального добра, а жаль їй було родинних пам'яток, споминів, все одно — сумних чи веселих, хоч останніх і не так-то багато зазнала в тім дворі. Тут радо проживав її безталанний батько.

"Годі, Мотре, ходім! Нема що пристращатися до маєтків. Може, вони й не добром набуті. Хай Господь їх у жертву прийме, може, якого гріха простить. Має попасти Меншикову в руки, хай горить. Хай бачить народ, що ми готові разом з ним терпіти. Так краще, так конечно — ходім".

Вийшли на горище і ще раз глянули навкруги. Ще раз побачили як горів Батурин, як дими жалібною паполомою осотували весь краєвид, як у них потопав московський табір, в котрім помітний був незвичайний рух. З табору на замок, а з замку на табір летіли кулі, здавалося, йшли собі назустріч, та не попадали в себе. Миналися, несучи з собою смерть і руїну.

Московські кулі все ще здебільшого не попадали в замок. За кожним разом, як влучала котра в місто пожежа ще гірше лютувала. Ще вище знімалася полумінь, сичіла, вищала, кривавими язиками здіймалася до неба.

Мотря мовчки за мамою ішла. Могла вирвати свічку з її рук, але чула, що не має до того права. Мати говорила правду. Треба, щоб бачив народ, що Кочубеї тримають разом з ним, що люди, те й вони.

На горищі була одна комірка, повна всілякого хламу — постелі, білизни, непотрібного вбрання. Любов Хведорівна відчинила до неї двері. Поставила на столі Розп'яття, перед ним свічку і перехрестилася. "Хай Бог прийме за прощення наших

грівів,— сказала, підпалюючи комірку. Хвилину дивилася ще, чи вогонь не потухне, а тоді двері затріснула наглухо.— Вертаймось!"

Вхопила Мотрю за руку і скорим ходом збігла з нею надолину. З сіней вискочила на ганок.

На кам'яних сходах сидів сліпий дідусь. Дрижачими руками водив по обсмаленій бандурі та числив непорвані струни. Мало їх було, і бандура не хотіла грати.

"Приютіть старого,— говорила до слуг.— Щоб він кривди не мав. Заберіть його геть, щоб не згорів з двором".

Слуги витріщеними очима дивилися на свою пані... Збожеволіла!

"Як умру; то слухайте доньки, вона про вас подбає. А двора не рятуйте, хай разом з Батурином горить. Хто з вас сильний — на замок. Там рук до оборони треба. А тут кінець... ходімо, Мотре!"

І тою самою дорогою, котрою перед годиною прийшли, пустилися назад.

Відійшовши кроків, може, двісті, озирнулися. Дах на Кочубеевім дворі займався. Піяв червоний когут, б'ючи огненним крилом.

Та челядь все-таки двір рятувала.

"Як собі хочуть,— сказала до доньки Любов Хведорівна,— я своє зробила".

По дорозі бачили, як хворих і поранених з лічниці на замок переносили. В лічницю влучила московська граната і наробила чимало каліцтва.

Хворі стогнали, зціпивши зуби, ніби соромилися свого болю.

Очима, повними вдяки, здоровили Мотрю. А вона, не зважаючи на пожежу і на небезпеку, приставала до них, поправляла перев'язки на ранах, обтулювала їх на носилках, гладила білою долонею скривавлені козацькі руки.

На останній носилці впізнала старого сотника з полтавського Герцикового полку, котрий нині рано такої слави в герці з москалями зажив. Лежав великий, аж йому ноги звисали, як дихав, груди підносилися, мов гора. З відчинених уст цівкою слезила кров. В нього теж влучила московська граната. Гадали, що вмер, бо був пошарпаний страшно. Але, видно, козацька душа нерадо розставалася з хоробрим тілом. Дихав ще. А коли Мотря доторкнулася його спітнілого обличчя, підняв повіки і всміхнувся.

"Мотре Василівно,— сказав,— помремо всі, а президії нашої не здамо!"

Хотів піднятися, встати, але тільки головою рухнув; "не зда-мо!" — випрямився і — замовк навіки.

Мотря долонею очі йому затулила, зняла хустку з голови і замість китайки прикрила нею козацьке обличчя.

ГРАНАТА

Батурин горів. Запалювалися щораз то нові будинки. Не треба було й підпалювати, вітер скрізь розносив горючі головні. Кидав ними на церкви й на замок.

Як мовкли постріли і на хвилину потухала пожежа, то зривався ще страшніший від них гул — людське голосіння. Здавалося, що замкові мури ожили й ридають.

Мотря декілька безталанних жінок з дрібними дітьми забрала до своїх покоїв, а сама побігла на мури.

"Мотре Василівно,— кричав, побачивши її, Кенігзен,— бережіть себе, тут небезпечно".

"Мені не більше, як вам",— відповіла спокійно.

"Як же вам, пане осавуле, ведеться?"

"Гармати лихі. Не доносять. Одну батарею московську я застукав, інші теж взяв би за чуб, так закороткі руки. А все-таки ворога я приневолив до зміни позицій. Бачите, світліший переніс свою квартиру і посунув назад свій обоз,— тут йому загарячо було. Гей, коли б так більше і кращих гармат".

Останні слова заглушив гук, подібний до грюкоту грому. Задрижав мур, посипалося каміння, дими й копоти закрили світ. Мотря чула крик, бачила, як бігали й метушилися люди, мов крізь сон доходила до неї голосна команда Кенігзена: "Пали", а потім якийсь солодкавий, аж млісний супокій розлився по її тілі, відбираючи в неї владу і свідомість.

* * *

Здивувалася, побачивши себе в замковій кімнаті у своєї матері... Невже ж це дійсно Любов Хведорівна, отся жінка, що так турбується нею? Подає воду з вином, оцтом обтирає виски, так лагідно доторкається її рук і ніг?

"Болить тебе що, Мотре?" — питає Любов Хведорівна.

"Ні, мамо, вже пройшло. Не турбуйтеся, дайте, я встану".

"Полеж ще трохи. Як принесли тебе, я гадала, що вже тобі кінець. Бог ласкав, пощадив тебе. Не досвідчай же його. Це не жіноче діло, Мотре, лізти, де кулі падуть. Лишім це козакам".

"А Кенігзен?" — спитала нараз Мотря.

"Кенігзен, Мотре, Кенігзен поранений".

Мотря очі руками закрила. Побачила в своїй уяві геройську постать гарматного осавула, який мало що не весь день невтомно працював біля своїх поганих гармат, не довіряючи ні їм, ні нікому. "Коли б їх у мене більше та кращих",— пригадала собі його слова. Тепер він і її осиротив.

"Важко поранений Кенігзен, мамо?" — спитала несміливо. Любов Хведорівна не відповідала. Не хотіла бентежити доньки.

"Кажіть, що з ним?"

"Що Бог дасть",— відповіла мати, і Мотря зрозуміла, що з Кенігзеном погано і що з Батурином недобре, бо ніхто не заступить його.

"Це був лицар",— сказала, сідаючи на ліжку.

"Так, доню, це був чесний і хоробрий вояк".

"Німець, а боровся краще від наших, за нашу, чужу йому справу".

"Не чужу, бо він пристав до нас душею, аж дивно".

"Аж дивно, що в нас тієї любові немає".

Мотря зірвалася з постелі.

"Ти куди?"

"До Кенігзена".

"Не пущу тебе! Біля нього лікар. Він уснув. Не треба бентежити його, не йди! Тепер ніч. Ти ще не маєш сил, упадеш де. Там лютий бій. Чуєш, як гармати ревуть. Там, Мотре, пекло".

"Самі ви казали, мамо, що де люди, там і ми. Мені до людей треба".

"Ти вже потерпіла за них. Сиди!"

"Годі, мамо. Там вирішується бій, а я тут, як у гостині сиджу".

"Зажди. Чуєш, хтось надходить..."

Цей "хтось" був молодий сердюк.

"Що там?" — спитала його Любов Хведорівна.

"Богові дяка, гаразд. Перший приступ відбили ми щасливо",
Любов Хведорівна очі підняла до неба.

"Велике милосердя твоє. Владико. Не відмов ласки твоєї для нас,— а повертаючись, до сердюка: — розкажуй далі, говори!",—просила.

"Коли Кенігзенові потрощило ноги й наші гармати замовкли, москаль перейшов ріку. Полковник Чечель заборонив стріляти. Допустили ми їх до самих валів, а тоді гримнули мушкети. Захиталися московські полки, не один полетів стрімголов у ріку. Але й не одного з наших теж не стало, бо москаль з гармат без упину палив. Я самих старшин брав на ціль і, мабуть, кількох від замку відігнав..."

"І що? Що далі?" — питалася Мотря.

"Меншиков сильно напирив. Мабуть, помітив, що з гарматами нашими недобре, і хотів покористуватись нагодою. Лізло їх, як сарана. Вже вдиралися на мури, як ось полтавський полковник саме впору з двома сотнями прибіг. Засипали ми їх таким огнем, що летіли з мурів, як мухи. Хлопці камінням жбурляли на них, полився окріп".

"То вже доходило аж до того?" — тривожно скрикнула Мотря.

"У велике заходило, пані. Полковник Герцик команду над гарматами прийняв. Чуєте, знову наші стріляють. Час мені, прощайте!"

І він побіг.

"Перший приступ відбили,— промовила Мотря,— а за першим піде другий і третій. Тепер ніч. Тільки світла, що пожежа горить. Хто знає, які в Меншикова плани. Іду я, мамо".

"Підеш?.. А що ж я робитиму без тебе?"

"Те, що я без вас, мамо. Поблагословіть мене".

Мотря приклякла, Любов Хведорівна руки на голову доньки поклала: "Що доброго я в житті своїм зробила, почисли за донькою моєю, Боже!"

* * *

Мотря вибігла з замку.

Батурин горів. Здавалося, пожежа була грізніша, ніж удень, бо вночі огонь усе страшніший. Замкові мури облиті були червоною загравою, ніби це вони горіли. Руді дими снувалися кругом. Валилися димарі, з луском падали перепалені сволоки і розсипалися муровані стіни.

Люди вже не кричали. Забули про пожежу, вся їх увага звернена була на останне

прибіжище, на замок. Коли б він не упав.

"Коли б він не упав..." — говорила до себе Мотря, пробігаючи замкове подвір'я. Тягнуло її туди, де недавно мало не пожила смерті. Хотіла побачити те місце, але пригадала собі мамині слова й повернула з дороги.

"Де лежить гарматний осаул пан Кенігзен",— спитала якогось офіцера.

"В гетьманських покоях надоліні",— почула відповідь і побігла туди.

Великий склеплений покій озарений був червоним відблиском, подібно, як цілий Батурин. Кризь малі, в олово оправлені шибки вливався він, надаючи гетьманській спальні фантастичного вигляду. Біля ліжка горіла свічка і хропів на фотелю старий німець-лікар.

Мотря підійшла до хворого і нахилилася над ним.

Пізнав її: "Це ви, Мотре Василівно?.. Спасибі, що прийшли... Як же там?"

Говорив насилу, кризь великий біль.

"Нічого. Перший приступ відбили".

"А гармати?"

"Стріляють. Герцик заправляє ними".

"Перекажіть, щоб пороху більше підсипав. З третьої зряду хай краще не стріляє, щоб не розірвало дула. Небезпечна".

Мотря хустиною обтерла йому з чола піт.

"Спасибі. Як ваша ласка, подайте води. Палить".

Мотря піднесла йому чарку з водою і збудила старого німця. "Гер медікус, спите?"

"Борони Боже. Я лиш так трохи задрімав".

"Ваш земляк хворий, а ви куняєте, як коли б нічого".

Німець нахилився над нею. "Що я йому поможу? Тут тільки й надії, що на Бога".

Кенігзен зачув останні слова.

"Мотре Василівно,— прошепотів.— Будь ласка, як коли б що до чого, не оставляйте мене на поталу москалям".

"Заспокойтеся,— відповіла Мотря,— у мене ключ від порохової вежі. Не підемо бранцями в Москву".

Стиснув її руку, так кріпко, ніби це не рука, а меч.

У неї дійсно ключ. Доторкнулася його. Чи не забула і чи не поміняла? Так багато їх має. Але другого такого ні: великий, важкий, дивно позазублюваний ключ до старої вежі, до котрої вже й стежки позаростали травною. Ніхто не заходить туди. По що? Там лиш сови під дахом гніздяться.

Біля вежі голодова яма. Склепіння завалилося, яма кропивою поросла, давно нікого не садовлять туди. А все ж таки люди хрестяться, проходячи повз неї і затулюють вуха руками, щоб серед нічної тишини не почути стогонів і ридання.

Дивні і страховинні речі розказують собі про тую вежу і про яму. Та найстрашнішої тайни не знають. Там, у глибоких пивницях, лежать бочки, повні пороху стрільного. Сухий він, тільки жде на іскру.

Може, нині скінчаться його дождання...

Ключ і тайну, як відчиняти вежу і куди дібратися до пивниць з тими бочками, передав Мотрі Чуйкевич, прощаючися з нею. Поклялась, що увійде туди тільки тоді, як чесна смерть привабливішою стане від нікчемного життя. Мотря весь час носила цей ключ при собі. Але не думала про нього. Аж нині, побачивши важко пораненого Кенігзена, пригадала собі. Коли на сім світі зачиняться перед нею всі двері наглухо, цей ключ відчинить їй ворота у другий, може, кращий, на всякий спосіб інший світ. Мотря ще раз глянула від дверей на Кенігзена.

"Не бійся, гарматний осауле! У мене ж ключ, двері райскія нам отверзающий".

І вийшла.

* * *

Ніби в огненну піч входила. За кожним разом, як вітер повівав у лице, ставало так гарячо, що — гадала — упаде від задухи. Вітер розносив гонти і тліючі сніпки. Полумінь стріляла вгору, як горючий водограй, знімалася вгору, як хвостаті комети, то знов стелилася низом і повзла, як стоязика казкова гадюка.

Стіни замку мерехтіли, ніби їх освітлювано кольористими огнями. Мотрі прийшов на гадку цар-піротехнік. Дивись здалеку, жорстокий тиране, і радуйся, сотворивши пекло!

Горить Батури́н. Дотлівають хати, запалені руками власників своїх. Від них займаються й сусідські оселі, навіть ті в бічних вуличках, серед садів. Деревата тріщать, ніби з болю. Птахи, що мали гнізда на них, під хмарами кружляють і жалісно кричать. Щасливі ті, що скоріше відлетіли в вирій. Щаслив, хто покинув Батури́н!..

Збігала по східцях. Якраз у цей мент завищало щось у повітрі, заскавуліло, завило як пес, і московська граната влучила, як грім, у недалекий горючий будинок. Засичала сто язиками пожежа, ще вище знялися вогненні стовпи, ще ясніше зробилося кругом, ще гарячіше. Мотрею захитало, ніби якась невідома сила їй тручала її назад в замкові зали. Мало не впала на останньому сході. Вчепилася за поруччя, перебуваючи хвилину в німому, безтямному жаху. Знівечить тебе розгуканий океан злості й завзяття. "Спасай себе!"—шептало щось до неї. "Ні, ні!" — сказала Мотря, ступаючи на замкове подвір'я.

Товпища безборонних людей тулилися до стін. Стіни стогнали й ридали, як живі. За кожним вистрілом гармати, неначе відгомін її, лунав жахливий крик. "Ісусе, Христе!"

Жінки, як божевільні, бігали, шукаючи загублених дітей і мужів. Щохвилини приносили когось згори і клали на тії стоги постелі, котру батуринські жінки позносили зі своїх хат на замок. І за кожним разом з-під мурів кидалися туди цілі сотні жінок, дідів, дітей, питаючися: "Хто се?" А пізнавши, припадали з розпучливим криком до вбитого або раненого і тягнули його в пивниці або хоч під мур, де було хоч трохи безпечніше від куль. Загулювали очі на смерть або осматрювали рани. Про лікарський догляд і опіку і мови тут не було. Ворог припускає штурм. Чимраз ближче й чимраз густішою лавою підсувається під замок. У нього багато гармат, вони вже обстріляні, їх кулі попадають як не в замок, то в місто. А в батуринців мало гармат і бракло того, кого вони слухати привикли, не стало Кенігзена, що за десятиох працював, а за сотки

розумів гарматне діло.

Герцик на його місці. Мотря бачить чорну тінь полтавського полковника, що пробігає по мурах.

Біжить туди, хоч совість каже залишитися в подвір'ї, біля вмираючих і поранених.

Хоче знати, чи не пора відчинити вежу.

Чечель вже ледве дихає. Побачивши Мотрю, дає знак, щоб не підходила ближче.

"Як же там, полковнику?"

"Бачите як".

"Витримаємо?"

"Досі всі приступи відбили".

"А вистачить сил?"

"У мене, так. Чи в інших — не знаю, обіцяють. Ворог теж не з заліза. В нього вдсятеро більше втрат, ніж у нас. Боремося на життя і смерть".

"Значиться небезпеки нема?"

Чечель присів на хвилину на камені, щоб спочити, бо виснажений був до краю. Добув люльку і набив тютюном. "Стільки огню, а люльки нема чим запалити", — жартуючи, кресав кресалом огонь.

"Добре, що губка від крові не замокла".

Мотря глянула з валів на долину.

"Не підходьте над берег, — радив Чечель, — там ще небезпечніше, станьте тут, біля мене!"

"Питаєтеся, чи нема небезпеки. Наші відбиваються славно. Як витримаємо яку годину, ворог подасться назад, бо втрати має страшні. Рано знов, сподіюсь, почне переговори".

"А гетьман?"

Чечель встав, взяв Мотрю за руку і обернувся з нею в напрямі Десни. Довго дивилися туди. Дими й місяць вкривали краєвид. Нараз Чечель стиснув сильніше Мотрю за руку. "Бачите, там? Ніби зоря, то займається, то гасне".

"Бачу, полковнику".

"Це гетьман світляні сигнали дає. Знаємо, де стоїть, — подождемо".

"Подождемо, полковнику, — спасибі вам".

Сховав люльку за пояс і побіг туди, де з новою, безтяменною силою ворог вдирався на мур. Вже видно було ріжкаті трикутні капелюхи, вже блищали очі п'яні диким, розпучливим завзяттям, ще мент і жива хвиля переллється крізь греблю, залле і затопить Батурин. Мотря ключ рукою стискала.

Чула луск прикладів, що торошили людські черепи, грюкіт тіл, що котилися по мурах, і свист куль, і ломіт каміння, і той гул, рев і зойк, ті прокльони і скавуління, лайку і благання ласки, весь той хаос звуків, що сп'янював її, доводив до безтями, а разом із тим не пускав від себе, приковував до місця, цікавив. Боротьба тягнулась, як стихія; хотілося вирвати мушкет з рук, котрі його пускали, і, забуваючи про все, відбивати ним від мурів тую небезпеку, хотілося кидати каміння, сокирою відрубувати

пальці, що ціплялися мурів, як не що, то хоч кричати, додаючи собі і іншим відваги. А разом із тим щось здержувало її, веліло ждати дальших, непередбачених подій, ніби нагадувало: в тебе є свої завдання окремі... Яка ж далека була дійсність від примарів уяви!

Коли відняла руку від очей — хвиля від греблі котилася з глухим ревом назад, ослаблена, може, й безсила. Значиться — і цей наступ відбито.

"Ви ще тут?" — питався Чечель, побачивши Мотрю.

"Хотіла знати, як воно скінчиться".

"Тут, може, вже й докінчилося, але там починається наново", — і він побіг, куди його кликав важкий обов'язок.

В Мотрю вступив дух. Оживала надія. Бачила, що Батурин не здасться. А там — гетьман світляні сигнали посилає. Може, він іде, а з ним і її муж, Чуйкевич. Коли б швидше. Коли б їх Господь у цей мент приніс! Скільки радості було б, який тріумф!

Уявляла собі ту щасливу хвилину. Не в Київ, а в Батурин гетьман, відбивши ворога, в'їжджає. Батуринці вітають його, як свого спасителя; забувають про пожежу, про втрату свого маєтку, про стільки жертв у людях, а радуються разом із ним, що врятована справа, що чесно перетривали ту важку спробу, спробу невгнутості, без котрої народ все одно що глина, з якої чужий гончар, який схоче, такий й виліпить посуд.

Цей ясний образ набирав тим більшої краси, що являвся серед дійсності грізної, з кожною хвилиною грізнішої.

Чечель, відбивши один завзятий приступ, спішив у друге місце, котре ворог підібрав собі, щоб вдертися на мури, не йшов, а біг, а по дорозі доносили йому, що приступ уже також з тилів починається. Мабуть, москалі під охороною ночі оточують Батурин. З усіх боків лунали постріли й чути було бойовий крик. Мабуть, москалі, побачивши завзяту оборону твердині від сторони Сейму, пробують добути її з другого боку. Не виключене, що таким робом гадають розділити сили обложених, знаючи, що вони в них не дуже-то й великі.

Сам город Батурин не укріплений як слід, може, він і не устоїться, тому треба було наскоро замок і від сторони міста забезпечити. Чечель дав наказ сипати новий вал.

* * *

Закипіла робота. Робітники забували за нею про небезпеку і заспокоювалися. Не один, замість бігати з місця на місце, щоб запопасти новин, брав заступ і копав, ніби від того нового валу залежало їх спасіння.

"Скоріше! Скоріше!"

Сотки рук кинулися гасити пожежу на підзамку. Гаками зривали останки стріх, тручали стіни й димарі, пожежу присипали землею, бо замало було води.

Другі копали рів, нову греблю, від котрої мав відбитися ворожий прибій...

"Хутчіш! Хутчіш!"

Інженерні старшини зазначували, куди повести цей вал і рів, а до роботи ставав усякий, великий і малий, старий і нелітній, мало що не діти. Не силували нікого.

Всякий і без того розумів, що тут не чиєсь, а його власне діло.

Мотря теж подалась туди. Взяла заступ — копає, її примір заохочує інших. Тисячі рук риють глибокий рів, з виритої землі росте високий вал, вбивають його, деяке лишне каміння на замку, деяка ще камінна стіна на згарищу стирчить — стягають на вал, скріпляють, забезпечують палями, за палями становлять вози, борони зубами вверх, роблять усе, щоб тільки ворога зупинити.

"Спішись! Спішись!"

Дотліваючий Батурин присвічує їм до праці, червоні обличчя робітників, червоне їх убрання, ніби весь світ обіллявся кров'ю. Вороги стріляти не перестають. За кожним пострілом крик і зойк. Кулі недаром літають. З кожною хвилиною більше жертв, але й завзяття більше.

"Не дамось!"

Все нові вісті наспівають — про новий наступ і про новий відбій. З котрого боку не вдирався ворог, скрізь відбито його з великими жертвами — для нього. Дивно, що наступати не перестав. Знати — багато б нього людей і не щадить їх. Московські генерали ніколи не щадили своїх солдатів.

Глибшає рів і кріпшає вал. Мотря не бачила ще такої жвавої роботи. Що лиш тепер розуміє, яка-то сила громадське зусилля, викликане розумінням спільного хісна та спільної потреби. Скрегочуть заступи, добувають з землі якісь кістки, навіть черепи людські. Мабуть, не раз боролися тут наші предки. Попадаються і поломані шаблюки. Все те відкидають набік. Похоронять, як прийде час. А може, хтось похоронить і їх разом із нашими кістками? Україна — побойовище одно.

Та не пора на жалісні гадки!

"Поспішайсь! Поспішайсь!"

Робота кипить. Ще трохи й кругом замку від сторони міста виросте новий вал і розвернеться новий глибокий рів, нові труднощі для ворогів і нова охорона для наших.

Старшини бігають, розглядають те, що зроблено, і наказують, що треба ще зробити. Тисячі рук виконують їх наказ без супротивлення, навіть ті, що до чорної роботи зроду не звикли і не звикли слухати нікого. Спільна небезпека та спільна оборона з'єдинює і рівняє усіх. Скриплять тачки, лунає відгук молотів — вал росте. Ще трохи і буде за ним безпечно.

Вже й сердюки займають на тім валі свої нові становища, приміщують мушкети, приносять ящики з порохом і кулями.

Нараз огонь притух, кулі здержалися в лету, кров стялася в жилах, божевільний вереск зірвався і летить ген з-поза замку.

"Ой-ой! Ой-ой! Ой-ой!"

Безтяменний жах, гнаний батогами розпуки, звірський перепуд, позбавлений усякого застановку, якась потвора, обезвічена й покалічена на душі й на тілі сунеться і реве: "Ой-ой! Ой-ой!"

Спиняється нараз робота: "Що се? Що?"

Котяться випущені з рук тачки, падають заступи й джагани, люди, що перед

хвилиною працювали так пильно, кидають усе і біжать навмання.

"Що там сталося? Невже ж?"

І Мотрю пориває людська хвиля, як стихія, вона не має сили спинити її, біжить, летить, жене. Одне має на тямці, щоб не спотикнутися, не впасти, не дістатися під ноги, бо тоді всьому кінець. А в неї ключ!

В неї ключ...

Чіпляється тієї гадки, як потопаючий соломинки. Пробує зупинити натовп:

* "Люди, стійте! Заждіть, так не можна. Не толочте себе. Ради Бога, спиніться!"

Ніхто не слухає її, жах сильніший від голосу розуму— женуть.

Чіпляється когось за руку, сильно, мабуть, стискає до болю.

"Це я, Кочубеева Мотря, стійте! З ніг впаду, порятуйте мене!"

Якісь перестрашені очі повертаються до неї, дивляться, і розум до них вертає. "Мотря Василівна? Невже ж... Люди, стійте. Рятуйте Чуйкевичеву Мотрю!"

Дехто стає, решта натовпу пересувається далі, назустріч тому божевільному верескові, в котрім, крім безтямного "ой-ой!", почуваються уже й інші голоси, грубі, погані, як звірський рев.

Мотря нараз починає розуміти в чім діло.

* * *

В замковій стіні була колись в одному місці вхідна брама низька. Склепіння зарисувалося, замість направити його, зачинено браму. Згодом земля засипала її, вибуяла трава, розрослись кущі й закрили цей вхід. Люди забули, що там теж колись був доступ до замку. Ворог про нього не знав... Аж тепер довідався? Як? Хтось показав, якийсь новий Ефіяльт. Хто?.. Ніс.

Оття жажлива правда вернула їй втрачену пам'ять і енергію.

Не пустити ворога, боронитися, а коли буде втрачено все, останеться ще ключ.

"Москалі вриваються крізь круглу браму, не пускаймо!" — крикнула голосом не розпуки, а нового завзяття.

"Зупинім утікачів. Ставаймо в кілька рядів, тримаймося кріпко, не пускаймо... Хай хто біжить до оружної вежі, може, там ще є які мушкети!"

Рішучий наказ — це одинока рада в такому моменті. Натовп дійсно зупиняється, пробує супротивлятися, але, побачивши, що годі,— повертається грудьми до ворога.

Він недалеко, кроків, може, двісті, борікається зі зменькою сердюків, що перші прискочили, зауваживши зраду. Не піддаються, живим муром виростають ворогам на дорозі. Але їх мало. Треба їм на поміч поспішати.

"В кого мушкет або сокира — вперед!"

Декілька мужчин вискакує і біжить на певну смерть. Інші починають розуміти, в чім діло. Позбувшись першого страху і побачивши, що тут вирішується питання їх життя і смерті, скоро зживаються з тією гадкою і рішаються згинутися або побідити. Нічого третього не бачать.

"Перепустіть жінок!.."

"І дітей..."

"Парубки — вперед!"

"Ранених віднесіть на тил!"

"Лавою, лавою вперед!"

Батуринський золотар, колишній запорожець, дядько літ коло шістдесят, бере провід.

Невеличкий гурт мужчин і селян, що з недалеких хуторів схоронилися перед ворогом у столиці, люди здебільшого старі, давно забувші воєнні діла, переминюються у відділ добровільних оборонців твердині.

Одні — з мушкетами, другі — з джаганями, заступами посуваються вперед. Ворог увійшов був у браму.

Жменька сердюків не могла їх спинити. Мало хто остався живим, а ті, що осталися, обливалися кров'ю. Такого завзятого бою ніхто з них не пам'ятав. Бралися попід сили, давили себе за горло, очі видирали собі. Це вже була не битва, а різня, не дійсність, а томлячий сон. Ворожа хвиля вдиралася на греблю, розривала її, роздирала, перевалювалася на другий бік, аж тріщали кам'яні одвірки, аж брама хиталася в основах.

Золотар глянув перед себе, зрозумів, у чім річ і гукнув позад себе: "З джаганями — по мурах на браму! Хутчіш!"

Не потребував їм казати, що там мають робити. Наказ зрозуміли як слід. Брама була глибока, кроків, може, на двадцять. У її мурах були вартівні і входи на верх і якісь магазини. Все це занедбане, запущене, прямо руїни. Склепіння зарисувалося давно. Треба було тільки трохи зрушити його вниз, прямо на голови ворога, що густою лавою заповнив ціле підсіння, давлючи себе, тратуючи і дбаючи тільки про одно, а саме: як би вийти з тієї дідчої тісноти — вперед, в Батурин, бо ззаду напірають на них нові роти, гнані наказами царських старшин. Стиснені з боків мурами, як кліщами, ззаду здержувані своїми, а спереду оборонцями Батурина, москалі, що увійшли в довге підсіння брами, склеплене, досить низьке і темне, справді переживають пекло. Добувають усіх зусиль, щоб вийти з нього, штовхаються, напірають на себе, місять ногами, нагадуючи раків у кобелі і хробів під каменем, стогнуть, ревуть, відходять від розуму і не чують, як над їх головами лунають джагани, дрижить склепіння і як нараз з ломотом, неподібним до нічого в світі, валиться, гнітить, придавлює їх, торощить і сотні людей переминює в безобразну купу людського м'яса і — гною.

"Гу-у! У-у! О-о!"

Мотря долонями затулює вуха, щоб не чути тих зойків, стогонів, реву. Це вже не люди кричать, а добуває з себе останні, передсмертні звуки якась жахлива звірюка, твориться щось таке страшне й огидне, перед чим деревіє людська свідомість і на що є одна тільки відповідь, одне тільки заспокоєння — конечність... Те, що сталося, було рівно несподіване й непередвиджене — для батуринців і для москалів. Людська хвиля рівно далеко відбилася по обидва боки, залишаючи посередині між собою румовища, помішані з глиною людські тіла, ніби нову перегороду, греблю поміж двома ставами людської злості й завзяття.

Москалі гадали, що батуринці висадили замок у повітря. З перестрахом сліпим, який не знає стриму, кинулися втікати назад, в напрямі Сейму.

Але біля моста наткнулися на нові відділи московського війська, котрі вислав Меншиков, щоб спинити втікачів.

"Куди тікаєш, стерво!" — гукали царські офіцери.

"Завертай назад!"

В неслухняних стріляли. Це збільшало заколот. Солдати скакали з берегів, щоб перейти ріку. Тонкий лід заломлювався, і вони тонули. Деякі плили з кригою, благаючи рятунку.

Та ніхто їх не слухав.

* * *

В цей мент біля воріт з'явився дякон. В правій руці — шабля, у лівій — хрест. Біля нього донька, а коло них — старий золотар.

"З Богом — вперед!" — гукав дякон, ступаючи по камінню і трупах.

"Діти, за нами!" — кликав золотар, повертаючись до невеличкої громадки міщан і козаків, старців і хлопців-недолітків, які з безтяменним завзяттям, забуваючи про все, кинулися на ворога, вдсятеро сильнішого від себе. Дякон їх веде. Не питаються, які в нього плани, які вигляди на успіх, йдуть за ним, за тим хрестом, піднятим угору, в котрого остаточну перемогу привикли вірити змалку.

Може, він і сам не знав, куди їх веде, розуміючи тільки одно, що ворога треба якнайдалше від мурів.

Ішли...

І Мотрю потягнула за собою ця стихія. Та не далеко. Пригадала собі, що в неї є своє окреме завдання, котре вона мусить сповнити, насилу відділилася від гурту, притулилася до останків муру, переждала, аж натовп перевалився на другий бік, і по сходах, що вели до колишньої вартівні, вийшла на замковий вал.

Озирнулася.

Батурин все ще горів. Одно велике червоне море шуміло й гуділо там, де ще вчора жили люди в своїх затишних домівках. З того моря тут і там здіймалися стовпи й димарі, як щогли потопаючих кораблів, стирчали пні обсмалених дерев, як кістяки. Висока дзвіниця палала, як жертвенний стіс. Обривалися дзвони і з зойками глухими спадали вниз. А за кожним із них пожежа бухала горючим стовпом угору, ніби дзвони перемінювалися в духів і летіли до хмар. На землі їм не було вже діла.

Не задзвонять на свято перемоги, коли гетьман в'їздитиме в свою столицю, визволивши її.

Разом із отими дзвонами обривалися Мотрині мрії і сподівання й летіли кудись у безвість, у пропасть, в яку й зазирнути страшно.

Нема що довше обдурювати себе. Треба дійсності глянути сміливо в очі.

І Мотря глянула круг себе.

Ворог оточував Батурин. Коли не стиснув його своїм перстеном залізним, то за хвилину стисне, здавить, сторощить. Він у кількох місцях маскує приступ. Та це лиш

звичайні воєнні хитрощі, щоб обложені не знали, де їм найсильніше треба б оборонятися.

Мотря, знаючи Батурин, як свою рідну хату, розуміє дуже добре, що бій рішається на двох точках: тут, біля забутих воріт, і там, недалеко шляху, котрим нині Герцик виїжджав на герць.

А між тим батуринці в першу чергу обороняють замок. Поза замком козаки наче нічого й не бачать. Кожному здається, що бій вирішується там, де він стоїть, і що того місця йому за ніщо в світі здавати не вільно. Почувається, що нема Кенігзена. Він був не тільки завзятий, але й тверезий, холонокровний. Завзяття не засліплювало його.

Сказати те Чечелеві, попросити, щоб зараз послав який сердюцький відділ на підмогу дияконів, котрий пішов на розпучливу нерівну боротьбу, бо як ні — то ворог вдереться у місто.

* * *

І Мотря повернулася у той бік, де диякон з донькою і старим золотарем відпирав від брами москалів. Бачила, як перед ним, наче перед якоюсь вищою, надприродною силою, подавались москалі, як золотар, забувши про свій вік, з молодецьким завзяттям косив своєю кривою шаблюкою, подібний до косаря смерті. І дияконська донька, сестра-жалібниця, не гоїть, а завдає рани. За ними густою лавою пруть батуринські міщани і жменька тих козаків, що не погибли ще обороняючи ворота. Як вони б'ються! Це вже не люди, а боги помсти, фурії, доведені до крайньої розпуки. Це вже не бій, а різня і гризня, в якій тямиться одно — не датись! Полягти або побідити, нічого третього для них нема.

Не устоїть ворог проти такого фізичного й морального завзяття. Подається. Диякон чимраз далі посувається від брами. Не бачить ні трупів, ні поранених, ні своїх, ні чужих, засліпив його успіх, полонила ум жадоба побіди. Не бачить небезпеки, яка їм грозить.

Ворог їх збоку заходить. Мотря бачить його намір, котрого вони там удолині, серед бою, не помічають.. Він лишає ті відділи, що з дияконом б'ються, і посилає свіжі роти, щоб поза його плечима увійти в браму. Одинцем, гусаком, скрадаються попід мур, ближче, ближче до брами...

Підходять під вал, стають у четвірки, в бойовий стрій, з мушкетами, ручними бомбами, з усяким приладдям, котрим зруйнують город.

"Вертайтеся!"

Може, диякон і побачив свою важку похибку, може, й рад би вернутись, але це неможливо. Йому остається одна тільки дорога, пробиватися далі, через ріку, в поля, ген — ген, може, аж на Січ.

Пробивається...

А між тим ворог вдирається на замок. По камінню, по трупах повзуть, як хроби, як гаддя, як потоп... Пропало!

* * *

"Тепер на тебе черга", — сказала Мотря, збігаючи вдолину.

Добре відомими тайними переходами пустилася туди, де бовваніла перед її схвильованою до краю уявою порохова вежа.

"Щоб лиш добратися до неї!"

Боялася не тільки ворога, але й своїх,— людини.

Нікого не бачити, не чути людської мови, не думати про ніщо! Сповнити своє діло, відчинити браму, щоб вийти з того пекла, котре тут зчиниться за хвилину.

Не хоче бачити його і — не буде.

Спотикалася на теплих ще головнях і на холодних уже трупах. Падала, підносилася, з жахом пізнавала знайомих і, насилуючи почуття людського жалю й милосердя, гонила вперед. Нічого вже більше не знала й не пам'ятала, ніякого більше бажання в душі своїй не чула, крім того одного, щоб якнайскоріше дістатися до тієї вежі, в котрій було її спасіння від мук, від сорому і від неслави, її і її земляків.

Бігла попід мури, обтовкаючи собі ноги й руки й обдираючи одяг на собі. Скоріш, скоріш, бо ворог настає.

Щоб до вежі — там усьому край. Один момент і буйний лет у невідомий світ, крізь дим і пожежу, крізь сором і знуцання, до хмар, до неба, до Бога. Останній гін, остання дорога; серце б'ється, як дзвін,— ворогам проклін, ось ваша перемога! Добігла до голодової ями. Спотикається на сухих корчах, падає. Господи, невже ж ти не дась сповнити їй діло, від котрого так багато залежить? Невже ж у тій ясині, в котрій вилися колись її ближні, як червяки, ворог допаде її? Ні, ні! Не відмов її сил, дай крил, щоб долетіти,— Боже, світе!

...Встає. Ще трохи, ось і вежа, ось і низькі, в землю врослі двері. Де замок, де ключ?

Це все таке просте, звичайне, а так тяжко звести докупи, так дивно. Ключ не входить до замка, замок зіржавів, не слухає ключа, гарчить, двері не подаються, скриплять завіси, не зрушувані здавна,— насилу відчинила й увійшла.

Сопух і темрява кидаються на неї.

Останками сильної волі перемагає їх. Руками чіпляється стін, бо сходи ковзкі, повищерблювані, непевні. Але й стіни вогкі, зимні, як хребет гадюки. Дрож проймає її, терпнуть пальці — невже ж це смерть?

..."Ще ні, ще ні — не тепер, за хвилину!.."

По сходах збігає вдолину, падає... Вставати, йти!

Але як? І — де?.. В грудях гуде, в голові гуде, склепіння валиться, падає. Кінець...

"Ще ні, ще ні! Боже, дай мені сил сповнити останнє діло!"

Добула чир і кресало. Треба огнем розбудити ту силу, що в бочках спить. Притулила до кременя чир, б'є. Замість у кремень попадає в пальці... кров...

Не зважає на біль, б'є — і знов, і знов, аж скочили іскри, і запалила скіпку. Ожило підземелля, низьке, вузьке, страхітне. Пригадалися казки, оповідання, і тітка, і старенька няня, і все, що було, минуло, неначе огнем спалахнуло, горить... Цить, серце, цить! Досить.

Скіпка невелика — спішиться. Пивниці, як лабіринт, управо, вліво, сходи, арки, пороги, угинаються ноги. На мурах мигтять селітра, літають кажани... Чи дійсність це,

чи лиш страхітні сні?.. Спішись!

Відчинила залізні двері, побачила бочки... Ось вони!

Треба одну розбити... Але як і чим?..

В пивниці нема нічого, крім отсих бочок...

Чому ж вона не передбачила того, чом не взяла з собою сокири?..

Вертатися?.. Ні, ні, запізно. Там, певно, вже ворог обсадив замок, подвір'я, зловлять її, не пустять, поведуть перед Меншикова, її — Чуйкевича дружину.

В крайній розпуці добуває стилет, підносить, валить ним у бочку, аж глухий луск відбивається далеким відгомоном від низьких склепінь... Чи відгомін це, чи чиясь хода?

Наслухувати нема коли. Скіпка дотліває.

Спішись, спішись!

Нараз — кров стинається у жилах! Хтось ухопив її за руку, стиснув, здавив, скіпку підшовою притовк. Погасла.

Чорно в очах, і чорно в душі — усе, усе пропало.

* * *

Коли Мотря прийшла до себе, зрозуміла, що чийсь кріпкі руки виносять її з пивниці. Дихнуло на неї подихом тютюну і горілки — мужчина. Козак чи москаль? — мов блискавка майнуло через голову Мотрі. На всякий спосіб хтось, хто знає дорогу. На потемки йде, двері наглухо затріскує за собою і несе її, як безборонну дитину.

"Пусти!" — кричить і пручається Мотря, але десять пальців, як десять гаків, приковують її до широких, мужеських грудей.

"Не втечеш, аж тепер ти моя!"

Ті звуки вриваються в свідомість, як ніж у серце. Пізнає голос. Це говорить прилуцький наказний полковник Іван Ніс, найосоружніший для неї із усіх людей на світі.

Сто гадок, як сто вогників, займається у мозку. То спалахнуть, то погаснуть. То ясно робиться нараз, то тим гірша темрява кругом.

...Іван Ніс, цей що Батурин зрадив.

І тепер вона у його руках — безборонна.

Коли б так ніж, коли б їй стилет?

Чіпляється тієї гадки, як останньої дошки порятунку. Може, він є у неї? Розбивала ж ним бочку. Вихоплює праву руку, щоб пошукати.

"Не шукай, бо не знайдеш. Твій стилет залишився там біля бочок. Не пручайся даром. Я не ворог тобі. Люблю тебе, врятую, заховаю".

"Краще забий мене".

"Діточе базікання. Щаслива будь, що впору наспів".

"Чорт надніс тебе? Хто тобі сказав, що я тут?"

"Ніхто мені не казав, я здогадався, знаючи твою вдачу. Того тільки й боявся, щоб ти не висадила вежі. Дякувати Богу — саме впору наспів. Подякуєш мені, побачиш".

Замість відповіді кидається на нього й руками обхоплює, за шию, давить.

Падають обое на сходах...

Але він сильніший. Відірвав руки від горла і вхопив обі, в свою праву долоню.

Крізь двері чути, як Батурина реве, там — страшний суд.

"Пусти, а то голову об мур розіб'ю".

"Не пущу тебе! Пора до розуму прийти! Погадай — чи не краще по-доброму зі мною. Врятую тебе, може, ще кого. Моє слово має тепер вагу".

"Не хочу я твоєї ласки, проклятий!"

"Не проклинай. І без того багато лиха на світі".

"Ти його спричинив, зраднику!"

"Хто не зраджує нині?"

"Не так, як ти. Для наживи, для пірнача".

"А може, для тебе? Може, для тебе, Мотре?"

Хоче підняти її і далі нести.

"Не піду. Лиши мене тут".

"Невже ж я з глуздів збився. Балакаймо, Мотре, на розум. Нас тільки двоє..."

"І Господь Бог над нами".

"Можливо, але він мовчить. Я мушу врятувати тебе. Послухай. Проведу тебе за город. Там мій віз завезе тебе в безпечне місце. Просидиш, поки не втишиться буря. А як побачу, що небезпечно, покину все, і пірнач, і хоч би булаву, й прилину до тебе, щоб грудьми своїми заступити тебе, бо без тебе немає для мене життя".

"Наказний полковнику,— почала Мотря.— За кого ти маєш мене? Я ж перед хвилиною хотіла висадити замок у повітря, а тепер мала б осоромити себе, щоб рятувати життя? Не буде того ніколи! З Батурина не вийде! Що станеться з ним, хай діється зі мною".

Мовчав. І вона замовкла... В Батурині ревіло. Чути було луск стрілів, грюкіт гармат, галас, зойки, ридання. Мотря уявляла собі, що там діється тепер.

"Пусти мене, пусти! — стала благати Носа.— Якщо в тебе є крихітка серця, послухай мого благання. Життя, яке ти обіцяєш мені, гірше від смерті. Краще вбий мене!"

"Хочу, щоб ти жила,— мусиш жити!"

"Противний ти мені".

Наглим рухом відтрутила його від себе, так що покотився стрімголов, а сама стала втікати по сходах, скоро, скоро, з одного пекла в друге. Бігла, але ноги не слухали її. Дрижали, вгиналися в колінах, важкі, зимні, як два стовпи льоду. Руками чіплялася за стіни, але стіни були ковзкі й долоні зсувалися по них, як по склі.

Останки свідомості рвалися, як шматочки мережива, як нитки шовкові, розпливалися, як хмарки по блакиті, канули в порожнечу.

Останні звуки, які болючо вверчувалися в її вуха,— це був луск важкої мужеської ходи.

Іван Ніс доганяв її. Той самий Ніс, наказний прилуцький полковник, що вбив її вірного чуру, перейшов до москалів і показав їм тайний вхід на замок.

Ще трохи і вона знов попаде в його руки...

Ще тільки два-три сходи...

Як добре, що якраз тоді перед нею розтворилася безодня і вона полетіла туди, забуваючи про все,— як добре, що її нема!

Нема нічого...

ГУРАГАН

Мотря відітхнула свіжим, зимним повітрям і розплющила очі. Довго не могла зрозуміти, де вона і що таке діється з нею. Повисла між життям і смертю і ніяк не могла перехилитися ні в один, ані в другий бік. Хай би скотилася у тую прірву, з котрої немає вороття, хай би усьому прийшов кінець!.. Коли б так ніж... І вона мимохіть повела правою рукою. Рука не ворохнулася... Невже ж їй відняло руки?

Це питання, ніби обухом, ударило її. Почула приплив крові до висків і стукіт власного серця.

Хвилина чорно, а тоді — ніби блискавка озарила світ. Пригадала собі усе, що сталося нині, і зрозуміла, де вона і що діється з нею.

Прилуцький наказний полковник не вспів її занести, куди хотів, і покинув тут, на замку, в глухому куті, куди ніхто не заходить, а щоб не втекла, щоб не добралася вдруге до вежі, зв'язав їй руки й ноги.

Зубами розмотала пояс, котрим були зв'язані руки, руками увільнила спутані ноги. Але встати не могла. Голова, як камінь, тягнула її взад. Падає на заморожену землю горілиць.

Чого ж цей Батурин так реве? Пороги Дніпрові не ревуть так голосно, як він. Здається, не лише живі зняли цей нестямний крик, але й мерці ридають і стогнуть, плаче кожна грудка землі.

Батурин борікається зі смертю.

А вона лежить безсила й чекає кінця.

Це усвідомлення доводить її до розпуки.

Збирає останки виснажених сил, підпирається руками, сідає.

Насилу відчиняє повіки. Хоче бачити, що тут діється.

З глухого рогу видно одне море пожежі. Стирчать димарі, валяться останки сволоків, крокв, лат. Батурин дотліває.

Чорні тіні людей перебігають туди й назад, одинцем і гуртами, шукаючи виходу з того пекла. Його нема. Ворог околив город і замкнув його з усіх боків... Вставати, йти, боротися і гинути разом із ними... Або ні... Ще раз добратися до тих пивниць, в котрих лежать з порохом бочки й підпалу дожидають. Вхопити головню з пожежі й кинути їм. Хай бухнуть силою, стократ сильнішою від ворожої злості, і замість жахливої боротьби хай дадуть своїм і ворогам тихий мир і вічний упокій. Вставати — йти!

Мотря підноситься і опирається об мур.

З'ясовує собі, де вона і куди найближча дорога до вежі.

Недалека, та, мабуть, нелегко пройти. Мабуть, у всіх Батурині нема тепер такої стежки, такого перевулка, котрим можна б непомічене просунутися.

Спробує.

Крадеться попід мур, як тінь. Як побачить людей, що з божевільним криком біжать, не знаючи по що й куди, притулюється до холодного каміння, пережде й посувається далі.

Не хоче нічого бачити, нічого розуміти, хоче добратися до вежі.

Ось вона. Чорна, загравою облита, грізна й мовчазлива, неначе свідомо своєї страшної тайни. Мотря пересунулася попри головну яму і нараз стає. Де ж ділися двері до вежі?

Їх нема. Вони заставлені балками, трамами, закидані останками возів, воріт, усяким хламом, котрий назношено тут Бог вість звідкіль. Поміж тим хламом купи людських тіл. Деякі ще ворухнуться, стогнуть, повзуть з тої гидкої купи, як раки з кобелі, і відсунувшись кілька кроків набік, простягаються і мертвіють. Мотря догадується, що тут було. За вхід до вежі йшов бій. І цей бій уже закінчився. Не увійдуть туди ні наші, ні вороги, страшна сила, яка окривається у вежі, пропаде там навіки. А разом із тим пропала також остання дошка рятунку. Лишається одне — боротьба до витрати останків сил.

І це робить Батурин.

Москалі вдерлися воротами, котрі показав їм Ніс.

Та не легкий їм хід. Козаки відпирають їх назад. Ніби два моря зударилися, перебивши перешийок землі, що відділював їх від себе. Напирають на себе, то подаються, то йдуть уперед.

За кожний крок, за кожний шматок землі доводиться платити життям багатьох людей. Але ворогів, як сарани. Гинуть, а на їх місце сунуться нові. Багато має їх цар і не щадить.

Вже не кулями з гармат, а живими людьми на Батурин стріляє. Артилерія мовчить. Ворог з двох боків увійшов до твердині.

Знає це Чечель і скільки має живих і здорових людей посилає туди.

Сам на мурі стоїть. Пожежа освітлює Батурин. Гетьманський двір на Гончарівці теж горить. Його гасять — там залишилося ще чимало добра. Міщани, навіть старці та хлопці, б'ються, всіх обгорнуло нелюдське завзяття. Ніхто й не гадає здаватися. Хто б вимовив таке слово — смерть. Розідруть на шматки.

Навіть жінки поруч мужів своїх стоять і бороняться, як левиці.

* * *

Та не у всіх було стільки фізичної і моральної сили, щоб перетривати борню.

Деякі, побачивши свою домівку в огні, вжахнулися з нужди — бездомного скитальства, зимових довгих ночей без даху над головою, без теплого кута для дрібних дітей — і перед тією гадкою, як перед страхітною марою, втікають навмання з безтямним криком: "О, горе!"

Інші, згубивши дітей, пробігають вулицями горючого міста й жахливим голосом, від котрого мороз прошибає кістки, кличуть їх.

Одна з таких, побачивши Мотрю, кидається до неї, руками, як кліщами, стискає її і питається: "Бачила їх? Хлопчик і дівчинка, кажи, бачила?" І трясє Мотрею, неначе

відповідь хоче витрясти з неї.

"Не бачила я дітей твоїх, жінко".

"О-ох!" — ніби мечем, тим криком прошибає повітря і біжить далі, щоб знов когось стрінуги й питати, поки не наткнеться на ворогів і поки ті не заспокоять її навіки. Там знов молодиця, з розпущеним волоссям, з очима, пущеними в стовп, біжить навмання крізь попел і жужелицю гарячу, не зважаючи на те, що вогонь запалив її спідницю, що лізе по ній, добирається до живого тіла,— біжить і благає милосердя людського, щоб порятували її мужа, якого тяжко поранило там біля брами. Чіпляється до кожного, кого лише стріне, завертає з дороги, не може зрозуміти, як це ніхто не слухає її, не співчуває, і з божевільним прокльоном кидається в огонь. Не може перетривати свого горя.

І бачить Мотря, як поранений у груди козак, затуливши рану рукою, щоб вгамувати кров, біжить до своєї квартири, забувши, що вона спопеліла,— біжить, спотикається й падає. Огонь охоплює його, займається одяг, і він горить.

Не один. Таких багато тепер. На пожарищі скрізь дотлівають труни.

Гидкий сопух розходиться кругом...

Утікати, утікати звідтіль!

І Мотря попадає в крутіж людської юрби. Як хвиля тріскою в ополонці, так юрба кидає нею. Зрозуміла, що доходить до одного з тих місць, де рішається бій, до брами.

Наші ще не здаються. Вулиця загачена валом з людських трупів, москалів і козаків. Наші з-поза того валу обороняють приступ до міста.

Лускають самопали, розриваються ручні бомби, козаки обороняються списами. Вождя тут нема. Кожний робить, що йому на гадку прийде.

Мотря бачить присадкуватого, сутулуватого чоловіка біля тачок.

"Розступіться люди!" — кричить. Мотря по голосі пізнає гетьманського коваля з Гончарівки, відомого зі своєї нелюдської сили. Він привіз повні тачки старих, з каменя точених куль, що лежали купою на валі, непотрібні нікому. Бере одну за другою й високо понад голови своїх пускає їх на ворогів. За кожним кидом, з-поза валу чути зойк, знак, що куля на пусте місце не впала. "Моя гармата ніколи не хибить",— говорить вдоволено й далі пускає пудові каменяки, ніби це не кулі, а галушки.

Ніхто не дивується його силі, його тихому завзяттю, бо в кожного є своє діло власне. Щасливий, хто має мушкет і набої! Ладує, міряє, стріляє,— і знов, і знов, забуваючи за тою пильною роботою про все.

Але таких щасливих мало.

Ті з мушкетами на самому переді. Дуло проти дула.

Їх найбільше падає. За кожним разом, як ворог, вдереться на вал, на них перша черга ступати з ним у рукопашний бій. До очей собі скачуть, стискаються смертельними обіймами, аж кості тріщать, аж очі вискакують з лоба.

Таких приступів відбили наші чимало.

Ворожа сила ламалася на козацьким завзятті. Кому ж би на гадку могли прийти ті щораз то інші способи оборони. Ось з батуринського присілка гончар нічого не робить,

лиш з пожарища здорові головні добуває й тягне. Люди розступаються перед ним, він розмахується і горюча ломака, як кольориста ракета, летить на густо збиті поруч себе голови москалів. Розступаються, верещать, подаються.

І знов, і знов.

Кольористі огні пускає батуринський гончар. А його син, парубок молодий, як із мarmуру кутий, поборовши москаля в рукопашнім двобої, бере його за ноги, розмахується і, як сніп через банти в stodолі, перекидає через вал на другий бік. "Вертайся до своїх",— приговорює за кожним разом.

Мотря бачить ці бої, що нагадують безсмертну поему Гомера, й очам своїм не вірить. Як бігла звідси до вежі, то гадала, що москалі вже вдерлися в город і що нема сили, котра могла б виперти їх назад.

А все ж таки їх відперли, і раз, і другий, і, може, десятий,— змаганням немає кінця.

Наші по-лицарськи б'ються.

Так що ж! І найбільшому лицарству буває кінець. Коли б не Ніс, коли б не тая зрада! А так... І Мотря бачить, що в безладній боротьбі наші не витримають довго.. Забагато сил тратять.

Продирається вперед. Дехто пізнає її. "Мотря Василівна тут! Мотря Василівна з нами!"

Чує, що радо вітають її, хоч що значить вона, жінка втомлена й виснажена до краю?

Стає біля коваля. Він уже останніми кулями кидає.

"Дядьку! Беріть провід. Без проводу нас переможуть".

"Як гадаєте, Мотре Василівно?"

"На землю",— говорить Мотря.

"На землю!" — гукає громовим голосом коваль.

"Допустити їх до валу, а тоді стріляй і вали в них, чим хто може".

Коваль повторює наказ.

Козаки з мушкетами криються за валом, міщани, парубки, хлопці припадають до землі. Москалі гадають, що батуринці перестрашилися нового приступу і втекли. Збитою лавою посуваються вперед від брами, вузькою вуличкою між двома високими стінами старих мурів до того валу з козацьких і московських трупів, що виріс протягом яких двох годин, мов остання охорона загроженої столиці. Посуваються, розтрачуючи по дорозі поранених і трупи, певні остаточної побіди, певні того, що ввійдуть у город.

Ще тільки кроків, може, сто відділює їх від валу, як нараз:

"Пали!"

Грюкнули мушкети, посипалися довбні, колоди, запалені головні, з могучої долоні коваля вихопилися і зажужжали в повітрі одна за другою дві останні кам'яні кулі. Ворог, не вспівши вистрілити, захитався, заметушився і з криком та вереском подався назад, оставляючи чимало поранених і вбитих.

"Пали!" — гукнув ще раз коваль, і в забарикадованій брамі зчинилася така суматоха, якої там нині ще не було, хіба тоді, як падало склепіння. Люди на людей напирали, толочили себе, з мушкетами кидалися на себе, розбивали собі черепи,

кололи тригранними штиками, торощили себе.

Коваль, побачивши несподіваний успіх, хотів, щоб наші приступом на москалів пішли. Мотря не радила. "Нам треба щадити людей. Подождемо, аж вони на нас підуть". Ждали. Не сталося це так скоро, бо ворог довго не міг прийти до і себе. За той час батуринці винесли трупи набік і пораненим оглянули рани.

Поранених було чимало. Поки йшла невпорядкована боротьба, годі їм було видістатися з безладної товпи, не один, не маючи хвилини спокою, стріляючи або кидаючи чим там безупинно, не помічав навіть, що в нього ллється кров,— аж тепер це побачив або почув і відходив на бік, під мур, де старі козаки тамували кров хлібом і павутиною або прямо стрільним порохом, розпущеним у слині. Хто з поранених почував у собі силу, вертав назад у бій, хто ні — оставався під муром, дожидаючи вислідів важкої боротьби. Не перечеислилася Мотря. Москалі дійсно ще раз наступили, і їх ще раз так само і з не меншими втратами відперто. Доріжка від валу до воріт, котрою вони наступали, так густо встелилася трупом, що солдати топтали по них, як по подушках. Замість тупоту чобіт чути було зойки та стогони, бо між трупами були ще й живі, тяжко поранені, що конали під підощвами своїх братів.

В батуринців вступала нова надія. Були й такі, що після відбитого приступу перелазили за вал і, забуваючи про страх і небезпеку, виривали з рук московських трупів теплі ще мушкети, відтинали від ременя або з ременем здирали порошниці і щасливо вертали до своїх. Гоститимуть ворога їх власними кулями і з їх власних рушниць. Хоробрий коваль з Гончарівки, не маючи своїх, як він казав, кам'яних галушок, щоб ними затикати ненажерну пельку ворожу, пробігав свою "армію", порядкував, роздавав роботу, заохочував, почував себе, як майстер серед челядників у великій кузні. "Лавами, браття, лавами, поміж лавами вільне місце лишіть, щоб ворожі кулі мали де падати. І не густо в лавих лягайте, чим рідше, | тим тяжче ворогові попасти!"

В сю мить кількома лавами загатили дорогу. Десь і рискалі взялися, кожний для себе ямку гребе, щоб голову за купиною сховати, бо так безпечніше.

Недавно ще товпа, схвильована, хоробрістю п'яна, але непевна й несвідома, що їй робити,— тепер відділ карний і справний, фаланга, котру переломити важко. Без крику і вереску дикого, без лайки гидкої і без нікчемних прокльонів, певні своєї справи, з вірою у свої сили чекають, коли ворог знов кинеться на них. Зайняті своїм ділом, забувають, що діється в місті і на замку. Але чують, що в місті погано.

Нічого доброго не віщує цей божевільний гул.

Місто, як вулкан перед вибухом, клекотить. А найгірше з супротивного боку. Мабуть, там ворог теж переломив вали і вдирається на пожарище. Загасить його кров'ю!

Не одному хотілося б бігти туди, помагати, бо там теж свої, може, й близькі, але про те навіть не думай. Коваль пробігає між лавами, подає знак: "Готовисьь!"

Ворог ось-ось нахлине.

Коваль бачить, як за брамою вискакують і знов ховаються чорні ляльки, як у

вертепі, чимраз їх більш , — хмара. А з тої хмари блискавки падають. Москалі обстрілюють наших. Але їх кулі переважно у людський вал влучають. Трупів за живих беруть. А все ж таки деяка куля і в живого попаде.

Вже поранений той гончар, що так завзято головнями метав, а його гарний син віддав Богові духа. Вже й ковалеві куля передірявила шапку і, мабуть, чи не задерла чуприни, але він не каже нікому, щоб заколоту не було. Він тут вождь. А все ж таки вже не пробігає поміж лавами, а повзе, скрадається, як тигр, кожної хвилини готовий до скоку.

Добре, що доріжка спускається в долину. З кожної лави можна ворога брати на ціль. Видно кожний його рух, крок, лави, як сходи, знімаються одна вище другої, а ворог удолині.

Перевалюється крізь браму, вже не стріляє, так густо наступає. В коваля теж мушкет, і в Мотрі— вона біля його.

"Не тратить даром куль. Добре на ціль бери... Па-а-ли!"

Гукнули мушкети, вулиця вкрилася димом, світа божого не видно.

Чути тільки, що козаки недаром стріляють. В вулиці булькотить, хрипить, гаркотить, як у глотці страхітної потвори.

Дим розступається, видно, скачуть чорні ляльки, менше їх, ніж зразу було, але все ще багато, все ще підстрибують, підбігають, наближаються до валу.

"Перша лава — ставай!" — гукає коваль, і перша лава кидається зі штиками вперед.

"Гурра! Гурра!"

Вал ширшає і росте вгору.

Задні лави далі з мушкетів палять, лупотять стріли, як ціпи в stodолі.

"Гурра! Гурра!"

Нараз... що це таке? В останніх лавах зойк... Кулі ззаду падають, влучають...

Мотрі чорно зробилося в очах. Вона зрозуміла, що сталося щось найстрашніше, що в цей мент могло статися,— вони попали в два огні. Ворог бере їх у кліщі. Москалі з супротивного боку вдерлися в місто. Частина, мабуть, вже посунула на замок, частину кинули на них.

Ті, що на замок пішли, може, й зупиняться ще на короткий час на тих ровах і валах, котрі вирито нині, але тих, що їм отсе на тили заходять, не зупинить ніщо. Зрозумів це коваль і, не задумуючись довго, робить що тут можна ще зробити: каже заднім лавам повертатися лицем до нового ворога, не бентежитися, не втікати, бо нема куди, битися, бо нічого їм більше робить.

Хоч би й просили пощади, ворог не дасть.

Як гинути, то чесно, як гинули батьки й діди, по-козацьки... Так і гинуть.

Кожний з них декількох ворогів тягне на той світ з собою.

Мотря ніколи не уявляла собі, щоб люди могли добувати з себе стільки сил і стільки завзяття, щоб вони спосібні були перемінитися прямо в титанів.

Це почуття величі і подив, пошана до хоробрості беруть верх над почуттям небезпеки. Мотрі не страшно, що вона за хвилину згине, її душа переповнена

невисловленим захопленням на вид тих людей-героїв. Почуває до них не тільки подив, але і вдяку, і як жаліє чого, то хіба, що вдяки тієї висловити їм не може. Вони гинуть один за другим, і за хвилину з цілої отсеї лицарської фаланги не останеться нічого більше, крім великої купи скривавлених трупів, полонаних шабель і хмари диму, котрий розвіється з поранковим вітром, як розвівається усе.

Боротися й гинути разом із ними — це одне, що залишається їй. І вона бореться, не думаючи, як, не застановляючись, не міркуючи над вислідом боротьби, переминається в частину тієї збірної душі, яка борониться від насилля, від нечесті, від перемоги. І дивно Мотрі, що тая боротьба так довго триває, що сили людські такі невичерпані.

Звідки ж нараз усе захиталося, чому це якраз тепер досі непобідимі середні лави подаються і розступаються на боки?

Боковий удар? Чому наші не відпирають його? Невже ж в останній мент бракло відваги, щоб вмерти так хоробро, і як хоробро боролись? Мотря вжахнулася.

"Вперед! Вперед!" — і кидається навмання. Але чує, що чиясь залізна долоня приковує її до себе і відсуває набік... Коваль... Так, це він...

Він останки своїх борців полуоборотом повертає управо, в напрямі валів і мурів, бо несподівано з міста наспіла йому визначна підмога — Чечель з сердюками.

Скільки їх? Чому кинули замок? Чому якраз туди звертаються? Невже ж їм у місті нічого більше робить?

На всі ті питання Мотря не вмів відповісти, а думати над ними нема часу.

Чечель весь у крові, без шапки, в порванім кунтуші, роззвірений, страшний, як фурія, як сам бог війни, з такою силою напер на москалів з боку, так нагло й несподівано для них, що їх товпища зжахнулися, захиталися і, помимо закликів своїх офіцерів, помимо усяких зусиль, щоб вдержати їх у бойовім строю, подалися назад, залишаючи на місці чималі втрати в забитих і поранених.

В Чечелеві лави вступає коваль зі своїми недобитками, дехто вспів і свого пораненого товариша потягнути за собою, скоро і без вагання, відбиваються направо й наліво — шаблями, прикладами мушкетів, кидають бомби ручні і промощують собі шлях до валів, до того місця, котре заздальгидь вибрав собі в своїй уяві Чечель і до котрого їх веде, поклавши все на одну карту. Город зайнятий, для нього вже рятунку нема. Його здобула зрада, супроти якої безсиле навіть найзавзятіше лицарство. Чечель хоче з останками хороброї залози перебитися і вискочити з твердині, перейти Сейм, а там уже, коли не гуртом пробиватися в поле, так хай кожний спасається, як може. Жаль козаків. Вони ще придадуться, а в місті чекає їх або безцільна смерть, або допит і жахливі муки.

Сердюки сліпо йдуть за своїм хоробрим полковником, не питаючися, які в нього задуми і плани.

Вперед, вперед, бо за ними лише сором і муки...

Москалі заливають Батурын. Гасять пожежу кров'ю і трупами людей. Живих кидають туди; дітей, що відбилися від своїх батьків і бігали по городі, розпучливо взиваючи порятунку, ловлять їх і з насолодою, якої не виявляють навіть звірі,

знущуються над жертвами своїми, кидають у жар, як на сковороду м'ясо, як вареники в окріп. Займається одіж, шкварчить живе тіло людське, і противний сопух розноситься кругом.

Неймовірне, страшне автодафе.

"Нелюди! Звірі!" — верещать жінки, кидаючися як левиці на ратників царських, але їх розпачливий крик стрічається з тупоумним насміхом людей-звірів. "Ось вам!" — і вони за волосся волочуть безталанних жінок, пробивають їх штиками, торощать голови прикладами мушкетів.

Перемога, перемога, звірське божевілля!

Навіть старці й каліки, що ютилися під мурами, бо ніяк і нікуди їм було втікати, не знаходили пощади. І їх вбивали безпощадно, з глупим і безцільним завзяттям, з охотою винищити все, що виявляло прояви життя, що мало подобу людську.

Так лютує і скаженіє тільки вода, прорвавши греблю, і пожежа, вихопившись з тих меж, у які вложив її промисел людський, так скаженіє безумне й бездушне живло. У звірів куди більше милосердя. Роззвірений чоловік від живла і від звірюки страшніший. Це не війна, а різня, не здобута твердиня, а сам спід, сам останній круг пекла.

Не здержати того злочину страхітнього, не спам'ятати побідників, не пригадати їм, що й вони люди. Ні! Ні!.. Втікати, втікати від них.

І Чечель щасливо пробивається в напрямі Гончарівки. А з ним коваль і його гурт, з ними і Мотря.

Москалі, не зустрічаючи дальшого опору, посуваються вперед. Вони бачать здалеку якісь відділи і, не знаючи, що це їхні брати, які з другого боку увійшли в місто, беруть їх за козаків, котрі подалися взад, і стріляють на них. Тамті відстрілюються, добру хвилину триває це непорозуміння, а за той час Чечель зі своїми щасливо доскакує до Гончарівки, заводить по дорозі бій з відірваними московськими відділами, що пустилися на дозволону грабіж, як гієни й шакали на жир, і, користуючися загальним безладдям і суматохою, в котрій не розбирається ніхто, добре відомими стежками й хащами вискакує з міста і окривається в байраках і очеретах.

Летить за ним дика оргія звуків, тріск пожежі, луск самопалів, плачі, зойки й ридання мордованих людей, п'янії крики перемоги, жалісний рев худоби, все це перемішане з собою, страшне, жахливе, велике, як кінець світа.

Летить, спиняє його, як докір, як грижа совісті, як проклін, за те, що він кидає безталанне місто і що не гине разом із ним.

Але останки тверезого розуму кажуть йому рятувати те, що в кожній війні найважливіше й найцінніше,— останки регулярної армії, за котру він, як вождь, має відповідь дати.

Рятує.

Вже вони в плавнях. Уже перебралися на другий бік ріки, вже й заграва, що б'є від догорюючого міста, не зраджує їх ворогам.

Приймають збігців у свою опіку ліси й поля.

ПОЛІТАВ СНІГ

Політав сніг. Зразу дрібними, а там і великими, щораз густішими платками. Та не білими, а червонуватими, рудими, ніби паленів від того, що діялося кругом. Сипався сніг. З чорно-бурих хмар, мов з величезного решета, сипався тихо, густо, одноманітно на руїни міста, на згарища і на безчисленні трупи, що лежали кругом,— ніби милосердне небо хотіло вкрити смертельним рядом того великого покійника, якому ім'я — Батурин... Втихомирися, засни, ти заслужив собі на вічний упокій!

Але вітер не хотів спокою. На пожарищі зривалися вітряні труби, поривали попіл, іскри, недотлілі ганчірки, жмутки людського волосся, гралися ними, мішали все те з білим сніговим пухом у сумішку брудну й несли на Гончарівку. З глумливим сміхом і з реготом диявольським кидали на гетьманський двір.

Чорт женився з бідюю. Тішився радістю великою з приводу свого нинішнього тріумфу.

Такого Каїнового вчинку не бачив він давно. Квітуче місто перемінено в одну довгу та широку могилу, людському тілу завдано нову велику рану, яка не загоїться довго. Цілі століття буде палити свідомість народів, як тавро, випалене на серці розпаленим залізом.

Пожежу гетьманського двора вже пригашено. Варти стоять кругом і не пускають нікого. Не одна ватага солдатів заганялася туди, прочуваючи добру наживу. Але їх здалеку відганяли, як круків від падлини. Світліший наказав, щоб у грабіжників стріляти, а кого з награбованим добром приловлять — того на гілляку.

Перед головними ворітьми, у сторожівні, стоїть московський офіцер. Він пильно стежить, щоб ніхто до двора не наближався. На липах в'їздової алеї хитається кілька чорних мішків. Так здалеку, в нічних сутінках, виглядають повішельники, яких звільна присипає, мов вибілює, сніг. Жадоба гетьманських скарбів завела їх туди.

Тихо круг гетьманського двора. Живої душі тепер у ньому нема. Лиш біла пані ходить по покоях, руками чеше довгі коси і зітхає.

Двірська прислуга, розуміючи, що не оборонить панської домівки, розбіглася на чотири вітри. Кого догнали і вбили, а кому поталанило добратися крізь великий гетьманський сад до очеретів і човном передістатися на другий бік.

Тільки старий дворецький не втікав. Як надбігла перша московська ватага, він собою заступив їй двері.

"Покажи нам, де гетьманські скарби?"

"Не знаю. Я їх не ховав".

"Половина тобі, а половина нам. Не бійся, не скривдимо. Покажи!"

"Не знаю і не покажу".

"Так ми тебе",—і почалася намова не словами, а ділом.

Питали його батогами й вогнем — не виявив нічого. Скатованого вкинули до темниці, щоб нарозумився.

Там він руку на себе наложив.

Старий лірник нав'язував струни на обсмаленій бандурі, ніби він важнішого діла й не мав. Так його й застали грабівники.

Гадаючи, що це гетьманський бандурист, стали придиратися до нього. Обіджений бандуру на голові кривдника розбив.

За те й лежить тепер під старими липами біля двора і зимний сніг накриває його і його розбиту бандуру... Присипає.

Гойдаються на гілляках повішельники, гілляки скриплять, товчється гайвороння над ними, варти стережуть гетьманського двора, Батурин стогне, ридає, реве.

Вартові зустрічаються з собою.

"Ріжуть наші".

"Та же не гладять".

"Здалеку страшно, а зблизька привикаєш".

"Всякого норову люди бувають. Наше діло робити, що велять".

"А совість?"

"Бачив ти її?"

"А ти?"

"Відколи мене в гамаші встромили, забув про неї. Для нас, брат, нема тепер ні совісті, ні Бога, а є одно — начальство".

"На-чальство..." — і розходяться у різні боки, бо з вартівні вийшов офіцер.

Але й він, почувши нестяменний зойк і гул, затулює вуха рукою і подається назад.

Скриплять гілляки, гайвороння товчється, сиплеться зимний сніг, великими, густими платками, крізь котрі, ніби крізь сітку, мерехтить червона заграва.

Сніг перемагає огонь. Гасить те, чого не згасила людська кров.

Вже його кругом двора нападало стільки, що весь двір, ніби в білу сорочку вбрався. А все ж таки, як сильніше вітер повіє, на тім білім рядні видно золоті та криваві смуги. Хитаються гілляки, і від них чорні тіні на білий сніг падають.

Сніг іде.

* * *

Великий гетьманський сад. Зразу у ньому липи, ясени, клени, а поміж ними — стежки, вулички в'ються, то знов — розлогі муравники зі статуями і грядками всіляких заграничних квіток, то ставок з містком до острова, а там уже ні стежок, ні грядок, лише усяка деревина, усякі корчі густо, по власній уподобі ростуть, ніби це не сад, а прямо дикий байрак, котрому й кінця немає.

Тільки де-не-де захована поміж корчами самотня лавка стоїть. Тут гетьман любив відпочивати. Дивився на небо, на хутори далекі, розкинені кругом, на церкви з золоченими хрестами, що мерехтіли в синій далечині, дивився і думав про долю тієї країни.

Тепер — усе те присипане снігом, ні стежок-доріжок не пізнати, ні статуй, тільки на одній з лавок, ген далеко в глухім гушавнику, від поля, щось чорне бовваніє.

Сніг іде...

Сніг, білий, зимний, так рівно, спокійно іде. Може, він горами великими ляже, аж до неба... Може, вкриє собою і живих, і трупи, і зло, і добро. І не буде ні пожежі, ні крові, лише один великий, білий, німий і бездушний спокій. (Думка вривається, як

павутина, Мотря не може її зловити. З'являється нова.)

Тими стежками колись "він" ходив. Може, це його думки шелестять з останніми листками... (Вжахнулася...) Він?.. Гріх думати про нього... О, ох, який там плач, який там шльох... терновий вінець, коли ж тому кінець?..

(Мотря хусткою голову обтулює щільно.)

Сніг іде...

(Думка шовковою ниткою снується.) ... Там, у тому дворі, прощалася з "ним"... Як поїду за Десну, не верну аж на весну... Гадала, на крилах прилетить — не до неї, а до столиці... Не поспів... А тепер — запізно... Тепер усьому кінець... лиш не їй... (Затулює вуха руками.)... Той крик вверчується в мозок. Перед ним не втечеш — хіба сховаєшся у себе... (Замість думок з'являються питання.) Чому не поїхала з "ним"?.. Просив, благав, не послухала... Вартівником у Батурині залишилась... Мала ключ від іншого світа... (На цей спомин здригається ціла.)... Огонь—лід, лід—огонь, лід...

Сніг іде...

(І знову питання.)... Чому з Чечелем не пішла?.. Тягнули її, пробивалася, дійшла аж сюди, а далі сил не стало. Ледве дотягнулася до лавки...

І добре. Добре так. Сказала собі, що Батурина не кине... І не кине... Тільки хвилину посидить, сил набере... (Щоб тільки в очах не було так чорно!) І в город!.. (Питання)... По що?.. (Відповідь)... Як то по що?.. Захищати його... (Питання)... Попелища і трупи?.. (Відповідь)... Хоч би й те. Вона і Батурин — одно...

Вітер регоче в корчах: "Ха-ха-ха!.. Весняний дощ і суховій, дійсність і мрія, ха-ха!"

Від того сміху зимніше, ніж від холоду.

В кістках і в голові болюча порожнеча. Тільки той гул, що від городу летить, як гураган. Втікати, втікати перед ним у нетрі власної душі!..

...Ковалівка, Батурин, Бахмач, сонце і сміх, стужа і плач... Поранковий усміх днини, і довгі, темні, вечірні години, і ніч, глуха, німа, в котрій нічого нема, лише горе, широке, безкрає, як безодня, преісподня... бе-бевх!.. Душа, завішена в просторах, між небом і землею, в болючій нерішимості, в безсильному, тимчасовому триванню, перехилюється і падає стрімголов...

Бе-бе-вх!

Сніг іде...

ЗНАЙШЛИ

Вартові з офіцером перешукували гетьманський сад, чи не сховався хто.

Зі смолоскипами бігали, заглядаючи між корчі.

"Жаль, що собак нема, собака носом чує".

"Солдат від собаки не гірший".

"А все-таки нюх не такий. Куди!"

"А розум?"

"Гадаєш, собака дурна?"

Балакали, як за добрих часів, і бавились снігом.

Попереду офіцер.

"Цс!" — дав знак рукою, щоб стали. Сам, як кіт, причаївся і — прискочив до лавки.

"Ти хто?"

І відтрутило його, як звичайно відтручує живого чоловіка від мерця.

"Посвітійть!"

Розмотав хустку, струснув сніг: "Гум! Жінка і не з простих. Та ще нічого собі... Мабуть, не заков'язла".

Відіззався в нім інстинкт мужчини. Казав двом солдатам взяти її уважно і віднести в двір — під відповідальністю за недоторкальність особи. Знав своїх людей.

"Як береш? Ну, як береш? Це ж не сніп? Бачиш? З панів, не Матроша яка! Скотина!"

Якнайобережніше взяли й попрямували до двора.

"Зрозумій їх! Казали істреблять усіх без розбору, хлопів і жінок, старих і дітвору. А тут — під відповідальністю".

"Бо пані. Не Матроша. Чув?"

"Всі вони руку за собою тягнуть, ті пані".

"Крук крукові не виклює ока".

Оглянулися, чи хто не слідкує за ними. Впевнившись, що ні, нарікали далі: "Дурні ми з тобою, брате".

"А тобто чому?"

"Бо тому, що не мудрі. Наш брат мордує бідного хохла, а нам би так укупі та, ще попросивши вольницю донську до спілки, одної ніченьки темної та невидненької та зробити усім тим баринам-кровопивцям отак о!" — він рукою показав на горло.

Товариш зацитькував його: "Ще чого доброго збудиться і зачує".

"Не бійсь! Її вже ієрихонські труби не збудять. Така, як кість".

"То нащо двигати трупа?"

"Спитайсь його. Вони до живих не мають інтересу".

"Правда. Цар трупів у спирт кладе і платить".

"За трупи?"

"І за спирт з аптеки — особливо".

"Трупів у Батурині набере нині, скільки схоче".

"Та не таких, як йому треба. Він хоче особливих".

"0-соб-ли-вих".

Доходять до двора. Там ще й декілька незруйнованих кімнат.

В одній приміщують Мотрю на шкіряній канапі.

"Нічого собі", — зауважує солдат.

"Красива, та не для нашого брата. Нашому братові і порізаних досить".

Солдати лихі, що не дали їм в місті погуляти.

"Багато того добра змарнували нині, ой багато!"

"На мене, то досить, коли б вирізати хлопів".

"І старих баб".

"Хай буде і старих баб, а дівок, та ще гарних, ніяк ні. Гріх".

"Гріх марнувати дар божий".

"Світліший і дівок різати велів, щоб не плодилася зміна".

"Не вигубиш черкаської породи і не викоріниш зміни".

На тім і вривається розмова. Але солдатам не спішно розходиться.

"Красива бариня", — млякає товстими варгами один.

"Не для пса ковбаса!" — зауважує другий.

"Чого стоїш? Ну, чого стоїш, стерво! — гукає від порога офіцер. — Пашол вон!"

І солдати розскакуються, як собаки від ласого шматка.

Офіцер залишається сам на сам з невідомою.

Він продрог. Ходить по кімнаті, потираючи руки. "Та й погода яка. Гу-у-у!" — Підступає до годинника на магоневій комоді.

Годинник стоїть... Кажуть, що як годинник без причини стане, то в хаті хтось умре.

Йому хочеться, щоб годинник ішов, — відрадніше.

Крутить його, тягне за шнурок, щоби грав. Годинник починає грати арію, але вриває її нагло і шипить, харчить, ніби насміхається злобно.

"От тобі і гетьманські часи".

Пригадав собі незнайому, підступив, дивиться і йому робиться страшно.

"Не дихає, біла, як труп, а все ще така гарна. Може, це відьма?"

Пригадує собі давно забуті казки про відьом і опирів.

Він утомлений, бо цілу днину "дерся", голодний, як пес. Найкраще пішов би спати, хоч би й тут на якому фотелі, і спав би, поки не зроблять з тим проклятим Батурином якийсь кінець.

Чує, що розгулялися нерви. Надивився нині на таке, що — тю! Сплюває.

"Нема нічого страшнішого, як здобувати твердиню". Має повні вуха тих вересків і стогонів, сотки очей дивляться на нього, страшним поглядом передсмертним, сотки рук чіпляються за його кафтан, за рукави, за пальці, навіть за вістря шаблі.

"Фу, чорт! Погано, противно, аж млосно".

Млоїть його від запаху крові і від смороду паленого людського м'яса — позіхає широко, безконечно, тим позіханням, що свідчить про крайнє вичерпання нервів... "Офіцер!?"...

Це слово підбадьорює його. Соромиться слабості своєї. "Це ж ізменніки, на них іншої кари й бути не може".

"А невже ж ізменніки не люди?" — відзивається слабкий голосок десь із споду душі.

"Авжеж, що люди! — притакує несміло і знову позіхає, широко від вуха до вуха.

Послав по лікаря.

Чому ж він не приходить, хоч би фершал який. Може б ще врятував тую паню. Така красавиця, мабуть, з великого якогось роду, дрібні, білесенькі руки, гладке лице, волос, як шовк. Може, й не треба, щоб вона вмирала? Чимало трупів там!

Не знає чому, але хоче, щоб вона жила, — хоч вона!

І без неї стільки життя змарнували нині, стільки краси, радості, щастя. Вже досить, досить...

Якісь спомини давні, щось гарне й забуте, любе й незбагнуте нагадується йому. Здається, душа розривається надвое — кінцями розшарпують його. Не витримає.

Затулює очі руками, падає в фотель і плаче, як дитина, він — царський офіцер, та ще драгунського полку, а до того потомственный дворянин.

Почуває себе грішним, ненавидить світлішого і всіх генералів і самого царя-антихриста.

"До чорта їх!" — вихоплюється йому з уст.

"Гієни, озвірюють безвинний народ, і Бог дивиться на те..."

Повіяв вітер, захиталися на гілляках трупи повішених грабіжників, закрикали ворони.

"Випустять з кліток звірів, а потім вішають їх за те, що кусаються. І де ж тут правда!"

З сильнішим вітром ще сильніше спалахнула заграва і в її блискаках оживилося бліде обличчя Мотрі... "Оживає?"

І йому зробилося страшно. Не може підвести очей туди, де вона лежить, а так хоче, щоб вона ожила, хоче побалакати з людиною, а не з тою тічнею вовків, прощення просити за тих, що лежать порізані, помордовані, що шкваряться на вуглях, як м'ясо смажене їх світлостям на пир. Забути не може того глухого луску, лопаючих черев, тих кишок виторочених, тої всеї мерзенної гидоти... "Фу! Чорт! Фу!" Чому той фершал не йде?.. І годинник стоїть... А там все ще мордують людей. Виволікають їх із закутин міських, з пивниць, з-під звалищ, з-під жужелиці, і ріжуть, як худобину, людоїди! Кому того треба? Защо? По що?

Плутаються гадки... Бачить свій батьківський двір, ікони з вічними лампками, батька, що читає Святе Письмо, матір, що постить, сповідається кожного свята і неділі. Пригадує собі, як вчила його заповітів Божих, і прощення, і милосердя, і нараз — він цілий у крові, як тигр, і весь у багні, як свиня.

Іменно — як свиня!..

Соромиться самого себе.

Як же він представ би на судищі Господнім, коли б його влучила була нині яка козацька куля? Що сказав би там на виправдання своє? Хіба те, що не один він винуватий і що не один кається своїх Каїнових учинків. Є їх чимало. Так усі вони, усі, ніщо супроти царя, царя з Божої волі і з Божої ласки.

"А я ж вам вільну волю дав", — скаже Господь.

"Але ж і цар з Божої волі", — відповідь, не придумає ніяк, як йому це все звести докупи.

Перестає хлипати, лиш руки й ноги все ще дрижать, мов у лихоманці.

(Коли ж цей фершал прийде?)

Хочеться балакати з живою людиною, щоб не чути, що там твориться в тому Батурині, котрого завтра не буде, — останеться тільки руїна, велика купа вугілля, кісток і стерва... Гидко!

(Чому ж той фершал не йде?)

Наслухує, але чує тільки, як все ще шумить, стогне, реве руйнований город.

Не бачити, не чути, забути!

Але як?

І знов пригадується мати, як проводить молитву, як йому дрібні діточі пальці складає, щоб хрестився по закону, як пильно вважає, щоб він не перекрутив якого слова в "Отченаші", або у "Вірую", бо це гріх, дуже великий гріх!..

А людей різати не гріх?!

Свиня — іменно: свиня!

Зачиняє вікна і двері, щоб не чути виску.

Ага!.. Мабуть, і мерців розбудив цей крик, і вони перевертаються в гробах...

Пригадується йому одна мерзотна картина. Як перебігав через кладбище, побачив солдатів, що перевертали гроби. Добували трухлі домовини, підносили пороховні віка і з мерців здирали коралі, перстені, золотом перетикані пояси...

І тими самими руками вони будуть хреститися, лягаючи на сон або сідаючи до страви, зараз-таки, ще нині.

Соромно, гидко! Свиня! І, як побачив це, не втерпів, стріляв в труподерів. Уявляв собі, що у шакалів стріляв. Бачив, як вони з вереском нестямним падали на мерців,— нові мерці... До чого воно подібне, Боже?!

І пригадав собі ще жахливішу картину.

Зарізана дівчина лежала, як мальована, гарна, як ангел. Може, одна в батьків. А над нею солдат. Тримав у руці шнурок перлів і зубами розкусував одну, пробував, чи правдива... Голову відрізав, щоб не розірвати шнурка перел. Щоб не розсипались...

Образи чергувалися так скоро, що, здавалося, череп не здержить того хламу, лусне й розірветься на шматки. Зубами дзвонив, не з зимна, а від зворушення. Як же ти, Боже, можеш дивитися на нас і мовчати? Одно, що робиш,— білим снігом притрушуєш оте гидке і на всякий вислів жахливе багно...

"Білим снігом..."

І він усміхнувся гірко.

Ще сильніше повіяв вітер і ще ясніше озарила заграва цілу кімнату.

Які гарні ті шовкові обої, золочені стюки на стелі, важкі оксамитні занавіси біля вікон! Дивно, що солдати не подерли їх ще на онучі... Мабуть, для світлішого залишили. Він гарненько пообдирає те все і, як крук, затащить до свого гнізда.

(Мало ще накрав!)

І за те, щоб багатилися світліші, мають гинути тисячі невинних жінок і дітей.

До чого воно подібне? Чому хто не скаже їм ув очі, що вони не люди? Чому він не кине шаблі цареві під ноги, бо це не цар, а звір, "урод", гидкіший від усіх тих "уродів", які він стягає з цілої Росії і маринує у спирті, у своїй кунсткамері. На саму гадку про можливість такого моменту кров стинається у жилах. Бачить того мужчину, вищого від усіх, прищатого, жовтуватого, з волоссям, як грива, і з випулистими очима. Гидкий, але великий,— не от миру сего. Все нишкне, мертвіє й маліє перед ним, він — цар!..

"Творю державний народ,— каже, мов грім гримить,— будую нову Росію. Без болю

не родиться ніщо. А ти розслинився, як баба, драгунський офіцер! З потомствених дворян! Кисляк, мерзотник, от що таке ти!"

І офіцер кулиться в гетьманському фотелі, ноги йому ще гірше трясуться, очей підвести не сміє, щоб не побачити царя. Це не цар, це — мус...

Чує шурхіт якийсь... Треба ж дійсності глянути в очі, не втече перед нею — треба.

І він відносить утомлені повіки.

Перед ним не цар, лиш очі, не очі, вікна у якийсь інший світ... Чиї вони ті предивні очі? Він їх бачив колись... Коли? Де?.. Де?..

І пам'ять починає працювати пильно, скоро, передираючись через події нинішні, вчорашні, чимраз далі в минуле. Відкидає усе гидке, погане, брудне, як болото, як кал, і прочищує шлях. Вже знає. Ті очі бачив він тут, у гетьманському дворі на Гончарівці, може, навіть у тій самій кімнаті на балу, на котрий прийшов зі своїм командантом. Такі очі мала там лише одна людина і не лише там, але й на цілому світі,— Кочубеева Мотря. Вони не давали йому спокою, бентежили, тягнули до себе, затроювали те вдоволення, яке дає царському офіцерові вірна служба цареві. З тої пори, як глянув у них, згубив себе...

"Мотря? Кочубеева Мотря? Тут? Тепер?" — і він зірвався на рівні ноги.

Витягнув шию вперед, глянув — так, це вона! Вона підноситься і теж подається вперед, руку прикладає до чола — може, й вона його пізнала?

Господи, як же він гляне у ті великі очі, він, червоний від крові, як тигр, і брудний, як свиня, іменно — "як свиня". Що, відповідь, коли вона питається про батуриців і про сам Батурич? Чи будуть балакати, як тоді, на балу, коли кругом була така розкіш, лише розкіш. Як пояснити їй той нелюдський рев і гул, що все ще висить над містом, як буря?

"Мотря?.. Кочубеева Мотря?.. Мотря Василівна?"

Спускає очі, хилить голову до землі, вдаряє закаблуками, робить три кроки назадгузь і нараз, хапаючи голову в руки, ніби зі страху, щоб вона не луснула й не розлетілася на шматки, вибігає в сіни.

"Мотря! Кочубеева Мотря!"

В сінях на фершала наткнувся, на німця. Ішов, не поспішаючи. Совісно та спокійно робив свою службу. За те й гроші брав. Дивувався тільки, чому це його до двора кличуть тоді, як на вулиці так багато діла. Але кличуть — іде.

Побачивши вищого офіцера, здоровить його.

"Фершал?"

"Так, ваше високородіє, з третього походного лазарету, Якоб Беме".

"Спіши! У тії двері, просто до голубої зали. Вона ще живе. Може, врятуєш. Спіши!"

Побіг.

Якоб Беме озирається за ним від порога: "Здурів?"

СКОРІН

Той офіцер звався Петро Павлович Скорін. Він відзначався не тільки великою хоробрістю та божевільною, як казали, відвагою, але також незвичайною уродою.

Був це такий. красунь, що не тільки жінки ставали, мов наврочені, коли він переходив вулицею, але й мужчини дивилися залюбки на цього живого Аполлона. Так його й прозивали в полку.

Кращого мужчини годі собі подумати. Навіть цар любив Скоріна і не бив його в злості, як інших,— прямо не підносилася рука. Дякуючи тій вроді, Скорій чимало побував за границею. Його посилали, як особливого кур'єра до заграничних посольств, бо цар любив похвалитися перед світом, чимсь незвичайним.

А незвичайним являвся Скорін не тільки вродою, але також дуже політичним поведінням, котрим здобував, собі загальну прихильність і доброзичливість. А все ж таки близьких друзів він не мав.

Не тому, щоб не міг когось полюбити й прив'язатися до нього, але прямо — Скорін був дивак. Серед найширшої забави вставав, махав розпачливо рукою і виходив. Ані в вині, ні в костях, ні в дівчатах не знаходив смаку.

Найбільше ще з усього любив коні. Бувало, як не має служби, то сяде на коня й траплялося, що й півднини гуляє Бог вість де. А по ночах книжки читав, чужомовні. Який кому хосен з такого друга?

Скорін був мовчазливий, але язик мав гострий, як бритва. Як бувало затне кого, то вже не відлижешся ніколи.

Коли б не цей язик, він нині був би вже, може, близько до самого царя, як Меншиков. Але Скорін не підлещувався до нікого, навіть до царя ні. І тому, хоч і був вищим офіцером, але до найвищих не дійшов.

Від літ трьох, з того часу, як з батуринським царським полковником був у гетьмана на балу, ще більше став мовчазливим. Говорили собі, що в голові йому перевернулося, бо дуже його там шанували. Сам гетьман попід руки його водив і знайомив з найкращими і найбагатшими "черкашенками", між іншим — з Кочубеєвою Мотрею.

Та дійсної причини мовчазливості і відчуженості Скоріна ніхто не знав. Скорін влюбився в Мотрю.

Загордий був, щоб її це сказати. Боявся гарбуза. Бо всі говорили, що Мотря дуже носа дере і не на пірнач, а на булаву поглядає. А до того вона завзята українка, а він корінний москаль. Так і не захочуй печеного льоду. І Скорін наказав своєму серцю мовчати. Потім стала відома історія Мотрі з гетьманом, потім вона віддалася за Чуйкевича і — аж нині зустрівся з нею уперве після того незабутнього для нього балу. І, бач, яка зустріч!

Скорін сидів у вартівні і роздумував над усіма подробицями тієї дивної стрічі. Ніби хтось вигадав таке, ніби це казка, як взагалі усе, що нині діялося в Батурині,— одна страхітна казка, після якої, мабуть, він довго не засне.

Як добули москалі Батурин, Меншиков дав Скорінові наказ обсадити гетьманський двір, бо гадав, чи нема там важних паперів і "перзон" до гетьмана близьких, від котрих можна б добути дещо про його змову. Меншиков знав від Носа, що в Гончарівці заховані також гетьманські клейноди, а може, й другі скарби, бо всього в такому поспіху годі було забрати.

Скорін, заки добували Батурин, "дерся як диявол", він загалом бився останніми часами так одчайдушне, що всі казали — смерті собі шукає. Але дивитися на солдатські звірства і злочинства в здобутому місті йому було незвичайно важко, і тому він утішився, як Меншиков послав його захищати гетьманський двір. Це він і зробив рішуче, скоро, безпощадно.

На жаль, заки прийшов туди, "братія" погуляла дещо. Побили дворецького, вбили якогось бандуриста і ще декого та розграбили чимало. З близьких до гетьмана "перзон" не знайшов тут Скорін нікого, якщо до таких не вчисляти Мотрі.

"Мотря?" — і він задумувався, чи йти до неї, чи ні.

Хірург сказав, що вона жива, тільки виснажена дуже і "стурбована сильно". Боїться о її ум. Не всяка "комплексія" може перенести такі "пертурбації" та "іритації", а жіноча зокрема! Скорін знав, що йому, як командантові двора, треба б переслухати Мотрю, заки вона остає ще під свіжим вражінням подій і заки не придумає яких викрутів, щоб затаїти правду, але, з другого боку, він не важився турбувати її. Вроджене лицарське почуття казало йому пошанувати її.

"А якщо Мотря Василівна втече?" — прийшло йому на гадку.

Як царський офіцер, він стривожився, як Скорін — ні. Навіть хотів, щоб утікала. Відповість... Нехай! Він же мужчина.

Краще відповідати йому, ніж їй. А до того — так надоїло життя. Надоїло жити в розріз зі своїми переконаннями. Досить тієї облуди...

Але вона не втече, раз,— що не може, а по друге,— тому, що не схоче. Не з таких вона, що втікають.

І Скорінові зробилося страшно за Мотрю. Один допит...

"Треба щось порадити на те".

Довго бився з гадками. Поки що він тут командант. Всі мусять слухати його. Може, вивезти Мотрю... Вивезе... Коні є, а віз теж, мабуть, десь ще знайдеться. Покладе, накриє, візьме ескорт і виїде з міста. Полковника Скоріна ніхто не здержить. Хай спробує?

І, не задумуючись довго, пішов у двір.

* * *

"Мотре Василівно,— говорив, несміливо підходячи до неї, як винуватець,— я полковник Петро Павлович Скорін. Ми знайомі з балу у гетьмана в отьому самому дворі. Пригадуєте собі?"

"Полковник Скорін?.. пригадую собі... Чого тобі треба від мене, пане полковнику?"

Не знав, як їй це сказати, але почував радість, що відізвалася до нього. Голос її впливав на нього, як після бурі музика. Хотілося слухати, не зважаючи на зміст, лише сам звук. Легше ставало на душі.

"Мотре Василівно,— почав тихо й лагідно, ніби не офіцер.— Вам тут оставатися годі. Дозвольте перевезти вас".

"Мене? Перевезти? Куди ж би то?"

"Куди прикажете. Я готовий до ваших послуг".

Перестрашено глянула на нього. Благородність ворога гірше злякала її, ніж злякало би звірство. Не сподівалася.

Силуючись на спокій відповіла: "Спасибі Вам, Петре Павловичу,— і руку простягнула до нього.— Спасибі, але ви самі бачите, що прихильністю вашою мені хіснуватися годі".

"Чому, Мотре Василівно?"

"Бо мені й балакати з вами важко, а не то втікати".

"Важко — бо ворог, розумію... Простіть".

"Ні не те, Петре Павловичу, не те. Але я хвора, дуже хвора, балакати не можу".

Він мовчав, та не відходив від неї. Хотілося висповідатись перед нею, скинути гріхи. Нагадувалися слова псалмопівця: "Умиєши мя і паче сніга убілюся".

"Приміщу вас у возі,— почав,— як у колиці, і їхати будете безпечно, не бійтеся. До Скоріна ніхто придирається не посміє".

Мотря всміхнулася гірко.

"Забуваєте, Петре Павловичу,— сказала,— що ви полковник в армії його величества царя".

Облила його кров.

"Ні, Мотре Василівно, я це тямлю, добре тямлю. Відвезу вас у безпечне місце, вернуся і скажу, що зробив. Не жахаюся кари".

Подивилася на нього довго-довго:

"Ви, Петре Павловичу, справжній герой".

"Я, Мотре Василівно, тільки людина".

"Бути людиною в теперішніх часах — це найбільше геройство. Але, бачите, і мені хочеться бути, як не героїнею, так хоч людиною. Будь ласка, зрозумійте мене. Я з Батурина втікати не можу і не хочу. Хочу тут спокутувати свої гріхи... Але я все ж таки дякую вам, Петре Павловичу. Щирим серцем дякую вам".

Сказала це так, що Скорін не смів більше ні слова відповісти. Побажав спокійної ночі, вклонився і вийшов.

* * *

Скорін вернувся до вартівні.

"От тобі жінка!"

Відпняв шаблю і кинув капелюх на лавку.

"Значиться, нічого не порадиш. Дивними шляхами блукає наш талан. Усе, мабуть, розгадає колись чоловік, тільки свого призначення — ні".

Сів і голову опер об стіну. Дивився у вікно.

Сніг ліпив. Ніби завзявся вибілити Батурина. І добре. На рано не буде видно тих калюж крові, мозків, кишок, того всього, від чого робиться чоловікові гидко, аж млосно...

В голові йому шуміло, як на потоках. Може, тому й здавалося, що в Батурині тихо. Батурина не ревів, лише гуготів глухо.

"Мабуть, уже й кричати нема кому. Доконали, замучили — кати".

Несвідомо ноги згиналися в колінах. Кляк, голову похилив на стіл і, як над могилою, в котру тільки що спустили покійника, став шептати молитву: "...вічний упокій даруй, Господи, представшимся рабам твоїм... вічний упокій... вічний упокій". Втомлена думка ніяк не могла відірватися від тих слів, не міг спромогтися Скорін на те, щоб піднятися і пожитися спати, хоч було вже так пізно...

Благовістилося на день.

ЧЕРВОНІ ПАНЧОХИ

"Петре Павловичу!" — гукав знайомий голос.

"Петре Павловичу!" — і хтось шаблею грюкав до вікна.

Скорій глянув — світліший.

Зірвався, припняв шаблю, натягнув на голову капелюх і вискочив із вартівні.

Побачив Меншикова на чорному коні, за ним гурт офіцерів, а там відділ війська, самі кіннотчики. Все невиспані, але не бліді, а рум'яні, очі світилися, як у вовків.

Скорін глянув на Меншикова й перше, що зауважив, це був прегарний карий кінь, по коліна в крові, ніби в червоних панчохах. Кінь іржав, махав головою і нетерпеливо викидував ногами; хотів скинути з себе ті червоні панчохи. Світліший поплескував його по гнучкій, піною обляпаній шиї рукою у довгій шведській рукавиці.

Рукавиця теж була більше червона, ніж біла.

"Кат,— майнуло Скорінові через голову.— Кат",— хоч світліший на ката не подобав, бо був дрібний і невеликої сили.

Але якраз тим прикріше вражала тая кров і злюща усмішка на його гарних, немов до цілування сотворених устах.

"Здорові були, Петре Павловичу!" — сказав світліший голосом, в котрім почувалося те вдовolenня, яке дає лиш свідомість побіди.

"Здоров'я желаю вашій світлості",— глухо відповів Скорін. Князь подав руку вродливому полковникові. (Треба з ним дружити, бо хто зна, чи завтра не стане він любимцем царя).

Скорін з відразою всунув свої пальці в окервавлену долоню князя і, не задержуючи їх там довго, вихопив та почав скоро натягати на них рукавицю.

Світліший зіскочив з коня, подав його своєму ад'ютантові, обняв Скоріна за стан і пустився з ним до двора. Але снігу напало по самі коліна.

"Промести стежку!" — гукнув світліший на солдатів, а поки це сталося, почав зі Скоріним балачку.

"Як же тут? — питався.— Усмирили?"

"Казав повісити кількох своїх, за грабіж і за мародерство",— відповів Скорін, несвідомо кладучи особливий притиск на останньому слові.

"Мародерство? — повторив Меншиков і ніби здивувався. Але по хвилині махнув рукою.— Не зашкодить. І так тої сволочі забагато на світі. Хай знають дисципліну... А з Мазепиних людей не застукали нікого?"

"З Мазепиних людей?" — і Скорін задумався.

"Так. З людей изменніка Мазепи",— повторив князь.

"На жаль, ні".

"То зле. Нам треба добути гетьманські клейноди. Кажуть, що дворецький знає, де вони заховані. Чому ти того дворецького не попав у свої руки?"

"Бо він повісився",— відповів Скорін.

"Сволоч! — гукнув князь.— Сволоч. Завтра накажу питати трупа".

Скорін видивився на нього.

"Так, трупа питатиму, і то з пристрастієм. Це зробить велике вражіння. Хай знають, що кари царської, як справедливості Божої, нікому не минути".

Скорінові мурашки полізли по спині.

"Що ж ти на це?" — питався князь.

"Консеквенції в такій процедурі не бачу".

"Консеквенції? Не розумію. Висловлюйся ясніше".

"Гетьмана,— почав,— маємо карати за те, що не був вірним, а дворецького, що хотів ним бути".

"Ха-ха-ха! — зареготав князь.— Філософуємо, полковнику, філософуємо. А ми не філософи, лише вірні слуги й воїни його величества царя. Війна має свою філософію, свої принципи і свої власні консеквенції".

Скорін глянув у ті вікна, в котрих блимало світло лоевої свічки.

Там лежала Мотря.

"От я й забув вашій світлості сказати,— почав, ніби про якесь байдуже діло.— В гетьманському саді знайшли ми Мотрю Василівну".

"Мотрю Кочубеївну?" — мало не крикнув князь.

"Чому ж ти мені зразу не казав. Це ж велика птиця. Го-го! Гетьманова коханка. Не будь-хто!"

"Донька покійного Кочубея, скараного на смерть за вірність цареві",— поправив Скорін.

"Вже я про ту черкаську вірність і слухати не хочу,— замахав руками князь. Але по хвилині задуми признав.— Правда. Кочубей все-таки поніс несправедливо смерть. Але його донька наче іншого гнізда птиця. Знаємо, знаємо, хто така Мотря".

"З гетьманом за Десну не пішла".

Меншиков хитро всміхаючись, глянув на Скоріна. "Advocatus diaboli"

"І не дивуюся. Петро Павлович чоловік молодий, а Мотря Василівна жінка великої вроди. Розуміємо. А все ж таки спитаємо і її, може, нам дещо скаже".

"Сумніваюся".

"Побачимо".

І вони увійшли в двір.

НА СУД!

Світліший на скору руку склав суд. І Скоріна покликав туди. Той відпрошувався, як міг. Нічого гидкішого і більш противного не було для нього, як такі суди. Судити й карати людей за те, що боронили свою справу,— де тут провина? де предмет злочину?..

Не йти, не йти туди за ніщо в світі. Прямо сказати: "Судіть мене або карайте

смертю і без суду. Не піду!"

Але за кожним разом він почував кривду, яку зробив би Мотрі. Лишив би її самою. Як би там не було і що не сталося б, а все-таки біля неї буде він і може прийти такий момент, коли він їй допоможе. Як треба — поїде до царя, представить річ. Як потрапи на добрий настрій царя, то можна і його переконати.

І Скорін пішов на суд.

До його голови ніби хтось молотками валив. По тілі лазили мурашки, млоїло. А тут він — вояк. Треба себе перед людьми по-вояцьки тримати — полковник!

Повів рукою по чолі, протер очі, поправив чуб і мовчки сів за стіл.

Почував на собі хитрий погляд світлішого.

"Тобі, Петре Павловичу, як бачу, не здоровиться".

"Так, князю, негарно я себе почуваю".

"Що ж робити? Служба не дружба. Потерпи, брат. Потерпи!"

Світліший князь Меншиков був вибритий, вимитий, вичесаний. Від нього заносило навіть пахощами Фрізона з вулиці Сан-Онор. Мав начіпані всі ордени й відзнаки, котрі теліпалися на його вузьких грудях і мигтіли за кожним поворотом його неспокійної фігури.

Інші члени того так званого суду тримали себе менш більш як звичайно, себто ставилися байдуже до діла. Хіба не все одно, чи когось там ударять десять, чи двадцять разів, чи будуть припикати огнем, чи прямо покладуть на колесо або застромлять на паль? Буде, як скаже світліший. На те у нього й інструкції царські — а вони, що таке вони? Покликано тільки для більшої поваги, так сказати, — для прикраси. І панове судді перекидуються очима. Питають один одного, чому світліший не починає діла. Скоріше почне, скоріше закінчить. А світлішому якраз захотілося думати.

Стоїть при вікні і дивиться на зруйноване місто, не так, як дивився колись Єремія, о ні! Йому нагадуються імператори римські, Сціпіо на звалищах Картагіни, Цезарове *veni, vidi, vici*, — він пригадає собі всілякі замітні вислови завойовників світа. Хотілося б і йому, Меншикову, щось такого незвичайного сказати, та нічого на гадку не приходить. Мабуть, тому, що гадка його цілком реальними шляхами мандрує. У нього багато діла. Треба подбати, щоб з Батурина вивезти не тільки гармати, зброю, припаси аmunіції, але також якнайбільше грошей, срібла, дорогого посуду й іншого добра, і треба вивозити так, щоб найбільше до його комор попало. Та ще й не малу турботу має світліший із-за того, щоб якнайосновніше прослідити Мазепину зраду, в повний ріст розкрити цю історичну подію. Хай побачить Петро, що поки булави не носитиме його чоловік, хоч би, приміром, він Меншиков, поти Україні нема що довіряти. Що казати — багато турбот у Меншикова! Ось, приміром, він не може вирішити, як йому забиратися до Мотрі, — гостро чи політичне. Петро Павлович казав, що вона хвора. Коли б справді не вмерла? Може, цар схоче спокутувати кривду, заподіяну Кочубеєві, нагороджуючи його жінку й дітей, так тоді треба, щоб і Мотря жила. Але ж треба, щоб вона виявила те, що знає про Мазепину зраду, а знає вона, мабуть, більше, ніж інші.

Крізь вікно побачив світліший тих, що їх мали судити, — козацьких старшин і

знатніших міщан, яких, здобувши город, захопили зі зброєю в руці. Стояли або прямо лежали, бо вже не мали сил стояти, перед рундуком, порубані, скривавлені, до людей неподібні.

Милосердитися над ними? Ні, такого почуття князь Меншиков не припускав до свого серця. Не сміє! І Меншиков крізь вікно дав знак, щоб підводили підсудних.

"Починаємо!" — сказав, приступаючи до стола.

Всі відіткнули, ніби їм легше, зробилося. Скоріше почнемо, скорше закінчимо.

Біля дверей стояли два високі солдати, здорові, кремезні, з шаблями наголо.

Меншиков кивнув головою, і один з них відчинив двері, переступив поріг і за хвилину вернувся назад, впускаючи перед себе старого козака, зі зв'язаними руками. Ні рангу, ні заможності не можна було по нім пізнати. Одіж порвана, волосся скуйовджене, весь, ніби його з колеса зняли.

Стояв, потупивши зір. По затиснених устах знати було, що до балачки нескорий.

"Ти хто такий?" — спитав Меншиков, голосом мало що не байдужим, і запитаний назвав своє ім'я і полк, в котрім служив, і ранг.

"Твій полк з гетьманом Мазепою за Десну пішов. Чому ти тут залишився".

"Не весь мій полк з ясновельможним подався, моя сотня залишилася тут, і я з нею".

"Значиться, окремі доручення дістав. Які вони? Кажі!"

Той мовчав.

"Говорять тобі, щоб ти виявив, які доручення від Мазепи дістав!"

Мовчав.

"Глухий? Востаннє питаю тебе по-людськи, скажи, які доручення мав від гетьмана-ізмінника, і остерігаю тебе, що його величество цар — (тут суд піднявся з місця, постояв хвилину і назад сів),— його величество цар казав милувати тих, що виявлять жаль і покаються. Їм будуть повернені їх ранги й маєтки, їх буде нагороджено новими, куди ще більшими, а тих, що триватимуть у великому, досіль нечуваному в нас гріху, ждуть кари жорстокі і смерть... Говори!"

Мовчав.

"Говори!"

Жертва глянула на своїх мучителів поглядом, в котрім була злість, ненависть і погорда, але не було каяття.

"Чого ви знущаетесь наді мною,— сказав голосом рішучим.— Карайте, я вам нічого більше сказати не маю і не скажу, так мені, Боже, допоможи во Тройці Твоїй святій!"

Меншиков нервово порушився на кріслі. "Вивести його геть! — гукнув на Солдатів.— З пристрастієм питать. Скотина! Гадає, маю час на довгі розмови. Тю! Там ось скільки стоїть. Коли ж я скінчу, як з кожним стану вести такі розговори. Тю!"

Солдати відчинили двері і хотіли за руки вести козака. "Лишіть. Не доторкайтеся до мене. Сам піду, знаю куди".

* * *

Меншиков нервував. Уявляв собі, що після всіх тих жорстоких звірств, яких жертвою впав Батурин, козаки зм'якнуть, як віск, і що виспівують, як пташки, все, що

тільки знають про Мазепу і його плани. А тут перший з них показався твердим, як криця. Якщо і з дальшими буде такий клопіт, так до чого цей суд? Краще їх без суду сколесувати, почетвертувати, повсаджати на палі. Вже мав дати такий наказ, коли пригадав собі, що треба ж цареві послати якийсь матеріал про Мазепину зраду, треба ж із тих людей щось таки добути, хоч би й брехню, хоч тільки натяки якісь, а — треба.

І Меншиков звернувся до наймолодшого з офіцерів:

"Вийди, Осипов, на рундук і промов до них. Ти вмієш їхньою мовою балакати. Промов їм до розуму і до совісті. Скажи те, що я перед хвилиною тому сукин синові балакав, тому сотникові собачому, щоб не треба кожному зокрема в голову лопатою класти, а саме, скажи, що батюшка-цар — (всі встали і знову присіли),— що цар, у великій милості своїй, як справедливий монарх-самодержитель, усім їм простить їх велику вину, якщо вони виявлять жаль і покаяніє і як скажуть усе, що знають, тут переді мною, перед його світлістю князем Меншиковим, мов на сповіді святій. Хто ж і далі триватиме в відомому хохлацькому упрямстві, котре на ніщо нікому й так не здається, хай знає, що ждуть його такі жорстокі муки, про які ніхто ще досі й не чував. Іди!"

Офіцер вийшов, і за хвилину чути було, як він українською мовою повторював наказ Меншикова, ніби дякон апостола читав.

Один із суддів, розсівшись вигідно в фотелі, похилив голову на груди і захропів.

Меншиков глянув у той бік і зірвався з місця. "Милостиві господа! — гукнув.— Перед нами діло великої ваги, так сказати державне діло, а ви спите, як на запічку баби. Того я ніяк не стерплю".

Сплячий офіцер не чув. Тепло і м'який фотель вколисали його до сну. Навіть усміхався крізь сон. Це ще гірше дратувало світлішого.

"Розбудити його!"

Сусіди штовхали сплячого офіцера, але той відганявся від них і далі хропів. Аж хтось-таки доволі дошкульно штовхнув його в бік і він очуняв. Розікрив повіки, глянув, лице його скорчилося, очі закліпали і він, побачивши в чім діло, став виправдуватися. Кілька ночей не спав, продрог, а тут так тепло, гарно, сон його зморив. Виправдовувався.

Світліший сів у свій фотель і гукнув: "подавать там!"

Впровадили молодого сердюка, рослого й гарного. По вбранні, хоч подертому та з гарного матеріалу, і по рухах, певних себе, складних, видно було, що це не простого роду дитина. Тільки руку мав обв'язану аж по саме рамя. Крізь тую наскоро наложену перев'язку проступала кров.

Мабуть, не легкі були рани.

"Ти хто такий?" — спитав Меншиков, дивлячись грізно на нього.

"Митрофан Дяченко, сердюцького гетьманського полку козак, син Олексія, сотенного писаря тутешньої сотні".

Говорив голосно і певно. В його голосі не почувалося ні жалю, ні тривоги.

Меншиков нахмурих брови: "Значиться, ти чоловік не простий, може, навіть читати

вмієш".

"І писати",— додав сердюк.

"Так тоді розумієш, яка провина за тобою і яка тебе кара чекає, коли не повинуватимешся моєму наказові".

"Ніякої провини я за собою не чую".

"Як?" — гукнув світліший, визвірюючись на нього.

"Не чую ніякої провини за собою",— повторив спокійно сердюк.

"А супротивлення волі його величества царя! А те, що тебе з оружжям у руці зловили! А твої "дерзкі" відповіді на суді!"

Сердюк мовчав.

Один із суддів піднявся: "Ваша світлість дозволять доложити собі, що я цього чоловіка впізнав. Він "дрався", як чорт, коли ми входили в замок. Не знаю, скільки наших людей зарубав. Він мого коня поранив, на мене напірав, це я його обеззброїв".

Меншиков дав знак, і офіцер присів.

"Що ж ти на це?" — спитав сердюка.

"Я козак. Моє діло слухати наказів старшини. Не здаватися, а битися".

"Ти знав, що гетьман зрадив, що його накази, значить, не обов'язують нікого, чого дрався?"

"Про ніяку зраду я нічого не чув, для мене гетьман — це гетьман і — край".

Меншиков скипів. Сміливі відповіді козака доводили його до нестямної злості, але, з другого боку, в нім все ж таки озвалося те почуття пошани, яке будиться навіть у найжорстокішому серці на вид хоробрості.

"Гарно,— казав князь, поправляючи на своїх грудях ордени.— Гарно. Ти, значить, слухав свого начальства, бо не знав, що воно незаконне, що, зрадивши царя, втратило тим самим усяку законну підставу. Але тепер, коли я тобі це обвістив, ти обов'язаний покоритися і виявити нам, що знаєш про зраду бувшого гетьмана Мазепи. Як здішнього сотника син, ти, мабуть, знаєш не одно, чого звичайні чорняки не знають".

"А саме?" — спитав тим самим байдужим голосом сердюк.

"От хоч би, де заховані гетьманські клейноди".

Сердюк розсміявся вголос: "А хіба ж я їх ховав? А хоч і сховав би, так, гадаєте, скажу? Не на такого напали, ні, ні! — Махнув здоровою рукою.— От і придумали! Кажі їм, де гетьман заховав свої клейноди".

Та ще він не вимовив того, як офіцер, що перед хвилиною хропив на своїм фотелю, прискочив на нього: "Хахло! Мужва! Як ти смів? Як ти, сукин син, смів відзиватися так до його світлості князя?" — І, не надумуючись довго, замахнувся на нього. Удар був сильний і болючий, бо офіцер уразив сердюка в болючу руку. Той затиснув зуби, блиснув, як вовк, очима і, теж не надумуючись довго, здоровою рукою відбив удар так сильно, що офіцер похитнувся і полетів геть під вікно. Рейтари вхопили козака, скрутили йому руки назад, він відбивався ногами. Офіцери кинулися на нього, з шаблями. Тільки Скорін сидів, білий, як стіна.

Ним трясло, як у пропасниці. То вставав, то присідав знову, ніби не міг рішитися,

що йому робити. Таке знуцання противилося його почуттю людяності і справедливості. Хотілося встати, махнути рукою на все і йти, куди очі понесуть. То знову ніби хтось радив йому, кинути шаблю під ноги світлішому і сказати, що він згідний бути вояком, але не катом. Був навіть мент, коли Скорін хотів скочити на порятунок сердюкові. Але всі ті хотіння являлися тільки відрухами не зіпсутої ще до останку душі, відрухами так дивними й не згідними з життєвим досвідом, що Скорін не міг зважитися на те, щоб перевести їх у діло. Закусив зуби і дивився, ніби не при умі. Бачив, як катували парубка, як він пручався усім тілом, відбивався ногами, кусав і як все ж таки остаточно піддавався перемозі. І пригадалися Скорінові всі жахливі картини минулої ночі: той солдат, що відрізає голову дитині, щоб не розірвати шнурка перел, тії рейтари, що трупів добували з гробів, щоб позирати з них трухлі вбрання і золотом перетикані пояси. Пригадалися порозчереплювані голови й повипускані з черев кишки, і Меншикова кінь у червоних панчохах, і ті трупи, що хиталися на гілляках, як мішки,— все, все! і — Скорінові зробилося так гидко, так скучно, так нудно на світі, що не хотілося вже нічого, лише, щоб раз покінчити з тим усім. Годі довше, годі! Але в його свідомості, десь глибоко на споді, як іскра в попелищі, жевріла ще одна гадка: що буде з Мотрею? І її покличуть на цей суд, стануть питати, знуцатимуться над нею. Не дождити того, не бачити! — протестувала душа, але останки розуму казали витримати, щоб там і не було. І Скорін бачив, як князь Меншиков зірвався зі свого місця... Який же він смішний, дарма, що гарний. Як він підстрибує, мов лялька на шнурку, як кумедно розвіваються поли його зеленого кафтана, показуючи червону підшивку й білі шкіратяні штани з великою латкою на заді. Яке воно жахливо-смішне отсе ціле життя!

"Панове, на місця! На місця, панове!" — гукав світліший на членів високого суду, котрі возилися біля дверей з сердюком, як з ведмедем собаки.

Почувши голос вождя, розскакувалися, поправляли кафтани, ордени, волосся і вертались на свої місця. Біля дверей стояли рейтари, а між ними лежало щось безобразне, окервавлене, теж гидке, підскакувало в судорогах передсмертних і постогнувало важко.

Князь Меншиков підступив до вікна. Відчинив його і плеснув у долоні. "Кілька людей тут!"

До зали вбігло кілька рейтарів.

"Того тут на паль!" — наказав світліший, показуючи блискучою від брильянтових перстенів рукою на те щось, що лежало біля дверей.

Підняли й винесли геть.

Хтось хотів замикати вікно. Меншиков не велів. Хай провітриться.

В залі, хоч як вона була простора, діймаво, аж млісно, чути було людський піт і кров. Крізь вікно влилося холодне повітря. Але разом із ним з міста стали напливати дими, свіжий згар і людське голосіння. І світліший велів-таки зачинити вікно.

Члени суду приходили до себе. "Фу, чорт! — нарікали на сердюка.— Проклятий хохлай, геть мені подряпав руку".

"Який народ!"

"З ними по-людськи годі. Огнем їх і залізом".

"Ніякого послуху не знають. Івана Івановича так у черево штовхнув, що в ньому аж загуділо. Може, й бебехи відбив".

"Можливо. Та ж то звір. Росте, як степове бодяччя. Нікого не боїться. Ніякої дисципліни ці прокляті черкаси не знають".

Майор Іван Іванович сидів у своїм фотелі, згорблений, скулений, тримався руками за черево і — то жовк, то зеленів. Нишком поглядав на світлішого і не смів нічого казати.

Світліший ходив по залі, як по клітці тигр. Заложив руки за спину, понурив голову, як би нею збирався розбивати мур. Груді його підносилися високо і скоро, аж побренькували ордени.

"Фу, чорт!"

Зала приишкла. Князь сердився. Офіцери знали, що не на них сердиться князь, а все-таки страшно. Невиспані, голодні, як собаки після довгих ловів, почували в душі злість і злобу до світлішого, проклинали його невгаваючу енергію, але ніхто з них не важився виявити назверх найменшого сліду отсього невдоволення. Навпаки, кожний готов був усміхатися солодко або робити поважну, ділову міну, відповідно до того, що буде потрібне. За вічним і повсякчасним страхом забували про інші почуття.

Князь сердився! Одинока турбота, що він рішить.

І князь рішився.

Після доволі довгого проходу вернув на своє місце. Але не сідав. Стояв за столом, поклавши на нього обі свої перстнями блискучі руки.

Голову задер, ніби зазирає кудись далеко. Ніздрі роздувалися, як у звірюки, котра вітрить криваву поживу.

Офіцери спідлоба глипали на нього. Дух запирали в собі.

"Господа! — почав світліший. — Мені бачиться, ділу нашому кінець".

Господа відсапнули. "Славити Бога", — говорив кожний в душі.

"Казус, котрого свідками були ми перед хвилиною, настільки жахливий своєю неймовірною сміливістю і настільки проречистий, що я не потребую довго розводитися над ним. Кожному з нас ясно, що тії люди нерозкаяні".

"Авжеж, авжеж", — зашепотіло кругом.

"У мене діла повні руки. А врешті я теж чоловік. Я не з заліза. Не можу більше жертвувати собою, як можу".

"Авжеж, авжеж", — притакували йому.

"Ви бачили, що я по-доброму до них балакав, хотів зворушити їх совість і промовити до розуму. Та куди!"

"Куди — куди!" — притакував весь стіл.

"Так тоді... — тут світліший потер лівою рукою чоло, хвилину помовчав, ніби остаточно рішався, — так тоді, — він підняв голову ще вище і, звертаючись до придворних рейтарів, гукнув: — відчинити двері нарозтвір. Вікна теж, усі, усі!"

Рейтари в одну мить сповнили його волю. Зала наповнилася димом, шумом, гуготом, усіма голосами, що неслися від міста. Офіцери піднялися зі своїх місць і повернулись, хто в напрямі дверей, хто до вікон. Крізь двері й вікна видно було живий вінок людей, покалічених, окервавлених, що стояли на зимні, пов'язані мотузками, ремнями, навіть ланцями від возів, а за ними мур московських солдатів з шаблями й рушницями.

Були там сердюки, хоч немилосердно-скатовані, а все ж здорові, росли, горді, були й старі, ремісники, міщани, привиклі до почесей та пошани від своїх і чужих, були хлопці-недолітки, котрі за честь собі мали стояти поруч своїх батьків і дідів у тій важкій не по їх віку і силам пригоді. Всі вони дожидалися справедливого присуду царського за те, що хотіли сповнити свій обов'язок супроти рідного міста й гетьмана свого.

І цей присуд вони почули.

"Бунтарі, хама, ізменніки! — гукав на них Меншиков не своїм голосом, високим, як свист, і пронизливим, як скрип колеса.— Розбишаки, злодії, горлорізи нерозкаяні, я вас навчу, собаки, як супротивлятися найвищій волі царській і як зневажати мене, представника царської влади. Почуєте ви силу мою, що правнукам вашим відпаде охота до усякого бунту і зради, що ваші будуть зриватися зі сну, а жінки прес... ваші родитимуть уродів на світ. Черкаське кодро мерзотне, ви, ви...— і він, виведений із рівноваги, підскакував, бив кулаками по столі і приступував чобітьми, аж побренькували остроги.— Я вас, сукиних синів, заставлю так умирати, як не вмирав ще ніхто на світі, що від того дерева повсихають і земля зробиться неродючою надовго. Я ваше зрадницьке гніздо переверну догори коренем, зруйную, рознесу, щоб і сліду не осталося з вашої поганої породи. Я вас провчу!"

Офіцери стояли, витягнені, як струни. Ніхто не поворухнувся. Солдати задеревіли. Лише котрийсь із козаків не втерпів.

"Та й розходився як! — промовив до свого сусіда.— Верещить, мов на пуп".

Світліший зачув цей шепіт. Це його роззвірило ще гірше.

Відсунув стіл, перевернув свій фотель, вискочив крізь двері та з шаблею кинувся на безборонних.

Офіцери вжахнулися. Могла зчинитися різня, котрої висліді годі було передбачити. Розуміли, що ніяк їм оставатися безмовними свідками такого "інциденту". Хтось кинувся у двері. За ним побігли й інші. Оточили князя: "Ваша світлосте, позвольте вам сказати, що ті хама негідні гинути з вашої достойної руки. Лишіть це діло "палачеві". Вони на таку честь собі не заслужили".

Світліший отямився. Але все-таки ніяк не міг заспокоїтися. Велика відповідальність за батуринське діло, непевна політична ситуація, важкі втрати в людях під час облоги, все воно схвилювало князя, утратив ту владу над собою, яка була основою його дотеперішніх незвичайних успіхів. В таких моментах Меншиков робився іншою людиною. Тонка, хоч блискуча поволока легко набутої культури й товариської оглади облітала з нього, і світліший князь виявляв первісні інстинкти підмосковського громила-кулачника. Стуливши п'ястук, штовхав ним старців у груди, підбивав бороди,

що аж зуби скреготіли, плював у лице: "Ви ж які! Падло! Тю!"

Жертви княжого гніву безмовним поглядом дивилися на нього. Але ні один не упав на коліна і не благав пощади. Охопило їх нестяменне завзяття, зимне, як сталь, і тверде, як криця. Всі вони з погордою дивилися на свого дикого переможця і як бажали ще чого, то хіба, щоб найскорше відійти від нього. Те хохлацьке завзяття дратувало Меншикова до останку. Безмовність жертв відбирала в нього ту звірську насолоду, яку мучителям дає жах і тривога мучеників.

"На коліна! — гукнув.— На коліна!"

Та ніхто перед ним на коліна не впав, хоч солдати штовхали козаків ззаду — хотіли їх сокрушити.

Князь повів очима по натовпі, скочив, як тигр, і, вхопивши лівою рукою за груди якогось сивоголового старця, правою рукою став його бити по голові, по висках, по лиці.

"Не смій! Лиши! Лиши!" — зверещав молодий сильний голос. Якийсь парубок продирався крізь натовп.

Він розірвав ланцюг, котрим були зв'язані його руки і, побренькуючи ним понад головами натовпу, кричав: "Це мій батько! Не смій!"

Меншиков відскочив, подався у двері, солдати загородили дорогу до сходів, офіцери оточили князя.

"На паль його! — гукнув світліший.— Сейчас на паль. Тут перед брамою. Беріть!"

Рейтари кинулися на парубка. Почалася борня.

"Живим не дістанете мене!" — сказав козак, вихоплюючи штик і пробиваючи себе.

"Щотретього — на паль, щочетвертого — колесувати, інших повісити, як собак,— наказував світліший.— Нікого не щадити. Хай чують, що вмирають, стерво вонюче!"

Цей наказ заспокоїв його. Вийняв хустку, обтер лице й руки.

"Мишка тут!" — гукнув.

З-поміж солдатів висунувся мужчина середнього росту, віспуватий, з маленькими, ніби заспаними очима, з солодкою усмішкою на широких, мов напухлих від ужалення оси, устах. Короткі ноги, довгі руки й високо підняті широкі рамена робили його подібним більше до горили, ніж до людини. Це був найвправніший з мучителів у цілій армії князя Меншикова. Людина дійсно без серця і, здавалося, навіть без розуму. Робив своє діло цілком спокійно, зимно, тупо, без ніякого вражіння, усміхаючися заодно.

"Чого ж ти стоїш? — питався його князь.— Числи! Щотретього — на паль".

Мишка рахував: раз, два, три — і щотретього відводив на бік.

Їх оточили солдати і повели липовою алеєю за браму. Ніхто не повернувся, ніхто не попрощався з ними. Пощо? Незабаром зустрінуться з ними там, де нема ні болю, ні терпіння, ні світлішого князя Меншикова.

Мишка став знову числити: "Раз, два, а третій уже пішов..."

"Числи тих, що осталися",—вирішив князь, і Мишка числив.

Четвертих відвели на подвір'я.

* * *

"Можемо йти, господа" — звернувся князь до своїх офіцерів, і вони вернулись у судову залу.

Князь велів позачинювати вікна і двері.

Ним трясло. Продрог і нервував.

Скорій сидів біля стола, блідий, тер рукою чоло.

"Ти, Петре Павловичу, тут?" — спитав князь, побачивши його.

"Я, князю, тут", — відповів Скорін, щоби щось відповісти.

"Не цікавишся ділом?"

"Не здоровиться мені".

"Діло вельми цікаве, правда, панове? Знаєте, такого цікавого діла я в своїй практиці не тямлю. Їй-Богу".

Він тер руки і ходив по залі. Коли був схвильований, то не міг усидіти на місці, а до того привик, що й цар так бігав, коли розсердився.

"Кожне зухвальство має свою границю, в хохлів воно безграничне".

Світлійший вдавав, що він спокійно і по-діловому дивиться на річ.

"Уявіть собі, яке упрямство, яка безгранична злоба, що в тих людях за злість!"

"Це не люди, — зауважив сонний офіцер, — а звірі".

Князь згордливо подивився на нього: "У кого масло на голові, не лізь на сонце. Звірі — звірі! В тім-то й біда, що вони не звірі, а люди, і то більше розвинуті, ніж не один із вас, господа".

Світлійшому хотілося вилаяти своїх офіцерів, щоб на них зігнати решту свого гніву. Але побачив їх глупо вистрашені обличчя, відвернувся до вікна і став пальцями тарабанити по шибі.

"Отсе хоробрий народ, жаль, що неслухняний такий. З ними я весь світ підбив би, не то, що з вами. — І в гадках князя помічалися іноді такі заячі скоки, як у царя. Він у не одному хотів наслідувати його, розуміється, як царя не було близько коло нього, бо в його присутності він складався, як ніжик. — Та нічого не вдієш. Хоч хоробрі, а покарати треба. Треба так покарати, щоб їм на все відхотілося бунту".

Князь дивився, чи перед брамою не затісують палів. Цікавий був, чи кіньми, чи волами наволокати будуть. "Один чорт, — вирішив і махнув рукою. — Пустяки".

Повертаючись від вікна, говорив:

"Ви, господа офіцери, будь ласка, добре бережіться. Як довго останнього батурина не витягнемо з нори й не повісимо, так довго не можемо себе почувати безпечними. Нині треба нам це діло зробити".

Нараз зауважив майора Івана Івановича, що все ще тримався за черево і з болю то жовк, то зеленів: "Чого ж ти тут торчиш? Не дивись на Петра Павловича. Його недуга іншого сорту, ніж твоя. Десь тут є хірург. Кажі, хай осмотриє тебе. Може, дійсно в тебе бебехи відбиті. Та й копирсався ж цей сердюк, правда? Хоробрий молодець, не те, що ти, майор".

"Майор!" — і Меншиков згордлизо надув свої вузькі, мов до цілунку сотворені, губи.

"Йому б, ваша світлосте, — озвався хтось несміливо, — горілки з перцем, це кращий

лік від блюмеутростової масті".

Князь став і глянув на смільчака: "Може, ти й правду кажеш, брате. Горілка нікому не зашкодить. Кажи принести баклажок і дві-три чарки. Вип'ємо та закусимо. Продрогли й зголодніли ми. Піди!"

Світлійший сів.

"Сідайте, господа офіцери. Навіть Петро Павлович вип'є".

"Спасибі!" — відповів Скорін.

"Овва, гордиш нашим товариством, полковнику?.. Потомственный дворянин і філософ".

"Мене і без горілки голова болить".

"Як хочеш, а ми таки вип'ємо за здоров'я його величества і на погибель врагам і супостатам його".

Всі встали. Мусив піднятися і Скорін.

"Дайте й мені,— попросив. Налили й піднесли йому. Випив і попросив ще. Налили другу.— Ще!"

"Ні, Петре Павловичу,— спинив його світлійший,— боюся за твоє здоров'я".

"Хочу впитися, князю,— відповів.— Я ще п'яний не був ніколи".

"Як не був, так і нині не треба. Але третю все-таки можна тобі дати, не вп'єшся. Так. А тепер, панове, вертаємось до діла".

Він розгорнув перед собою папери, вмочав перо в чорнило, спробував писати, відкинув, узяв друге, полизав, щоб краще чорнило приставало до пера, і нотував собі якісь пункти своїми, для власного вжитку придуманими карлючками.

"Нам треба переслухати ще одну персону — почав, відсуваючи папір,— і то жіночого рода, не з простих жінок, а Мотрю Василівну, доньку покійного Василя Леонтієвича, котрого несправедлива смерть хай упаде на чорне сумління хитрого зрадника Мазепи. Як вам відомо, панове, отся Мотря Василівна не була чужою гетьманові Іванові Степановичеві, і, якщо вона справді жінщина такого ума, як про неї говорять, то треба нам сподіватися, що від неї одної довідаємося більше, ніж від усеї тієї чорної юрби".

І світлійший наказав покликати Мотрю Василівну.

"Якщо вона недужа, то можна її сюди принести з ліжком, двері доволі широкі".

Суд поправився на своїх кріслах. Мимохіть кожний глянув на свої чоботи, пригладив штани і поправив пальцями волосся. В залу внесли Мотрю Василівну, відому широко й далеко за казкові маетки, за фантастичні пригоди — аж до смерті безталанного батька включно. Всі були цікаві, як вона буде поводитися перед судом і які відповіді подасть. Не менше цікаво було, як світлійший переслухуватиме тую пані, чи так, як козаків і батуринаських міщан, чи політичніше. Знали, що світлійший дбав про славу чемного й добре вихованого чоловіка, як звичайно дбають про неї доробкевичі.

Внесли ліжко. На нім лежала Мотря. Була накрита по саму шию, очі повіками накрила. Дві хвили темного волосся спливали по подушках.

Дивно вражала та жінка серед гурту мужеських грубих облич, так дивно, що навіть світліший, бачилося, забув язика в роті. Дивився і не знав, що йому робити. Гукати своїм звичайним способом не хотів, але їй надто уважливо поводитися — теж ні. Він же тут пан життя і смерті усіх, отже, і її. Як велить, так і буде.

"Ви, Мотря Василівна, Василя Леонтієвича Кочубея донька, а дружина Івана Чуйкевича, гетьманового канцеляриста?" — спитав голосом різким, але спокійним, без тону зневажливого і злобного.

"Я Мотря Василівна Чуйкевичева", — почувся тихий, але виразний голос.

"Будь ласка, розкажіть нам, що знаєте про виїзд бувшого гетьмана Івана Степановича Мазепи. Куди і з якими намірами він від'їхав. Вичисліть, хто був при йому, і загалом, будь ласка, говоріть усе, як на суді".

Мотря порушилася на ліжку. "Знаю, коли гетьман від'їхав, бо при від'їзді його з двора була, а на решту питання дозвольте мені не відповідати".

Князь Меншиков посунувся зі своїм кріслом в напрямі Мотриноного ліжка.

"Я, ласкава пані, не дикун, знаю, якої вважливості гідна жінка тої "кондиції", що ви, та ще недужа. Але бувають випадки, коли ця чемність мусить уступити перед обов'язком. Мій обов'язок — вимагати від вас точної відповіді на раз поставлене вам запитання".

"А мій обов'язок, князю, — мовчати".

"Позвольте пригадати вам, що тут не салон ясновельможного пана гетьмана, а тільки судова кімната, значиться, місце, котре нас звільняє від кавалерських, так милих нашому мужеському серцю обов'язків супроти гарних жінок, вкладаючи на нас натомість єдиний та важкий обов'язок пильної і вірної служби нашому панові й повелителеві, його величеству цареві".

Мотря знову примкнула повіки й лежала в ліжку, як у саркофазі. Байдужим був для неї цей суд, байдужим — князь Меншиков і ціла тая трагікомедія.

Хоть сонце піднялося високо, в залі тьмилось від димів, що повисли над містом. Здалеку чути було луск сокир. Це в гетьманському саді стинали щонайкращі, найрівніші дерева на гострі палі для непокірливого козацтва.

За кожним ударом мертвецьки-бліде обличчя Мотрі здригалося, ніби це її били.

Скорін мовчки дивився на носи заболочених чобіт, наче вперше їх бачив і ніби дивувався, чому вони такої, а не іншої форми. Його прегарне, мов грецька статуя, обличчя тратило свій звичайний вираз, бездушніло. Тільки очі горіли, тільки в них малювалася та внутрішня боротьба, котру Скорін провадив з собою. Його руки лежали спокійно на колінах, але їй вони за кожним ударом сокири ледве помітно здригалися. Нікого більше не турбувало те, що діялося поза стінами цього дому. Колесування, всаджування на палі, припікування залізом — вони до того привикли. А вже відрубання голів або вішання — це прямо річ природна, без якої годі собі уявити життя. Як же без того і вдержати "подлий народ" в границях приличності? Навіть шляхетно уроджений чоловік мусить чогось боятися. Хто начальства, хто жінки, хто Бога, а хто всього нараз. Що ж казати про чернь, та ще в часах війни, та ще в такому

небезпечному краї, як Україна!

Ніхто об тім не думав. Думали, коли світліший покінчить діло з Мотрею. Наскучило. Жінка вона гарна, то правда, і значна, донька Кочубея, але годі навіть з такою красунею возитися, як кіт з оселедцем. Або кажи, або хай з тобою батіг говорить.

Офіцери лихі були на Меншикова. Сподівалися сенсації, а тут ніщо, сіро, як цей пізноосінній день. Охочий до снання майор всувався у фотель, долішня щока обвисала йому, очі маліли й уже мав знову задрімати, як нараз почув якийсь луск і дзенькіт острог. Це світліший посунув фотелем і, стаючи над ліжком Мотрі, цідив крізь зуби: "Ви, Мотре Василівно, мабуть, привикли до своїх козацьких судів, а в нас вони інші. Я з вами довше цяцькатися не можу. Або кажіть, або зачну говорити по-руски. Чула?!"

І він тупнув ногою, як на солдата. Скорій порушився на кріслі, підскочив, але запанував собою і сів назад.

"Чого сердися, князю?—відповіла спокійно Мотря.— За тобою право й сила переможця, за мною тільки право людини, а вся моя сила — мовчання. Чого хочеш від мене? Хочеш карати — карай, я готова. Посилай мене на смерть, але не вимагай того, чого я ніяк зробити не можу".

Лагідна, переконуюча мова Мотрі заспокоїла князя. Він усе ще не тратив надії, що довідається дещо від неї. Про зносини Мазепи зі шведами — ні, бо, може, вона того й не знає (Мазепа не дурний з такими тайнами звірюватися перед жінками), але все ж таки повинна вона сказати, котрі старшини перейшли з гетьманом і чи забрав він усі інсигнії з собою, чи деякі залишив у Батурині і де. Хоч те повинна йому сказати. Що ж це за тайни? А для нього все-таки важливо знати одне і друге, та ще з її уст. Гетьманські інсигнії — не що-будь. Поминаючи їх реальну вартість, вони при виборі нового гетьмана гратимуть велику роль. Інсигнії в очах "подлого народу" — це святощі, символ законної влади. Це вона йому мусить сказати.

Він погладив вус, притягнув крісло до її ліжка і почав іншим голосом: "Ну, так. Я бачу. Ви потрапили, так сказати, у важкі обставини. До того недуга. Але, гадаєте, легко мені допитувати таку гарну, таку шляхетно уроджену пані і виставляти себе, як людину грубу, неедуковану. Зрозумійте мене. Покиньте ви всілякі упередження і говоріть зі мною, як з чоловіком. Годі ж мені записати в протоколі, що ви не сказали нічого. В яким світлі показав би я себе перед царем. Ні, ні, Мотре Василівно, повірте ви слову моему, я вам лиха не бажаю, я навіть готовий постояти за вами. Скажу: жінка, котру важко досвідчила судьба, втратила батька, перебула чимало всілякого горя, з рідною матір'ю не змогла дійти до ладу,— гадаєте, не знаємо, хто така Мотря Кочубеївна.Ц Але ж все-таки відчиніть свої уста, покажіть, що ви не легковажите царським судом й не помітаєте мною. Скажіть хоч дещо!"

Мотря глянула на Меншикова: "Чого хочеш, князю?"

"Чого я хочу? Ось, приміром, мені цікаво знати, хто з гетьманом відійшов з Батурина, бо, хто остався знаю, і знаю, що вони тут творили, між ними й ви, Мотре Василівно".

"З гетьманом відійшов мій муж, Іван Чуйкевич. Я їх випроводжала на поріг отсеї хати".

"А другі?"

"Других не бачила й бачити не хотіла".

"Не хотіла. В тім-то і річ. Не хотіла... А знали ви, куди вони йдуть?"

"Як знала, то про себе".

"Про себе. Гарно. Це все одно, що нічого не знали б. Ще гірше. Так тоді полишім це діло. Ви не хочете, значиться, видавати людей. Хоч це з вашого боку не мудро. Бо ми вже й без вас знаємо".

"Як знаєте, то чого ж питаєте мене? Бачите, що мені балакати важко. Я недужа".

"Чого питаю? Бо це мій обов'язок, пані. Важкий обов'язок. Але, якщо ви не хочете балакати про других, щоб не зраджувати їх, так, будь ласка, скажіть, чого це ви, жінчина така делікатна й добре уроджена, дралися разом з мужвою, мов яка амазонка? Мені це інтересно знати, навіть дуже, хоч би для зрозуміння отсього сфінкса, що зветься жіночою душею".

(Князь Меншиков любив себе показати образованим чоловіком, котрому не тайні чужі слова, котрий пройшов курс історії, не минаючи й міфології.)

"Але,— додав нараз, зриваючися з фотеля,— вам, мабуть, важко лежачи говорити. Позвольте, я вам подушку поправлю. От-так".

"Спасибі, князю. Питаєте, чого я боролася з ворогом, котрий облягав наш город? Бо він ворог, ворог, світліший князю".

Офіцери, почувши новий зворот у допиті, зацікавилися. Дехто встав і підійшов ближче. Світліший дав рукою знак, щоб повернулися на місце.

"Ворог,— повторив, киваючи головою.— А я гадав, що ми союзники у війні проти шведів. Значиться, не знали ми, в якому характері приходимо до вас".

"Союзник не вдирається насильно в місто і не здобуває його, знаючи, що місто дістало наказ від свого зверхника не впускати нікого в свої мури".

"Але ж цей зверхник зрадив царя, і ваш город не обов'язаний був його слухати".

"На це питання Батурин відповів вам тричі. Я інакше відповісти не можу".

"Не можете, жаль дуже! Та й за це вам спасибі. Знаємо, хто ми такі та як ставитеся до вас. А то все ми дивилися на Україну, як на частину нашої держави, а тут — ми вороги! От тобі що! А чому ж бо то ми, москвичі, значиться, вороги вашої України?"

"Тому, що не приятелі, а чому не приятелі — це вже ваша річ. Видно, не хочете ними бути".

Офіцери штовхали себе ліктями. Розмова робилася цікавою. По рухах князя і по його голосі крізь зуби знали, що в нім накипає нова злість і що він її довго не вдержить. Вибухне і тоді буде цікаво.

"Які ж то ворожі дієві я супроти вашої України помітили ви за москалями?"

"Ще питаєш, князю? Коли славної пам'яті Богдан Хмельницький за Божою помочою визволив Україну і з доброї волі, зважаючи на спільну віру православну, піддався під протекцію московську, цар під присягою зобов'язався у всіх правах і свободах захвати

й обороняти військо запорозьке і весь народ козацький-український, землі нашої ні до своїх володінь не прилучаючи, ані не дозволяючи сусідам нарушувати їх цілості".

"Знаємо це і у великім поважанні тримаємо ім'я великого гетьмана Богдана Хмельницького".

"Ім'я, то так. Але, що сталося з його насліддям? Хто спустошив землю від ріки Случі до Дніпра, перегнав здавна там осілий народ у слободи, а землю передав у кормигу ворожу?"

"Зробили це історичні конечності, сильніші від наших бажань. Але невже ж ті землі не заселилися наново?"

"Самусь і Палій крашу відповідь дали б від мене. А мені ви позвольте спитати вас, що сталося з городами українськими? Ще за життя Богдана Хмельницького ваше правительство виманило собі право...— Меншиков нетерпеливо порушився на кріслі; Мотря говорила далі: — ...право тримати свою залогу в Києві з тим, що її начальник не буде присвоювати собі ніяких прав до міста і до людності його. А тепер у Києві сидить воєвода, ніби другий гетьман і ніби сильніший ще від нього. В Переяславі, Ніжині, Чернігові і по інших містах теж стоять московські залози і не перестають кривдити народ. А наше військо, наші козацькі полки, що мали обороняти рідну землю, ви кидаєте по далеких землях, виставляєте їх на походи далекі, на бої важкі, на всіляку біду, щоб вони вигинули і щоб країна наша не мала своїх оборонців. Тоді вам легше буде прибрати її до своїх рук, вольності наші покасувати, московські порядки завести і саме ім'я України загладити навіки. І ви ще питаєтеся, князю, чому Батурин не хотів перед вами відчинити своїх брам і чому я боролася разом з батуринцями проти вас?"

Меншиков слухав і не перебивав довгої промови. На ньому помітне було здивування, що жінка, і то молода й гарна жінка, знає історію й цікавиться політичними питаннями. У них таких жінок нема. Вони могли вирости тільки серед ліберального устрою, там, де шанувалася особиста свобода, де ідея незайманості й недоторкальності людини робилася життєвим, якщо не писаним законом. Його бистрий і від природи багато вивінований ум бачив величезну різницю між Києвом і Москвою, розумів, звідки випливає ворожнеча між москвичами й українцями. Два світи, два інші світогляди, дві культури, котрі важко звести до купи, як важко помирити воду з вогнем. Між ними мусить іти бій, поки один із противників не ляже переможений, знесилений і надовго неспосібний до дальшої боротьби. В душі признавав вищість такому жіночому типові, як Мотря, вважав його цікавішим і привабливішим від покірної, слухняної і безвольної північної жінки, і коли б не отсе важке батуринське діло, не відповідальність, яка тяготіла на нім, він радо побалакав би з Мотрею, як любив балакати з культурними, високорозвитими людьми. Але годі — треба закінчити діло.

"Позвольте, Мотре Васи́лівно, завдати вам ще одне питання. Воно вже меншої ваги. Тут діло не в людях, а в предметах мертвих, безжизненних. Вам відомо, де гетьман Мазепа заховав свої гетьманські клейноди".

"Мені?"

"Кому ж би, як не вам. Ви ж були близька до нього людина. Може, й ховали разом.

Скажіть, де вони? Жаль, щоб такі дорогоцінні предмети попали в руки яких грабіжників, котрі їх продадуть торговцям за будь-що. Це в вашім інтересі сказати, щоб вони не пропали. Правда? Отже, бачите, я не вимагаю від вас нічого важкого й неморального,— будь ласка, скажіть".

Мотря захиталася на хвилину. Князь Меншиков говорив так переконуюче, що годі було не повірити йому. А що, як хто із довірених видасть тайну і як дійсно клейноди попадуть у руки грабіжників, котрі їх поломлять на золото, повилуплюють дороге каміння й понівечать? Чи не краще, щоб вони. перейшли до ворога, а пізніше вернулись від нього до рук нового гетьмана. А все ж таки сказати — це значить видати тайну.

"Князю!—промовила, сідаючи на постелі, Мотря.—Ми все ще балакаємо на двох мовах і не розуміємо себе. Після того, що я вам сказала, мала я деяке право сподіватися, щоб ви дивилися на мене, як на людину свідому, розвинуту й морально здорову. А ви, отже, ставите до мене вимоги, як до жінки глупої або неморальної..."

Тим вона кольнула Меншикова в саме серце.

Довго здержувана злість добулась наверх з повною силою первісної людини.

"Мотре Василівно! — гукнув.—Ви кривдите мене. Я до того допустити не можу. Я тут вождь, заміститель найвищої волі царя. Я можу зробити з вами, що завгодно".

"Робіть!"

"І зроблю. Гадаєте, жахнуся ваших гарних очей і ваших красноречивих слів! Гадаєте, вчарували мене, як колись старого гетьмана!"

"Кривдь, князю, далі. Я безборонна".

"Не смій перебивати мене. Таке поведення дерзке, своєвільне, недопустиме. Я вговкаю тебе, білоручко, дамо, загнуждаю — о загнуждаю, на те я Меншиков!"

А звертаючись до своїх офіцерів, він ніби виправдовував себе: "Господа, ви бачили, бачили, господа, як я поводився з нею. Ввічливо, наче Бог зна з якою дамою. Мав на увазі, що це донька Василя Леонтієвича, а вона кривдить мене, Меншикова. Не смій".

Пустивши раз поводи своїй пристрасній вдачі, він заганявся чимраз далі: "Фу, чорт! Мальована хохлячка! Гадає, водитиме князя Меншикова, як водила колись за ніс старого Мазепу,— а зась! Поклав твій батько голову на колоду, можеш ти спину підставити під батіг. Батіг не ангел, душі не вийме, а правду скаже... Фу!"

"Князю!" — почувся нараз голос Скоріна.

Меншиков повернувся туди.

Глянули собі в очі... Європа — і по-європейськи вдягнена Азія, людина і її личина, хитро придумана.

Скорін, о голову вищий від князя і куди ще вродливіший, нагадував в цей мент не Аполлона, а бога Ареса на полі бою. Серед своїх товаришів, від котрих несло горілкою і людською кров'ю, він скидався на чужинця, на мешканця з іншої планети, що випадкове заблудив туди. Ніби за кару його доля послала. З затисненими п'ястками стояв, неподвижно, мов статуя, котра оживає нараз і дивується, побачивши своє оточення. Меншиков — дійсність, Скорін — фантом, мрія майбутніх людей.

Стояли супроти себе і міряли свої сили.

Все принишло кругом. Що значили при них ті пахолки, прислужники, раби царської волі?

"Чого тобі, Петре Павловичу? — спитав князь, насилу здержуючи свій гнів.— Хворий, так іди! Не спиняй діла".

Скорін, замість відповіді, ступив кроком вперед. Князь крок подався назад.

Реальний, тверезий ум світлішого з вправою московського торговця став перерахувати усі здобутки і втрати з отсього ризиковного діла. Скорін не будь-хто. Його полк пропадає за ним, Скоріна шанує цар, жорстоке поведення з вищим офіцером могло б викликати небажаний настрій серед офіцерських кругів. І на козацьких старшин могло погано вплинути. Треба, значиться уговкати цього дивака-фантаста, тую перевернену голову...

"Петре Павловичу, чого тобі? — ну скажи, чого тобі?" — спитався лагідніше.

"Князю, це жінка! Пошануй її горе, доволі того знущання".

Князь Меншиков глянув на Скоріна пронизливо, довго і кивнув на драгунів рукою.

"Винести її геть, до найдальших кімнат! Вартових приставити до дверей. Під вікнами також. Нікого не впускати, крім матері. Чекати дальшого розпорядку".

Мотрю винесли. Князь Меншиков приступив до вікна.

Тарабанів пальцями по шибках і дивився в напрямі в'їздової брами. Там виростали палі один біля одного, і на них вилися в муках люди.

"Бунтарі!" — вицідив Меншиков крізь зуби і повернувся на залу.

Скорін усе ще стояв.

"Чого тобі, ну чого тобі, Петре Павловичу? Ти, мабуть, з глуздів збився. Пора отямитись. Причарувала тебе хохлячка? Офіцер, полковник! З потомствених дворян!"

Скорін мовчав. Але вуста його дрижали від множества слів, котрі тиснулися на них з глибин душі.

"Ти ще торчиш?" — і Меншиков підступив до нього. Глянув і згордливо всміхнувся.

Чув, що небезпека минула. Тепер залишалося підскочити, замахнутися і грімким поличником покінчити цей дивний інцидент. Але княжа рука не підіймалася на цей божеський архітвір. Заложив руки в кишені й пустився кругом стола.

"Господа офіцери,— казав,— так бути не може. Я знаю, що війна роздратовує чоловіка до краю. Але на те ми офіцери, щоб панували над собою. Хто хоче побіджувати других, мусить в першу чергу побідити себе. Жадаємо дисципліни від солдатів, а самі її не вміємо тримати, чого доказом нинішнє поведення Петра Павловича. Чоловік здоровий і при повному умі чогось такого ніяк зробити не може..!"

"Князю!" — пробував його перебити Скорін, але князь обернувся наглим зворотом, став біля стола, ліву руку опер на нім, а праву випрямив в напрямі дверей. "Проч мені з очей!" — гукнув, аж усі, що були в залі, присіли і зі страху дух у собі заперли.

Розуміли, що це рішаюча хвилина. Дві вдачі, два світи стиралися з собою. За одним була правда, а за другим — сила. Один боровся за право людини, другий — за право поневолювати її... Котрий з них побідить?

Скорін випрямився, як струна, кинув собою вперед, зробив два кроки в напрямі стола і став:

"Князю! Так далі не можна. Доволі того, доволі!"

"Проч!" — повторив князь, показуючи далі на двері.

Скорін глянув на князя поглядом повним жагучої погорди, повернувся і — вийшов.

Ніхто не дивився за ним. Всіх очі прилипли до блискучої від брильянтових перстенів руки світлішого. Тая рука в міру того, як Скорій наближався до дверей, опускалася все нижче. А коли двері замкнулися за Скоріном, упала на стіл.

Князь Меншиков відітхнув свобідніше.

Побіда була за ним.

Сів і почав щось писати на листах грубого, зеленавого паперу гусячим пером, карлючками, котрі придумав для власного вжитку.

В залі було так тихо, що чути було стогони колесованих на подвір'ї людей і рев насаджуваних на палі сердюків.

Нараз усі підскачили на своїх місцях. Князь також. Його перо, як леміш, що вихопиться з руки ратая, заскребло на папері, залишаючи за собою чорну борозну й кілька цяток, мов кілька грудок викиненої з борозни землі.

Хтось вистрілив. І то недалеко. В перший мент здавалося, що в залі.

Вбіг драгун. "Ваша світлосте, позвольте доложити вам, що його високородіє, господин полковник Петро Павлович Скорін зволили наложити на себе руку!"

Князь Меншиков устроїв у чорнильницю перо і відсунув від себе папері.

"Петро Павлович Скорін?"

"Так, ваша світлосте. Полковник Скорін застрілився".

"Де?"

"Отут, перед сходами. Ще живий. Але куля пройшла крізь лоб".

"Лікар є?"

"Покликали".

"Так — добре. Можеш відійти".

Князь Меншиков подався на спинку фотелю і закрив долонями очі. Обчисляв усі плюси й мінуси того так несподіваного інциденту.

Скорін пустив собі кулю в лоб. Сам, з власної і непримушеної волі. Це факт. А все інше — неважне. Скоріна любив цар. Одного любимця, значиться, менше. Це важно. Міг згинути в бою, згинув з власної руки. Хай з Богом спочиває. Рахунок, значиться, не найгірший. І Меншиков глянув кругом стола.

Офіцери сиділи, як і раніше. Сонний майор, не виносячи мовчання, борікався зі сном. Кліпав своїми вузькими очима. Той, котрого копнув сердюк, вже не жовк і не зеленів, але все ще тримався за черево руками. Горілка з перцем розігрівала його. В деяких очах помітне було здивовання. Сенсація.

Єсть нова тема до "коришпонденції".

Але щирого жалю не виявляв ніхто. Покійний Скорін був вояк хоробрий і товариш чесний, та — дивак. З ніким він близько не зійшовся, ходив, як не від світа того.

Почувався чужим серед своїх. Може, так і краще, як він зробив. З таким чоловіком годі себе почувати безпечним. Ніколи не збагнеш, що він гадає і що може зробити. Що для всіх біле, це для нього чорне. Хай з Богом спочиває.

"Панів офіцерів,— почав князь Меншиков,— беру на свідків, що я покійного Петра Павловича не довів до того, що він з собою зробив. Не повинен я в смерті його".

Офіцери піднялись зі своїх місць.

"Я з ним поступив лагідніше, ніж наші військові приписи велять".

Всі притакнули, а сонний майор додав: "Покійний Петро Павлович не від нині шукав собі смерті. У боях ліз де найгірша біда".

"За це ми й пошануємо його, як хороброго офіцера непобідимої армії його величества царя,— заявив Меншиков, але пригадав собі нараз, що може Скорін ще й не вмере, бо не від кожної кулі люди вмирають. Він плеснув у долоні.— Принести Петра Павловича сюди!"

Принесли труп й поклали посеред покою.

Обступили його кругом і дивилися без співчуття. На війні труп — це явище звичайне. Лікар стояв оподалік.

"Врятувати не міг?" — спитався його князь.

"Ніяк не міг, ваша світлосте. Куля застряла в мізку, увійшла правим виском".

Несміливо підійшов і пояснював, що спричинило смерть.

Внутрішній розлив крові, тут безсильна всяка поміч лікарська.

Світліший приклонив коліна, перехрестився й прошепотів молитву. Всі пішли його прикладом, навіть лікар, хоч про нього казали, що він лютер і в Бога не вірить.

"Такий красунь і так опоганив себе,— сказав князь, встаючи та стріпуючи порох зі своїх колін.— Свиня, іменно свиня! Бога в серці не мав. Як можна таке безобразіє з собою робити! Ось до чого, милостиві господа, доводить філософія. Іменно філософія. Не роздумуй над життям, а лише живи, та ще коли тобі літ мало що понад тридцять і коли носиш офіцерський мундир. Для офіцера потрібна шабля, а не книжка, послух і карність — це для нього закон. Накриє його!"

Хтось накинув на покійника плащ, бо світлішому здавалося, що Петро Павлович підносить ліву повіку і дивиться на нього... Шкода таких очей. Другого такого офіцера в цілій армії нема. Щоб цар не затужив за ним. Може, ще раз схоче глянути на нього.

"Залишити його до завтрашньої днини тут. А завтра вранці поховати з почестями серед саду!"

Світліший надумувався хвилину. Потім кивнув на лікаря. Відійшли набік і балакали пошепки.

"Як гадаєш, не можна б забальзамувати те тіло?"

"Важко, ваша світлосте, не берусь. Матеріалів нема і діла того ніколи я не робив, не вмію".

"А що ж ти вмієш? Живих кряти? Не дивуюся, що вас люди не люблять".

Фізікус здвигнув раменами: "Багато ми маємо ворогів на цьому світі".

"А на другім ще більше,— додав світліший. А по хвилині: — Але голову Петра

Павловича можеш вложити в спірітус?"

"Це я можу зробити".

"Так вложи. Може, цар схоче колись подивитися на неї, а може, примістить у своїй кунсткамері — отже! Лиш відтинай так, щоб ніхто не бачив. Люди суевірні, дурні — розумієш?"

Лікар притакнув, поклонився і подався назад.

"Господа!" — звернувся світліший до своїх офіцерів. Нам тут більше нічого робить. Поїдемо в город!"

Поправив шаблю і ордени, вбрав капелюх, йому подали царськими соболями підбитий плащ і відчинили двері.

"ТАЇНСТВО"

Під окопом гурток ордонансів розмовою скорочував нудьгу доживання.

Солдати водили старшинських коней по боковій алеї. Коні задирали голови, витягали шиї й іржали. Вітер грався листками, розносив згар.

Клапті чорної сажі падали на коней і на людей. Коні порскали, люди чхали: "Здоров!"

Годі було вгадати, чи це вечір, чи ранок, осінь чи зима, ява чи томлячий сон.

Брудно, гнітючо, тьмаво.

"Фу, чорт! Який поганий день!" — сказав світліший, ступаючи по сходах.

Гадав, що дихне свіжим повітрям, а тут дими. "Ще не згасили? Доволі того фейерверку!"

Послав у місто ордонансів і наказав гасити пожежу. На стежці, недалеко сходів, ступив у калюжу крові. (Червоніла на білім снігу. Видно, що люди обминали її.) Кілька крапель бризнуло на білі штани світлішого... Кров Петра Павловича. "Свиня!.. Чом не запрятали?"

Набрав у пригорщу снігу й витирав пляму. Але кров не сходила. Тільки розмазав її.

Пригадав собі народне повір'я. Крові, котра про вбійника свідчить, не змиєш...

Дурне! Як би це правда, то не один ходив би червоний від ніг до голови. Перший цар...

Світлішому підвели коня.

Вичищений, білий, без червоних панчіх.

Світліший поплескав його по шиї. Але кінь відвернувся від нього. "Чого ж ти відвертаєшся від мене, дурню!" — і притулив своє лице до гарної голови звіряти. Чув, як кінь дрижав, аж постогнував. Жилки надувалися, ноги тремтіли. Кінь, то дивився перед браму, де стирчали людьми оздоблені палі, то озирався позад себе, де на подвір'ї мучили "бунтарів". Припікали, колесували, здирали шкіру.

"Чого дрижиш, ну чого дрижиш, дурнику? Тобі не зроблять нічого. Не дам". — І світліший поцілував коня у білий лискучий лоб.

"Іди з ним у бокову алею!" — наказував солдатіві.

"В сад. Бачиш, звірина полошиться, нервується. А ти чіпиш тут, не знаєш чого. Не бачив, як саджають на паль?"

Солдат узяв коня за поводи й повернув ним у сад.

"Не шарпай трензлею, уважно провадь, скотина!"

За світлішим півколесом стояли офіцери.

"Підемо, панове, до Мишки",— сказав князь і усміхнувся, ніби провадив їх туди, де грають серби, танцюють циганки, а карли творять непристойні жарти.

Мишка подвизався. Докладав усіх зусиль, щоб показати себе справжнім митцем. "Молодець Мишка!" — гукав на нього світліший.

"Рад послужити вашому величеству",— відповів катюга.

"Дурний ти, Мишка, я не величество, я тільки світліший",— поправив його князь.

"Як звав, так звав, коби що дав",— не засміявся, а ніби заіржав Мишка.

Меншиков добув з кармана таляр й кинув йому.

"Славний малий, та розуму в нього, як у здохлого теляти. Підемо".

Увійшли у велику гетьманську маштарку, бо повози поїхали з гетьманом, а ті, що залишилися, відставлено до московського обозу. В куті дрімали ще якісь дві старосвітські брички, спадок по Самойловичу. В них спали мертвецьки п'яні солдати.

Загалом тверезих тут не було. Мученики — п'яні від болю, мучителі — від горілки. Миша не жалів їй — ради "усерднішого дійствія".

Вже само повітря п'янило. Слабших офіцерів млоїло, їм робилося недобре. "Нагидив скотина!" — сердився на них світліший.

"Пошол вон! Ще чого доброго облюєш мені кафтан".

Щасливі, що таким дешевим способом увільнилися від дальшого обов'язку бути свідками "таїнства", вибігали на двір.

"Бачить скотина, що віддасть учорашній обід, і чекає. Офіцери! Вам треба було бачити, як цар усмирював стрільців. А то їх млоїть, як хохлам добираються до шкіри".

Світліший дійсно сердився, дивлячись на тую м'якосердність. Він привик до страшного "Преображенського уставу", куди не раз заходив з царем, подивляючи його невичерпані концепції в вигадуванні щораз нових способів мучення людей.

Меншиков завидував цареві не тільки його царського вінця, але й тої велетенської сили, того "твердого характеру", котрому ніщо й ніколи не могло устоятися. Він хотів наслідувати царя, щоб стати гідним його співробітником.

На кару батуриців дивився, як на завдання великої ваги.

Скинувши рукавицю з правої руки, брав розпалену шину і водив нею по голій спині прикріпленого до лавки старця, приговорюючи: "Отак його, сукина сина, полеженьку та помаленьку, щоб руку нашу почув. Тверда московська рука, що, хохли питльовані, га?"

Тіло шипіло, надувалося, шкварилося, як на сковороді м'ясо, і по маштарці розходився противний м'ясний сморід.

"Чого ревеш? — гукав світліший,— ну чого ревеш? Не хотів роззявити рота на суді, так і тепер мовчи".

Жертва не видержувала муки. Благала милосердя і пощади, обіцяла сказати все, що знає. Її відчіпали від лави, обливали водою і заставляли зізнавати. Та з зізнань нічого не виходило. Одні якісь нерозгадані фантазмагорії.

Виносили труп з маштарки, щоб не заважав.

"Духом вони кріпкі, черкаси-то, але тілом наш чоловік сильніший",— говорив князь.

"У наших більше вправи",— зауважував сонний майор. Він щопиш тут продрухався, мабуть, тому, що бачив діло, а не слова.

"Так,— притакнув світліший,— наших б'ють, а козаки, ніби шляхтичі польські, походжають собі безпечно, мов які графи. Але заждіть! Провчимо ми і вас. Буде одна держава, один цар і один кнут — незалежники!"

Меншиков сердився на привілеї хохлів. Що ж то, вони з іншої глини, як москалі?

"Натягай кріпко!" — кричав на тих, що поміж двома лавами розтягали якогось здорового й кріпкого сердюка.

"Це не баба на постелі лежить, а хлоп, як дуб, його хоч волами розривай. Та-ак!"

Кості хрустіли й вихоплювалися зі вставів. Сердюк, зціпивши зуби, глухо стогнав.

Світліший допитував його, де гетьманські клейноди.

Мученик, замість відповіді, тільки страшно глянув на своїх катів.

"О, того лиш пусти,— шипів князь,— так він скочить тобі до очей, як тигр. Уговкаємо ми вас, бунтівники, заговорники, ізменніки!"

Меншиков підступив туди, де батогами били. Він любив пописуватися своєю силою. Щоб не гадали люди, що малий, так слабій. Подивіться. Вихопив батіг з рук солдата, плюнув у жмені й замахнувся. Удар був настільки сильний, що кров приснула з тіла просто світлішому в очі. "От так його!" — похвалив сам себе і наказав подати води, промити лице. Наставив долоні, один з офіцерів лив воду з гарно поливаного полтавського збанка, а світліший долоні підносив до лица, розмазуючи кров по цілій голові. Довго не міг її обмити, нарікаючи на тонку козацьку шкіру. "В нашого чоловіка вона, як подошва, груба. Взагалі ми грубошкурый народ, а в них шкіра тонка, жіноча. Лиш доторкнися — і сикне, як фонтан".

"Погодіте, задам я вам пам'ятку, до нових веніков не забудете! — повторив улюблену погрозу царя.— Чого не дописав Мазепа в кореспонденції з Карлом, це я вам напишу на спинах. Мого письма ніякою водою не змиєш".

Меншиков краще травив, коли виговорився гаразд.

Услужливий офіцер, той, котрого сердюк штовхнув був у черево, побачивши, що його світлість миється, а нема в що втертися, забув про біль, побіг у палату й приніс гарно вишиваний рушник.

"Спасибі тобі,— дякував світліший, втираючи свіжо вмите лице.— От до того вони митці, черкаси ті. Скрізь люблять оздобу і розуміються на кунштах. Сховай цей рушник, пригодиться. Лиш не вкради, бо всі ви природжені злодії, вори. "Боліє клонитися к лакомству і карману, ніжелі к службі",—повторяв Петрові слова, а, нахилившись, шепнув:— Та не за те злодія били, що вкрав, а що дався зловити".

Оба розсміялися сердечно.

Людей карали далі.

Ціла величезна маштарня перемінилася в один великий біль, в один страшливий стогін, в одне благання смерті. Тут вона являлася одинокою надією, останнім

схоронищем перед жахливими муками катів. Світліший ходив від жертви до жертви і оком знавця приглядався до операцій. Любив совісно повнити свою службу і хотів мати чисту совість перед царем. Не можна сказати, щоб не любив тієї роботи. Вона йому давала більше емоції, ніж театр або концерт, біла на нерви, загострювала апетит. Світліший більш їв і краще травив, надивившись на муки людські. Краще смакувало йому його власне безпечне життя.

"Безпечне?" — і він задумався. Невже ж може хто бути безпечним у Росії, поки тут царює Петро?

І в душі світлішого "решпект" перед царем боровся з ненавистю до нього. Це друге почуття перемагало. Світліший чув, що він не любить царя, тільки боїться його. Царя не любить ніхто, навіть рідний син, ні. Бідний цар...

І світліший зітхнув. "Всі ми з рабською покорою всепідданіше коримося перед ним, але дякували б Богові, коли б послав його до чорта. Всім нам він скоріше або пізніше голову скрутить".

"Як б'єш? Не спішись! Кнут не втече!" — гукнув світліший, і удари залунали з новою силою.

По них чувся вже не зойк і не стогін, але тихе, ледве помітне скомління.

"Ваша світлість,— підійшов до нього услужливий офіцер,— дозволять сказати собі, що лице ще не вмите як слід".

"Кров?"

"Точно так".

"Де?"

"На правій повіці".

Світліший плюнув на палець і потер повіку.

"Зійшла?"

"Ще не зовсім".

"Нехай їй чорт". А в душі погадав собі: все змиєш з себе, тільки людської крові — ні. Все одно — на штанах чи на повіці, Петра Павловича чи котрого із хохлів.

"Підемете!" — звернувся до офіцерів.

"Тут уже без нас закінчать".

Вийшли з маштарки і побачили тих, що їм недобре зробилося.

Стояли бліді, як стіна.

"Офіцери!" — сказав до них згордливо князь.— О-фі-це-ри! А може, в вас совість нечиста? Треба наізусть вивчити военний устав. І треба все як слід робити, що він велить".

Випрямився і відітхнув глибоко: "Знаєте, панове, такий моціон корисний для нашого здоров'я. Найкращий аргумент на це — його величество цар. Історическія і філософскія книги, псалми, акафісти, кантики і мадригали, танці і співи — все одно нікуди не годиться. Мужеська душа потребує трудів, небезпек, боїв, без того вона м'якне і бабіє. Підемете, господа, туди, де подвизається мій Мишка".

Мишка подвизався. Колесував.

Це була його найулюбленіша робота. Він так "іскустно" прикріплював свою жертву до колеса, що вона не могла навіть скорчитися, не то розпростувати члени. Та ще вмів Мишка не спішитися, а робити діло з "промежутками". Як спинялося колесо, прискакував знов і врадувано гукав: "Ліва рука вже пішла до чорта". То знов: "Але ж покололася права лаба. І сам ляйбмедікус не поскладав би її тепер до купи. Ого!"

"А як би не так?" — зауважив хтось.

"Так що? Гадаєш, не видержу? — і Мишка шкірив свої великі, рідкі зуби.— Але мене-то на колесо за що? Хіба я вірно не служу батьощі-цареві?"

Це був його перший і останній аргумент. Поза ним Мишка нічого більше не знав. Вірна служба царю й отечеству і — хай світ цілий валиться. На черкасів дивився, як на завзятих ворогів. Мучив їх з насолодою. Але й без того мучив би кого-будь, кого б сказали. Навіть світлішого, коли б приказав цар. Хіба не все одно?.. Щоб давали роботу, щоб дурно хліба не їв.

Колесували на майдані, прилюдно, для більшого постраху людей. Тих, що не погибли у нічному бою, що їх виловили по далеких садах, витягнули з пивниць, з ям, добули з очеретів, гнали туди, хай дивляться, яка кара чекає кожного, що важиться ставити опір цареві в його задумах великих... Бунтівники!

Світліший хотів такого страху нагнати Україні, щоб вона присмирніла навіки. Коли він входив зі своїми офіцерами на майдан, Мишка якраз колесував якогось хлопця. Ломив йому руки, ноги, одну з другою, "з промежутками", безсеречно, по-звірськи, гірш звіра. Світліший глянув в обличчя мученика й відвернувся. Такого болю він не бачив ще в нікого і ніколи, хоч бачив так багато.

"Ну, годі, Мишка, годі!" — сказав і скривився.

"Бачиш, то ще дитина. Не годиться".

Але Мишку годі було спинити, як годі вирвати зловлену пташку з зубів старого kota. Світліший шаблею відрубав голову хлопчині.

"Тут уже й нас не треба, панове!" — сказав до офіцерів.

"Не хотів би я попастися до рук отого Мишки. Звір, істинний звір.

"Рад вдоволити ваше величество",— впевняв світлішого кат і віддав йому по-військовому честь.

І Меншиков відвернувся від нього з омерзінням: "Кровожадний тигр, без совісті, без серця!.. Поїдемо в місто, панове".

"А з тими що робити?" — спитав Мишка, показуючи на натовп на майдані.

Князь надумувався хвилину. Було їх кількасот. Деякі виглядали так нещасливо. Будили милосердя навіть у душі Меншикова, так недоступній для того благородного почуття. Меншикову хотілося помилувати хоч тих, що не мали ніякої вини за собою, крім тієї, що черкасами родилися. Все ж таки це християни, православні люди, одної віри народ. Може, вони й не брали участі в бою... Помилувати?! Так, але на це треба багато часу, щоб розслідувати діло й перевести суд. Меншиков має на нині суду досить. Напсував собі крові досить чимало. Тут треба поступати скоро, нагло, рішуче. Ті люди не пускали його в місто. Насміхалися над ним з мурів. Зневажали його. Меншиков

зневаги нікому не простить, хіба — сильнішим від себе.

"Половину з них,— вирішив,— повісити, інших скоротити о голову! О голову, бо вони зависоке її держать".

"Рубати?" — спитав кат.

"Рубати!" — відповів князь.

Мишка почухав потилицю: "Багато діла буде".

"Старайся, Мишка,— заохочував його князь.— Тільки, чуєш, не сідай нині до обіду. Підожди — повечеряєш".

Меншиков знав, що спрацьований Мишка був спосібний з'їсти й цілого барана. А потім клався спати і спав два-три дні. І не було тоді такої сили, щоб рушила його. Можна було гарматами котити — не чув. Лежав надутий, як гора. Постогнував крізь сон. Кидав собою, як зловлений сом. Годі було перейти попри його; не затуливши носа.

* * *

Коли Світлійший переїздив попри палі, на котрих сиділи "бунтівники", його гарний кінь сполошився. Ставав дуба, рвався на боки, стогнав.

Услужливий офіцер відступив світлійшому свого коня. Цей ішов спокійно.

"Чому це так? — питався світлійший офіцера.— Мій не хоче йти, а твій іде спокійно".

"Бо мій кінь, ваша світлосте, вже мало що видить. Сліпне зі старості",— відповів той.

Світлійший оком знавця дивився на палі: "Нічого,— казав. А все-таки краще застромлювати на залізні шпилі".

"Хохлам і дерев'яних досить",— зауважив офіцер.

"Правда".

Світлійшому пригадалася Красная площа у Лобного міста в Москві. Там від року 1698 стирчали на залізних шпильях голови збунтованих стрільців. Сам цар їх повідрубав і позашпилював "собственною рукою" при звуках сурм і при грюкоті бубнів.

Чи не зробити б у Києві такого параду? Не зашкодило б. Навіть найстрашніші карі забуваються згодом.— Стають казкою давно минулих днів. Людям треба "argumentum ad oculos". А тим паче хохлам. Це вельми свавільний народ. Нікого не боятися. Треба їм раз нагнати страху. Всіх їх не виріжеш. Особливо тепер, коли цареві треба багато війська на війну зі шведом. Хохли — воїнственный народ.

І світлійший зажурився. Чи не буде сердитися цар, що він вигубив так багато людей, та ще таких спосібних до бою козаків..? Світлійший скаже, що згинули з оружжям у руці,— і цар заспокоїться. Скаже, що не хотіли здаватися. А безборонних він винищив розмірно мало. Кількасот людей покарав примірно для постраху. Цар губив куди більше...

Переїжджаючи вільною ходою попри палі, роздумував над тим, які б то нові придумати карі, щоб слава про них розійшлася широко й далеко по збунтованім краю, бо сам Батурин на завтра стане городом мерців. Пишуться тут тільки згарища і трупи.

Інакше бути не може...

За проїжджаючим князем поверталися посаджені на своїх сідалах жахливих сидельники страшні й водили за ним кривавими очима. Годі було зрозуміти, чи благали пощади, чи посилали свій останній проклин...

Все одно!

І світліший стиснув острогами сліпуватого коня. Минаючи останню палю, запитав: "Добре сидіти?.. Що?"

ГЕТЬМАНОВІ СКАРБИ

Офіцери їхали за князем на пристойному, воєнним уставом приписаному, віддаленні.

Деякі здригалися, але не показували того по собі. То поправляли плащі, то погукували на коней, що нерado проходили крізь страхітну алею.

На деяких обличчях малювалася дивна, тупоумна цікавість, яка буває звичайно в малорозвинених людей, коли їм доводиться бачити людські муки. Ні жаху, ні співчуття.

Тільки ті, що їм недобре робилося в маштарці, понурили голови й поплескували коней по шиях, нібито коні бояться, а не вони.

Проїхали.

Довго ще бігли за ними стогони й важкі зітхання. Чіплялися кінські копита, хотіли завернути князя. Але князь не любив вертатися з дороги.

Нема нічого небезпечнішого для вождя, як на війні показати себе м'яким.

Тільки чоловік твердого серця може втримати дисципліну.

Хай конають.

М'якосердні офіцери під'їхали до себе. Їх коні ступали рядом.

"Страшно, брат, що?"

"Життя один жах. Краще не думати, а жити".

"Мого дядька теж посадили на палі в Москві, на Красній площаді, біля Лобного места. Розказувала мати, що три дні й три ночі сидів. Страшно мучився".

"Один сам собі життя відбирає, а другий — рад би вмерти і не може".

Під ногами хлюпотіло болото — зі снігом і кров'ю перемішане.

"Гидко так. Не дивуюся, що Петро Павлович наложив руку на себе".

"Тільки ти, чуєш, не спробуй. Дивись на мене, брат. Мій батько був стрільцем. За царівною стояв. Зарубали. А я все ж таки, славити Бога, капітан. І зі мною всіляко бувало. Як дуже зле, то гадаю про матір. Усе треба про когось гадать".

Над городом висів туман. Густий, сірий, аж чорний. Все губилося в тій мутній імлі. Тільки іноді спалахне щось, скипить, заклекотить, полум'я бухне високо й гасне. Солдати гасили пожежу. Бігали по Батурині, як по пеклі чорти. Як привиди суетилися їх чорні силуети.

Коні стиралися боками о себе, їздці штовхали себе чобітьми. Відрадіше було.

"Як дивлюся, брате, на отсей Батурин, то не знаю, чи я живу, чи мені тільки сниться".

"Кажу тобі, не думай. Горе думаючій людині".

"Гадаєш — цар і Меншиков не думають?"

"Їм вільно, а нам ні. Вони за всіх думають і відповідають за всіх. Наше діло слухати й робити, що нам велить. За роботою забуваєш про все".

"Гарна мені робота!"

Їх коні перескакували через трупи. Лежали то одинцем, то на купах. З перерізними горлами, з поторошеними черепами, з проколеними наскрізь грудьми.

Коні жахалися і відскакували набік.

Треба було поводи кріпко тримати в руках.

Іржали. Те іржання далекою луною гомоніло серед мервецької тиші. Солдати не кричали, не кляли, як звичайно.

Здавалося, що й вони вжахнулися зі свого нічного діла. Гасили останки пожежі та стягали трупи, бо не можна було не то проїхати, але й пройти, їх черевики і чоботи, гамаші і штани були поляпані кров'ю, як у різників.

"Жорстокий наш народ",— почав молодий капітан.

"Кожний народ жорстокий, і нема нічого страшнішого, як пустити людей на людей".

"А все ж таки чого ми так мордуємо тих хохлів?"

"Щоб вони не мордували нас".

"Хохли?"

"Гадаєш, що не вміють? А Синоп, Трапезунт, а Царгород?"

"Але до нас вони не пхаються".

"Бо не потребують. Мало в них землі і всякого добра?"

"Тому, гадаєш, поруйнувати треба".

"Треба чи ні — це знати цареві, не нам. Цар, кажуть, до моря іде, крізь Pontus Euxinus, до Персії та до Індії багатої, цілий світ підіб'є, як другий Олександр... А ми люди його".

"На мене, то найкраще дома сидіти. В нас деревенька така у ю т л и в а, ставок, і річка протікає. Перед хатою на стовпиках рундук. Як сядеш увечері і задивишся перед собою — на поля, на ліси, на шуварі, повні водної птиці, так прямо рай. Нічого тобі й не треба. Та ще коли б дружина люба й вірна, та двоє-трое діточок..."

Минали хату, перед котрою на подвір'ї лежала ціла вирізана сім'я. Батько, мати, дідусь і кількоро діточок. Сам дріб. Чіплялися за одержу батьків, і так їх порізали.

Офіцер зняв капелюх і перехрестився.

"То ще ніщо,—потішав його товариш.— Я тут бачив куди ще жахливіші картини. Випорювали дітей з матірних лон... Тьфу!"

"Ну, брат, кажи, що хоч, а таки наш солдат, то дич".

"Солдати такі, як їх офіцери".

"А офіцери, як вождь".

"Від вождя накази йдуть. Він відповідь за все".

"Перед ким?"

"Перед Господом Богом відповідь".

"Чекай псе, нім кобила здохне".

Доїздили до майдану.

Тут світліший зупинив позиченого коня й пересів на свого. Цей стренувся, почувши пана. Не полошився, лише квічав, як свиня. Меншиков гладив і заспокоював його: "Здурів кінь, сказився! Заспокійся же раз!"

На майдані "під караулом" стояв спорий гурт козаків. Між ними чимало старшин, іменитих родів сини. Порубані, посічені, покалічені й обезвічені, в подертих сорочках, бо свитки й кунтуші, навіть чоботи москалі з них позабирали для себе, справляли враження відірваних від шибениць або знятих з лави тортур. Нагадували перших християн в римському Колізеї, кинутих на поталу диким звірам.

Меншиков переїхав конем перед тим фронтом. Пильно заглядав кожному в очі. Шукав між ними знайомих, в першу чергу Кенігзена і Чечеля, котрих конче хотів дістати в свої руки. Їх не було. Князь сердився.

"Де полковник Чечель? — гукав. — Хоч би з-під землі, а я його мушу добути".

Козаки здвигали раменами.

"Брехуни, облудники, фарисеї! Від вас ніколи не довідаєшся правди".

Наїхав на котрогось конем. Кінь знявся на задніх ногах, але на чоловіка не скочив.

"Говори, де полковник Чечель?"

"Не знаю, ваша світлосте. Може, вбитий".

"Брешеш! Не вбитий він. Солдати скрізь між трупами шукали. Кажі, де заховали, а то язички повириваю, шкіру живцем здеру".

Козаки мовчали, як німі. Світліший повернув до своїх.

"Привести мені Мишку сейчас. Вішати й голови рубати може хто-небудь, а мені тут доброго майстра треба, бо тут панове старшини, люди образовані, значиться, не чернь. Знали вони, що таке зраджувати царя, знали"...

Світліший закашлявся, дим зайшов до горла.

"Як панове старшини вітали моїх послів, так я привітаю їх. Ще краще, бо князь Меншиков не хоче оставатися в довгу".

Ворони налетіли такою великою хмарою, що темно зробилося нараз, зняли такий крик, що світлішому годі їх було перекричати.

Казав стріляти по них. Птахи розліталися на всі боки.

Нараз двох ордонансів прискакало на спіненних конях.

"Що таке?"

"Гетьманські клейноди знайшлися".

"Лиш клейноди?"

"І грошей чимало теж".

"Де?"

"В окремому склепу".

Світліший погладив вус. Блиснув очима, як вовк. Не скрив жадоби до грошей.

"Безпечні там ті скарби?" — спитав.

"Так, ваша світлосте. Коло того склепу варти ратним строєм стоять і березуть

грошей і клейноди тих накріпко, щоб крадежі й "утечки" з ними ніякої бути не могло",— відповів, ніби з книжки прочитав, ордонанс.

"Добре. Побачимо".

Навіть про козацьких старшин забув. Вість про Мазепині скарби полонила його розум. Був певний, що ті скарби чималі. У кого ж і є гроші, як не в Мазепи? Меншикова свербіли руки. Щось до них нині прилипне. Покликав одного із полковників, котрому більше других довіряв.

"Передаю на тебе тих людей",— показав на козацьких старшин.

"Їх треба покарати відповідно до ранг і до заслуг. Добиратися їм до живих печінок помаленьку та полегеньку, щоб чули, що здихають. Зараз тут Мишка надбіжить, він митець. Добре пильнуй, щоб не втік котрий. Молодшим повідрізувати вуха й носи, поламати руки, поприв'язувати до дощок і пустити на Сейм. Старших,— тут Меншиков підніс свій голос,— поздиравши їм їх хохлацькі чуби, повісити й шибениці теж на тратвах з водою на Сейм пустить. Хай пливуть на пострах неспокійної країни! Побачимо, чи захочеться хохлам бунтуватися вдруге".

Повернув коня, але пригадав собі, що він полошиться і пересів на другого.

Кивнув на своїх офіцерів і пустився назад на Гончарівку. Сердився, що не прочищено головної вулиці. Скрізь балки, головні, трупи. Годі було проїхати. А світліший спішився. Тягнуло його Мазепине золото до себе.

Ворони знов збилися у велику чорну хмару і летіли за ним. Ніби де князь, там для них і жир. Хоч жиру і без того скрізь було багато.

Більше, ніж сподівався князь. Навіть більше, ніж того хотів. Як сімейний чоловік нерадо дивився на помордованих жінок і дітей. Але, Боже ти мій! Це ж війна. Ще гірша, ніж війна,— бунт!

"САВСЬКА ЦАРИЦЯ МАГДАЛИНА"

Мотря після допиту лежала в боковій, далекій кімнаті сама одна.

Знала, що за дверми і під вікнами стоять вартові, котрим приказано "со всяким остерегательством" присмотрювати за нею, щоб туди ніхто не увійшов і щоб вона "утечки не учинила". Дубові віконниці на залізних завісах при вікнах, з малими, в олово оправленими шибками, позамикано наглухо. В кімнаті темно було, неначе серед ночі.

І добре. Бо, дякуючи тому, Мотря не знала, що діялося на майдані і в маштарці. Чула тільки постріл, але за останні часи так до пострілів привикла, що не гук, а тишина бентежила її. Що лиш в тій тишині, лежачи безсильно на постелі, почувала всю велич свого горя. Була здана на ласку й неласку ворогів. Може, вже вирішено її долю. Може, за хвилину відчиняться двері й увійдуть кати.

Не бентежилася тієї гадки — деревіла. Пережила стільки, що тратила чуття. Що гіршого могло статися від того, що вже побачила? Очима тіла й душі... Жахливі картини пересувалися перед нею, забираючи з собою останки сил.

Існувала завішена між небом і землею, між життям і смертю, рвалися останні волосинки свідомості, терпли руки й ноги, переставало битись серце, ось-ось і полетить стрімголов, як летіла колись на розгуканім коні, поки не зупинив його Чуйкевич.

Пощо? Чи не краще було згинути тоді, добровільно, в буйному розгуканні сил, у вихорі неусвідомлених бажань? І чи не краще було заснути при останніх звуках розбитої бандури, заснути і не збудитися більше. Не переживала б того, що опісля прийшло. Батько, мати, гетьман, і — серце починало бити живіше, по тілу розливалось тепло. Невже ж завмираюче життя хоче ще раз майнути перед нею усіма привабами своїми, цілою величею своєї буйної краси? Хтось розвивав довгу-довгу, шовками вишивану стяжку, хтось веселку кидав їй під ноги, сипав жемчуг довкола, струшував пахуче квіття з батуринських садів, хтось і буйні крила причіпав їй до рамен... "Мотре, сонце мое!"

Нараз не білі, але чорні коні, й чорний віз грюкотить по черепах людських. Скаче до очей червоне болото. Яке ж воно гидке! Який сопух розходиться млосний! Болото з тіла, з мозків на голові, на шпиці й на дзвони коліс. Не спинять воза, жене вперед.

Коням з ніздрів сиплеться полум'я. Від нього запалюються на полях збіжа, по селах стріхи, скрізь червоні віхи, горять ліси, жаль божої краси, жаль України?.. Все для царської потіхи...

Куди ви, куди, демони руїни? Криваві ваші сліди, криваві кидаєте тіні на життя... Прийде каяття, та вороття не буде!..

Хто ви, люди? Звідкіль?.. З півночі?.. Невже ж там живе така людська порода? Від рода та до рода озвірення народа, яка й кому з того вигода?.. По що ви тут? Жене вас батіг, щоб підбивати світ? По трупах батьків, на кривду вдів, на плач сиріт антихрист вас жене... Послухайте мене — верніться! Не слухають, ні. Звір'ячий страх жене... Проклін їм, проклін, від Сяну по Дін — проклін!

Петро Павлович?.. Він?.. Ти Аполлон чи Арес списовладний? Породила тебе Волга, чи Дон, чи Вавілон маскарадний?..

Звідкіль ти гарний такий узявся серед тієї мерзотної гидоти? В кого ти вдався? Хто ти? Невже ж і тобі в отсій боротьбі антихриста з Христом приснився сон нез'ясований, херувимами мальований, серафимами золочений, а життям-буттям потолочений і пошарпаний, поболочений, як сон, що приснився мені?

Невже ж там, у твоїй вітчизні, лучаються теж люди, що мають серце, серце в грудях, а не жовч і їдь, мозок в лобі, а не мідь, а в утробі не жадобу їжі й наживи, ні! Який ти нещасливий?.. Такий, як я, сестра твоя в Христі, вечірочая зоря над пожарищем. Вітер свище, виють вовки, в балках хатки опущені, сумні...

Подай же руку мені. Крізь провалля віків, крізь помсту і гнів помандруємо назустріч Христові, в країну нової обнови, далеку, далеку, далеку.

Чому не відповідаєш? Чого затис уста?

Гадаєш — жінка я пуста і пустословна?

Гадаєш — пісня я любовна, повна томлячої жаги, кохання без ваги? Савська цариця? Марія-египтянка, Магдалина?

Киприди жриця, Содоми дитина? Кинута на українські лани? Єлена з троянської війни?

Ах ні. Куди там, куди мені!

Я тільки Мотря, Кочубеева донька. Знаєш? Того, що голову зрубали, ба забажав булави. Не так він, як мати.

Не важко булаву до рук своїх дістати.

А важко донести щасливо до могили.

Глянь на тих, що досі її носили, і на того, що нині несе."

Де він, де, чому так забарився? Забув чи припізнівся, чому він не йде?

Грім землею трясє, повертаються вгору ріки, замкни, замкни повіки, бо з ума зійдеш, збожеволієш!

...Я Мотря, я тільки Мотря, Чуйкевича дружина, на леваді квітка синя, в винограднику китиця доспілого вина...

...Не пий, бо сон тобі присниться, дивний. Я дивна, непричтенна...

Рідна мати не знала мене. Мати дитину жене у монастир. Круки злітаються на жир. Бачиш? Скільки їх! Круки — це гріх! Злітаються на жир і крячуть. В небі ангели плачуть, що сон, наш нез'ясований, херувимами мальований, серафимами золочений, лежить посеред шляхів. Мій сон згорів, але заграва триватиме віки... Та заграва це — слава...

Мотрині думки розліталися, як птахи, на всі сторони світа. Мотрі здавалося, що з ними розлітається й вона, руки тут, ноги там, голова розколюється, болить, аж до нестями.

Встати, насилу встати, доволоктися до кахлевої печі і розбити голову, як глиняну посуду. Пощо її?.. Не зведеться. У неї ні рук, ні ніг нема. Хіба ж це вона? Це не Мотря. Мотря була інша, Мотря — це була потуга, а тепер — неміч безсила, Мотря, як квіт, котрий, підкосила судьби невблагана коса. Де поділась сила і краса, куди поділись мрії і бажання, погасла зіронька остання, темрява і могила. Та не скінчився світ, з-над могили сонце встане, усміхнене, рум'яне, дихне жадобою життя, нові думки, нове чуття — і знов воскресну я. Мотря губилася в думках. Розпливалася в них, як річка в морі, як звук у просторі, як слід вірла у хмарах. Мотрі — нема.

Любов Хведорівна сиділа біля постелі доньки й не знала, що їй робити. Пробувала всіх ліків, що мала у своїй домашній аптеці,— не допомагали. Лікаря кликати не сміла. Він був біля Кенігзена. Світлійший наказав, щоб Кенігзен жив, поки його не переслухають і не покарають. Лікар старався сповнити наказ світлійшого.

До Любові Хведорівни світлійший був незвичайно ввічливим. Не питав її про ніщо, обіцяв ласку царську і заспокоював, що їй не станеться кривда. Вона вдовиця по Василю Леонтієвичу, що через злобу гетьмана Мазепи втратив життя, спасаючи царя. На прохання матері згодився злагодити долю її доньки., Хоч вона заслужила собі на велику кару, але заради пам'яті батька світлійший дозволяє Любові Хведорівні взяти поки що під свій догляд доньку. Обидві вони не можуть оставатися в Батурині. Ще нині дістануть карету і конвой, їх відвезуть у найближчий монастир. Що далі — вирішить цар. Ще нині, значиться, їм в дорогу. Як же тут Мотрю везти?

Любов Хведорівна клала зимну воду, розігрівала ноги доньки, цілувала її руки. "Підніми свої повіки, глянь на матір свою безталанну, ти тепер для неї усе".

"Мати... Любов Хведорівна... тут?.. І тебе загнали в цей кут, звідкіля виходу нема"...

"Не бійся, Мотре. Ще нині виберемося з того пекла. Переїдемо в місце захисне, безпечне, заживемо. Одужаєш, розвеселишся, будемо дякувати Богові, що пощадив нас".

"А їх?"

"Кого?"

"Усіх... Гадаєш — Мотря, голубка сизокрила, гадаєш, вона гетьмана любила, Чуйкевича, тебе? Не любила я нікого і всіх. Не бажала я нічого — це гріх. А бажала я усього для всіх — волі і слави. Чому ти не така, мамо, як колись".

"Яка, доню, яка?"

"Горда, невгнута. І тебе доля зломилла. Доля, то сила, а ми тільки люди. Доля і люди — вороги споконвічні".

"Лиши це, Мотре. Господь усьому суддя. Нехай славиться його ім'я святе. Він не забуде про нас".

"Про Україну забув".

"Господь не забуває про ніщо".

"Забув. Ворогам її кинув на поталу".

"І вороги не вічні. Нині нам, а завтра їм".

"Завтра буде запізно... Чуєш, мамо? Дзвонять дзвони. Похорони... похорони... ховають Україну. Насипали могилу аж до хмар. А на могилі не хрест, лиш цар... Агуш! Агуш! Агуш!

Женіть, женіть його! Бо шкода душ, бо шкода душ!..

Не прогнали... Пропало... 0-го!"

Любов Хведорівна заспокоювала доньку. Нема такої могили, щоб можна Україну похоронити. Ще більшою і кращою воскресне.

"Але коли?.. Нас тоді на світі не буде. Настануть покоління — з болем у душі і страхом у серці. Покоління — раби. Страшно, мамо".

"Бог милосердний — не відвернеться, простить".

"Великі наші гріхи. Не знаю, чи схоче простити!"

"Треба вірити, Мотре. Будемо молитися до Бога".

"В монастирі?.. Молитися треба ділами".

Любов Хведорівна не знала, що відповісти. Пригадала собі першу мандрівку Мотрі в монастир.

"Поки що — там, бо нині там тільки й безпечно. А втишиться — так переїдемо на хутір".

"З ласки царя... А може, у Сибір... Не ти, а я".

Любов Хведорівна одне мала на гадці, щоб заспокоїти Мотрю. Кожної хвилини могла заїхати карета, бо світліший велів, щоб ще нині, вночі, зруйнувати двір до основ. Треба Мотрю забрати. І Любов Хведорівна нахилилася над постелею.

"Монастир недалеко від Десни. А за Десною, ти знаєш..." — прошепотіла. Донька глянула на маму. Поки підносилися, зіниці росли й наливалися життям.

"Як поїду за Десну, не верну аж на весну".

"Їдьмо, мамо!" — і пробувала встати. Але голова тягнула її назад на подушки.

Любов Хведорівна натирала виски старим вином. "Я тобі, доню, і вбрання тепле привезла, шубочку соболеву, тую, що ти так любила. Дай, я вберу тебе".

Мотря не противилася. Лежала без чуття. Думки порозліталися, як птахи, і в голові зробилося тихо. Лиш того відчуття, немов-то її розтягають і розшарпують, не могла позбутися. Відчуття прикре, аж болюче.

Коли б заснути кріпко, кріпко і не будитися більше...

* * *

Погасла коротка днина. Любов Хведорівна запалила свічку і готовилася в дорогу. Мотря лежала вбрана. Не рухалася. Заснула.

В Любові Хведорівни тільки й гадки було, щоб її вирвати з того пекла й перевезти в монастир. За тою гадкою забувала про все, про свої маетки і про синів. Сини — мужчини, дадуть собі раду, а маєтків — пощо їй маетки. Коли б Мотря жива. Сини... і Любов Хведорівна здригнулася...

Пригадала собі сина Василя, що був оженений з Апостоловою донькою. Апостол з Мазепою пішов. Коли б цар не хотів карати зятя за провину тестя. Але ж бо Василь покійного Василя Леонтієвича син. Що син, то не зять. Батько ближчий від тестя. І вона заспокоїлася. Якось Бог дасть, коли б тільки щасливо перевезти Мотрю. Заторохтіла карета, хтось легко постукав у двері.

"Увійдіть".

Увійшов офіцер, котрому Меншиков доручив конвой. Вдвійку винесли Мотрю, примістили в кареті, обтулили, і карета двигнулася з місця. Торохтіла по замерзлій землі.

Любов Хведорівна нахилилася над донькою, долоні свої тримала над її очима. Боялася, щоб Мотря не побачила страхітних палів.

Але Мотря не приходила до себе. Втратила пам'ять чи спала. Карета скоро переїхала вулицю і повернула на поле.

Потонула в густій імлі, як у хвилях моря.

Лишала за собою згарища, трупи, руїну — жахливе діло переможців.

Стада воронів і круків налітали, як хмари.

Крякали й билися над трупами, хоч їх було скрізь так багато. Тисячі.

Перед мостом карета зупинилася. Тут збивали тратви, на котрих мали пускати шибениці з козаками.

Любов Хведорівна перехрестилася, відвернулася від Мотрі і важко заридала.

"Беззаконіє моє прости і гріх мой перед тобою єсть вину", — шептала слова псалмоспівця.

ДИВУВАВСЯ СЕЙМ...

Дивувався Сейм, перепливаючи попри Батурин, чому там нині так тихо. Звичайно навіть серед ночі світилося у деяких вікнах. В'їздові брами і замкові мури пильнувала озброєна сторожа, вартівники з ліхтарками й галябардами проходили вулицями й

вигукували: "Обережно з огнем!"

Не було ночі, щоб до гетьманського двора не прискакав на баскому коні якийсь посланець, щоб не надтягнув, опізнившись в дорозі, якийсь полковник, сотник або інший старшина. Чумаки радо спочивали в Батурині, знаючи, що тут їм не буде ніякої шкоди. Чужі купці приїздили з возами, навантаженими всяким добром. По заїздних дворах не раз і цілу ніч забавлялося веселе товариство.

Нині ніби гураган перелетів туди. Камінь на камені не остався. Ні один двір не залишився цілим.

Ані краса, ні старинність будинків не спинили руйницького завзяття. Гинули жінки зарівно як і чоловіки, діти, як і старці, вимордовано дідів, батьків і внуків.

Трупи не поховані лежать там, де їх заскочила смерть. Для більшої зневаги, для постраху населення відмовлено їм останньої християнської прислуги.

Хай над ними небесні зорі замість ярих свічок світять, а вовки хай їм "вічну" співають.

Замість людей гайвороння, круки і всяка чорна птиця з усіх сторін злетілася на похорони.

Але зорі не хочуть світити, місяця не видно, тільки вітер виє, раз ніби плаче, то знов ніби злобно регочеться... Дивується — бо ніщо не спиняє його лету, ні хати, ні мури, ні навіть дерева крислаті. Ще тільки останки замкових мурів стирчать, ніби останки зубів у розторощеній щоці велетня. Але й цей останній слід могутності колишнього Батурина залишиться тільки до слідуєчого ранку. Замок мають знищити до основ, щоб нелегко було його відбудувати.

Наказ царський і завзяття князя Меншикова повисли над гетьманською столицею. Батурин має стрінити доля Ніневії, Трої, Карфагену і Єрусалиму. На вербах над Сеймом мають повиснути не арфи старозавітніх співців, а трупи повішених батуринців, щоб степові вітри, як на струнах, грали на них свою журливу пісню, пісню, яка довго-довго лунатиме широко й далеко крізь простори віків.

Дивується Сейм, перепливаючи попри Батурин, що таке сталося нині з резиденцією гетьманською...

Лише не дивуються московські караули. Привикли до руїни. Слова "цар" і "кара" зливаються в одне поняття.

Іван Грозний і Новгород Великий, цар Петро і Батурин. Цар Петро цілі повіти нищив і вилюднював. Основне, безпощадно. Буде, як він велить.

Два вартових на руїнах Батурина розмовляє з собою.

"Завзятий народ, ті черкаси. Боронилися, як чорти. Соромно казати, але від мене якийсь дід відбивався голірuch. Я на нього зі штиком, а він на мене з кулаком".

"І що?"

"Що ж би. Все-таки, що штик, то не кулак. Поклав я його. Але натомився чимало. Прискакував проклятий, підстрибував, присідав і кілька разів так мене штовхнув, що аж свічки засвітилися в очах".

"Зі мною, брат, ще гірше було. Вбігаю до якоїсь міщанської хати, а там жінка з

шаблею у руці. Так на мене наперла проклята баба, що треба було подаватися назад на подвір'я. Як вовчиця вовчενят, так вона боронила своїх дітей".

"І ти втік?"

"Не втік, а завалив двері і хату підпалив".

"Згоріли?"

"Авжеж. Ні живої душі не випустили ми звідси. Знаєш, коли б не те, що був-таки добре випивший, то, мабуть, не діждав би нинішньої ночі. Нам не жаліли горілки, а горілка додає відваги".

"Розігріває".

"Не лиш розігріває, а таке щось робить з чоловіком, чортзна-що. Такої хоробрості набираєш, що по-тверезому і згадувати страшно. Сам себе не пізнаєш".

"А все ж таки, брат, страшно".

"Чого?"

"Людей ми порізали, не поросят".

"Звірі звірів гризуть, а люди людей. Не будь війни, то намножилося б стільки народу, що й плюнути не було б де. Та ще черкасів. Дуже-то плодний народ, ті черкаси".

"Плідна земля, так і народ плідний. Вся сила від землі. Коли б ми не знищили Батурина, то він за декілька літ виріс би, як Москва".

"Може б, і на Москву пішов".

"Може б, і пішов. А не ходили козаки на турків?"

"І наших вони побивали. Згадати Конотоп. Мій батько під Конотопом упав".

"Там наших вигинуло багато".

"Отож-то, брат. Знає батюшка-цар, що робить".

"Знає".

Вітер ухопив якийсь сніпок і крутив ним.

Сніпок підскакував, як живий.

"Чорт весілля справляє".

"Багато нині радості між чортами".

"Людям горе, а чортам радість".

"Не згадуй чортів серед ночі!"

Хрестилися тричі й відрікалися сатани і всіх діл його.

"Чуєш?"

"Що?"

"Наче хтось стогне".

"Пустяки... Це так. Після кожної різні причувається чоловікові, ніби хтось стогне і плаче. Поналазить того в вуха і не дає спокою".

"Ні, таки стогне. Піду подивитися що".

"Іди. Постою. І так нічого боятися. В Батурині самі мерці".

За хвилину той другий вернувся.

"І що?"

"Козак якийсь не міг умерти. Не дорізали добре. Просив добити".

"І ти добив?"

"Ще б там! Маю досить на совісті того гріха. Я йому свій штик. Проколовся".

"Страшно, брат!"

"Чого?"

"Стільки кровопроливства ми нині учинили".

"Ми? Робимо те, що нам наказує цар".

Присунулися до себе й шепотом розмовляли далі.

"Цар? А може, це не цар, лиш антихрист".

"Може... А нам не один чорт".

"Певно, що не один. За антихриста Бог каратиме".

"Як антихрист побідить, тоді він буде Бог".

"А як ні?"

"Дурний! Молчать і не розговарівать. Що таке ми? — І солдат сплюнув.— От бачиш, що наш брат: тьфу! ...Я раніше боявся теж. Хотів утікати в ліси, душу спасати. Кажуть, по наших лісах чимало таких, що перед антихристом тікають. Але гадаю собі: пощо? Душа від Бога, хай Бог турбується нею. Що я тут мудрого своїм дурним розумом придумаю? Або Бог сильний, а тоді треба слухати його. Ми тільки люди".

"Люди! — і другий злобно засміявся.— Люди! Христос наказував любити ближнього, прощати".

"Або я знаю, що наказував Христос. Попи знають, а попи за царем".

"Не всі".

"Правда, що не всі. Але ж попи благословлять нас хрестом святим, випроводжаючи в похід. Чорт їх знає, де правда. Краще не думати над тим, бо збожеволієш".

"Кажуть, у Батурині було нині багато божевільних, особливо жінок".

"В жінок розум слабший. Не витримували довго. Я сам бачив таку, що подавала себе за святу Катерину".

"Одна казала, що вона ангелиця з неба. Підскакувала, руки розгортала, як крила, ніби до неба летіла і — не могла. Багато сміху було, поки ми її не вбили".

"Гарна?"

"В Батурині багато гарних жінок. Аж жаль. Я на таку дівчину попав, кажу тобі, на таку гарну, що хоч пальці цілуй".

"І?"

Солдат тільки рукою махнув: "Хотів з нею отак-о погратися трохи, розумієш, а вона як не лусне мене в пику, аж мені зуби захиталися. Красуня!"

"І — що? Що?" — допитувався товариш. Йому хотілося почути щось веселе, живе.

"Вбив я її. А тепер жалію, бо вже на таку гарну не попаду. Але не міг поздержати злості. І таки заболіло. Сильно вдарила".

Присунулися ще ближче. Шептали собі до вуха.

"Знаєш, брат, у нашій батальйоні є такий, що живих жінок не любить".

"Ні?"

"Навіть не дивитися на них".

"А як?"

"До вмерлих охоту має".

"До вмерлих? — і той другий сплюнув.— Того я навіть слухати не люблю. Живі з живими, а вмерле, то вже другий світ. Нам до них не торкатися".

"Грішне".

Замовкли й дивилися перед себе у пітьму, ніби хотіли розв'язати вічну загадку, що таке вмерлі і що другий світ.

Нараз ліктями один другого торкнув.

"Бачиш?"

"Що?"

"Ніби хтось ходить".

"Де?"

"По кладовищу. Бачиш?"

Другий притакнув.

"Ніби ходить... Вмерлець!"

Перехрестилися і змовили молитву.

"Говорять, душа дев'ять днів не покидає того місця, де жило її тіло. Звичайно на вінику сідає і стирчить".

"Я чотирнадцятого дня душу на вікні бачив. Притулилася до шибки, така біла-біла й дивилася так сумно на світ".

"Бідна душа, жаль їй відходити від нас. Все-таки привикаєш. До всього чоловік привикає".

"І не тільки те. Що на цім світі — кожний знає з нас, а що на другім — не знає ніхто".

"На другім краще".

"Для праведних, а для грішників пекло".

"Підемо, брат, до пекла".

"Га, що ж, як треба, то підем".

"А тії тут до неба помандрують. Вони вже спокутували всі свої гріхи".

"Подякують нам".

"Говори. Все-таки, брат, позбавили ми їх життя. Бачиш, снуються ще по кладовищу".

"Сновигають... Говорять, після битви душі погибших у бою далі з собою б'ються. Як задивитися на хмари, то видно".

"Чого не побачиш на хмарах. На хмарах і кораблі пливуть, і палаци знімаються, і люди товпищами снуються. Багато цікавого на світі".

З острахом дивилися на недалеке кладовище, по котрім щось снувалося. Попідносили коміри, повсували руки в рукави і мовчали.

На кладовищу з одної гробниці виліз дід. Його поранили були, пролежав між трупами до ночі, а як скінчилася різня, хильцем, хильцем, то повзучи, як вуж, доліз до

кладовища. Всунувся у гробницю, котру відчинили солдати, ограблюючи домовини, і там пересидів до півночі. Темно, вітер снігом і попелами мете, солдати сплять, кого горілка приспала, а хто втомився, "працюючи" над міру, і дід зважився вилізти зі свого сховку. Розглядався кругом.

"Різуни окаянні! Такого гріха натворили. Не пощадили ні жінок, ні дітей. Бог би їх побив!"

Припадав до тіл, мацав чи теплі, вухо прикладав до грудей, чи не почує удару живого серця. Морозом смерті проймало його. Дід не боявся трупів. Прожив більше ніж сотню літ. За молодих літ не в одній пригоді бував. Раз у битві цілий його курінь поліг. Він один остався. З-поза трупів, як з-поза валу на ворогів стріляв. Не раз онукам розказував туя пригоду. Оповіданням своїм викликував не страх, а завзяття. Треба, щоб хтось живим у Батурині остався і внукам розказав, як його руйнували. Треба, щоб смерть не затулила правді уста. Шукав живих.

Як же втішився, натрапивши на якогось недобитого козака. Оглянув рану, заволік його до гробниці і примістив, "Не стогни, щоб ворог не почув. Вони ранком покинуть наш Батурин, вовкам і крукам залишать його на жир. А ми, сину, на злість їм житимемо. Зробимо тут лад. Позапратуємо покійників, поживемо ще. Життя навіть від царів сильніше".

Якогось хлопця на плечах приніс, бо цей сил не мав іти. І теж примістив його поза домовинами в могилі. Молодицю якусь привів. "Не плач, доню, не плач. Досить тут сліз пролилося. Який із них хосен? Хосен може бути лиш з діла. Діло робитимемо".

Вірив, що Батурин не пропав. Чорт зерно пшениці знайшов. В землю його загриб і ратицею притоптав, щоб не зродило. А зерно щолиш у землі скільчилося, виростло й видало стократний плід. Дід вірив, що і з Батурином так само буде. Не пропаде він, о, не пропаде!

Останеться. Хоч би лише він один — дід. Розкаже живим, що претерпіли покійні. Живі, хай живе гадають.

Правди і волі не заховаєш у землю і не притопчеш своїм чортячим копитом, ратицею антихристовою.

Поживемо ще. То лише тим, що вмирили, здавалося, немов скінчився світ. Дід вірить у його безконечність, вірить, що Україна не вмре. Скільки її не грабували вороги. Хто на Україну прийшов, той і ворог. А вона оживала, обновлювалася і процвітала новою красою. Невмируща вона.

"Одно страшне,— говорив до себе дід,— що робучий народ дивиться на світ не своїми очима. Дивиться і не бачить, де ворог, а де свій. Сується. Після кожної пригоди вину на провідників спихає, бони завинили його нещастю". Дід вжахнувся. Пригадав собі, як народ вождів своїх ворогам видавав. "Хай ваша голова за нас іде". От що боліло діда. Він сам був не з панів, але з "подлих", як москалі казали. Та поживши чимало й роздивившись в світі, побачив, де світло, а де тінь. Батька Хмельницького часи пам'ятав. І його двічі хотіли видавати. Та він не з таких був. І поміж козацтвом мав чимало вірних собі, що скоріше дали б себе покряти на шматки, ніж видали б свого

вождя.

Втомившись важкою працею, дід присів на камені біля гробу й думками сто літ життя свого пробігав.

Який довжезний шлях і скільки на ньому горя!

А все із-за тієї суєтливості. Не вміємо ми однодушне постояти за свою правду.

Батурин стояв...

Дід кляк і молився довго-довго: "Господи, Боже, життя і радості подателю, судіє справедливий і безкорисний, прийми жертву отсю велику, найбільшу з дотеперішніх, за прощення наших гріхів. Не досвідчай нас карами новими, жорстокими, не посилай на нас ворогів неблаганних, дай нам бути хазяїнами повновласними у своїй власній хаті. Дай нам, Боже, добитися волі, щоб славилося твоє ім'я святе, щоб ми не проклинали, а благословили тебе своїми вольними вустами".

І молився дід, щоб Господь не велів йому вмирати з прокльоном на вустах, лише дозволив з надією в душі відійти з цього світу. Він чесно прожив на ньому сотню літ, не жалів трудів, не жахався ні ран, ані мук, витривало боровся за волю і за славу. Не доведи, Господи, щоб після того, що сталося з Батурином, народ показав себе негідним найвищого добра, своєї власної держави. Не доведи, щоб він у засліпленні, мов у сліпоті, існував, не розбираючись, де вороги, а де приятелі його, щоб він зраджував провідників своїх. Був би це гріх важкіший від усіх гріхів наших, за який прийшлося б нам покутувати довго, може, століттями цілими.

"Господи! житні і блага подателю, не опускай нас".

Московські караули понасували коміри на вуха, повпихали змерзлі руки в рукави, з острахом спозирали на цвинтар.

"Страшно, брат!"

"Страшно..."

ГАРМАТИ

Біля кожної гармати два щонайсильніші драгуни, як кати. В кожного в руках молоти двопудові. Диво, як їх чоловік може двигнути. Підносять, жили їм набігають, як посторонки, обличчя наливається кров'ю... у-ух!

Молоти, як удари грому, в дула гармат валять, гармати здригаються і дзвонять, як на соборах щонайбільші дзвони. Ще голосніше, гучніше, тривожніше.

Ніби порятунку благають.

Ніхто на порятунок не йде. Хоробрий гарматний осаул Кенігзен, побачивши, що Батурин пропав, даром дожидався, коли разом із замком полетить до неба. Догадався, що Мотрі не довелось свого сповнити, й хотів сам собі зробити кінець. Не довелось. До його приставили сторожу, старому хірургові батогами грозили, що не добре стеріг. А раннім ранком посадили обох у волоську під будою брику і відправили за Сейм. Кенігзен з обозом московським поїде до царя. Йому, Чечелеві (як зловлять) і іншим визначним старшинам зроблять окремий парад. Царський суд, по царським приписам муки та й окрема смерть.

Пушкарі здебільшого загинули, бо не хотіли здати своїх гармат. Тих, що живими в

московські руки попали, ще перед виїздом з міста покарають. Вони, збиті в гурт, зв'язані по руках і по ногах, що ворохнутися годі, біля муру на свій кінець чекають. Догадуються, яку нагороду за їхню хоробрість придумував для них князь. Чекають.

А драгуни гармати розбивають, важкі, котрі з місця рушити годі, щонайбільші. За кожним ударом сипляться рештки мурів, охає земля, ворони зриваються з трупів і з криком якнайдалше від того місця летять... "Ух-ух-у-ух!"

І за кожним ударом відлітають з гармат мистецькі, гарно вироблені оздоби — з арматурами, з написами, з роками, коли їх відлито. Деякі ще з Богданових часів, інші гетьман Мазепа придбав, не жаліючи великих грошей. Всім їм тепер кінець. Батурин треба безборонним лишити навіки-віків.

Череп'я з дул, особливо гарно повироблювані голови, князь Меншиков з собою забере. Менші гармати поїдуть перед ним, як полонені, як свідки його великої перемоги.

Прощайтеся з містом своїм, з місцями, на котрих так довго стояли. Заревіть ще раз, чи не забули ревіти, чи вас Кенігзен не загвоздив. А щоб ви пороху й куль не збавляли даром — підождіть. І до кожного дула прив'язують одного з гармашів. Руки до дула, ноги до коліс, студене гирло доторкається теплих плечей. "Пали!"

Гармата підстрибує, реве, випльовує з довгого горла ядро і разом із ним плює шматками порозриваного людського тіла. Прощаються з Батурином гармати.

Підкочують під них колісниці, впрягають по дві-три пари коней, не скорих, а кріпких, і гармати найближчою дорогою з городу виїжджають.

Та дорога, хоч не прометена, а виїжджена гаразд. Чимало трупів переїхало на ній. Кості поторошили, а тіло перемісили зі снігом, з попелом, жужелицею, заморозею земною.

Переїжджають гармати, фальконети і гаківниці, за ними вже не коні, а люди на низьких, залізом кутих візках вивозять усяких розмірів моздирі. За гарматами останки муніції з Батурина вивозять в ящиках і в бочках, шкірами, полотнами й кожухами понакриваних, щоб порох не замок, бо сніг політає мокрий і легко топливий.

А за муніцією тягнуться вози, навантажені шаблями, рушницями, самопалами, аркебузами й торунськими мушкетами, булавами до розбивання шоломів і молотами до розвалювання панцирів, вози, навантажені бердишами і списами дев'ятиліктевими, вози, повні усякої зброї з різних фабрик і різних часів, котрої чимало призбиралося в місті і в гетьманських складах. Усе, що з димом не пішло, що не змарнувалося в бою і чого солдати не розікрали, як круки, вивозив з Батурина князь.

Їхали на возах цілі гори кожухів, свиток, кунтушів, делій, гунь, байбараків, усякого мужеського, жіночого й діточого вбрання, а за ними, як зі снопами, торохтіли вози з білизною, шнурами кріпко поперев'язувані й рублями згори попридавліювані, щоб не губилося те добро по дорозі. А на дальших возах, телігах, мажах — тисячі пар чобіт, юхтових, грубо кутих і сап'янців жовтих та червоних без підківок, бо їх здебільшого солдати, збираючи цей крам на купи, до своїх кишень поховали, черевики з тонкими підшвами, оксамитні, й мешти шовкові, а далі — всілякі пояси, хустки, скатертки, занавіси, звої полотна й постави сукна, стільки того, що можна б кілька ярмарків

великих заповнити, можна б одягнути і прибрати кілька міст, хоч би й на яке велике свято. І меблі, і посуд не залишив князь. Усе, що могло пригодитися, що мало яку-небудь вартість, забирав світлійший із собою. Його в Батурині не треба. Батуринцям уже нічого не треба. Їх трупи лежать голі, обдерті, німі. Не треба крукам добиратися до тіла. Вовки не потребують роздирати чобіт. Легше пообжирають тіло аж до костей. Коли б був час, світлійший казав би розкопати місто, бо, мабуть, не одне в землю позакопували міщани. Та йому спішно. І так забарився довго.

Щокраще й цінніше — перські коври й турецькі макати, срібну посуду й соболеві шуби — світлійший велів зібрати на окремих, шкіряними будами понакриваних, возах. Вони під сильною ескортою їдуть. А посередині — скрині з гетьманськими скарбами, їх добре треба мати на оці, бо солдати, а навіть офіцери "боліє клоняються к лакомству і карману, ніжелі к службе". Не треба доводити їх до гріха.

А на останніх возах, поміж чурами та конюхами, поміж усяким "подлим" стаєнним та кухонним народом, сидять жінки, дівчата й молодиці. Хто їх там нині розбере. Це здебільшого ті, що по шинках і по гостинних дворах служили, нетутешні,— квітки вітрами з чужих піль занесені. Гасили вони не тільки жагу горла, але й сердечну спрагу своїх гостей, і, як уміли приговорювати до них колись, так і тепер договорилися до того, що їх пощадили. Нехай там пригодяться. Це не шкідливий народ. І їхав цей нешкідливий народ на нові непередбачені пригоди, на нові дикі забави в нових, чужих панів. Понасували собі хустки на очі, бо соромилися тих трупів, що з німим докором, скляними очима дивилися на них. За возами ступали відділи московського війська. Брудні, обплямлені кров'ю, притрушені сажею і димами, грімко вистукували чобітьми. Кармани повіддувалися. Годі їм було поховати всього добра.

Офіцери приставали до них: "Бач, як набухався, злодюга".

"Дещицю запопав, ваше високородіє. Гріх, щоб марнувалося добро".

За військом везли поранених. Їм одним не поталанило. Вивозили з Батурина порозбивані голови та покалічені руки й ноги. В Батурині боронилися навіть жінки.

Перед Сеймом спинилася та довга, різноманітна валка.

Ворог не напірав на них ззаду. Чекаючи на чергу, поки їх впустять на міст, роззявлювали роти і дивилися на Сейм. Вдруге такого не побачать.

Сеймом плили дошки, колоди, тратви.

До дощок і колод поприбивані або поприв'язувані козаки. Тільки вбрання на них, що власна кров. Це їх червона китайка, заслуга козацька.

Приймає Сейм козаків у свої обійми, несе, колише, гойдає їх на своїх хвилях, ніби заспокоїти хоче їх болі важкі і їх сором великий. Колоди на криги попадають, борікаються з ними, криги беруть їх під спід, перекидають, перескакують через них. То знову крига вдаряє об колоду, вискакує на неї і лягає козакові на груди. З берегів і з мосту розлягаються крики і сміх.

"Накрився, щоб тепліше було!"

Через другого лиш перевалилася, шкіру поздиравши з нього.

"Не все в середу Петра",— гукає натовп.

Крига колоду під спід бере.

"Той уже має спокій".

Другу до берега прибило.

"Відбивай, відбивай, хай і там люди побачать!"

Відбивають колоду від берега, і вона далі посувається, хитається, підстрибує, крутиться, гуляє, як тріска.

Пливуть червоні, страхітні дошки й колоди доли річкою Сеймом, звіщаючи мешканців хуторів і сіл прибережних про силу і славу великого царя.

"Тратва, тратва пливе!" — і юрба захиталася, схвилювалася, збентежилася.

Та не зі страху перед тим, що побачила, а з цікавості, якої не може позбутися на вид мук і страдань своїх ближніх.

Нічого цікавішого не знає. Штовхаються, тручаються, деруться, кожний хоче дістатися на місце, з котрого краще видно. Вдруге такого не побачать.

На тратвах — шибениці, а на них — козацькі старшини. Чуби їм пообдирали. Висять неначе в червоних шапках. З голов кров червоними поясами спливає на їх голі тіла. Червоні тратви, червониться вода.

Тратви теж попадають на криги, але їх криги не спинять, плывуть, похитуючись злегка. Хитаються шибениці, а повішені гойдаються на них, як на дзвіниці дзвони. Вимахують руками й ногами — грізно-смішні.

Натовп реве.

Тратви перепливають і губляться в імлі. Вже не видно ні дощок, ні трупів, тільки на сірому небі бовваніють червоні плями... Гаснуть... кругом імла, густа, важка, гнітуха.

Зривається вітер. Хвилює Сейм, шумить, ніби сердиться.

Валка посувається до мосту. Перевалилася.

Двигається табір.

За ним залишається руїна. Трупи, калюжі крові, недогризені кістки, гній.

Дивується Сейм, що так тихо кругом. Тільки гайворони хмарами на зруйнований город налітають, крилами б'ють, кричать, за смачніший шматок деруться... як люди...

По городі бігають собаки. Шукають своїх хазяїнів, а, знайшовши їх неживими, сідають біля трупів і виють.

По кладовищу снує столітній дід. Як Агасфер, як Богом забутий грішник, котрий умерти не може.

У нього тепер діла дуже багато. На дідовій голові весь Батурин — останки життя, що зберіглося між ними.

Хоч погасиш пожар, огонь ще довго в попелищу тліє. Дід певний, що так само іскри нашого життя ворог не погасив до краю. Дід у Батурині хазяїном тепер. Перешукає його, переріє, загляне в кожний куток, в кожну щіль і добуде звідти усе, що живе й цінне. Недужих лічитиме, голодних нагодує. Він знає, де є хліб.

А тоді й на трупи черга прийде. Добре, що зимно. Полежать. Не дармуватиме дід. Сто літ трудився, потрудиться й тепер. Не боїться праці, не праця страшна, а лінивство, охота жити з легкої руки, та ще з чужої. Дідові треба впевнитися, чи не лишив тут

князь яких караулів або чи не поскривалися тут які мародери. Ця порода людей найпоганіша з усього — гієни. Дід добуває з-під домовини рушницю, набиває її, іде.

Озираючися, наслухуючи, ловлячи кожний шелест сухого листка, обходить кладовище і зазирає у місто... Тихо, тільки трупи, круки і собаки.

Вночі, може, й вовки до того товариства надтягнуть, а з ними і всіляке гультьайство, що Бога не боїться. Багато в діда роботи. Він перешукує місто. Знає оподалік від замку один тайник. Не великий, але безпечний.

Туди стягає усіх недобитих, поранених і здорових. Знає, чого ворог не знав: де, в якій пивниці задоловано збіжжя і м'ясо, де заховано білизну й одіж. Усе знає. Кому ж би знати, як не йому!

"Нема, дітоньки, гетьмана в нашій Батурині, ані Чечеля, ні Кенігзена, так слухайте мене. Хтось приказувати мусить. Від безладдя і від непослуху все наше безталання".

І діда слухають. Здорові виходять разом із ним перешукувати місто. Переносять у тайник тих, що в гробниці лежали. Улаштовуються там, як перші християни.

Дід нікому плакати не дозволяє. Закуси зуби і живи. Живи ворогам на злість, на перекір цареві.

"Не винищить він нас! Життя сильніше від насилля". А коли втомлений цілоденною працею стає під вечір на останках мурів і дивиться туди, куди Меншиков зі своїм військом відійшов, то подобає на опира або на духа помсти. Ніби дух Батурина з гробу встав і грозить цареві Петрові. "Не приборкаєш нас!"

Круки з криком літають над його лисою головою. "Проженемо вас, подождіть",— каже до них. Бездомні пси впізнають діда, ластяться до нього, скімлять. Він і про них обіцяє подбати, нагодувати їх, щоб тільки не бралися до трупів, бо це гріх.

Потішає, що на руїні розпочнеться нове життя, спалахне теплий вогонь, жінки варитимуть страву, собакам знову своє діло буде. Не забуде дід про нікого і про ніщо.

Сходить з мурів, бо ніч. Як привид по пожарищу снується. Як тінь всувається до потайника.

Життя, винищене угорі, поки що мусить сховатися вниз, у підземелля.

УКРАЇНСЬКА ДУШЕ!

Чечель з недобитками козацтва крізь гетьманський сад насилу з обложеного Батурина вийшов. Ворожих відділів тут не було. Вороги на досить далеких звідси пунктах вдиралися в місто і заливали його.

Попадалися тільки московські варти, кінні й піші чурі полеглих царських офіцерів, конюхи, котрі перед кнутами й батогами повтікали з обозу, і всілякий інший хибкий народ. Як вовки студеною зимою крутяться біля хуторів і дворів, щоб зарвати яке теля або хоч вівцю, так вони мишкували кругом міста, чи не кине їм доля який шматок зі свого багатого стола. Гетьманський двір приманював їх зокрема. Казки про його багатства розпалювали їх уяву. Закрадалися туди, забуваючи про небезпеку. Або пан, або пропав.

Зі сторожами треба було зводити бій. І то скоро, нагло, бо це рішало спір про життя і смерть. Це ж не будь-хто, а полковник Чечель з останками козаків з міста вискакував.

Щоб сторожі не подали про це знаку, треба їм навіки затулити рот. Розлюченими звірами кидалися на них, зводили короткий і жахливий бій не пальною зброєю, а ножами, келепами, кулаками, і щасливо добігали до Сейму.

Гонив за ними рев здобутого міста, що конало на ножах, серед жахливих мук. Гонили за ними зойки різаних жінок і дітей, останні вигуки завзяття хоробрих батуринських оборонців. Червоний місяць присвічував їм дорогу. Батурин горів, як мученик на вогнищі.

А вони втікають!

Чечелеве серце розпадалося на дві половини.

Одна казала: "Вертай і загинь разом із іншими", друга радила втікати, рятуючи спосібних до дальшої війни козаків. Батурин — це тільки один стан у визвольній боротьбі, хто знає, які бої чекають ще його. Жаль кожного живого чоловіка. Треба щадити кожну мужеську долоню, що може двигнути меч. Чуття і розум боролися в Чечелевій душі. Розум перемагав. Перейти Сейм, пробратися до Десни, до гетьмана, до шведів; це було його теперішнє бажання. Кожний козак, якого туди приведе, за сотню вартий — він Батурин пережив.

Полковник Чечель провадить свою невелику ватагу. Були тут не тільки сердюки і всяких полків козацтва останки, але й міщани, а навіть дещо черні, що настигалися до Батурина ще перед облогою і переживала недолю цього безталанного міста. Ціла ватага — одна велика рана, бо ледве чи був тут один здоровий чоловік, один, з котрого не спливала б кров, один, котрого душа не страждала б на саму згадку про Батурин. Втомлені, виснажені до останку, з мозками, розпаленими хворобливим жаром, з серцями, повними невисловленого жалю, з очима, в котрих горіла охота помсти, бігли за своїм провідником навмання, обідрані, півголі, здержуючи насилу стогони тіла й ридання душі. Тільки зуби дзвонили, клацали, як сікачі, і калічили до крові уста.

Деяких покидала сила. Прилишалися, падали на землю зимну, заморожену, на сніг, у болото, тонким льодом, як западня, покрите.

Трапили пам'ять на хвилину, а вернувши до неї, зривалися знову, бігли, хотіли догнати своїх. Щоб лиш разом, щоб не конати одинцем на вітрах і стужі, на бездорожних полях, серед страху, що кожної хвилини настигне їх погоня. Біжать, падають, головами розбивають лід, з ран останки крові витікають, не врятувати, не спасти їм життя! Обезсилені, з морозом, а не з кров'ю у жилах лежать у шуварах і лозах понад Сеймом, борікаються зі смертю. Лежать і слухають, як десь далеко скиглить, зітхає, ридає і реве їх безталанний Батурин, як чоловік, що гине і сконати не може. А з-поза Сейму, з лугів і очеретів, світять, як вогники блудні, голодні очі вовків.

Маліє Чечелева ватага. Чий крик зачує полковник, того піднесе з землі, візьме за руку, рятує.

І другі роблять так, як він. Але годі вертатися по тих, що прилишилися. Полковник Чечель провадить тих, що за ним ідуть. І сам він порубаний та посічений, кров з неосмотрених ран спливає, в жилах то жар, то лід. Завзяття його на ногах тримає, почуття відповідальності не дає покластися на землю і сказати: "Робіть собі, що знаєте,

я далі не можу йти".

Полковник Чечель хоче добратися до гетьмана та здати йому звіт. Розказати, як виконав наказ свого вождя, хоче почути від нього виправдання або догану, готов прийняти кару за те, що міста не вдержав, а, втративши усяку надію, утік.

Полковник Чечель на всякий випадок перед приходом москалів декілька човнів сховав у шуварах.

Знає, де вони, боїться тільки, чи ворог їх не добачив і не забрав.

Тепер туди добратися можна, бо на болотах заморозь стоїть... Човни, славити Бога, є!

Добувають їх, знаходять весла, тягнуть до води. Кожний до першого спішиться. Всі хочуть першими переплисти ріку, ніби на другому березі вже ніякої небезпеки нема — спасіння. Доводиться бої зі своїми людьми зводити, з тою нашою природженою безкарністю, з тим кари гідним безладдям. До розуму приговорює їм, до сумління. Бачать же — він не спішиться, жде, поки переправляться усі, останній переїде. Насилу вговорює їх, як Харон перевозить українські душі за Лету, на другий бік.

Допали другого берега, припишкли до землі, дрижать, дзвонять зубами — замерзають.

Дехто радить розвести огонь.

Людям треба зігрітися, тепло додасть їм сили. Без нього вони закостеніють. Полковник Чечель противиться. Каже, що це божевілля. Побачать вороги, ще погадають, що гетьман на відбій поспішає. Самі себе ворогам видадуть у руки.

"Розпалюймо вогонь. Рятуймо себе. Не слухаймо його".

У натовпі лунають вигуки зловіщі:

"Довів Батурін до загибелі, хоче загубити нас".

"Як бачив, що не вдержить місто, чому з москалями на переговори не пішов".

Чечель на вигуки не відповідає. "Хто хоче — хай за мною іде, хто ні — хай гріється біля вогню. Відповідаю тільки за тих, що слухають мене".

Українська душе, хто тебе може збагнути!

Як Дніпро ти широка, як пороги шумлива й буйна, неспокійна, не довіряєш нікому, сама проти себе стаєш. Всю вину на інших складаєш, за собою не признаєш гріха. Котрого з провідників своїх не обкидала камінням і болотом, навіть найбільшого з тих, що вічною славою тебе покрив?..

У ДОБРИХ ЛЮДЕЙ

Перед ними блимнуло світло, одне, друге, десяте. То мигтіли, то погасали, як блудні вогники на ставищу. Перша гадка, чи не вовки це? Але світла не змінляли місця, значиться, не вовки це, а в селі світиться у хатах. Вступила в них нова сила, бо ніщо так не підбадьорює чоловіка, як свідомість, що після довгої, тривожної мандрівки попадеш до хати, в котрій тепло й привітно і в котрій живуть люди, які не перебули того, що ти. Забувається про небезпеку, кудись дівається жажливе питання "що далі?", хочеться прямо сісти на лаві, з'їсти ложку теплої страви й не думати про ніщо.

Розбрелись по хатах одинцем, найбільше по два-три. Нема що триматися купи, хай

кожний промишляє, як може. Купою тепер далеко не зайдеш, бо не важко потрапити тепер на московський патруль, одинцем все-таки скоріше дась собі раду.

Свої не зрадять, а допоможуть. Числили на співчуття. Дехто гадав спочити трохи, поживитися і далі йти, бо не в одного були у недалеких слободах родичі або знайомі. Поранених або тут сховають, поки не видужають, або перевезуть у сіні, в трощі тощо, а всякі способи допомогти ближньому, якщо охоти не бракує. Чечель заждав, поки не примістилися люди, а тоді його чура застукав до якогось вікна.

Не скоро й не радо відчинили. Такі даси, що по ночах краще не пускай незнайомого в хату.

"А хто там?" — питав хазяїн, заглядаючи крізь вікно.

"Спершу впустіть, а тоді й почуєте хто", — відповів чура. Хазяїн, почувши хлоп'ячий голос, відчинив двері і впустив чуру. Той розказав йому, який-то гість за порогом чекає.

"Боже ж ти мій! — заметушився хазяїн. — Чому ж ви мені зразу того не казали?"

Вибіг, за коліна Чечеля обійняв: "Простіть, що ждали. Будь ласка, заходьте. Жінко, докинь до печі трісок. Подай нам теплої страви. Не сподівався я такого гостя, куди там, куди!"

Він колись козакував, а тепер сидів на невеличкім хазяйстві; вітати полковника в своїй хаті, хоч би тільки припадкове, це була для нього велика честь. Не скривав своєї радості. Але зараз же догадався, в чім діло. Знав, що москалі облягають Батурина, а коли Чечель тут, так, значиться, з Батурином погано. Глянув з-під ока на гостя і на його чуру, але питатися не смів. Не міг. Важко було. Догадувався, що почує.

Зложив укілоро коврик і постелив на лавці. "Сідайте, ваша милосте. Тут вам краще буде. Ви здорові. Боже ти мій, Боже!"

Не знав, як йому повести розмову.

Чечелеві теж важко було починати. В його душі Ненаситець ревів, обривалися кручі й летіли у пропасть, небо валилося на землю, а земля западалася кудись.

Хазяйка накривала стіл. Ставила страву, хазяїн краяв хліб і наливав горілку. "Не знаю, чи смію вас просити", — говорив, подаючи чарку.

Чечель випив мовчки. Позволив чурі сісти за стіл і просив, щоб і йому чарку подали. "Продрог хлопець, — сказав, — дивуюся, що не прилишився, як другі".

"Славний з нього козак, — похвалила хазяйка й погладила хлопця по голові. — Хай здоровий росте. Хоробрих козаків нам тепер треба більше, ніж коли. — Вона не втерпіла, — а що ж там у Батурині чувати?" — спитала.

Чечелеві почорніло в очах. Це просте запитання поставило перед ним у повний ріст цілу велику і страшну подію.

Махнув рукою.

"Невже ж?" — спитав тривожно хазяїн.

"Еге ж, — відповів за Чечеля чура. — Нема нашого Батурина, нема!" Закрив долонями очі й заривав, як дитина. Хазяйка пригорнула його до себе.

Хазяїн стояв, ніби стовп. Задеревів. "Нехай діється воля твоя святая", — сказав по хвилині й перехрестився до образів. Важка мовчанка гнітила їх. Тільки хлопець плакав,

аж заходився. Ніхто не потішав його, знали, що він за всіх їх плаче і що на цей плач ніякої потіхи бути не може.

"Страва стигне,— озвався врешті хазяїн, звертаючись до Чечеля.— Їжте, ваша милосте, кріпиться, бо на тім, що сталося, ще не кінець".

"Це щолиш початок",— притакнув Чечель.

"Початок, а кінця ще й не видно. Багато ще прийдеться нам витерпіти, багато ще потече сліз і крові, поки буде так, як треба".

"Ісусе, Христе, Сине Божий, помилуй нас",— молилася хазяйка, а хазяїн, помовчавши хвилину, спитався несміло:

"Як же він, той Батурин, здався чи як?"

"Ні,— відповів Чечель.— Його москалі здобули".

"І зруйнували",— доповів чура.

"Здобули. Я так собі й гадав, бо коли б здався, то не гостив би я вас нині в своїй хаті. Нехай же Богові милосердному буде дяка й за те. Добре, що не здався. Бо погадати собі, який би це був сором. Резиденція, президія і — здалася. Правду сказати, я того й не сподівався. Чечель і Кенігзен, гадаю собі, і здали москалям Батурин. Ні, цього бути не може".

"Не здобули б москалі Батурина,— почав крізь сльози чура,— якщо Ніс не зрадив би був входу".

"Ніс? З яких же це Носів?"

"А Іван, прилуцький наказний полковник".

"Цей? Нехай же його Господь тяжко за те гідке діло скарає. Забажалося наказному полковникові совершенним стати. І чого-то людина для тих почестей марних не зробить, аж погадати страшно!"

"Бога в серці не має",— кивала головою хазяйка.

"Такий гарний город і змарнував. Проміняв за пірнач. Бодай би його Бог тим пірначем побив. По кривді людській він його доскочив, а не чесними заслугами козацькими добув. Такий гарний город і через нього пропав. Один замок який, а церкви, а двори! Бувало дивишся і надивитися не можеш, така краса, таке добро. А тепер погадати — нічого нема. На попелище прийдеш, на руїну. От що".

Плакала. Чоловік потішав її. Казав, що відбудують Батурин. От і Київ скільки разів палили, грабували й плюндрували, а він все-таки двигався з руїни на славу Богові і людям.

"Відбудують, та життя людям не вернуть",— відповіла хазяйка і стала випитуватися про своїх знайомих у Батурині, чи врятували вони життя і добро, котрі частини міста заціліли і що з нього залишилося.

"Залишилися згарища і трупи",— відповів Чечель.

А помовчавши хвилину додав: "Та ще залишився я зі жменькою втікачів". Він гірко всміхнувся. Не міг скрити злості на самого себе за те, що втікав. Під час утечі в першу чергу про небезпеку думав, про те, щоб вивести людей, а тепер совість стала докоряти йому, що тисячі загинули, як герої і як мученики, а він з десятками втік, як трус.

Послухав розуму, котрий казав рятувати себе і тих, що живими осталися, а тепер серце і совість гризли його. Казали, що поступив самолюбиво та що безкарно йому це не пройде.

Гірко робилося на душі, але розум все-таки брав перевагу над серцем, казав, що лишня жертва — це гріх і що легше було згинуть, ніж пускатися на такі труди, невгоди й небезпеки, які його тепер чекають.

"Хто тобі може дати гваранцію,— казав собі Чечель,— що за хвилину не впадуть до села царські люди і не захоплять тебе. Може, селяни й раді б тебе не дати, та чи їх сила?"

Хазяїн ніби вгадав його чорні гадки. "Ваша милість не потребують боятися. Ми люди певні й вірні".

"Сподіюся",— відповів Чечель.

"Козак, хоч і на ріллі осяде, а честі своєї лицарської не забуде".

"Так воно й повинно бути".

"Так воно і є. Ми гетьманові доховаємо віри, бо знаємо, що він нас до злого не веде. Як треба чого боятися,— додав, принижуючи голос,— так хіба черні".

"Черні?"

"Того гультяйства, що намножилося тепер за час війни і що тільки глядить, де б легким способом поживитися".

"Як гайвороння, налітають на спокійних людей і не дивляться, чи свій, чи ворог, не бояться гріха",— нарікала хазяйка.

"Перед ними треба оберегатися".

"Всі вони видають себе за козаків, а це прямо розбишаки, а не козаки".

"Страшний народ".

"А ще страшніше, що в нас щось такого може бути. Гетьман Іван Степанович казав винищувати ті банди, й вони його за це не люблять і не люблять гетьманців, бо вважають їх своїми ворогами".

"В упорядкованій державі для них місця бути не може".

"Тому-то вони і слухати про державу не хочуть. Для них усе одно — гетьман, хан, король, цар, щоб їх на службу прийняв і гроші платив або щоб їм дозволив по своєму промишляти. От кого боятися нам".

"А навідуються вони до вашого села?" — запитав Чечель.

"Дотепер, славити Бога, ні. Наше село, хоч і не мале собі і не бідне, так не на шляху лежить. Це одне. А друге — знають, що ми не безборонні. Самопалів у нас не багато. У мене та ще в декого. І не всі вміють з самопалів стріляти. Але за те в кожній стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють, та ще як, як татари. До нас якою-будь купою і не підходь, а вони великими ватагами не ходять, бо від москалів непевно. Москалі з ними коротку розправу чинять, або приставай до них, або гинь".

Чечель і без того знав про ті своєвільні купи, що стільки лиха творили на Україні, йому тільки цікаво було довідатися, як до них ставився осідлий народ. Почувши, що неприхильне, заспокоївся.

"А що ж тепер, ваша милість, гадають починати?" — спитав несміливо хазяїн.

"До гетьмана перебиратися".

"За Десну?"

"За Десну, батьку".

"Важко".

"Чому б то?"

"А тому, що цар, як тільки почув про перехід гетьмана до шведів, або, як вони кажуть, про "ізмену", так зараз велів Меншикову послати на Десну кілька полків драгунів, щоб не дозволити решті війська козацького переправлятися на той бік".

"Невже ж?"

"Так воно є. Тепер понад Десною московські драгуни стоять. Переходи караулами обсадили, на дорогах застави поклали — нікого за Десну не пускають. Уже їм дехто в руки попав, що до гетьмана поспішав".

"І що?"

"Те, що звичайно москалі в таких випадках роблять, батоги й кнути на місці, а тоді до посольської похідної канцелярії відправляють питати, чи з гетьманом Мазепою змови проти царя не мав. Переказують, що таке навіть з одним гетьманським канцеляристом склалося".

Для Чечеля були це несподівані новини. Сидячи в обложеному Батурині, він не знав, що за той час діялося на Україні. Не гадав, що цар так скоро й рішуче поробить усі заходи, щоб у почині задавити мазепинське повстання. Мабуть, зрозумів небезпеку і — спішився. А ми?.. У нас є — Носи... І на саму згадку про цього мерзотника Чечель здригнувся.

"Іван Ніс,— повторив у голос; затискаючи кулаки.— Коли б не цей Ніс!"

"Прокляте будь те ім'я од рода та до рода",— сказав, спльовуючи, хазяїн.

"Хто на Батурин гляне, той і Носа спом'яне,— додала хазяйка,— так як отсе ми його споминаємо, зрадника".

І вона, підперши бороду рукою, хиталася журливо:

"Такий город, такий город, і видав ворогам на поталу".

Чечель не стільки дивувався з вірності хазяїнів гетьманові й жалю за його зруйнованою столицею, скільки з їх свідомості і знання справи. Сидять у селі, далеко від битого шляху, ніхто туди не заглядає, а знають, що гетьман до шведів перейшов, і про розпорядки царські чули, і про все.

"А скажіть мені, будь ласка,— просив,— звідки ви всі вісті берете і, як бачу, вісті правдиві, а не якісь там бабські плітки?"

Хазяїн хитро всміхнувся: "Ваша милість знають, що козак чує, як трава росте. Нас тут кілька колишніх козаків, здебільшого таких, що до служби військової неспосібними стали, тому й на ріллі поселилися. Але ми цікавимося, що діється у світі. Все хтось з певних людей на звіди їде. Скрізь маємо своїх вірників, ті й переказують нам".

"Так у вас є своя пошта".

"Щось ніби жива пошта.— А, наблизившись до Чечеля, шепотом сказав: — Ми вже

й гетьманський маніфест читали. Я собі навіть відписав його, бо я письменний".

"То вже й маніфести з того приводу ходять?"

"Еге ж. Гетьман розсилає свої, а цар свої. Цар пише, нібито гетьман зрадив його, не для добра народу, а для власної користі. Нібито він нас польським панам, а церкву нашу езуїтам на поталу віддати бажає".

"Ого!"

"То ще не все. Слухайте далі. Та ще каже, нібито не москалі наш народ угнітали, а гетьман, нібито не цар усякі податки на нас накладав, а лиш гетьман багатився кривдою нашою".

"І ви вірите?"

"Хто дурний — хай вірить. Я до них не належу. Каже цар, що він жодного єфимка з України до своєї казни не хоче. Обіцяє тим, що повернуть до нього, "милостивее отпущеніє вин їх, содержаніє чинов і маєтностей їх без всякого умаленія" та ще нагороди великі за вірну службу".

"За таку, як Ніс йому служив", — докинула хазяйка.

"А гетьман?"

"Що пише гетьман, питаєте?"

"Так".

Хазяїн попросив його в ванькир, добув із-за образа вчетверо зложений лист паперу і сказав: "Читайте, що наш гетьман пише".

Чечель прочитав гетьманський маніфест, зложив його назад і, віддаючи, запитав: "Що ж ви на це?"

"Питаєте? Гетьманові вірю. Він правду пише. Перейшов до шведа не заради користі, а лиш, щоб визволити нас із царської неволі, з того ярма, котрого довше носити годі. Невже ж ми сліпі чи дурні, щоб не бачити, до чого воно йшло? До скасування нашого козацтва й гетьманства та до перестроєння нашої землі на московський лад. Це всякому ясно, хоч не всякому страшно, бо багато є таких, що це їх ані болить, ні свербить. А хіба ж нам не все одно, хто над нами панує. Хлопові одна біда — говорять, бо дурні. Та ми, козацькі люди, знаємо світові лад".

"Так ви співчуваєте тому, що гетьман зробив?" — запитав Чечель.

"Не тільки співчуваємо, але й постояти готові".

"То гарно. А багато вас?"

"Того я вам, пане полковнику, ніяк сказати не можу. Але народ козацький, хазяйський, гадаю, одної думки зі мною. Тільки всілякий, на землі неосілий, хибкий народ, цей, звичайно, туди й хилиться, куди вітер повіє. І за нього боюся. Дещо і за старшин, за тих, що з гетьманом не пішли".

Чечель задумався, бо і він того боявся. Старшини, звичайно, люди багаті, мають луги й ліси, лани та млини, усякі доходи й вигоди, жаль їм буде втратити ті маєтки. Та ще тепер, коли цар обнадєжує усякою ласкою своєю, хто тільки покається і вернеться до нього. Не одного він на цей гачок легко зловити може. Зокрема тих, що мають родини, жінок і дрібних дітей. Що станеться з ними? Ані їх із собою брати, ані дома

лишати, от і біда!

"А не знаєте, куди діваються жінки й діти тих старшин, що з гетьманом пішли?"

Хазяїн тер чоло: "Підождіть, будь ласка, хай пригадаю. Щось мені і про них доповідали. Ага. Кажуть, немов-то деякі до Прилук втекли. Так нібито й Орликова жінка, і гетьманського господаря Цурки".

"Прилуки досить далеко від воєнного терену, може, їм там і безпечно буде".

"Не знаю, може. Тільки в Прилуках усього сотня вояків і то народ не дуже надійний, такі, що з полків повтікали. Не знаю, чи можна їм довіряти, бо не без маєтків старшинські жінки до Прилук прибули".

І оба вони зажурилися. Думали, як дуже дальший розвиток справи залежний буде від того, як себе там ті старшинські родини почуватимуть, бо чого для своїх жінок і дітей не зроблять їх мужі й батьки.

"Але ми балакаємо,— почав господар,— а ваша милість утомлені. Який же я нездара. Жінко! А приладь там постіль у світлиці і дай чистої води в цинову вмивальню, та ще добудь із скрині білизну щонайтоншу, спішись".

"Ніби я цього сама не знала,— відповіла йому жінка,— аж ти мені це потребував казати. Все наготовлене як слід. Проси їх милість, хай звелять перейти у другу половину".

Чечель щолиш тепер почув, що йому дійсно нічого так дуже не треба, як води, білизни і постелі. Він ледве на ногах тримався, повіки спадали йому на очі, як крила птиці, котра вже далі летіти не може, в голові, ніби буря шуміла.

Подякував добрій хазяйці і з хазяїном перейшов через сіни до світлиці. Тут за печею були криті двері до малої кімнатки без вікон і без других дверей, про неї ніхто і не догадався б. В тій кімнатці приготовлено для Чечеля, а в світлиці, на лавці,— для його чури.

І щолиш тепер, як Чечель обмився і хотів перебрати сорочку, побачив, що вона поприсихала до тіла. Насилу повідбирали, хазяїн оглянув рани, бо, як колишній козак, розумів це діло, побажав гостеві спокійної ночі і вийшов.

В світлиці моргнув на чуру. Цей зрозумів знак і вибіг за ним.

Сиділи втрійку і чура розказував про Батурина, і як батуринці не хотіли впустити царське військо, і як Ніс зрадою впровадив туди москалів, який бій ішов, як Кенігзена поранили, як боронився полковник Чечель і як він, втративши всяку надію, з останками людей вискочив з міста і забіг аж сюди.

"І тепер ми отсе у вас, а там, у Батурині, лиш згарища, і трупи, лиш москалі, як чорти, снуються по тім пеклі і гайвороння над трупами кряче".

Він уже не плакав, тільки скреготів зубами й затискав молоді кулаки.

Жаль уступав перед почуттям помсти, котре перший раз явилось в хлоп'ячій душі.

Помститися, помстити за те все, що накоїли вороги.

Хазяйка кивалася, і по стіні за її спиною хиталася велика, довга тінь, як маятник на годиннику, завішенім десь у просторах. Хазяїн вхопив голову у руки, підпер лікті на колінах і дивився на кут хати, ніби в глухий кут, з котрого виходу нема.

На дворі шумів вітер і політав сніжок.

СУСІДИ

Нараз хазяїн голову підняв: "Цитьте!"

Всі трое стрепенулися. Надслухували. Хтось вулицею ішов, відсунув ворота, наближався до хати.

Хазяїн встав.

"Не йди!" — крикнула жінка й потягнула його за полу.

"Пусти! — відповів, вириваючися від неї.— Не знаєш — гість у дім, Бог у дім. Гостя нам треба-боронити. Ти, хлопче, йди у світлицю і зачини на защіпку двері. Нікого не впускай, поки я не вернусь".

Взяв самопал, відчинив засув і вийшов.

Незабаром вернувся з трьома сусідами.

Виправдувалися, що спати не дають, на хату в таку пізню пору нападають, але бачили, що світиться у вікнах, так поступили.

"Ви ще не знаєте, що сталося?" — питав один. Хазяїн дав жінці знак, щоб мовчала. "Нічого не знаємо",— відповів.

"Кажіть, що сталося".

"Москалі Батурин здобули і зруйнували".

"Що ви кажете? — крикнули обое і руки заломили.— Батурин? Резиденцію гетьманську? Це неможливо! Город був укріплений, Кенігзен, Чечель, і гетьман недалеко — і здобули? Як же це?" — вдавали, що нічого не знають.

"Гетьман недалеко, та не поспів",— пояснив сусід.

"Не спішився,— доповів другий.— Він добре, що сам до шведів перейшов, безпечно себе відчуває, а що станеться з народом, це для нього так, як для мене торішній сніг".

Хазяїн здивувався. Дотепер про гетьмана ніхто так не відзивався.

"Ти, брате,— почав,— несправедливо кажеш. Як не поспів, то видно, не сподівався, що Батурин так скоро здасться".

"Він не здавався".

"А як же?" — випитувався хазяїн, нібито нічого не знає.

"Наказний полковник Ніс ізрадив, ворогові хід у город показав. Іван Ніс, як знаєш, наказний прилуцький полковник, забажав совершенним стати і видав Меншикову Батурин. Москалі город спалили, а людей перерізали, не жаліючи ні жінок, ні старців, ні дітей."

Хазяйка запаску до очей піднесла, ридала.

"Старшини всіх нас продадуть, як на заріз худобу, вони тільки того й чекають"

Хазяїн попросив гостей сідати. "Хто вам це, люди добрі, казав?" — питався.

"То ти ще нічого не знаєш? Люди з Батурина прийшли, тії, що з Чечелем насилу з голоду вискочили".

"А де ж полковник Чечель?"

"Кажуть, що в когось у селі. Лихий його зна, де він. Може, далі пішов. Здав Батурин, а тепер до москалів піде, "милостивого отпущенія вин" у світлішого просити.

Вони до його, як по свячену воду йдуть".

"Хто?"

"Хто ж би? Старшини. Випрошують собі ствердження давніх грамот і нових на всякі маєтності просять, а ми, хто таке ми? Для старшин ми гречкосії, коли прямо не чернь, хто про нас дбає, — скажи! Вони викрутяться, як в'юни, а ми цареві за гетьманову зраду відповідь дамо, хоч ми в тій зраді неповинні, бо ми до шведів переходити не казали".

"Жаль говорить з тебе, мій брате",— заспокоював його хазяїн.

"Не жаль, а правда".

"Може, й правда, але така, як тобі здається".

"А тобі ні, бо ти за старшинами руку тягнеш, гадаєш, сотником тебе зроблять,— по смерті",— додав гумливо.

"Того я собі не бажаю і ані чинів, ні маєтностей не хочу, бо й того, що в мене є, для мене і для жінки досить".

"Досить, та від прибутку голова не болить".

"Як кого. Та не мене. Я за правду стою. А на мою гадку правда ані по нашому боці, ані по їх, лиш посередині".

"Себто як?"

"Атак, що є гідні старшини, і негідні, як і поміж нами буває. Що Ніс погано зробив, що нічого гіршого зробити не можна, того я не перечу".

"Бо не можеш".

"І не хочу. Я б його, як скажену собаку, колом забив, коли б він мене під руки попався. Але невже ж цій Ніс тільки простих людей ворогам на поталу віддав? Невже ж у Батурині не погибли також наші старшини, їх жінки й діти? І скільки! А скільки їх ще на муки піде, хай Бог ті муки за наше спасіння прийме",— і він перехрестився.

Перехрестилися і зітхнули всі.

"То правда,— відповів розсерджений сусід.— Але гетьман теж недобре зробив. Перейшов, а нас оставив на ласку й неласку судьби — робіть собі, що хочете".

"Того він ніяк не гадав. Як ішов до шведів, так це тому, щоб скоріше з ними до нас вернутися й захищати нас перед москалями, а що трапиться такий підлий зрадник, як Ніс, того він передбачити не міг, як ані ти, ані я нічого такого не предвиджували і навіть не гадали собі".

"А Чечель?"

"Сам кажеш, що полковник Чечель Батурина не здав, що він обороняв його хоробро".

"А все-таки втік. Може, за ним уже й погоня біжить, ще він нещастя на наше село накличе. Москалі скажуть, що ми Чечеля перед ними скривали, сплять наші хати, а нас переріжуть та перевішають, коли б на палі не повсаджали".

"Так тоді по-твоєму що?"

"Треба нам перешукати село, чи він де не сховався".

"А як сховався?" — спитав хазяїн, вдивляючися сусідові в очі. Той мовчав.

"А як сховався? — повторив, — то що тоді?"

"Тоді треба його москалям передати, хай його голова за всі наші голови йде".

"Мати Божа! — аж скрикнула хазяйка. — Як ви, сусіде добрий, щось таке можете казати? Свого чоловіка, такого славного козака, такого лицаря катам у руки видавати?"

"Як ми їх не дамо, то вони видадуть нас, побачите. Не пора міркувати, що годиться, а що ні, а пора про себе дбати, бо ніхто про нас не дбає".

"Недобре ти, сусіде, радиш, — озвався хазяїн хати, — я такої ради і слухати не хочу. Я до того руки своєї не приложу. Краще голову покладу, ніж Іудою стану. А ти що, брате, на це?" — спитав другого сусіда. Цей видно з гадками бився.

"Гадаю, — казав, — що нема що Чечелем турбуватися. Хто зна, де він тепер. Може, вже в другому селі, а може, по дорозі в чужі руки попав. Наша турбота — його люди. Боюся, щоб нам за них якого лиха не було. Декількох можна притулити в селі, перебрати, ніби це челядь або свої. Але не всіх. Старшин треба відправити в дорогу. І то чим скоріше, тим краще".

"За те, що билися за нас?"

"За нас?"

"А за кого ж? За нашу волю, за те, за що й ми боролися колись, як були молодими. Пригадай собі, у яких пригодах ми не раз були. І чи видавали нас наші люди? Своїх людей на муки, на смерть видавати! Страшно, товариші, страшно!"

"Страшно, але як конечно, то нічого не вдієш. Краще хай потерпить дехто, ніж терпіти має народ".

"Нехай терплять інші, щоб тільки не ми, правда?" — і хазяїн гірко всміхнувся. Тамті дивилися на нього спідлоба й вертіли в руках шапками.

Один глипав чорними очима, як вовк, другому вуса нервово дрижали від збентеження. Упадок Батурина нагнав їм такого страху, що готові були до всього, щоб тільки запопасти ласки в ворогів.

Хазяїн знав своїх односельчан. Не багато між ними таких, що на них покладатися можна. Це здебільшого старші, з діда прадіда козаки. Решта — народ хибкий. Поки добре, то й вони добрі, а не дай Боже лихої пригоди, то щось таке вам зроблять, чого й наймудріша голова не передбачить.

"Знаєте ви що? — почав хазяїн, силуючися на спокій. — Якщо ви справді гадаєте видавати їх, то в першу чергу видайте мене".

"Вас?" — і сусіди аж підскочили на лаві. "Так, мене, — відповів рішуче, — бо я проти Москви стояв і стою, я гетьманові вірним був і є, я тих, що Батурина обороняли, за лицарів маю, а не за злочинців, котрих карати треба. Беріть і в'яжіть мене, хай моя голова за ваші йде, бо, видно, не сидіти нам довше в одному селі, ми тепер люди з інших світів".

Почувши таке гірке й несподіване слово, замовкли, бо і що ж їм було казати? Розуміли, що правда не на їхньому боці, але життя від правди сильніше. Рятувати себе і своє добро, от що було для них найважливіше. Честь, правда, справедливість, усе воно гарно, та не тоді, як ворог на карку.

Хазяїн читав у їх душах, як у книжці.

"Як же буде? — почав.— Пізня година. Вже й ранок недалеко, треба рішатися, щоб нас дійсно який чорт не заскочив та не наробив бешкету".

"Як громада скаже. Громада — великий чоловік".

"А на моє, громада — капустяна голова. Вискочить який горлай, застрашить людей і вирішать таке, що й погадати страшно. Знаєте, як воно тепер буває у громаді. Молоді старшини воловодять. Наймит хазяїном править. Поганих часів дожили ми. Краще було у бою полягти, ніж дочекатися такого. Сором від смерті страшніший. Люди добрі, що ви сорому не боїтеся, що ви суду Господнього не жахаєтесь!"

"Суд царський від суду Божого страшніший, бо Господь милосердний, а цар ні".

"Але й милосердя Боже свої границі має. Не переступаймо їх!"

"Царська власть від Бога, нам слухати треба, що цар велить".

"А гетьманська власть від кого, від чорта?"

"Від царя",— відповіли, щасливі, що попали на таку розв'язку, яка буцімто заспокоювала їх совість.

"Хто вам це казав? — питався стривожений хазяїн,— хто вам, люди добрі, таку небилицю повів?"

"Піп у церкві проповідував".

Хазяїн зрозумів усе. Попи з царем тримають, з тим царем, що зневажає віру й насміхається з Бога. Цар на гетьмана наклеп пустив, буцімто він наші церкви й монастирі езуїтам віддати бажає, і попи послушали його.

"Розумію вас,— розпочав хазяїн голосом сумним, ніби він отсе на якійсь стипі балака.— Ви повірили попам. А знаєте, як вони, ті попи, собі міркують?"

"Як?"

"А так, що гетьман за Десною, а цар тут. Заки гетьман зі шведами поспіє, цар може з ними зробити, що захоче. Та ще міркують вони собі, що хоч тепер гетьмана зрадять, так це ніщо. Як побідить цар, то він їх тую зраду всілякими маєтностями обдарує, а якщо гетьмана зі шведами верх візьме, то він їм простить, бо гетьман свій чоловік і своїх духовників не буде так карати, як карає їх цар. І ви повірили попам?"

"Вони слуги Божі й закони Господні краще знають, ніж ми. Хай вони перед Богом відповідають за нас".

"Кожний за себе відповідь, бо на те у нас розум і вольна воля є. Якщо царська власть від Бога, то гетьманська теж від нього. Гетьмана вибрав народ, а голос народу, голос Бога. Негідні ми зватися людьми вольними, коли не розуміємо того".

"Як голос народу — голос Бога, то чому ж ти не хочеш слухати того, що громада скаже, громада теж народ".

"Та не така, як наша, і не в таку пору, як тепер. Нашу громаду чорт опутав і вона голосу Божого не чує, з отсеї розмови бачу. Та я на суд нечестивих не піду".

"А нам пора. Простіть, що позбавили сну".

"Який там сон тепер. Спасибі, що зайшли. Бувайте!"

Відпровадив їх до воріт, глянув на вулицю, постояв і стурбований вернувся до

жінки.

"Ось воно як!" — сказав, ховаючи самопал під постіль.

"Щось таке твориться тепер у нас на Україні, чого ніяк не розберу. Народ не той став".

"Інші часи, інші люди", — зітхала жінка.

"Але ж двох правд нема, і двох честей також ні. Що було справедливе за батьків і дідів, те чесним і справедливим осталося для внуків, а що ні — те ні".

"Не всякий так гадає, як ти".

"Не всякий, але подумай лиш — "предательство"! "Пре-да-тель-ство" — повторив, розкладаючи безрадно руками.

"Були предателі за часів Христових, є й тепер. І тепер розіпняли б Христа".

"Добре ти кажеш: і тепер розіпняли б Христа за те, що він людям добра бажав. А людям треба не благодати небесної, а звичайної наживи, і не слова Господнього вони бояться, а лиш кнута. Страшно подумати, жінко. В Батурині кілька тисяч людей смерть за нашу правду понесло і муки страшні протерпіли, а тут вони тих мучеників, що від рук мучителів спаслися, мучителям видавати хочуть. Я того не переживу".

Ходив по хаті, збентежений до краю.

В його словах почувався такий великий жаль, що слухати було важко. Щоб повернути його від тих гадок, хазяйка просто спитала: "Чи не краще нам полковника Чечеля кудись заховати?"

"Куди?"

"А хоч би в омшаник".

"Гадаєш, не знайдуть. Перед своїм ворогом не сховаєшся".

"То може б йому дати коня і провести куди безпечно?"

"Не пора тепер. Світає. Треба чекати ночі".

"Жаль, що ми того скоріше не зробили".

"Як? Не бачила його? Та ж це не чоловік, а тінь. На ногах устояти не міг. Порубаний такий. Дивуюся, що від упливу крові по дорозі не впав".

"Так що ж буде?"

"Що Бог дасть, але я його живим зі своєї хати не видам".

Жінка мовила поранню молитву і збиралася палити в печі.

ЛИЦАР У БЛИСКУЧІЙ ЗБРУЇ

На майдані збирався народ. Старші на колодах сиділи, пихкаючи люльки, молодші стояли кругом.

Сходило сонце.

Зразу поза хатами і поміж деревами в садах являлася золота смуга, ясна, що аж за очі брала: Згодом ясність тая піднімалася вгору, розкидуючи кругом своє щедre проміння. Ніби незрима рука золоте зерно сипала на землю, ніби небесний сівач ішов понад землею і сів.

Декому здавалося, що з-поза обрію з мрячних країн темної ночі виїжджає лицар у блискучій збруї на білому коні, з золотим мечем у долоні. На шоломі в нього китиця

огненних пер, вітер обриває їх і кидає на землю. Рожами кладуться вони на поля, на верховіття дерев, на покрівлі хат, пелюстки, платочки рожевого квіття стеляться кругом. їде велетень-лицар, мерехтить сріблиста зброя, сяйво ясне лється з золотого меча, а перед ним утікає ніч. Горбиться, кулиться, до землі присідає і по ставищах, по мокляках, по оболонях волочить за собою свою спідницю довгу з непевної темряви і з нічної імлі.

Дивляться сивоголові господарі, як білий лицар чорну ніч проганяє, знімають шапки й голосно хрестяться, а наймит якийсь, що недавно до села приплився, поміж молодшими гукає: "Пора діло кінчать. Доволі кров нашу пили, кровопивці. Доволі крутили нами. В потребі нашому братові золоті гори обіцяють, приманюють улесливими словами. Хочеш у війську служити, то в реєстр впишемо тебе, а хочеш на землі працювати, так і землю дістанеш. А прошу".

"І млинок, і ставок, і вишневий садок",— доповідав його товариш.

"Дістанеш на Йосафатовій долині, а тепер маєш не садок, а в задок".

Сміються кругом.

"А скінчиться війна, так гонять тебе з полку, як собаку з хрестин. Ти хто такий? Хахло, тягло, хамська твоя мати, йти на панів працювати. От яка наша правда, браття".

"Авжеж, авжеж",— гомонить поза спинами тих, що на колодах сиділи.

"Ти до чого, синку, ведеш?" — підняв на нього полинялі очі сивоголовий дідусь.

Сторопів. Та тільки на хвилину. Побачивши, що одномишленників кругом чимало, відповідає сміливо, аж гордо: "До чого ж би, як не до того, щоб не слухати панів-старшин".

"Ані дуків-серебренників".

"Досить слухалися —та й дослухалися ось до чого".

І підняв руки, показуючи подрану кожушину.

"Сорочки на хребті не маю. Тільки моїх маєтків, що тая дранка, і тільки худоби, що тії воші в ній. Розбагатів".

"Потішся. Ти не один. Багато таких, що так розбагатіли, багато!"

"Біля гетьмана доробилися".

"Біля ізмінника".

"Податями та налогами всілякими народ обкладав, а все буцімто для царя, цар наказує, а цар у маніхвєсті виразно говорить, що він з України одного єфимку брати не хоче, що це гетьман до своєї кишені гроші з народу здирав".

"У гетьмана в кожному дворі гроші".

"А в нашого брата, що спина, то воші".

Притакували кругом.

Дід з полинялими очима сумно дивився на лицаря ясного, що понад обрієм на білому коні проїжджав, і на ніч темну, що в байраках перед ним ховалася. Але спідниця її, брудна й мокра, волочилася по землі, як смородлива ганчірка. Дід нишком покаянный псалом шепотів.

"Я також,— почав інший,— так собі своїм простим розумом міркую, що ближча

сорочка, ніж кожух. Ближчий нам робучий народ, ніж старшини".

"Ближчий, ближчий!"

"Хто з робучого народу, хай залишається у нас. Скажемо, що свої, а хто зі старшин, того видати цареві. Цареві не цікаво нас до рук своїх дістати, бо хто ми таке? — "підлий народ". Цар знає, що всякі факції від старшин ідуть, старшин йому давай".

"Справедливо сказано: старшин йому давай. Нагородить нас. Так і видаваймо їх, пеських синів".

Дід перервав псалом: "Видамо своїх, так чужих нам нашлють, а гадаєте, що чужі кращі від наших".

"Менший жаль, бо чужі. Від свого кривда гірше болить".

"Авжеж, авжеж. Своя рука дошкульніше б'є".

"Так наші предки гадали, і тому в нас добра немає, тому ми у чужому ярмі. Гей, діти, які ви нерозумні. Від своєї кривди куди легше визволитися, ніж від чужої. Свого гетьмана скинеш, коли він негодячий, а царського намісника не спекаєшся, бо за ним стоїть цар, і військо, і всі сили його, а в тебе що? В тебе залишиться голий кулак і безсильний жаль у серці, і отсе вся твоя оборона. І будеш битися, як перепілка в снігах на морозі, і скиглити будеш, як чайка, нарікаючи на свій розум дурний. Прийде каяття, та вороття не буде".

Із-за гаю знімалася хмара й летіла ясному лицареві назустріч. Хотіла прикрити його, ніби невод розпускала небі.

"Хай, що хоче буде, щоб не було, як є. Несила довше кривду терпіль".

"Несила, несила!"

"Гетьмани визволювали нас від ляхів, а татар накликали".

"Татари загонами народ гонили у ясир".

"А Мазепа, гадаєте, що? Визволює Україну від москалів, а шведам продає".

"Лютрам-бузувірам".

"Не хочемо, не приймаємося!"

"Послухай його маніхвестів, допоможи побити царя, то він панів польських накличе на нас, закріпостить народ".

"Буде, що лан, то пан, а що розвалений тин, то селянин".

"Церкви езуїтам віддасть, у монастирях уніатів понасаджує, польські порядки на Україні заведе".

"Не хочемо того, не приймаємося".

"Краще від православного царя".

"Краще! Краще!"

"До чорта з гетьманом! Видаваймо старшин, хай ідуть за голови наші".

Даром дядько з полинялими очима добивався до слова. Ні віку, ні розуму не шанували. Горлаї перед вели.

"Нассалися п'явки нашої крові, відривать пора".

"Пора, пора..!"

"Перетрусити село, чи де Чечеля немає. За його нам від царя велика ласка буде".

"Він світлішого князя Меншикова обидив, царського війська в Батурин не впустив, царських послів зневажив".

"А тепер Батурин пропав, а Чечель перед карою втікає".

"Через нього тисячі народу пропало, на його невинне пролита кров паде, на погибіль йому!"

"На погибіль Чечелеві! На погибіль старшинам!"

"Видаймо Чечеля цареві. Відведім його до найближчого московського караулу".

"Відведім, відведім!" — ревів натовп.

Снігова хмара ясного лицаря тінями накривала.

Меркли блискучі бляхи на його широких грудях, снідею заходив шолом, меч іржею вкривався. Щедрою рукою розсипані троянди линяли й ниділи під чобітьми розюшених людей. А з байраків, з боліт, недобре ще примерзлих, підносилася брудна спідниця ночі. Вітер її піддирав, підносив і понад селом, як заболоченою хоругвою, вимахував.

"Чечеля, Чечеля нам давай! До біса полковників, до біса нам старшин!"

"І без них проживемо!"

"На погибель їм!"

"На погибель".

Хазяїн, у котрого полковник Чечель ночував, насилу добився до слова. Старий, багатий козак мав численних сторонників у селі. Постояли за ним. Зацитькували ревунів. "Дайте ж чоловікові слова! — казали.— Не шуміть! Криками далеко не зайдемо. Це тільки жиди криком городські мури валили, наш крик такої сили не має".

Виліз на колоду і став заспокоювати народ.

Казав те, що й сусідам на розмові у своїй хаті говорив, а саме, що не всі старшини лихі, що є й між ними люди з великими заслугами. Обороняв гетьмана, котрий, на його гадку, багато доброго зробив..."

"Дукам, серебрянникам, а не нам".

"Не будь дуків, не було б що і взяти в руки".

"Ой прибрали ви нас у свої загарбліві руки, так що й дихати важко".

"Та кінець пануванню вашому, пани!"

"Кінець нам, а ви гадаєте що? безконечні?" — питався хазяїн.

"Поки землі, поти нас,— відповідали.— А ви от що!" — дмухали на долоню, показуючи, як старшини полетять на чотири вітри.

"Ми вже раз з вами зробимо якийсь лад",— грозили.

"Поки зробите, послухайте правдивого слова".

"Не треба, не хочемо, не цікаві..."

"Цитьте, хай говорить. Кажіть, дядьку, кажіть".

"Своїх людей на поталу ворогам давати не годиться".

"Треба!"

"Не треба!"

"Мус!"

Поривалися на себе з кулаками. Насилу старші й жінки, що повибігали з хат,

зупинили бійку.

"За зраду Бог вас каратиме, як покарав Іуду, що зрадив Христа".

"Гетьмана покарає, бо він теж ізрадив".

"Але не вас і не Україну".

"Україна — це ми".

"А ми — ні? — питалися докірливо старші.— А ми — що?"

"Ви струп на нашому тілі. П'явки, опирі, кровопивці!"

Отак кругом. Що заспокоються на хвилину, то знову шум і погана лайка. Вже й до рукопашного бою доходило, бо годі було старим козакам і хазяїнам поважним терпіти кривду від наймитів і всякого зайшлого народу, котрий, на їх гадку, як бідував, то з власної вини, бо гроша в кишені втримати не вмів. Що заробив, те й пропив.

Дійшло до того, що червоними півнями грозили, казали:

"Підождіть, хай настане ніч, а вона недалеко, бо день тепер короткий!"

"То я аж такого сорому дочекався,— нарікав сивий дідусь з полинялими очима, що вже кудись далеко, ніби поза другий берег заглядали.— То вже в нас аж до такого дійшло! Не буде вам благословення Божого, ой не буде, бо ви нічого пошанувати не вмієте, нічого святого нема у вас. Настали часи, що яйце від курки мудріше й діти батьків розуму вчити хочуть".

"Як батьки дурні, то і вчити їх треба",— озвався хтось.

Дідусь мав синів і внуків у громаді.

Не втерпіли кривди. Затріщали плоти, зчепилися люди з собою, кинулися жінки й діти мужам і батькам на підмогу, перемінився майдан у кітловище людське, в котрім варилася страва чортові на снідання.

"Карли — панам, проч із старшинами, хай пропадають дуки, Чечеля, Чечеля нам!"

Чорна хмара повисла над селом. Пропав, сховався, поїхав кудись геть срібнопанцирний лицар.

Вулицею надходив чоловік у козацькому кунтуші, з шаблею при боці, праву, поранену руку за пазуху встромив. Голову мав перев'язану — тільки одним оком дивився.

"Чечельі Чечель!" — зашепотіло кругом.

Ступив на майдан, біля колод, на котрих старші хазяї сиділи, став і тим одним оком журливо на грище глядів.

Вчорашній розпучливий бій, лицарська смерть батуриців, щоб доховати віру гетьманові й оборонити чесне ім'я столиці, і отся нинішня гідка, глупа, безтяменна гризня,— які ж далекі й неподібні до себе моменти, які ж супротивні образи Там вірність і віра, там хоробрість і жертва, тут глупота і підлість — ніби це два світи, два народи, дві інші культури. Страшне, неправдоподібне, неможливе!

Роздумував над причинами, шукав виправдання якогось, щоб заспокоїти себе, щоб не зневіритися в силі і вартості тієї стихії, і не знаходив нічого. Одне приходило йому на гадку, а саме, що тут степ, а там город, тут ніби тая золота воля, а там життя. Привикли люди до законів, до ладу, до влади, розвили в собі почуття державне,

зрозуміли, що таке честь і боролися за неї так хоробро, як тільки чоловік боротися може.

І почув він у душі своїй таку велику вдячність до отсих лицарів батуринських, таку до них пошану, що отся гризня, на яку тепер дивився, змаліла в його очах до розмірів гризні собак за кістку, кинену крізь вікно панської кухні на смородливий смітник.

"Батурин смертю своєю живий буде, Батурин побідить позагробною побідою",— потішав себе, не відчуваючи в серці своєму до отсих чорних лицарів народного безглуздя нічого більше, крім опрощення сумного. Прости їм, Боже, прости, Україно, бо не знають, що творять...

"Чечель, Чечель!" — шепотіло кругом.

"Слово "Чечель", ніби зимна вода на роз'юшених собак, лилося на ті голови гарячі, від засліплення п'яні.

Розділювалися купи, що напірали на себе, один від другого відставав, виймали пальці з чубів, переставали давити себе в обіймах, відскакували на боки, так що над майданом тільки жмутки вирваного волосся літали, тільки пояси валялися, тільки пара з людей біла, як із коней, на яких забагато тягару накладено.

"Полковник Чечель! Чечель!"

А Чечель стояв, ніби він тут ні при чім.

Його гадки блукали зарослими шляхами України, тими, що могли вести до волі і слави, а завели до сорому і до неволі.

Чому? Чому? — питався себе, забуваючи про тую небезпеку, в яку попав, гіршу від учорашньої.

Вчора грозила йому смерть серед бою з ворогами, смерть вождя, котрий позиції не хотів здавати. Нині висіла над ним загроза впасти жертвою своїх власних людей, темних, засліплених, розлючених, як звіряче стадо. І пригадувалися йому ті найчорніші моменти ;з історії рідного краю, котрі кидали тінь на найсвітліші події, моменти, від котрих кров стинається в жилах, від котрих лиця огнем пашать, моменти найбільшої невдяки, найчорнішої зради — зради провідників юрбою.

"Юрбою, несвідомою, чорною юрбою,— повторив, дивлячись на те, що діялося кругом.— Чому ж та юрба темна й несвідома в нас?" — питав себе Чечель. І замість відповіді пригадалися Лобода, Брюховецький, Самійлович, Тетеря, і багато, багато їх, що тую юрбу замість робити силою творчо-свідомою цькували, під'юджували, підбадьорювали влєсливими словами, заохочуючи до безнастанної боротьби не для загального добра, а для особистих вигід. Хто обіцяє більше, хто голосніше кричить, за тим вони підуть.

"Багато, багато вини за нами,—казав Чечель собі.— Верхи не трималися купи і доли тягнули їх уділ. Замість доли підтягати вгору, ми для успіху хвилевого схилилися вниз, понижували себе й понижували справу, аж дійшли до отсього, що діється тут".

"Ви кликали мене",— сказав голосом грімким, в яким не почувалося ні жаху, ні тривоги.— Гадали, втік, сховався, боюся вашого суду? Ні, браття. Нема мені чого боятися, і ховатися я теж не потребую. Я тут!"

Дехто обтирав з обличчя кров, колупав у щоці, чи зуби кріпко сидять, гладив вус, чи його не відірвали.

Дивилися спідлоба, ніби боялися погляду чоловіка, котрого перед хвилиною раді були затоптати в болото.

"Чого вам треба від мене?" — питався полковник Чечель.

Не відповідав ніхто.

"Батурина вам жаль? Ніхто так не жаліє за ним, як я, бо в ньому були мої гордощі, моя надія, слава, в ньому був я. Там я сили свої залишив, на батуринських валах кров свою пролив, тоді, як ви тільки злобою і помстою дихали на себе".

Чув, що лагідним словом совісті їх не зворушить, а влещувати не хотів, розуміючи, що тільки правда, єдина, свята, чиста правда може отверезити їх.

"За Батурин я перед гетьманом, перед найвищим вождем своїм справу здам, якщо Господь дозволить мені стати перед маєстатом його, а як ні — то перед Богом, котрий колись усіх нас розсудить, розсудить мене і вас".

Підступали ближче до нього, ніби хотіли краще чути і розуміти його.

"Одного жалію я нині, а саме, що у Батурині разом із другими не поліг".

"Отож воно і є", — підхопив хтось. Чечель глянув у той бік.

"А жалію тому, бо краще з хоробрими людьми трупом лежати, а ніж поміж негідними жити".

"Ого, ого!" — почулося вже більше голосів.

"Він кривдить нас. Хоробрий який. Легше словами кидати, ніж шаблею рубать".

Чечель шаблю з піхви добув. Тільки шматок рукоятки тримався, та й то був пощерблений і весь у крові.

"Ось вам шабля моя. Як ви своїми краще працювали, так плюньте на мою".

Сивоголовий дід піднявся зі свого місця, підступив до Чечеля і попросив тієї шаблі.

"Будь ласка!" — і Чечель йому подав.

Дід шаблю на руках угору підняв, ніби молився до неї, а потім її побожно поцілував. "Правдива козацька шабля", — сказав і хотів Чечелеві віддати, але й інші підходили до нього, бо й самі хотіли бачити тую шаблю, котра так хоробро гетьманську столицю обороняла. І ходила тая шабля з рук до рук, як живий свідок учорашньої страшної боротьби за славу й волю і за честь України. Приглядалися до неї, доторкалися руками, ніби вона жива, хоч порубана, хоч із неї тільки малий шматок остався.

"Кажете, що я втік, — говорив Чечель далі, — що я Батурин залишив, а сам від карі спасався... Брехня! Я боронив Батурин, поки ще можна було обороняти. Трупи оборони моєї не потребують, а попіл і згарища сил моїх не варті. Тих, що живцем у руки ворогів попали, я вирвати не міг. А решту своїх людей і решту своїх сил хотів я заховати, щоб боротися далі за тих, що замість обороняти волю й честь заколот чинять, брат на брата Каїнову руку підносять, безталанний край до заглади ведуть. І за те ви хочете мене москалям видавати? Га, що ж — беріть, потерплю за вас, може, Господь муки мої за спасіння ваше прийме. Може, діти, що бачитимуть цей сором, вжахнуться його і виростуть кращими й чеснішими від батьків своїх. Чого ж ви стоїте? В'яжіть мене,

ведіть до караулу, продавайте за іудиний гріш і впийтеся за нього, щоб позабули себе і свій гріх".

Мов зачарована стояла громада. Ніхто і пари з рота не пустив. Старі козаки сумно голови похилили, жінки втирали сльози. Чечелеві жаль груди роздирав. Душу хотів виговорити з себе, не тому, щоб живим звідтіля вийти, а щоб правду сказати, хоч би за неї прийшлося заплатити життям. Чув гіркоту на вустах, і гіркі були його слова, як полин.

"Батьки і діди ваші куди більших від мене на муки і на смерть видавали, кажучи: "Хай ідуть за голови наші!" Навіть батька Богдана чернь двічі видати хотіла, так не було руки, котра б піднялася на нього. Я не Богдан, я тільки полковник Чечель, той що Батурин боронив, та не оборонив, бо зрада відчинила ворота, а зрада від хоробрості сильніша. Чого ж ви чекаєте, поспішайте, бо якщо скортить мене отсю шаблю замість у піхву в груди свої вложити, так тоді пропадуть ваші гроші, пропадуть царські милості. Поспішайте!"

Та ніхто не важився підступити до полковника Чечеля. Рука не піднімалася. Стояв він, як живий докір за тую кривду, котру збиралися йому зробити. Зворушена совість бачила в Чечелю образ усіх тих провідників козацтва, котрих чернь носила на руках, а опісля кидала в болото або у важкий момент метала ними, як бездушною колодою у ворожий табір. Не лиш гіркими словами, але й ранами своїми, цілою виснаженою появою обвинувачував Чечель товпу за її кривди супроти одиниць, за непорозуміння поміж ними і за незрозуміння спільного добра. Не розуміли, що залежали від себе. Навіть ті, що так недавно ще гукали: "Чечеля, Чечеля нам!", як гукала колись жидівська юрба: "Розіпни, розіпни Христа", навіть ті замовкли тепер, ніби в рот води набрали й дивилися тільки, куди б то їм непомітно вислизнути з майдану. А вислизнувши, ховалися між клунями й хатами, бо хотіли сором сховати. Сховалося і сонце у хмарі, з котрої замість білого снігу став накрапати зимний, куди гірший від снігу, дошкульний зимовий дощ. Тьмився світ, ніби це не до полудня йшло, а бралось під вечір. Сутеніло.

Біля колод стояв Чечель, дивлячись на пустий майдан, як на бойовище, з котрого ворог утік.

На колодах сиділи старі діди з головами, повними турбот про минуле своє та про майбутнє. Не одне, чого не розуміли колись, зрозуміли тепер і, як могли б, то заховалися б під землю, щоб лиш заховати цей сором, що їх душі палив, їх село, їх громада збиралася полковника Чечеля ворогам в руки видавати на кару, на жорстоку смерть. Слава тобі, Боже, що не прийшло до того. За тими думками не зчулися й не помітили, як до села наближалася ватага гультяїв, котрі, почувши, що гетьман за Десною, що Батурин упав, вилазили зі своїх криїв, збиралися у великі купи і з темряви нічної виходили на світло дня. Почувши, що цар прощає усім, хто проти гетьмана заявиться і що москалі платять за видачу мазепинців, пустилася на ті промисли погані. Гріш їх манив, манила їх надія наживи.

А все інше не мало для них ніякої ваги. Раз їх викинув народ, не оглядалися на

нього. Жити хотіли, а як, якими промислами — їм байдуже.

Допомагали караулам царським виловлювати мазепинців, ставали за собак у тих поганих ловах. Ішли по слідах батуринських утікачів і забрели аж сюди. Головна річ Чечель. За нього заплетуть москалі більше, як за сотню звичайних людей. Чечеля, Чечеля їм у руки дістать! Награбували коней, запаслись рушницями, вже вони не розбишаки нічні, а прямо якась військова частина. Вже в них свій отаман є, котрого слухають безумовно, бо за непослух смерть.

Обступили майдан, налетіли на нього, як круки, що зачули падло. Нажива, нажива буде!

Даремна оборона. Наліт неприготованим застав село. Хазяїни, відрізані від своїх хат, з майдану виходу не мали. Голіруч супротивлятися не станеш. Діди очам своїм не вірять. Невже ж вони дожили аж до того? Невже ж сподівалися таких часів, воюючи колись хоробро і чесно за своїх молодих літ? Невже ж це Україна, не вже ж оте я розбишацька ватага — це їхні земляки, люди одної віри й одної крові? З дива вийти не можуть. Боже, помилуй нас.

Чечель зрозумів, що з тими ніякої балачки бути не може. Це вже найгірші зі злих. До них слово приступу не має, на них є одно — сила. Та він безсильний був. Права рука горіла, на тілі повно ран. Мозок кров'ю запливає.

"Ось він, Чечель! Бери!" — І заки зрозумів ці слова, почув аркан на своїй шиї, почув шнури на руках і ногах, побачив очі, як вовчі сліпаки, і сопух горілки, що бив, як від куф, і завзяття гідне кращої справи.

"Боже, муки мої за прощення їх гріхів прийми!" — промовив, попадаючи в отупіння. Бачив, як хазяїн, у котрого він останню свою ніч ночував, бився за нього, як інші старі козаки допомагали виривати його з рук гультяїв, як навіть ті наймити, що так завзято проти Чечеля гукали, обстоювали за ним, як громада хотіла навіть гроші за полковника Чечеля платити, — не помагало ніщо. Як схочуть, то й без того пограбують село, а за Чечеля їм москаль багато заплатить.

Більше вони у своїх мозках чорних не кмітували нічого. Чечель чув, як його волокли з майдану, геть на поле, як притягнули сани з села, прикріпили його посторонками, щоб і повернутися не міг, накрили кожухом, і сани рушили з місця.

Ні уток, курочок"

Ні хати, ні жінки,

А стократ болячок

У твої печінки.

Сани скрипіли, сороміцькі пісні супроводжували їх. Кривда, якої Чечель не завинив, верещала поганими, глупими словами. Зневажали батька, матір, навіть Господа Бога в небі. Хотіли перекричати голос совісті, що все-таки десь там на споді п'яних душ ворушилася, скигліла, як у шуварах смертельною кулею поранена чайка.

Поспішайся, Чечелику,

Чекає москаль,

Вже для тебе пристроєно

Осиковий паль.

Гу-у!

Вже для тебе застругано

Гостроверхий кіл,

Не трать сили, Чечелику,

Спускайся уділ.

Гу-у!

Вітер утікав. Не хотів на свої буйні крила брати такого співу. Чечель закусив губи.
"Прости їм, Господи, бо не знають, що творять".

Сумував серед села боліт укритий майдан.

Холодний зимовий дощ сполюкував кров. Болото було гидко-руде, смородливе.

Дідуся з полинялими очима діти і внуки підіймали з того болота, витягали з-поміж колод. Потолочений, заболочений, здавалося,— не жив.

Відтирали його, трусили і дивилися, чи не поламані кості.

"Лишіть мене,— просив,— дайте хай сконаю. Не хочу такого сорому пережити, діти!"

Котрийсь із хлопчиків підняв із болота дорештипоторощену Чечелеву шаблю. Тільки малесенький шматочок тримався ще гарної рукоятки. Шабля з рук до рук ходила. Мовчки розглядали її. Супроти її голосного мовчання завмирили слова на їх блідих устах.

"Правдива козацька шабля..."

Більше ніхто нічого не важився казати. Аж обмили тую шаблю, обтерли зі смородливого болота і поклали за образ у тій світлиці, де Чечель останню свою ніч ночував.

...БО НЕ ЗНАЮТЬ, ЩО ТВОРЯТЬ

Дня 29 жовтня (ст. ст.) 1708 р. писав цар із своєї квартири у Погрібках:

"Пане полковнику Чернігівський!

Писав нам пан генерал князь Меншиков о злім учинку і о зраді гетьмана Мазепи і хотів, щоб ви прибули сюди до нас на нараду об тому ділі, про що вчорашнього числа до вас, генеральної, і до всеї старшини і полковників вислані наші укази, щоб заїздилися на нараду про це діло і на вибір нового гетьмана по правах вольними голосами; і нині це підтверджуємо, щоб з'їздові тому були в Глухові, а вас бажаємо собі, якнайскоріше тут у себе побачити, і об тім дуже потрібнім ділі усно з вами балакати, обнадіюючи вас при тім нашою милостею.

Петро".

А до непевного цареві полтавського полковника Левенця писав цар Петро тієї самої днини:

"Благородний пане полковнику Полтавський!

Об'являємо вам, що гетьман Мазепа, позабувши страх божий, зрадив нас і переїхав к королю шведському таким отсе образом: зразу оповістив війську, що дістав він, гетьман, наш указ іти за ріку з військом проти неприятеля, а коли перейшов, тоді

уоставив його в бойовий стрій і, коли до них неприятель наблизився, тоді він тому війську, що було при нім, заявив, що він, гетьман, прийшов на службу до короля шведського, і тому-то тоді шведи військо його оточили, і в такий спосіб старшини попали в руки неприятеля. "Того ради" післали ми укази до старшин і до полковників і до інших чинів, щоб вони збиралися на вибір нового гетьмана, і вас особливо "напоминаємо", що подбати треба, щоб "малоросійський народ" не попав під володіння польське, а церкви і монастирі святії, щоб не були осквернені і в унію повернені; того ради желаємо, щоб ви якнайскоріше сюди до нас для ради і "упрежденія" всього того прибули й обнадіюємо вас при

тім нашою високою милостею.

Петро".

Подібні листи відправлено до наказного ніжинського полковника і до інших старшин, а також до єпископів. Усіх їх цар, негайно кликав до себе для вибору нового гетьмана, щоб колишній гетьман не "возмущав" народу, щоб випередити і знівечити його злочинні наміри, в чім "крайня нужда і спасіння всеї Малої Росії состоїть". Цар виявляв себе не лиш "государем", але й "оборонителем малоросійського края" і нагадував, старшинам, що вони також "ревнителі о православїї" і що вони мусять стати "за віру й отечество своє". Всім їм цар обіцяв за це свою особливу високу милість і жаловання царське.

В маніфестах до всього "малоросійського" народу кидав цар наклеп на колишнього гетьмана, буцімто він хоче Україну Польщі запродати, а церкви й монастирі святі віддати уніатам на поталу. За те себе представляв оборонцем України, знаючи вражливість народу на податки й інші тягарі матеріальні, казав, що гетьман позаводив деякі нові податки "хитростію своєю, без царського указу, будьте на плату для війська, а на самім ділі ради збагачення свого. Ми же ні єдиного пенязя в казну нашу во всем малоросійском краю брать не повеливаем". Та признавав цар, що народові діялися кривди, але тепер він "войскам своим великоросійским под смертною карою запретил малоросійскому народу никакого разоренія й обид отнюдь не чинить".

Таким способом цар Петро хотів прихилити до себе тих старшин, що з гетьманом за Десну не пішли і в Батурині не замкнулися, а також збаламутити народ, що попав між молот і ковало, між шведів і москалів. Але й про найближчих гетьманові людей цар не забував. Казав, що ті, які "ізміною вора Мазепи були заведені в неприятельські руки", можуть спокійно зі шведського війська вернутися і зайняти свої попередні уряди, не боячись ніякої кари. "Милостивее отпущеніє вини їх, содержаніє чинов і маестностей їх без усякого умаленія і впредь наша ц. в. милість". Зате ж усі вони, що протягом місяця не повернуться до царя, будуть позбавлені чинів і урядів при "войську нашим запорожським", а жінки їх і діти будуть взяті під "карауль, прислани кь намь, великому государю, которые сосланы будут вь ссылку".

Гетьман Мазепа і король Карл теж не мовчали.

Король Карл писав, що на прохання гетьмана Мазепи він бере в свою оборону цілий український народ і обіцяє захищати його від "неправого й неприязного московського

панування", підтримуючи народні змагання до привергнення вольностей прежніх. Король розкриває політичну систему московського уряду, котра веде до того, щоб, зломивши всяку опозицію з боку місцевого населення, змосковшити весь край.

"Если кріпко тому не запобіжите, знайдете погубу цілому народу настоящую". Тому-то король Карл і закликав усіх українців до боротьби за права і вольності, нівечені царями. Але що ж! Король і гетьман Мазепа були ген за Десною, а царські війська стояли більшими й меншими залогами по різних містах, як ось у Переяславі, Ніжині й Чернігові. До того Батурин упав і разом із ним упав страх на людей малої віри й невеликого характеру.

До царської квартири у Погрібках і до Глухова, де мали відбутися вибори нового гетьмана, тягнули старшини, козаки, духовники світські й чернечі цілими валками, щоб заявляти про свою непохитну вірність цареві, а гнів і ненависть — для колишнього гетьмана Мазепа, за його нечуваний та невиданий злочин,— за зраду його величества царя, того самого царя, котрого вони самі називали антихристом і котрому приписували вину за всі свої кривди й терпіння, за здирства невиносимі, за угніти всілякі, на які не раз перед гетьманом нарікали.

А тепер він, той самий цар-антихрист,— заступник, покровитель, прямо ангел хранитель України, живий архістратиг Михаїл, а гетьман Мазепа, котрий стільки величних церков побудував, школами і всякими приютами повсякчасно печалився,— ворог краю і народу, який не дбає про самостійність України, лише хоче повернути її під владу польського панства, а віру святу подати у наругу. Прикро, соромно, страшно!

Полковник Чечель, їдучи на санях невідомими шляхами й бездоріжжями, роздумував над тим. Шнури й посторонки, котрими був прикріплений, в'їдалися в його руки й ноги, давили груди і спиняли віддих, рани пекли, змагався жар, спрага налила його. Але він терпів душею, ще більше, ніж тілом. На постоях підходили до нього його мучителі, гидкі, брудні, п'яні, щоб подивитися, чи живий він ще. І замість попустити шнури, замість подати йому води, насміхалися над його терпінням.

Поспішайся, Чечелику,
Чекає москаль,
Вже для тебе зготовлено
Осиковий паль.
Гу-у!

Чечель повертав голову на другий бік, примикав те одне видюще око і твердив одне: "Прости їм. Господи, бо не знають, що творять". У тих божеських словах він почував самотність, самотність, самотність, останню розраду.

Сани підскакували на ровах і на грудді, не прикритім снігом, і кожух зісувався з нього.

Віддихав свіжим повітрям і дивився кругом. Бачив, як далекими шляхами мандрували козацькі прошаки до царських милостивих стіп.

"Летять круки на жир. Біжать вовки й шакали, зачувши трупа".— І Чечелеві здавалося, що він чує цей поганій сморід, яким несе від падла.

"Падло, політичне падло, от що ви таке!"

Пригадувалися часи, коли-то князі й бояри наші їздили до темників татарських і до Сараю до ханів, кланялися, клеветали одні на других, впевняли в своїй вірності й любові непохитній, щоб випросити ярлик на міста й волості для себе. Подібно, як тепер.

Пригадувалися ворожнечі й каверзи галицьких боярів, як вони, щоб ослабити владу своїх власних, рідних князів, накладали з ворогами й накликали їх на свою державу, бо вище клали вони свої власні вигоди від державного добра. Як і тепер...

Пригадалася безталанна Настася Чигрівна і мудрий князь Ярослав Осмомисл, пригадався лицар-сліпець князь Василько Теробовельський, і багато-багато сумних, чорними красками мальованих картин аж до Виговського, Дорошенка, Сомка, аж до гетьмана Мазепи...

Шнури чимраз глибше в'їдалися в тіло і спрага чимраз дошкульніше пекла. Чорно, червоно робилося в очах, голову розпирали гадки. Якщо муки його потрібні для спокутування отсих гріхів — Господи, хай діється воля твоя!

Сани зупинилися. Ватага збентежилася. Видно було, що щось несподіване зайшло.

Чечель чув, як його мучителі, залишивши тільки двох людей при конях, самі подались у ярк. Звідти долітали до нього їх вигуки і крики. Перечилися, сварилися, не могли дійти до згоди. Незабаром зрозумів, у чім діло.

Вони побачили здалеку, як надтягала армія московська, і не могли погодитися, як їм підходити до неї.

Одні казали, що гуртом, а інші — що краще вислати депутатів, бо хто зна, як до них поставляться москалі, чи не заберуть від них Чечеля і, замість нагороди, чи не поступлять з ними, як з бандитами. Тамті, що були за тим, щоб назустріч царській армії цілою ватагою іти, боялися, що, як пішлють тільки делегатів, так тії заберуть гроші для себе, підуть з москалями, а їх оставлять дурнями у ярку. Ніяк не могли дійти до згоди.

"І між ними нема однодушності,— думав собі Чечель.— Скрізь колотнеча. Ніхто нікому не вірить, гризуться, як за кістку собаки. Коли ж тій гризні прийде кінець?"

Московська армія наближалася. Здалеку чути було грюкіт барабанів, тупіт кінських копит і стукіт тисячів чобіт.

Побідоносна армія царська йшла з Батурина у Глухів. За передньою сторожею везли батуринські гармати, закопчені, заболочені, по осі в крові.

Глянув Чечель, і кровлю серце йому зайшлося. Пригадав собі Кенігзена, хороброго гарматного осаула, що так славно орудував ними. Коли б не Ніс і не Кенігзенові рани, ті гармати ворога в Батурин не впустили б. Ревіли б на мурах, як леви, ригали б вогнем на ворога, як смоки, громами рокотіли б грізно, поки рокоту цього не зачув би гетьман. А так — глухо дудонить земля під ними. Котяться окервавлені колеса, гармати запираються, грузнуть, стають, бо ніяк не хочеться їм іти в полон. Сорому бояться, бояться, щоб не казали їм стріляти на своїх.

А за гарматами щонайсильніші драгуни несуть хоругви козацькі. Пошарпані, подерті, як крила вірлів, що в час бурі попід хмари літали. Скільки побід бачили вони, скільки козацьких очей дивилося колись на них, як на свої святощі найдорожчі!

Головами лягти, хоругви не здати. І полягли батуринці, а не здали своїх прапорів. Від трупів забрали їх москалі, а не від живих. Тримайте, тримайте їх кріпко в руках, а то повідриваються з держаків і розвіються, як хмари по блакиті.

Світліший князь Меншиков навмисне казав їх розпускати, бо наближалися до Конотопу, до того Конотопу, біля котрого колись гетьман Іван Виговський сорок тисяч московського війська трупом поклав. Нехай козацькі прапори невольниками туди ступають, куди колись побідниками ходили, хай бачить український народ, що добра доля відвернулася від нього і хай спокійно кладе свої руки в кайдани. Чужі хорунжі вимахують хоругвами, хочуть, щоб вони розвівалися буйно, щоб усякий пізнавав їх,— так хоругви розвіватися не хочуть, соромно хиляться вниз і прилягають до своїх держаків.

А за хоругвами — бунчуки, бунчуки, що з гетьманом ходили, де гетьман, там і бунчук. А тепер вони перед полководцем царським бранцями йдуть.

А за бунчуками, Боже, чи це йому ввижається, чи правда це, московський старшина гетьманську золочену, самоцвітами густо оздоблену гетьманську булаву в руках держить. Підносить, вимахує нею, ніби знаки дає, насміхається.

І Чечель примикає повіки, щоб не бачити того.

Але бачить. Жахливий образ вривується у мозок. Не забути його, не забути! Простує спину, пручається, шнури тріщать та не подаються. В Батурині свої сили залишив.

Дивися, хоч ти один дивився на клейноди гетьманські іншими очима, як на них дивляться вороги і свої, що уздовж шляху лобами до землі припадають, поклони б'ють, але не перед тими святощами, а перед силою побідника.

А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старшини, котрих Меншиков на місці смертю не скарав, а веде їх у тріумфальнім поході своєму цареві на втіху, а їм на смертну кару в Лебедині. Нема між ними ні одного не порубаного й не покаліченого. Здоровими, значиться, не здались.

І Чечель відітхнув. Хоч за те хай буде Богові милосердному дяка. Дивіться, дивіться, земляки, і знайте, що є ще хоробрі поміж вами, є ще козаки справжні, що скоріше згинуть, ніж осоромлять себе і предківську славу свою. Дивися, земле рідна, і тішся, що ти ще не пустоплодна, бо не родиш самого хабузу, самих степових бурянів, самого перекотиполя, котре летить, куди ним вітер буйний повіє.

А між ними у повозі найхоробріший з-поміж них гарматний осаул Кенігзен. Посадили його високо, попідпирали, бо він о своїх силах сидіти не може, а Меншиков не хоче, щоб він лежав. Нехай народ дивиться на цього німця, що вірність своєму вождеві вище царської ласки поклав.

Сидить гарматний осаул фон Кенігзен високо, ніби це він, а не Меншиков у тріумфальному поході їде. Очі йому смертельно мрякою заходять, але на обличчі його саме горде завзяття, сама погорда до всіх, що гордості не мають.

Переїжджає повіз Кенігзена поряд саней, на котрих лежить Чечель, і їх очі зустрічаються з собою востаннє на землі. Очі двох оборонців гетьманської столиці, двох вірних, аж до смерті, людей. Як мало тепер таких! Дивуються, здоровлять себе,

шанують і прощаються навіки.

Повіз Кенігзена переїжджає, Чечелеві сани стоять серед поля, недалеко шляху, чекаючи, поки не перейдуть останні бранці, а за ними між царськими офіцерами не надтягне сам світліший князь Меншиков.

Ось і він.

Побачив сани і шнурами перев'язаного до них козака.

Депутати від гультяйської ватаги підбігають до чорного коня княжого, б'ють чолом, розкладають руками, щось тлумачать, світліший здержує похід і злазить з коня.

Чечель знає, що Меншиков підійде до нього, буде оглядати, як зловлену до клітки звірюку, схоче впевнитися, чи він ще живий і, зрозуміло, не залишить його тут, а забере з собою туди, куди Кенігзена і інших веде, куди їдуть батуринські гармати, хоругви, бунчуки і гетьманські клейноди... Боже ти мій, гетьманські клейноди! І Чечель деревіє. Байдуже йому, що казатиме світліший, байдуже, яку долю вирішить для нього, байдуже все. Ні думати, ні відчувати він уже не може. Мряка, мряка кругом, а з неї, ніби двоє світил із другого світа, двоє вірних очей гарматного осаула фон Кенігзена. Все гасне, вони сіяють крізь пільму. *Ex tenebris lux*. Сам світліший князь Меншиков зволив вселаскавіше промовити до полковника Чечеля. Щось питається його, Чечель не відповідає.

Доторкуються до його, слухають, чи дихає,— Чечелеві байдуже. Чує, як князь Меншиков каже попустити йому шнури, мало того, велить перенести на віз і подати йому води з вином. Боїться, щоб полковник Чечель, командант батуринської твердині, в дорозі не помер. Треба ж його допитувати, судити і карати. Це не будь-хто. Чечель уявляє собі, який цей суд буде, і знає, яку йому кару присудять, та йому і це байдуже. Долі своєї і найскорішим конем не об'їдеш. Господи Боже, нехай станеться твоя воля свята!

Віз, на котрім приміщено Чечеля, рушає з місця. І його теж не поклали, а посадили й попідпирали мішками, повними награбованого в Батурині добра, бо Чечеля скрізь знають. Нехай бачать, яким із здобутого Батурина вертає його командант. В'їжджають у Конотоп.

Частини армії князя Меншикова стають табором кругом міста, тільки ті полки, що їх світліший хоче мати біля себе для почесі і для всякої безпеки, входять у місто.

Конотоп майже пустий. Хто міг, задалегідь утік із нього, як утікають люди перед повінею, як біжать від пожежі.

Драгуни бігають від хати до хати й виганяють перестрашених людей на майдан. Хто не хоче розгнівити світлішого князя Меншикова, мусить іти дивитися, як каратимуть батуринського гарматного осаула фон Кенігзена.

Світлішому спішно. Мазепинець Кенігзен недужий, і лікар боїться, що він до Глухова не доїде.

Щоб не сконав безкарно, треба його в Конотопі на колесо взяти. На болотистий майдан зносять брами і двері та нашвидку будують поміст, на котрім укладають приладдя муки. До помосту підкочує віз з Кенігзеном, знімають його, кати зривають

убрання — спішисть, спішисть

Спішаться, волочуть і — колесують труп.

Царської кари нікому не минути. Навіть смерть не увільнить тебе від неї.

"Труп колесують" — здригається народ. Зневага покійника проймає їх жахом. Такого ще на світі не бувало. Привикли, що перед маєстатом смерті навіть найзавзятіша злість мовкне.

Бачать, що тут починається щось таке, що раніше і не снилося нікому. А вони безсилі. Гетьман переїхав за. Десну, старшини до царя з чолобитною їдуть. Остається одне — понурити голову, закусити губи і ждати... Ще наша мати не пропала.

Трупові кості тріщать. Вжахуються серця, мороз іде по спинах, кров стинається у жилах.

Імлисто, тьмаво, страшно.

А крізь тую імлу, крізь пільму, котрою осотується перед Чечелем світ, сяють вірні Кенігзенові очі, мов світляні сигнали з якогось іншого, кращого світа.

Чечелеві здається, що Кенігзен кличе його туди.

СОЮЗНИКИ

Генерал Левенгавпт, з великими, ясними очима, з двома жмутками сивого волосся на високому лобі і з латинською книжкою під пахвою, випивав третю чарку української горілки. З видимим вдоволенням мляскав широкими, ніби напухлими устами й, підносячи чарку до полковника Гілленкрока, говорив, ніби крізь зуби плював:

"Prosit!"

Полковник Гілленкрок підносив голову від карти, торкався своєї чарки і порскав, ніби стратив когось:

"Prosit!"

Тоді знову хилився над картою і весь потопає у неї.

Звичайно мовчазливий Левенгавпт мав якраз нині велику охоту побалакати собі трохи, та не мав з ким.

Генерал-майор Лягеркрона був на роз'їздах в іншому селі, Шпарре і Кройц, як це часто між ними водилося, сперечалися на тему якогось "ордр де батай", полковник Аппельгрєн їздив понад Десну, вишукуючи місце, де найкраще було б перейти ту непривітну, в шуварах та болотах сховану, річку — хоч ніхто йому цього завдання не доручував, і тому Левангавпт зайшов до Гілленкрока, бо в нього збиралися звичайно вищі офіцери, щоб довідатися, яка буде дальша маршрута.

"До чорта, полковнику! — сердився генерал Левенгавпт, — ви мене, як бачу, легковажите собі, ігноруете".

Гілленкрок відірвав на хвилину очі від карти і спитав, ніби крізь сон:

"А що таке?"

"Нічого, лише договоритися до вас тяжко. Киньте цю прокляту маршруту, бо невже ж не все одно, в яке болото ви нас заведете?"

"Нікого я у болото не водив", — відповів полковник.

"А по битві під Равкою?"

"Під Раєвкою",— поправив полковник.

"Хай буде під Раєвкою,— продовжив генерал.— Кілька днів. сновигали ми по болотах і мало з голоду не подошли".

"Або пригадайте собі, як Лягеркрона до Пу-тша-пу ішов".

"До Почепу",— поправив полковник.

"Хай буде до По-тше-пу",— притакнув генерал.

"Замість просто носа — марш-марш! — двадцять миль у право обійшли і По-тше-пу, той ключ до цілої України, чорт нам з-перед носа вхопив".

"Не маршрута, а хлопипровідники в тому винуваті. Ми робимо, що тільки чоловік може зробити. Але терен чужий і невідомий, добрих карт нема, країна, ніби туди нога людська ще не ступала, надлюдських зусиль від нас його королівська милість вимагає".

"То правда. Його королівська милість легких завдань і легких побід не любить. Чим більші труднощі і чим більша небезпека, тим більше він радіє. Тішиться, в долоні плеще, прямо, як хлопчик, як студент!"

"Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов. 60 миль лісами, болотами, безвістями нас водив, більше ніж тиждень терпіли ми страшні, прямо нечувані труди й терпіння, коні сотками гинули, вози з усяким добром, привезеним із Саксонії, поринали в грязюці, що їх звідти хіба сам чорт добуде, а він був вдоволений і веселий. Ляпалії, ляпалії! — повторяв, коли йому хто доносив про нову велику втрату".

"Ляпалії! У його милості все ляпалії. Завалиться міст і сотні людей потонуть у хвилих — ляпалії; застрягне батарея у багні — ляпалії, наткнеться на армію неприятеля вдесятеро сильнішу — ляпалії. У того чоловіка нема небезпеки, нема втрати, нема катастрофи, все в нього ляпалії".

"Правда. Це не чоловік, а демон. Дух вікінгів, варягів, норманських авантюристів покутує в тій дивній, неспокійній душі. Він король? Король дбає про добро своїх підданих".

"Його милість підданих своїх одних по широкому світі в авантюрах губить, а інших вдома, в краю,— до жебрацької торби доводить".

"Мати благальні листи до нього пише, щоб повернувся, а він, читаючи їх, усміхається тою дивною усмішкою Мефіста й дитини. Розгадай його, розкуси цей чортячий горіх".

"До розпуки чоловіка тою усмішкою доводить".

Наливали чарки й випивали не залпом, а по трошечки, захвалюючи українську горілку. Куди краща від їх тонкого, шведського пива.

"Не диво,— казав генерал Левенгавпт,— що українці так багато тієї горілки тягнуть. Особливо зимою, так як тепер, вона багато тепла чоловікові додає".

"І гумору",— притакнув Гілленкрок.

"Гумору, полковнику,— зауважив Левенгавпт,— ну, того-то вже мені ніхто додати не може".

Відкрив латинську книжку і ніби читав, а на ділі пригадував собі свій нещасливий похід і погром під Лісним. Сталося це недавно, кілька тижнів тому, і Левенгавпт не міг

освоїтися з гадкою, що його, знаменитого генерала, побив Меншиков.

"Скажіть мені, пане товаришу, чому його милість не підждав на мене? Я був під Шкловом, король розбив царя під Добрим і ще десь-там (ніяк цих кучерявих назв не вимовлю), погнався за ним, ще трохи, і ще трохи, і ще трохи, а були б ми злучили наші армії, пішли на Москву, скинули Петра, посадили на престолі Олексія, а тоді вже завести лад у Польщі та Саксонії, то була б прямо іграшка. Ну, скажіть ви мені, чому король не підждав мене? Несподівано повернув на Україну, а мене залишив самого перед неприятелем, мало що не вдесятеро сильнішим. Десять тисяч людей куштував цей "шпас". Погадайте: десять тисяч.— Левенгавпт ухопив Гілленкрока за четвертий гудзик на його полинялім голубім кафтані і, вдивляючись йому в очі, повторяв: — Десять тисяч! Що я ще шість тисяч сімсот людей і трохи табору королеві з цієї опресії урятував — це велике щастя. Велике щастя! Ну, скажіть ви мені, чому він це зробив?"

"Не знаю,— відповів перестрашено Гілленкрок. Він боявся, щоб меланхолійний генерал не повідривав йому половини гудзиків і, ніби виправдуючися, впевняв: — офіцерське слово даю, що не знаю".

"І багато ми дечого не знаємо,— журливо похитував двома насторошеними жмутками волосся хоробрий генерал.— Багато ми дечого не знаємо, що робить його милість король, і не довідаємося ніколи. Про його походи писатимуть колись книжки, понаписують усяких дурниць, бо як же можуть розкусити цей дивний характер наші внуки й правнуки, коли ми, каролінці, Карла не можемо зрозуміти".

"Наша річ слухати його і служити вірно".

"Ну так. Це друге діло. Це розуміється само собою. Слухати і служити вірно. Але хотілося б знати свого вождя, відчувати його, зрозуміти, а як ні — то хоч угадувати".

"Угадай вітер або погоду. Його милість стихія".

Левенгавпт нервово тер високе чоло посіченою долонею.

"Знаєте,— почав нараз,— що мені сказав король, коли я з-під Слісного..."

"Лісного!" — поправив Гілленкрок.

"Коли я з-під Лісного припровадив йому не цілу половину моєї армії і виправдував невдачу?... „Ляпалії”,— сказав король і поплескав по рамені, якби я доносив про втрату одного воза сіна. „Ляпалії”,— повторили генерали, сміючись на все горло".

"Було б смішно,— почав Левенгавпт,— коли б не було сумно. Я тієї битви під Лісним, поки мого життя, не забуду".

І він сотий раз за тих кілька тижнів став пояснювати, які були сили в нього, а які у царя, як обидві армії стояли і який був перебіг того сумного для шведів бою.

"Я,— закінчив,— не поповнив там ані одної похибки. Але король? Чого він з первісне наміченої дороги — Мінськ, Смоленськ, Москва — повернув нараз на Стародуб і якийсь там Батурина, скажіть — чого?"

"Nemo omnia scire potest",—відповів Гілленкрок.

"Nisi Carolus rex",— додав Левенгавпт.

"Ляпалії, ляпалії",— махали обидва руками, наслідуючи характеристичний рух свого короля.

"То правда,— почав Левенгавпт,— що цар Петро захопився до монгольської тактики — втікати й палити все кругом себе, щоб не було поживи ні для коней, ні для людей, але ж ясна річ, що він не міг спалити цілого свого краю, це ж нонсенс! Поспішними маршами могли ми дігнати його, зневолити до рішачого бою, а як ні, то обійти московську армію та увійти в Москву".

"Язиком..."

Генерал Левенгавпт здивовано глянув на полковника.

"Язиком, пане генерале. Наша армія втомлена і виснажена, чим далі вглиб Московщини, тим тяжче діставати з далекої Швеції скріплення в людях і в воєнних матеріалах, до того надходить зима, а вона, чим далі на північ, тим жорстокіша. Я не дивуюся, що його милість повернув на Україну".

"А там, гадаєте, краще?"

"Україна край дуже багатий, медом і молоком текучий. І підсоння там, мабуть, тепліше, бо все-таки більше на полудне, а до того — Мазепа".

Генерал Левангавпт закрив свою латинську книжку і силувався всунути її поміж гудзики свого кафтана.

"Кажуть, Мазепа знамените латинською мовою балака".

Гілленкрок усміхнувся: "Як Ціцерон. І взагалі людина він дуже освічена, бувала, світовий чоловік, достойний".

"Цікаво",— і Левангавпт, відсуваючи чарку набік, зітхнув. На його під вечір надходив гірший смуток, прямо меланхолія.

А тепер вечоріло, в квартирі потемніло так, що Гілленкрок нічого вже не бачив на своїй карті, до котрої, розмовляючи з Левенгавптом, все-таки деколи зазірав.

"Достойний чоловік отсей Мазепа, кажете?—повторив Левангавпт.— Гарно. Побачимо. Та тільки я боюсь, чи не підступ це, бо говорять, що гетьман — то великий лис. Щоб не перехитрив він нашого легковірного короля.

Щоб тільки рішився перейти до нас, бо не уявляєте собі, яке важке його положення. Москалі скрізь на Україні залогами стоять. Цар багато війська від гетьмана бере, поживи теж чимало вимагає. Якщо Мазепа вирветься з тієї опресії, так видно, що він грач першої міри".

"А король?"

"Король дожидається його. Його милість останніми днями дуже неспокійний зробився. Хвилини на місці не посидить. На коня і їде кудись. Навіть без асистенції. Боюсь, щоб йому знов щось нового не стрілило до голови".

"А де король тепер?"

"Питайте вітра в полі. Може, в Ларинівці, в Комані, а може, аж в Орлівці, де наші передні сторожі з Гельмом стоять. Носить ним понад Десною, ще де на москалів наткнеться".

"З ким поїхав?"

"В тім-то й біда, що і тепер асистенції не взяв. Кількох трабантів і невідступний Гультман".

"Вірний, як пес".

"Але старий. Погадайте, генерале, коли б вони так дійсно зустрінулися де з московською патрулею. Що тоді? Король не втік би. Бився б. Знаю його".

"Всі ми його знаємо і тому журимося".

"Боже ти мій, що нам з тим хлопчиськом... з його милістю робити? — поправився квартирмайстер.— Він занастить себе, він ніби навмисне своєї згуби шукає".

"Ні, згуба шукає його. А він, щоб показати, що не боїться, робить те все, що робить".

І обидва офіцери стали журитися своїм улюбленим вождем, забуваючи, що перед хвилиною нарікали на нього.

"Може б розіслати окремі патрулі?"

"Борони Боже! Не смійте! Зустріне, догадається і ще далі поїде. Навмисне, щоб переконати нас, що воля його сильніша від нашої турботи про нього і від любові".

"Боже великий, бережи його милість короля!" — і обидва повернулися до вікон.

Смеркалося. В таборі розпалювали вогнища, щоб варити страву, грітися при них і балакати. З вікна, крізь котре дивився Левангавпт, видно було дорогу з Орлівки до Гірок. В Орлівці, віддаленій о які три милі, стояли передові відділи шведські під командою Гельма, а в Гірках — король Карл.

"А що не казав я!" — радісно від свого вікна крикнув Гілленкрок.

"Король від Гельма з Орлівки вертає".

Але Левенгавпт відповів: "Це не король. Це якийсь більший гурт, а ви самі говорили, що король тільки з кількома трабантами і з Гульманом поїхав. Тут людей, як здалеку оцінити можна, більше сотні".

"Більше,— притакнув Гілленкрок.— Хто ж би то такий?"

І обидва, не задумуючись довго, вбрали капелюхи, накинули на себе плащі й пішли, мало що не побігли назустріч незнайомим гостям.

Перед в'їздовими воротами до села побачили гурт їздців на гарних, породистих конях. На людях довгі плащі, дорогими хутрами підбивані, на конях упряж срібна або й золочена. Поміж ними на білому, арабському коні мужчина, якому літ можна було числити коло 60, у соболевій шапці і в такому ж хутрі, з булавою золотою, густо самоцвітами оздобленою.

"Його милість король у таборі?" — питався шведського офіцера, що вибіг із вартівні, побачивши несподіваних гостей. Знав, що це не цар, бо цар високий і страшний, а цей був середнього росту і дивно гарного та ввічливого обличчя. Хто б не був — видно, персона достойна, котру треба привітати гідно. Дав знак, варта вискочила, уставилася перед воротами і віддала честь.

"Його милості короля в Гірках немає",— відповів офіцер.

"А де ж?"

"Невідомо".

"Коли його милість поверне?"

"Не можемо сказати".

"Так, будь ласка, доложіть його милості королеві, що гетьман Мазепа з близькими

своїми людьми приїздив вітати його милість короля шведського на українській землі".

Офіцер витягнувся, як струна. Гілленкрот і Левенгавпт віддавали честь належну пануючим.

Гетьман відклонився, повернув конем, і весь його гурт, як вітер, помчав дорогою з Гірок до Орлівки.

"Мазепа!" — промовив здивований Гілленкрот.

"Гетьман Мазепа!" — відповів урадований Левангавпт.

"Мазепа! Мазепа!" — залунало кругом.

Король Карл повернув пізно вночі з одної зі своїх небезпечних екскурсій. Був мовчазливий і хмарний. Ніхто не смів питатися чому.

Але, почувши про гостину Мазепа, оживився.

"Гетьман? Мазепа?.. Ляпалі, ляпалі".

"Ні, милосте ваша, гетьман приїздив тут у своїй власній особі. З ним багато старшин, щонайвизначніших його людей".

"Який же він?"

"Достойний, як володар".

"Коні?"

"Гарні, породисті. Упряж і зброя дорога. Одяги теж. Навіть задорогі, як на війну. Святочні".

"У них такий звичай. А яке враження на вас зробив?"

"Гарне. Навіть дуже,— відповів Левенгавпт.— Видно, що люди військові, але не дикі".

"Так і добре. Побачимо".

Король зараз-таки цієї ночі вислав людей до гетьманської квартири. Дякував за уважливість і за гостину, жалів, що не було його в таборі, і просив, щоб гетьман зводив потрудитися до нього завтра перед полуднем. Король чекатиме.

За вечерею Карл був такий розмовний, як давно.

КОРОЛЬ І ГЕТЬМАН

Дня 8 (н. с.) листопада, коло 9 години вранці, на дорозі з Орлівки до Гірок появився цей самий відділ, що вчора під вечір.

В головній квартирі знали вже, хто це. Надворний маршал фон Дібен заздалегідь приладив усе, що було потрібне, щоб гідно прийняти знатного гостя.

Ранок був холодний, але погідний. Сонце, продиралося крізь порання імлу. І тоді ніби оживали й мерехтіли, аж горіли, дорогі самоцвіти на старшинських спинках, на гудзиках і золотих шнурах, котрими обшиті були їх кунтуші.

Сивий арабський кінь гордовито ступав під гетьманом.

Перед гетьманом їхав Войнаровський з гетьманською похідною булавою. За ним маяв білий бунчук. Біля гетьмана, праворуч, Орлик, задуманий, як звичайно, і, як звичайно, ніби сумний.

Ліворуч — генеральний хорунжий Іван Сулима, генеральний осаул Максимович, за ними — лубенський полковник Зеленський, миргородський Апостол, охочекомонний

Кожухівський, генеральний обозний Ломиковський і інші. Далі гетьманський канцелярист Чуйкевич, покойовий Кендзеровський і вибрані компанійці з полків Кожухівського й Апостола. Ці замикали похід.

Усіх старшин годі ж було гетьманові забрати з собою: залишилися, щоб стерегти козаків, які, як воно звичайно в таких випадках буває, бентежилися переходом гетьмана до шведів, бо і по старій звичці краще їм було старе, хоч і погане, але відоме, ніж нове, хоч краще, та непевне. На гетьмані не видно було ніякої зміни. Як звичайно, ввічливо відклонювався тим, що здоровили його, і, розглядаючись по таборі шведським, балакав на тую тему зі своїми.

Заграли козацькі сурми, гаркнули шведські барабани, військова музика заграла вітального марша, і гетьман, не дожидуючись ні чури, ні Кендзеровського, щоб притримали стрем'я, жваво, як козак, зіскочив з коня.

Король Карл чекав на ґанку. Був без шапки. Вітер розвівав жмутки неслухняного волосся, що ніби пера стирчали на високому лобі. Гетьман і собі скинув соболеву шапку.

Зустрінулися на сходах і привіталися в латинській мові.

Король Карл, як звичайно при зустрічі з людьми, навіть зі знайомими, був ніби збентежений. Кланявся і запрошував у двір. В сінях чури й лакеї допомогли старшинам скидати шуби й плащі, гетьманові хотів по старому германському звичаю допомогти король.

Назверх обидва вони не відрізнялися від своїх людей.

Були, може, навіть бідніше вбрані від них.

Король — у своїм полинялім кафтані, застібнутім на всі гудзики, у високих, поза коліна, чоботах і лосевих штанах, гетьман — у кунтуші темно-синьої фарби з жовтими оздобами. Фарби були ті самі, ті самі державні кольори.

І шведи й козаки зауважили це. Увійшли в більшу кімнату, в котрій дожидали вже канцлер граф Піпер, квартирмайстер Гілленкрок, верховний суддя, два генерал-ад'ютанти і ще кілька вищих офіцерів його милості.

Ані похідного престолу, ні навіть окремого якогось розкішнішого крісла для короля не було, всі ознаки його державної і військової влади скривалися в нім самім.

Гетьман хвилину ждав, поки король не сяде, щоб виголосити до нього вітальну орацію. Король зауважив це, присунув крісло і попросив гетьмана сідати. Сам стояв.

Канцлер Піпер скривився, ніби цитрину вкусив, і шепнув по-шведськи до Гілленкрока: "Його милість уводить оригінальні звичаї".

Гілленкрок не перечив: "А може, прямо не подумав, що робить".

"Пора ж і думати", — відповів канцлер, приглядаючись до гетьмана оком старого дипломата.

Начитавшись та наслухавшись чимало неприхильних для козаків реляцій та оповідань, уявляв собі козацького гетьмана людиною напівдикую, грізною, мало освіченою. Аж нараз побачив чоловіка, котрого кожний крок і кожний рух свідчили якраз про щось інше, а саме — про дуже високу культуру і про незвичайно вироблені

товариські форми.

"Тільки у фрак і в перуку його вбери і хоч попід руки з *le Roi soleil* на паркеті пускай",— шептав до себе граф Піпер. Та ще більше здивувався він, коли гетьман, погодившись остаточно на те, щоб король стоячи слухав його, став говорити промову та такою-то гарною, а разом із тим живою і несилуваною латинською мовою, що кращою і найстаршою віком і службою упсальські магістри не балакали. Піпер зразу з цікавістю, а там прямо з захопленням слухав красноречиву промову українського гетьмана. Той радісно вітав його милість короля хороброго шведського народу на багатій, ворогами поневоленій українській землі, котрої Бог зробив його регіментарем у такі важкі часи. Просив, щоб його милість король, продовжуючи традиції свого славного діда, допоміг Україні здобути собі волю та просив покійно, щоб його милість король не виливав свого справедливого гніву на цей безталанний край і на його мешканців, що вони були йому дотепер ворогами і щодня нині стають його вірними союзниками, але йшли вони за ворожими хоругвами не по власній вільній волі, а присилувані до того московським ярмом. З того насильства він, гетьман України, хоче її увільнити на все і тому приходить до його королівської милості з пропозицією вірної дружби.

Піпер дивився, яке враження зробить ця промова на короля Карла. Бачив, як усмішка на королівських устах кудись ховалася, а натомість з'являлися на високому чолі морщини глибокої задуми.

Старий гетьман робив враження на молодого короля. Піпер знав, що Карл любить гарну латинську мову, але сам вправно нею не вміє говорити, й тішився в душі, що знайшовся хтось, хто вміє щось, краще, ніж його милість король.

Король, вислухавши промову, хвилину мовчав безрадно.

"Дякую, дякую вашій милості,— говорив збентежений.— Рад вволити ваше бажання. Сподіюсь, що будемо собі добрими товаришами".

Натякав на давні шведсько-українські традиції, але видно було, як важко було йому і взагалі шведам вдержатися в тім офіційнім тоні. І тому король дуже був рад, коли по тім офіційнім привітанні розпочалася товариська розмова на тему війни, москалів, царя Петра і всякої щоденної злоби. Поважне обличчя гетьмана прояснилося, ожило, його очі потеплішали, на устах з'явилася приваблива усмішка, він притягав усіх до себе, навіть канцлера Піпера. Всі були, як не захоплені, так раді такому гостеві й союзникові. Король також. Король сміявся. Не тою усмішкою Мефіста і дитини, котра іноді найвірніших генералів доводила до розпуки, а сміявся щирим, несилуваним сміхом, аж присідаючи на своїх високих ногах. Гетьман жартував, сипав дотепами, в головній королівській квартирі був ніби старий, добрий знайомий. Особливо тішився король, коли гетьман творив нові латинські слова, щоб виповісти ними нові поняття і назвати предмети, котрих ні старинні римляни, ні середньовічна латина не знали.

Не одному цікаво було, як гетьман стане балакати з Піпером, котрий поза політикою інших тем не любив. Усі вважали Піпера найкращим дипломатом і хитруном, котрому пари нема. Та переконалися, що свій на свого натрапив. Гетьман Мазепа знав усі секрети європейської політики не гірше від шведського канцлера, і розмова їх була

навіть для короля справжнім пиром.

Не зчулися, коли маршал церемонії попросив до обіду.

У дворі не було такої зали, щоб могла вмістити численне товариство. З konieczності треба його було розбити.

Посередині королівського стола сів сам король, а праворуч його — гетьман, а тоді вже напереміну — найвищі шведські достойники і найвизначніші з гетьманових старшин. Було їх при тому столі сім, з Орликом, як українським канцлером, на чолі. Для інших накрито ще два столи, а деяких запросили граф Піпер та генерал Реншільд до своїх квартир. Обід був невибагливий і небагатий, та зате — королівський. Ніхто не дивився, що подавали на стіл, а всякий мав собі за честь сидіти вкупі з Карлом XII і з гетьманом Мазепою.

"Моменту, якого бажав собі великий гетьман Богдан Хмельницький, а якого Бог не дозволив йому діждатися, ласка Божа дозволила дождатися мені. Дружила Україна з усякими своїми сусідами, але дружба тая не виходила їй на добре. Може, народи шведський і український дотримають собі цієї дружби вірніше, чого я собі щиро бажаю", — говорив гетьман до короля.

А король впевняв, що і він не чого іншого хоче, лиш щоб раз в Європі запанував мир, щоб вона позбулася гніту й тиранства, котре спричиняє так багато лиха та спиняє розвиток народів. Ані України, ні Росії, ні Польщі він до шведської держави приєднувати не хоче, але бажає собі, щоб скрізь сиділи на престолах володарі, які мудро, справедливо й людяно володіли б своїми народами та не кривдили і не катували людей.

"П'ю за визволення великої і багатой від природи української землі!" — кликав король.

"П'ю за воєнні успіхи вашої королівської милості і на славу хороброго шведського лицарства!" — відповів гетьман.

"За визволення України! За славу Швеції!" — лунало кругом.

Вечоріло, як гетьман сідав на свого білого коня. Зривався вітер. Мерзло.

"Мабуть, скоро прийде цього року зима", — казав до гетьмана Орлик.

"Щоб тільки не московська", — відповів журливо гетьман.

Білий кінь ставав, гетьман наслухував.

"Нічого не чуєш, Пилипе?" — питався свого писаря.

"Ні, ваша милосте".

"А мені здається, ніби в Батурині режуть гармати".

"За визволення України", — доповів Орлик.

"Батурин..." — сказав журливо гетьман.

"Батурин..." — доповів, зітхаючи, Орлик.

Видавці складають глибоку подяку пані Філомелі Чучман-Дужинській, яка люб'язно надала для підготовки даного видання прекрасно збережений у її власній бібліотеці примірник першодруку трилогії.